

LUND UNIVERSITY

Ut ur labyrinten

En vänbok till Jes Wienberg

Roslund, Mats; Gustin, Ingrid; Hansen, Kenth; Hansson, Martin; Karlsson, Mattias

2025

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Roslund, M., Gustin, I., Hansen, K., Hansson, M., & Karlsson, M. (Eds.) (2025). *Ut ur labyrinten: En vänbok till Jes Wienberg*. (Lund Studies in Historical Archaeology; Vol. 22). Department of Archaeology and Ancient History, Lund University.

Total number of authors:

5

Creative Commons License:

CC BY-NC-ND

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Ut ur labyrinten

En vänbok till Jes Wienberg

Redaktörer

Mats Roslund, Ingrid Gustin, Kenth Hansen,
Martin Hansson & Mattias Karlsson

Ut ur labyrinten

Ut ur labyrinten

En vänbok till Jes Wienberg

Redaktörer:

Mats Roslund

Ingrid Gustin

Kenth Hansen

Martin Hansson

Mattias Karlsson

Boken har tryckts med stöd från:
Berit Wallenbergs Stiftelse
Ebbe Kocks Stiftelse
Åke Wibergs Stiftelse

Ut ur labyrinten
En vänbok till Jes Wienberg

Redaktörer:
Mats Roslund, Ingrid Gustin, Kenth Hansen, Martin Hansson & Mattias Karlsson

Intuitionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet
Lund Studies in Historical Archaeology 22

ISSN1653-1183
ISBN 978-91-89874-73-2 (tryck)
ISBN 978-91-89874-74-9 (pdf)

Copyright:
Intuitionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet

Licensierad under CC BY-NC-ND

Omslagsbild:
Mariusz Hermanowicz, Robert Malnoury 1979, Chartres Cathedral, the Labyrinth.
Région Centre – Val de Loire. Genom Google Arts & Culture

Grafisk form:
Anders Gutehall, Visuellt Arkeologi

Tryck:
Exakta Print AB, Malmö 2025

Distribution:
www.ht.lu.se/skriftserier/forsaljning

Innehåll

Tabula Gratulatoria	8
Förord	9
Om jarlen Birger Magnussons högra ögonbrynsbåge: Ett ryskt trauma? Torbjörn Ahlström	11
Vem blickade in i kyrkan? Tolkningar av de gotländska bönekamrarna Anders Andrén	15
Schnapps or salmiac liquorice in Bjørnkær Castle? A late medieval alchemist workshop in Central Jutland, Denmark Rainer Atzbach	21
Folded to fit: New adventures of the Viking Age woman Estrid Ing-Marie Back Danielsson	29
Gotisk rebus? Om portalen till det senmedeltida domkapitelhuset i Uppsala Herman Bengtsson	35
Hur kan vi förstå behandling av skador och sjukdom under medeltiden? Johanna Bergqvist Rydén	41
Aarhus Domkirkes tre kor: Studie i en upågtet byggefase Thomas Bertelsen	47
Kirker og kilder Jan Brendalsmo	53
Frälsningens matematik och kyrklig godsackumulation: Gravplatsönskemål i svenska testamenten 1241–1359 Peter Carelli	59
”Å finne sted”: Olavs kult, kirkelandskap og prosesjonsliturgi i Trondheim 1050–1100 Axel Christophersen	67
En träkyrka på ett friluftsmuseum Gunilla Gardelin	73
The introduction of fired bricks in Scandinavia: Innovation and intertextuality Henrik Gerding	79
Danske landsbykirker som nationale symboler Poul Grønder-Hansen	85

Gärestadsskatten och Blekinges kristnande Ingrid Gustin	91
Patroni svanesång: Avvecklingen av den lukrativa patronatsrätten i Skåne och Halland Kenth Hansen	97
Borgmästaren, biskopen och tornet: Om en 1600-talskastal i Blekinge Martin Hansson	103
Hjälten: En historia om 1600-talets manlighet Ted Hesselbom & Anna Lihammer	109
Var tillverkades skånekannan? Erik Johansson	117
De Tre högarna och årsmarknaderna i Lund: Åter i blickfånget Mattias Karlsson	123
Gotikken i 1700-tallet Ulla Kjær	129
Lek Ofradssons dotter: Sigill, kyrka och gods i 1300-talets Västergötland Henrik Klackenbergh	137
Melchior Jung: En centralgestalt i den svenska tidigmoderna bordskulturen Jan Kockum	143
Træbyggede fløje ved danske klostre: En forsvunden bygningstype Hans Krongaard Kristiansen	149
Cavetto moulding ceilings of the Gloslunde type: An interdisciplinary study Per Kristian Madsen, Anders Christian Christensen, Karl-Magnus Melin & Orla Hylleberg Eriksen	155
Den torra dimman och forskningsskuggan: Paradigmatiska förvandlingar över ett kvartssekel Mats Mogren	163
Mötesplatser i tid och rum: Kyrkor och kapell i det tidigmoderna norra Sveriges inland Jonas Monié Nordin	167
Settler colonialism and boundary work: The case of Thomas Petersen and the St. Croix Ojibwe Indians Magdalena Naum	173
Aggersborg Kirke i nyt lys Henriette Rensbro & Jens Christian Moesgaard	179
Harald Blåtand og Roskilde Else Roesdahl	185
Notes on the rock-tombs of Tabai Paavo Roos	191
Kämpinge senmedeltida kyrka: Den gotiska labyrinten mellan två kriser Mats Roslund	197
The archaeology of ice in the Anthropocene Brit Solli	207

Herredstinget i Danmark: Materialitet, minder og mindesten	213
Mette Svart Kristiansen	
Två stenar på rad och en kulturstubbe: Obesuttnas kulturarv möter det storskaliga skogsbruket	219
Eva Svensson	
Den romanska korportalen i Vreta klostets kyrka	225
Göran Tagesson	
Danske Riddere af Den Hellige Grav	233
Jens Velle	
Kristnande och kristianisering i medeltidens Norr- och Västerbotten	241
Thomas Wallerström	
Glimmingehus: Nordens bäst bevarade medeltida borg?	249
Sara Williamsson	
Polished granite columns in the royal church at Vä in Scania, southern Sweden	255
Anders Ödman	
Jes Wienbergs bibliografi	263
Redaktörer och författare	269

Tabula Gratulatoria

Afdeling for Arkæologi, Højbjerg
Torbjörn Ahlström, Landskrona
Michael Andersen, Roskilde
Hans Andersson, Lund
Anders Andrén, Stockholm
Marit Anglert, Torhamn
Mats Anglert & Pia Sander, Lund
Rainer Atzbach, Aarhus

Ing-Mari Back Danielsson, Stockholm
Herman Bengtsson, Uppsala
Johanna Bergqvist Rydén, Lund
Thomas Bertelsen, Sorø
Stephan Borgehammar, Dalby
Jan Brendalsmo, Nøtterøy
Lovisa Brännstedt, Lund
Birgitte Bøggild Johanssen, Kongens Lyngby

Peter Carelli, Norrköping
Anders Christian Christensen, Nærum
Axel Christophersen, Trondheim
Maria Cinthio Rydahl, Staffanstorp

Markus Dahlberg, Uppsala

Fredrik Ekengren, Malmö
Gertie Ericsson, Malmö
Gunhild Eriksdotter, Sollentuna
Anna-Lena Eriksson & Jan-Erik G. Eriksson, Tönsberg

Markus Fjellström, Hägersten

Gunilla Gardelin, Hjärup
Henrik Gerding, Lund
Poul Grinder-Hansen, Brønshøj
Ingrid Gustin, Lunnarp
Anders Gutehall, Veberöd

Kenth Hansen & Irene Hansen, Lund
Martin Hansson & Lena Håkanson, Gemla
Ted Hesselbom, Stockholm
Orla Hylleberg Eriksen, København
Anders Håkansson, Glommen
Birgitta Hårdh, Lund

Erik Johansson, Malmö
Conny Johansson Hervén, Lund
Lars Jönsson, Ystad

Mattias Karlsson, Hjärup
Ulla Kjaer, Brønshøj
Henrik Klackenborg, Stockholm
Jan Kock, Højbjerg

Jan Kockum, Enskede
Hans Krøngaard Kristensen, Viborg
Kulturen i Lund, Lund

Lars Larsson, Beddinge
Anna Lihammer, Stockholm
Pia Katrine Lindholt & Morten Larsen, Holbæk

Lennart Madsen, Haderslev
Per Kristian Madsen, København
Jes Martens & Vibeke Vandrup Martens, Lier
Karl-Magnus Melin, Knislinge
Jens Christian Moesgaard, Stockholm
Mats Mogren, Lund
Jonas Monié Nordin, Skarpnäck

Magdalena Naum, Lund
Ebbe Nyborg, Fredriksberg

Anders Ohlsson & Therese Ohlsson, Ystad

Bjørn Poulsen, Aarslev
Neil Price, Uppsala

Kristian Reinfjord, Stange
Anders Reisnert, Bara
Henriette Rensbro, Fårevejle
Else Roesdahl, Aarhus
Mats Roslund, Lund

Britt Solli, Oslo
Morten Stige, Oslo
Lena Strid, Malmö
Barbro Sundnér, Lund
Mette Svart Kristensen, Odder
Eva Svensson, Karlstad
Kenneth Svensson, Stockholm

Göran Tagesson, Linköping
Joakim Thomasson, Malmö
Gustaf Trotzig, Stockholm

Jens Vellev, Højbjerg

Thomas Wallerström, Luleå
Sara Williamsson, Eslöv
Asger Wienberg & Mimmi Nihlén, Lund
Bodil Wienberg Petersson, Lund
Ingrid Wienberg, Lund

Anders Ödman, Lille Harrie
Ingvild Øye, Bergen

Förord

Redan som tonåring började Jes Wienberg sin arkeologiska bana som volontär knuten till museet i barndomens Silkeborg. Uppväxt på Jylland var det nära till universitetsstudier i Århus. Först tänkte Jes utbilda sig till tandläkare och påbörjade studier i ämnet. Snart tog hans intresse för arkeologi och historia över och han bytte bana. Det är vi många som är glada för. År 1983 var han färdig med sin cand. phil.-examen med medeltidsarkeologi som huvudämne. Hans examensarbete behandlade kyrkorna i Tønsberg i Norge. Intresset för kyrkor och det kyrkliga kulturarvet är något som följt Jes genom åren.

Kort efter sin examen flyttade Jes till Lund, en stad och ett universitet som han från 1983 blivit trogen. I Lund fanns dessutom det universitet som vid sidan om det i Århus erbjöd utbildning och doktorandutbildning i medeltidsarkeologi. Vid den tiden pågick större stadsarkeologiska undersökningar i Lund, så den första tidens doktorandstudier kunde kombineras med arbete som fältarkeolog på Kulturen. Jes deltog bland annat vid undersökningarna för parkeringshuset i kvarteret Färgaren.

Under 1980- och 1990-talen var kyrkor ett framträdande forskningsämne inom medeltidsarkeologin i Lund varför Jes hamnat helt rätt. För övrigt kom Jes snart att bidra till att befrämja just denna inriktning. Att få plats på forskarutbildningen var på den tiden oproblematiskt. Det räckte med en kandidatexamen. Med professors goda minne besökte man institutionens sekreterare och

bad att få bli inskriven som doktorand. Någon finansiering var det dock inte frågan om, utan för försörjningen krävdes stipendier och extrajobb. Under många år var Jes en av dem som skötte maskinerna i Folkets Bio i Lund och fortfarande än idag är film ett av Jes stora intressen. Han deltog även i arkeologiska undersökningar, som vid ödekyrkan i Kämpinge, i kvarteret Trädgårdsmästaren i Sigtuna och genom institutionens kontakter arbetade han i Estland. Vid avdelningens många och trevliga doktorandexkursioner till bland annat Normandiet, England, Estland, DDR och Toscana kunde man se honom röra sig snabbt mot ett monument med sin Hasselbladskamera i storformat. Han ville ha ett foto av kyrkan eller borgen innan det överbelamrades med nyfikna kollegor.

Genom möjligheten att delta i det så kallade Ystadsprojektet, ett tvärvetenskapligt projekt kring kulturlandskapets utveckling runt Ystad, kunde Jes som en av flera i en grupp doktorander studera områdets medeltida kyrkor. Medeltida kyrkor blev även ämnet för hans avhandling, *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerna i Danmark*, som kom att fokusera på "gotiseringen", senmedeltida ombyggnationer och valvslagning, i alla de ca 2700 sockenkyrkor som fanns i medeltidens Danmark. Avhandlingen var klar 1993, men redan året dessförinnan hade han vikarierat som lektor och 1994 fick han ett lektorat i medeltidsarkeologi. Året därefter blev han docent. Han deltog vid slutet av 1990-talet och början av 2000-talet i det stora internationella projektet "Culture Clash or Compromise" (CCC), som drevs från Högskolan i Visby. I detta kunde Jes utveckla intresset för jämförelser av kyrkobyggnande i Östersjöområdet. Ramarna för projektet var hårt satta, men sin vana trogen fann han egna vägar ut ur labyrinten.

År 2000 befordrades han till professor vid Institutionen för Arkeologi och Antikens historia. Här var han prefekt under åren 1997–2000, 2002–2005 samt ställföreträdande prefekt 2007–2011. Jes var även inblandad i omdefinieringen av ämnet medeltidsarkeologi till det som blev historisk arkeologi, en förändring som skedde 2005. Sedan 2005 har han varit ämnesansvarig för detta ämne.

Som forskare kan man säga att Jes Wienberg haft flera huvudsakliga intresseområden. Ett av dessa handlar om historisk arkeologi som ämnesdisciplin med fokus i hur ämnet vuxit fram och utvecklats i olika delar av världen. Ett andra område har handlat om det fenomen som kallas pseudoarkeologi, ett tredje om minnen, monument och

Jes i Nybro. Foto: Bodil Petersson.

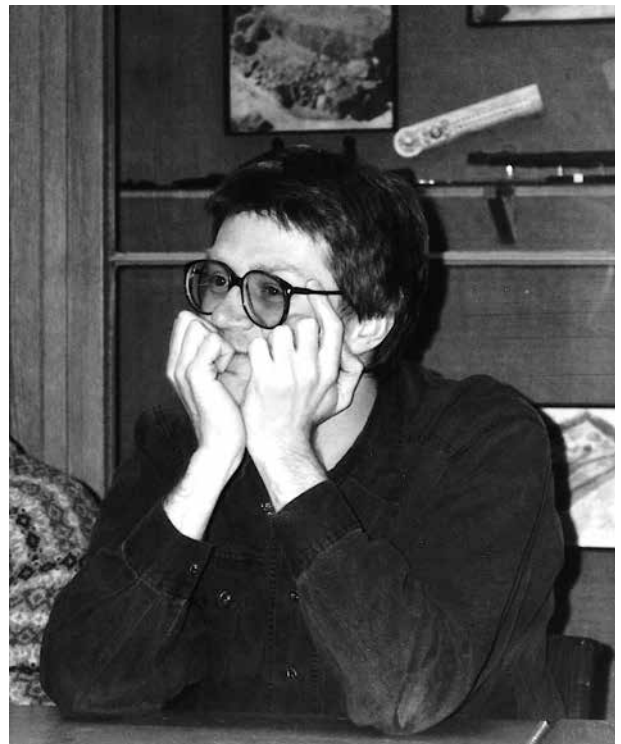
Jes i sitt arbetsrum på Gråbrödersgatan 2. Foto: Anders Andrén.

Jes och Richard Morris i Fru Alstad 1990. Foto: Anders Andrén.

Jes i fält vid Saritslövs kyrka. Foto: Mats Roslund.

Forskarseminariet. Foto: Anders Andrén.

minnesmärken och hur vi behandlar kulturarvet i dagens samhälle, vilket han nyligen konkretiserat i en bok om världsarv, *Heritopia. World Heritage and modernity*. Men kyrkor och det kyrkliga kulturarvet är det som genom åren gått som en röd tråd genom Jes forskning. Oavsett utvecklingar till andra ämnesområden är det alltid till kyrkorna som han återvänt. När det gäller den kyrkoarkeologiska forskningen i Norden är Jes Wienberg den stora auktoriteten till vilken alla vänder sig.

Vid institutionen för arkeologi och antikens historia har Jes under alla år varit en tongivande medarbetare och uppskattad lärare som på ett flertal områden bidragit inte bara till det egna ämnets utan till hela institutionens utveckling. Jes har en bred kunskap om skilda delar av det historisk-arkeologiska forskningsfältet, kunskap som han givmilt delar med sig av. Har man behov av att få

kommentarer på ett utkast till en artikel, ställer Jes gärna upp och kommer med konstruktiva bidrag. Genom sina många år på Lunds universitet, och med erfarenhet från olika administrativa roller, har Jes även goda insikter i universitetets egen "kremlologi", vilket varit ovärderligt för efterföljande prefekter. Man har alltid kunnat gå till Jes för hjälp och goda råd.

Inte minst har Jes ett skarpt öga för hur en korrekt referenslista ska utformas. Den stora utmaningen med att skapa en vänbok till Jes har varit att försäkra sig om att alla artikelförfattare konsekvent följt anvisningarna gällande hur referenserna ska utformas. Vi kan inte lova att vi lyckats.

*Mats Roslund, Ingrid Gustin, Kenth Hansen,
Martin Hansson & Mattias Karlsson*

Om jarlen Birger Magnussons högra ögonbrynsbåge

Ett ryskt trauma?

TORBJÖRN AHLSTRÖM

About earl Birger Magnusson's right eyebrow A Russian trauma?

The following text discusses the trauma present on the right eyebrow on the skull attributed to Birger Magnusson jarl (?–1266), buried in the Varnhem Abbey, Province of Västergötland, Sweden. This trauma has recently been suggested by a Russian historian as evidence for the historical correctness of the hagiographic Life of Alexander Nevsky, where an alleged battle between Alexander Nevsky and purportedly, Birger Magnusson, at Neva 1240 is described. Alexander was

supposed to drive a spear in the face of Birger, and a trauma reported from the osteological analysis of Birger's cranium corroborated this, and as a corollary of this, the chronicle. However, the trauma evidenced osteologically is produced by a straight edged weapon, not a spear. Thus, the trauma cannot be used as evidence for the chronicle and the alleged battle at Neva.

Inledning

Kan ett trauma användas som evidens för en eventuell händelse för 784 år sedan? Frågan restes i samband med en artikel publicerad i den ryska tidningen *Parlamentskaja gazeta*, som ges ut av Federationsrådet (Överhuset) i det ryska parlamentet. Artikeln hade skrivits av historikern Aleksandr Degtiarjov med titeln *Historien har ingen preskriptionstid*. Degtiarjov, som använder sig av krönikan *Alexander Nevskijs liv* som en obestridlig primärkälla, ser i resultaten från undersökningen av jarlen Birger Magnussons skelett i Varnhem (Ahlström 2006), bevis för källans äkthet. Han skriver:

[i] området kring skallens högra ögonhåla fann kranio-logerna [sic] spår av ett allvarligt trauma som inte bara skadade ansiktets mjukdelar utan även skallbenet.

Vidare anför att skadan skulle ha åsamkats Birger i samband med träffningen vid Neva 15 juli 1240 av Alexander Jaroslavich, prins av Novgorod och senare betitlad med epitetet "Nevskij", efter valplatsen. Enligt krönikan skulle Nevskij själv satt "ett sigill på hans ansikte med sitt skarpa spjut" (fig. 1). Enligt Degtiarjov var skadan påtagligt allvarlig – vilket enligt honom bekräftats av den nämnda osteologiska analysen – då den skadade Birger fick bäras, eventuellt släpas, av sina medkämpar till en båt vid Nevas strand enligt krönikan. Men låt oss fokusera på den arkeologiska och osteologiska kontexten, följt av traumat.

Graven i Varnhem

Att jarlen Birger Magnusson fick sin sista vila i Varnhems klosterkyrka beläggs genom skriftliga källor. Erikskrönikan nämner att Birger Magnusson är begravd i "Varneem". Sonen Magnus Birgersson ladulås testamente omnämner att såväl fadern, modern och en broder vilar i klosterkyrkan i Varnhem (Furst 1928). Modern i det här sammanhanget är Ingeborg Eriksdotter, dotter till kung Erik Knutsson och drottning Rikissa Valdemarsdotter av Danmark, och Birgers första hustru. Ingeborg avlider 1254 och begravs förmodligen bredvid andra personer av kunglig börd i koret av klosterkyrkan. Birger gifter om sig med Mechtilde av Holstein 1261.

I samband med restaureringen av kyrkan mellan år 1918 och 1923 påträffas en grav framför lekbrödraaltaret. Underliggaren av kalksten uppvisade ett ojämnt slitage vilket förklarades som att tidigare har en tumba stått på underliggaren. Dimensionerna mellan denna tumba och en tidigare oplacerad porträtthäll (känd som "Mechtildestenen", Furst 1928) överensstämde, varför misstanken inträder att man återfunnit Birger Magnussons grav. Anatomen Carl Magnus Furst företar en undersökning av benen och finner att det rör sig om tre individer, ett artikulerat kvinnoskelett och två disartikulerade manskelett (Furst 1928). Den yngre mannen (30–40 år) identifierade Furst som hertig Erik Birgersson Allsintet, den äldre mannen (cirka 50 år) som Birger Magnusson, och den äldre kvinnan (60–70 år) som Mechtilde av Holstein.

Fig. 1. Alexander Nevskij i striden mot svenskarna. Illustration: Boris Chorikov. Wikimedia Commons.

Själva graven synes vara byggd för en kropp och givet personernas dödsår bör följden vara: först begravdes Birger Magnusson (död 1266), sedan Erik Birgersson (död 1275) och slutligen, Mechtild av Holstein (död 1288). Svanberg (1987) redovisar en konsthistorisk tolkning av porträtthållen och fäster vikt vid att kvinnan framställs med kungliga attribut, dessa attribut saknas för de två männen. Han uppfattar även den ena mannen som yngre än den andre.

I samband med undersökningen 2002 tillvaratogs material för DNA analys (Malmström *et al.* 2012). Det

finns inget referensmaterial att jämföra den äldre mannens DNA mot, så i strikt mening kan inte namnet Birger Magnusson knytas till skelettet. Resultaten visade dock att de båda männen delade samma Y-kromosomala haplogrupp (hg I1), vilket kan antyda släktskap. Det mitokondriella-DNA:t skiljer sig åt för de tre, vilket det borde göra då ingen av dem har samma mor. Intressant är att haplogruppen Z1 påvisades för den yngre mannen, Erik Birgersson. Denna haplogrupp har en distinkt östlig utbredning (Malmström *et al.* 2012). Denna östliga dimension återfinns i Eriks mor, Ingeborg Eriksdotters

genealogi. Hon var dotter till Rikissa Valdemarsdotter av Danmark, som i sin tur var dotter till Sofia Vladimirsdotter av Minsk, och återigen, som var dotter till Rikissa Boleslavadotter av Polen. Idag har DNA tekniken utvecklats så att det går att identifiera förstagradslikningar, det vill säga att belysa hypotesen att den äldre mannen i graven är far till den yngre. Mot bakgrund av den arkeologiska kontexten, graven och den tillhörande porträtthällen, föreligger en övertygande korrelation avseende konstvetenskap, osteologi, och genetik för att attribuera graven som Birger Magnussons.

Skadan på höger ögonbrynsbåge

Vid undersökningen 2002 noterade jag en skada på höger ögonbrynsbåge (Ahlström 2006; fig. 2). Den är ungefär två centimeter lång och ligger snett, närmast medianplanet vid ögats omvikningskant och sträcker sig sedan lateralt uppåt mot pannbenet. Skadan omfattar endast själva ögonbrynsbågen och med tanke på utseendet, där sårbottnen ligger konstant på samma nivå, torde det ha orsakats av ett rakeggat vapen, en kniv eller ett svärd. Värt att notera är att skadan inte företräder de egenskaper som kan förväntas av ett spjut. Här lämnar spetsen den djupaste penetrationen följt av de dubbeleggade bladen som dock inte går lika djupt. Även Carl M. Fürst uppmärksammade detta trauma och skriver

[...] supraorbitalpartiet på höger sida vid sulcus supraorbitalis äro hålliga insänkningar i pannbenet, såsom efter ett gammalt hugg, som ej läkts utan suppuration. (Fürst 1928: 14)

Att skadan är läkt konstateras utifrån de avrundade kanterna och såväl den tunna nybildning av ben som täcker fläckvis själva sårbottnen. Denna nybildning av ben är alltså inte komplett. Att döma av traumats ringa djup, samt att det inte omfattar skador på ansiktsskelettet, betyder att kraften bakom traumat inte är alltför stor. Vidare kan det ifrågasättas om skadan hade orsakat en varbildning, som Fürst antyder. Det finns inga tecken på inflammationer kring själva traumat. Eftersom tiden som det tar att läka ett trauma varierar med individens ålder, snabbare hos yngre individer, går det inte att "datera" när under livsförloppet skadan uppstod. Erikskrönikan ger flera hänvisningar till att Birger deltog i stridigheter, såsom slaget vid Sparrsätra (1247), korståg mot tavasterna (1250) samt slaget vid Herrevadsbro (1251), även om den naturligtvis kan ha orsakats i samband med vapenträning hemma på tunet.

Diskussion

Vad som hände där floden Izhora löper ut i floden Neva den 15 juli 1240 är omdebatterat. Ett fältslag, en skärmytsling eller ingenting? Att notera är att slaget vid Neva inte nämns överhuvudtaget i samtida medeltida källor i Sverige. Om det hade varit ett regelrätt slag, så borde svenska förluster ha avsatts i de skriftliga källorna, men

Fig. 2. Jarlen Birger Magnussons kranium. Notera skadan på höger ögonbrynsbåge. Foto: Västergötlands museum.

så är inte fallet (Line 2007: 443). Lind (1991: 272) nämner att tre mer eller mindre samtida ryska källor inte omtalar något slag vid Nevas strand överhuvudtaget, däremot slaget mellan Tyska Orden och Novgorod på Peipeus is den 5 april 1242. Den ryska krönikan *Alexander Nevskijs liv* finns återgiven och expanderad i flera andra ryska krönikor (jfr Lind 1991). Till delar en propagandaskrift inför kanoniseringen av Alexander, som inträffade år 1547. Det finns detaljer i berättelsen som är besynnerliga, som att den svenska armén skulle bestått av svenskar, finnar, tavaster och norrmän. Att norrmän skulle ha utgjort en del av armén blir begripligt om vi gör antagandet att texten skrevs på 1300-talet under den första svensk-norska unionen. Det är märkvärdigt illa ställt med arkeologiska fynd som styrker existensen av ett slagfält. Hemsidan till det museum som finns på platsen omtalar ett arkeologiskt fynd, en pilspets som har daterats till tiden för slaget. I övrigt inga andra arkeologiska fynd som stödjer tanken att platsen har varit ett slagfält. Inte heller kan jag finna uppgifter om att de två massgravar där fallna svenskar skulle ha begravts enligt krönikan återfunnits. Det kloka är att inte hantera krönikan som en primärkälla.

I Ryssland idag har slaget vid Neva fått stor betydelse i historieskrivningen och att lyfta fram krönikan *Alexander Nevskijs liv* som en primärkälla. Att i detta sammanhang föra fram skadan i den högra ögonbrynsbågen som ett otvetydigt bevis för krönikans äkthet låter sig dock inte

göras. Faktum är att den undersökning som genomfördes i Varnhem 2002 visar på ett trauma från ett rakeggat vapen, inte ett spjut. Vi vet inte när han ådrog sig skadan, men det har inte varit en brist på kontexter där han kan ha ådragit sig den. Men att lyfta fram den med förespeglingen att den visar sanningen i en svårtolkad krönika, det är i sig ett ryskt trauma.

Referenser

- Ahlström, T. 2006. *Skeletten från jarlen Birger Magnussons grav i Varnhems klosterkyrka. Osteologiska resultat och historiska konsekvenser baserade på undersökningen i maj 2002*. Skrifter från Västergötlands museum nr 34. Skara.
- Degtiarjov, A. 2021. *Historien har ingen preskriptionstid*. https://www.pnp.ru/social/istoriya-ne-imeet-sroka-davnosti.html?utm_referrer=https%3A%2F%2Fzen.yandex.com
- Fürst, C.M. 1928. *Birger Jarls grav i Varnhems klosterkyrka*. Stockholm.
- Lind, J.H. 1991. Early Russian-Swedish Rivalry. The Battle on the Neva in 1240 and Birger Magnussons' Second Crusade to Tavastia. *Scandinavian Journal of History* 16(4), 269–295.
- Line, P. 2007. *Kingship and state formation in Sweden, 1130–1290*. Leiden.
- Malmström, H., Vretemark, M., Tillmar, A., Brandström Durling, M., Skoglund, P., Gilbert, M.T.P., Willerslev, E., Holmlund, G. & Götherström, A. 2012. Finding the founder of Stockholm. A kinship study based on Y-chromosomal, autosomal and mitochondrial DNA. *Annals of Anatomy – Anatomischer Anzeiger* 194(1), 138–145. <https://doi.org/10.1016/j.aanat.2011.03.014>
- Svanberg, J. 1987. *Furstebilder från Folkungatid*. Skara.

Vem blickade in i kyrkan?

Tolkningar av de gotländska bönekamrarna

ANDERS ANDRÉN

Who gazed into the church? Interpretations of Gotlandic prayer chambers

In six medieval churches on Gotland, small chambers or cells are attached to the buildings. The chambers are accessed from the outside, and only connected to the interior of the churches through small apertures or hagiocopes. Since the early twentieth century these chambers have been discussed. They have been interpreted as small chapels, prayer rooms for travelers, pilgrims, penitents, excommunicates and lepers

or as inclusoria for pious persons who voluntary locked themselves in. In this article, the former debate is surveyed, and new arguments are presented that the chambers were primarily built as prayer chambers for lepers, although the cells could have been used by pilgrims, penitents and excommunicates as well.

Inledning

I sex medeltida kyrkor på Gotland finns särskilda små kamrar, eller celler, i de sydvästra hörnen av byggnaderna. Från dessa kamrar kan man blicka in i kyrkorummen, genom små öppningar. Cellerna är alla tillbyggda i något skede av kyrkornas historia. De sex bönekamrarna är unika i Norden, och deras funktion har diskuterats i över 100 år, utan att någon enighet har nåtts. Därför kan det vara passande att åter diskutera deras funktion i detta sammanhang.

Kamrarna är bevarade i kyrkorna i Atlingbo, Bro, Martebo, Vall och Väskinde, medan bara ytterväggar-

na är bevarade i Endre, efter att kammaren infogades i långhuset. Cellerna är endast tillgängliga genom särskilda ingångar från utsidan, men de står i förbindelse med kyrkorummen genom små gluggar eller hagioskop. Kamrarna är mellan 2,5 och 10 kvadratmeter, och kan därför bara ha rymt några få personer.

I Bro, Endre och Martebo är kamrarna byggda mot de äldre tornen, i samband med att långhusen har utvidgats (fig. 1), medan cellerna i Atlingbo, Vall och Väskinde är uppförda som delar av nya torn (fig. 2). Ingångarna till kamrarna är belägna i de södra yttermurarna i samtliga kyrkor utom Martebo, där ingången finns i den västra muren. Cellerna har ursprungligen saknat fönster i ytter-

Fig. 1. Bro kyrka. Bönkammaren utbyggd från tornet. Foto: Anders Andrén 2010.

Fig. 2. Vall kyrka. Bönkammaren byggd som en del av tornet. Foto: Anders Andrén 2007.

Fig. 3. Atlingbo kyrka. Bönekammare med glugg mot högaltaret. Foto: Anders Andrén 2023.

murarna, med undantag för kyrkan i Vall. I Atlingbo, Martebo och Väskinde förbinds kamrarna med långhuset genom små trepassformade gluggar (fig. 3 & 4), och i Bro med en fyrpassformad glugg. Dessa är alla riktade mot koren och högaltarna. Situationen i Endre är okänd, medan kammaren i Vall har en smal avlång glugg som i stället öppnar sig mot tornet i norr, och kanske mot ett idag försvunnet altare. Kammaren i Vall är äldst, från 1200-talets mitt, och avviker intressant nog mest från övriga celler, eftersom den har ett fönster i ytterväggen och en glugg som vetter mot tornet. Övriga kamrar, som kan dateras från 1200-talets slut och till cirka 1300, saknar primära fönster i ytterväggarna och öppnar sig genom gluggar i stället mot koren och högaltarna.

Tidigare beskrivningar och tolkningar

Redan Carl Georg Brunius noterade de gotländska bönekamrarna, men utan att ge någon närmare förklaring (Brunius 1864–66). Först i samband med de gotländska kyrkornas utgivning i *Sveriges kyrkor* presenterades successivt olika tolkningar av kamrarna. Johnny Roosval tolkade kammaren i Martebo som en penitens-cell eller botgöringscell, för dem som var dömda för kyrkobot, och därför inte fick delta i mässan i själva kyrkan (Roosval 1914). Senare uppfattade han kamrarna som kapell och andaktsrum, som var öppna då kyrkorna för övrigt var stängda (Roosval 1926).

I samband med publiceringen av Väskinde, Bro och Endre tolkade Efraim Lundmark kamrarna som avsedda för botgörare, spetalska eller vägfärdare (Lundmark 1929, 1931). Sedan dess har detta varit den vanligaste tolkningen, ibland kompletterad med tanken att cellerna även varit avsedda för bannlysta och pilgrimer (Tuulse 1966; Lagerlöf & Svahnström 1966; Eimer 2000).

En helt annorlunda tolkning framfördes av Roosval i samband med bönekamrarna i Vall och Artlingbo (Roosval 1942; jfr Roosval 1938). Han hävdade med hänvis-

Fig. 4. Väskinde kyrka. Långhuset åt väster, med bönekammarens glugg till vänster. Foto: Anders Andrén 2023.

ningar till England, Frankrike och Tyskland att cellerna skulle kunna vara så kallade *inclusorier*. Ett *inclusorium* var ett utrymme för en from person, som frivilligt lät spärra in sig för livstiden, för att fullborda sitt liv i böner och betraktelser.

Roosvals tanke om *inclusorium* har inte vunnit något allmänt erkännande (jfr dock Söderberg 1978) och redan 1966 kritiserade Armin Tuulse idén (Tuulse 1966). Han påpekade att *inclusorier* är vanliga i England, men att de är annorlunda utformade än de gotländska bönekamrarna. De engelska *inclusorierna* har ingång från kyrkorna, och är försedda med såväl eldstäder som avträden. Därför menade Tuulse, liksom flera tidigare forskare, att de gotländska cellerna främst var avsedda för botgörare, bannlysta, sjuka, pilgrimer eller vägfärdare. Enligt Tuulse kan dessutom bönekamrarna ha haft olika funktioner i olika kyrkor. Han öppnade för att flera av cellerna kan ha använts av pilgrimer på väg mot Baltikum, och såg därför en ”koncentration” av kyrkor längs vägen till Färö.

Tuulse vidgade också debatten, genom att diskutera kyrkor med enbart hagioskop och kyrkor med yngre bönekamrar. Hagioskop utan tillhörande kammare finns bevarade i flera romanska socken- och klosterkyrkor i Skandinavien. Från ett gotländskt perspektiv är det intressant att två sådana hagioskop finns bevarade vid båda sidoaltarna i Drottens kyrka i Visby från 1200-talets första hälft (fig. 5). Tuulse lyfte också fram betydligt yngre bönekamrar från 1400-talet, bland annat i Strängnäs domkyrka och Olofsborgs slottskapell. Dessa kamrar menade Tuulse hade användes för bannlysta eller sjuka. Tuulse pekade också på flera av Tyska ordens borgar där det finns kamrar som var avsedda som isoleringsceller för ”botgörande bröder”.

Gerhard Eimer har senare påpekat att cellerna i den Tyska ordens borgar var annorlunda än de gotländska, eftersom de var mycket större och hade flera gluggar. Därför menade Eimer att de gotländska bönekamrarna främst var avsedda för bannlysta. För honom saknades

Fig. 5. Drotten i Visby. Kvadratisk hagioskop mot det forna norra sidoaltaret. Foto: Anders Andrén 2006.

ett tydligt mönster för lokaliseringen av de gotländska kyrkorna med celler (Eimer 2000).

Efter Gerhard Eimers artikel är det ingen som diskuterat bönekamrarna förrän Karl Lysén [tidigare Karl Pettersson] ägnade ett masterarbete 2018 åt frågan (Pettersson 2018). Lysén undersöker först kamrarnas och hagioskopens teologiska och liturgiska förutsättningar. Han lyfter fram betydelsen av idén om skärselfen, som knyter sig till tanken att det fanns olika grupper av syndare, och att det därmed fanns olika grupper av lekmän, som hade tillgång till mässan på olika sätt, antingen i långhuset eller i kamrar utanför långhuset. En avgörande förutsättning för de små gluggarna i kamrarna var enligt Lysén också transsubstantiationsläran, som successivt växte fram under 1100-talet och början av 1200-talet. Synen på nattvarden förändrades från måltid till offer. När brödet och vinet uppfattades som Kristi kropp och blod, deltog lekmän inte längre i måltiden utan såg i stället prästen utföra offret genom att höja nattvarden med sina händer. För lekmännen blev synen det avgörande sättet att delta i nattvarden. Lysén pekar på att hagioskopen är ett direkt materiellt uttryck för det visuella ökade betydelse i liturgin. Han hävdar också att hagioskopens trepassform i tre av de gotländska kyrkorna bör vara ett uttryck för treenigheten.

När det gäller den mer konkreta funktionen av kamrarna återknyter Lysén till tolkningar i den tidigare debatten, och tar åter upp tanken om *inclusorier*. Men han hävdar att funktionen av cellerna kan ha varierat beroende på deras utformning. Kamrarna i Atlingbo, Martebo och Väskinde, som har tjocka väggar och trepassformade hagioskop, men som saknar yttre fönster, ser Lysén som främst avsedda för botgörare, bannlysta samt pilgrimer och korsfarare. Kamrarna i Vall, Bro och Endre har tunnare väggar och annorlunda utformade hagioskop, men hade enligt Lysén yttre fönster. Dessa celler menar han kan ha uppförts som *inclusorier*. Kamrarna saknar eldstäder, men de människor som använt dem kan ha överlevt vintrar-

na med varma kläder och pälsar. Lysén är öppen för att cellerna efter hand kan ha använts på olika sätt, även om de uppfördes för mer specifika ändamål. Däremot argumenterar Lysén emot idén att kamrarna har använts av leprasjuka människor. Han menar att de spetälska hölls isolerade på hospitalen, efter att de genomgått en symbolisk begravning, och inte längre tillhörde de levande människorna. Därför menar han att det var osannolikt att bönekamrarna var avsedda för spetälska.

Slutligen tar Lysén upp frågan varför de kända bönekamrarna från 1200-talet och omkring 1300 i Skandinavien är begränsade till Gotland. Han pekar i detta sammanhang på öns särställning i Östersjöområdet och på det starka tyska inflytande på ön under 1200- och 1300-talen. Liksom Tuulse ser han att kyrkorna med bönekamrar ligger längs ett kommunikationsstråk för pilgrimer och korsfarare från hamnar på sydvästra Gotland (Fröjel, Västergarn, Kronovall) till Fårösund och Fårö. Han pekar också på att Svärdsriddarorden – och dess efterföljare Tyska orden i Livland – fanns på Gotland från 1202 till åtminstone 1340. Som en avslutande spekulation är Lysén öppen för att samtliga sex bönekamrar byggts av en och samma tyska köpmansfamilj med kopplingar till Svärdsriddarorden under två till tre generationer.

Ett nytt försök att förstå de gotländska bönekamrarna

Karl Lysén har på ett intressant sätt åter belyst frågan om de gotländska bönekamrarna, men det finns likväl utrymme för ytterligare diskussion. Som han mycket riktigt påpekar finns det inga direkta uppgifter om de gotländska bönekamrarnas funktioner, utan alla diskussioner om cellernas användning måste bygga på olika typer av indicier och övervägande om sannolikhet.

Jag är tveksam till Lyséns uppdelning av bönekamrarna i två grupper, eftersom kamrarna i Endre och Bro inte har haft ytterfönster. Det som Lysén tolkat som fönster är endast återvända delar av de rivna romanska kyrkorna, vilka inte har fungerat som fönster i sina sekundära lägen. Det är alltså bara den äldsta kammaren i Vall, som skiljer sig från de övriga fem cellerna.

Eftersom bönekamrarna inte kan delas upp i två grupper kan de inte heller knytas till två primära funktioner. För egen del är jag, liksom Tuulse, mycket tveksam till idén om *inclusorier*. De gotländska kamrarna saknar eldstäder och avträden. Med tanke på att det gotländska klimatet är betydligt bistrare än det engelska är det osannolikt att en person i en kammare överlevde det gotländska vinterhalvåret, även om denne har haft tillgång till varma kläder och pälsar. Bristen på avträde har dessutom gjort det omöjligt för en isolerad person att kontinuerligt vistas i en kammare utan att någon gång om dagen öppna dörren för yttervärlden.

Idén om att kamrarna var avsedda för botgörare eller för bannlysta personer passar däremot med kyrkan i Atlingbo, som enligt Gutalagen var asylkyrka, dit människor i väntan på rättegång kunde söka sig (Holmbäck & Wessén 1943:

313). Men de två andra asylkyrkorna på Gotland, Tingstäde och Fardhem, har inga bönekamrar, vilket innebär att cellerna inte var nödvändiga element för asylkyrkorna. Tanken om att kamrarna kunde fungera som kapell för pilgrimer passar cellen i Bro kyrka, eftersom Bro var en vallfartsort knuten till det heliga korset (Lundmark 1929). Däremot saknas en motsvarande kammare vid Akergarns kapell, som är den andra kända vallfartsorten på Gotland.

Till skillnad från Lysén menar jag dessutom att samtliga kamrar kan ha använts av spetälska. Det är riktigt att leprasjuka genomgick en symbolisk begravning när de togs in på ett hospital, men det innebär inte att de levde resten av sina liv i isolering. Det är väl känt att en del spetälska levde av allmosor, som de också kunde samla in utanför hospitalen (Møller-Christensen 1961: 45ff; Mogren 1984: 5ff). Som ett exempel kan nämnas den franska staden Rouen, där fattiga spetälska hade definierade vandringsleder genom bestämda socknar i stadens omgivning, för att tigga (Brenner 2015: 55). För att tydligt markera för omvärlden att leprasjuka färdades på vägar och gator var de dessutom tvungna att ha en kläpp eller små klockor, som signalerade deras närvaro.

Muren runt bönekammaren i Bro antyder dessutom att den eller de människor som vistades i cellen kunde uppfattats som farliga. I denna kammare är två tidiga gotländska bildstenar från folkvandringstiden inmurade, den ena i yttermuren precis vid dörren och den andra i kammarens vägg mot kyrkan (fig. 6). Båda bildstenarna är medvetet placerade så att de är fullt synliga. Kanske har de stora virvelmotiven på dessa stenar uppfattats som apotropeiska eller ont-avvärjande mot de leprasjuka. Några motsvarande bilder finns dock inte i de andra kyrkorna.

På Gotland fanns sedan början av 1200-talet S:t Görans hospital för leprasjuka (Tuulse 1970). Att de spetälska verkligen rörde sig utanför detta hospital antyds rent fysiskt av S:t Göransporten i Visby stadsmur. Porten tillkom när den första landmuren uppfördes på 1270–80-talet och byggdes om till ett enkelt porttorn på 1290-talet

Fig. 6. Bro kyrka. Tidig bildsten inmurad vid ingången till bönekammaren. Foto: Anders Andrén 2010.

Fig. 7. S:t Göransporten i Visby. Foto: Anders Andrén 2006.

eller omkring 1300 (fig. 7). Portens namn är modernt, men en tidig karta över Visby visar att en väg ledde från porten till hospitalet. I stadsmuren mot land fanns portar på ungefär 500–600 meters avstånd från varandra. Det enda undantaget var S:t Göransporten som var placerad endast 200 meter väster om den viktiga Norderport. S:t Göransporten ledde inte heller inte in till någon stadsgata som förde vidare mot stadens centrum, som övriga portar, utan öppnade sig bara stumt mot ett stort kvarter. Portens enklare utformning och annorlunda placering antyder att den var avsedd endast för de leprasjuka när de gick in i Visby för att tigga (Andrén 2023: 79ff). Även om de spetälska hade sin egen kyrka utanför staden kan de också innanför stadsmuren ha utnyttjat Drotten, med hagioskop vid långhusets sidoaltare.

Bönekamrarnas funktion kan även diskuteras utifrån lokaliseringen av de kyrkor som hade celler. Till skillnad från Eimer menar jag att det finns ett mönster i kyrkornas lokalisering, men i motsats till Tuulse och Lysén har jag svårt att se att kyrkorna ligger längs ett kommunikationsstråk från sydvästra Gotland till Fårö. Ända sedan tillkomsten av Visby har det gotländska vägnätet varit helt inriktat på denna stad. På den nordöstra delen av Gotland leder i stort sett samtliga vägar till och från Visby. Samtliga kyrkor med bönekamrar ligger i en båge runt Visby, mellan 11 och 21 kilometer från staden, vid vägar som leder till och från Visby. Längst bort ligger Martebo och Atlingbo (21 kilometer), närmast ligger Bro, Väskebo och Endre (11 kilometer), medan Vall ligger 14 kilometer från Visby. Närheten till staden innebär att den minsta gemensamma nämnaren för kyrkorna med bönekamrar verkar ha varit Visby.

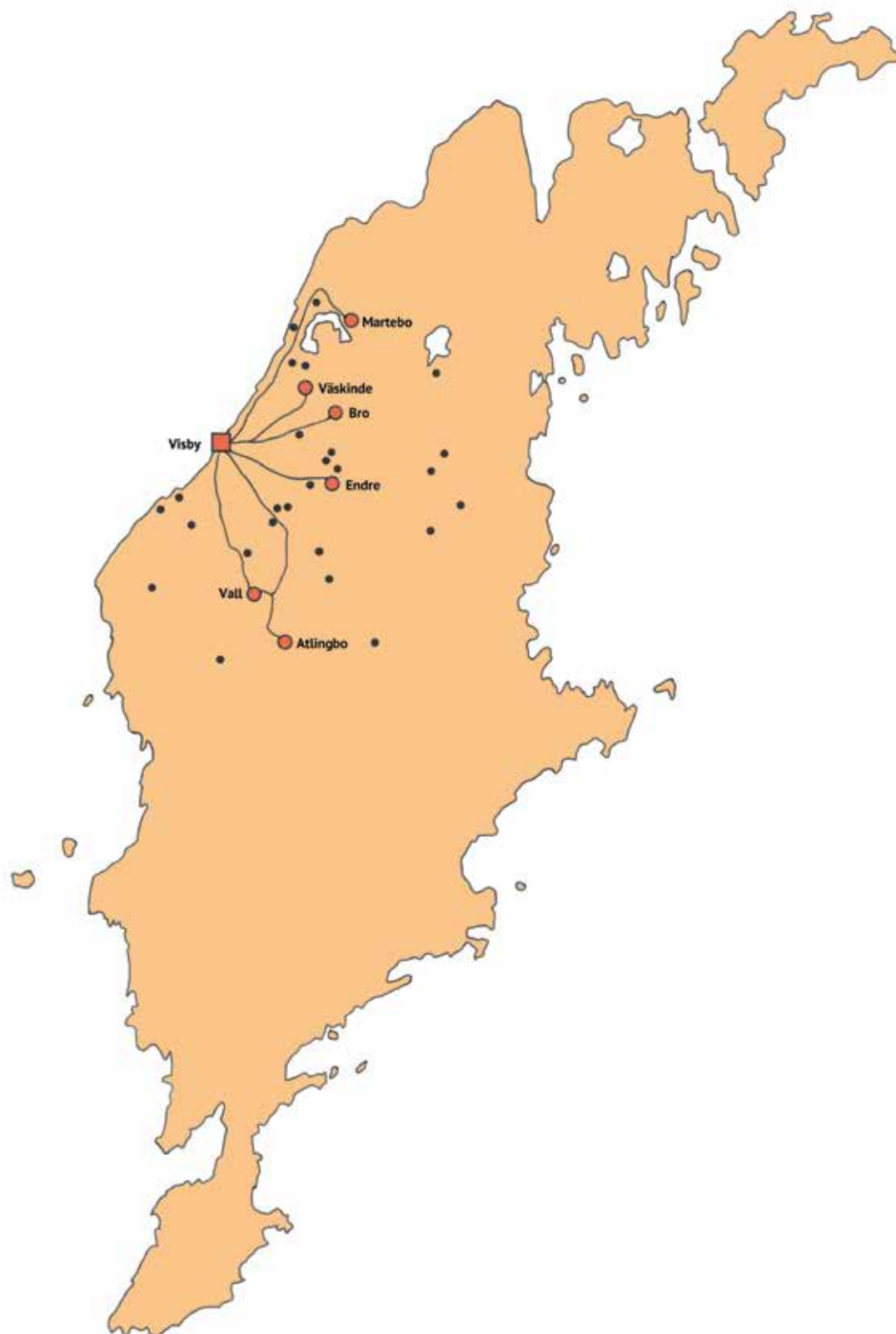

Fig. 8. Karta över Gotland, med Visby, de sex kyrkorna med bönekamrar samt prickar som markerar Helgeandshusets egendomar på den gotländska landsbygden 1611–1612. En del av dessa egendomar bör ha tillhört S:t Görans hospital under medeltiden. Vägarna mellan Visby och de sex kyrkorna är angivna efter vägnätet på skattningskartorna från cirka 1700 (Moberg 1938).

För egen del menar jag att S:t Görans hospital med kringvandrande spetsläska är den mest troliga bakgrunden för bönekamrarna, eftersom de sex kyrkorna är lokaliserade i samma område som hospitalets och Helgeandshusets senare kända egendomar. S:t Görans hospital lades ner

1542, och dess egendomar överfördes då till Helgeandshuset, som var beläget i själva Visby, men redan 1532 hade Helgeandshuset även övertagit egendomar från de nerlagda kyrkorna och konventen i Visby (Wase 2014). Förmodligen härstammade de flesta egendomarna på

landsbygden från S:t Görans hospital och Helgeandshuset, medan egendomarna i Visby främst kom från de övergivna kyrkorna och klostren.

Den äldsta översikten över Helgeandshusets egendomar stammar från 1611–1612 (Johansson 2011; Siltberg 2015: 182ff). Jordeboken visar att egendomarna främst bestod av enstaka åkrar, ängar, betesmarker och skog, men aldrig av hela gårdar. Innehavet var alltså resultat av mycket småskaliga donationer av enstaka markstycken, sannolikt därför att Gutalagen var mycket restriktiv mot avyttring och donationer av mark (Holmbäck & Wessén 1943). Genom jordeboken från 1611–1612 kan man få en överblick över Helgeandshusets och S:t Görans hospitals samlade egendoms massa. Det är i stort sett omöjligt att skilja de både institutionernas egendomar från varandra, men enstaka namngivna undantag som ”Spetalsskov” i Halner i Bro socken och ”Spetalsenge” mellan Allekvie och Svenskens i Endre socken (Johansson 2011) visar att S:t Görans hospital en gång ägde jord i två socknar där det fanns bönekamrar vid kyrkorna (fig. 8).

Med utgångspunkt från den rumsliga parallelliteten mellan kyrkor med bönekamrar och Helgeandshusets egendomar 1611–1612 vill jag argumentera för att bönekamrarna främst uppfördes för de spetälska som inte hade tillgång till kyrkorummen. De leprasjuka vandrade runt och tiggde. De sjuka verkar ha haft tillträde till Visby genom en särskild port, S:t Göransporten, som bara användes av dem. Och i Visby kan de genom hagioskop ha deltagit i mässor i Drotten. Utanför Visby har de spetälska vandrat på landsbygden i olika riktningar från hospitalet. Kyrkorna med bönekamrar kan ha varit slutmålen för de spetälskas tiggervandringar, där de genom bönekamrarna och hagioskopien har kunnat vara delaktiga i mässan och nattvarden. De kyrkor som var närmast belägna Visby (11 kilometer) kan ha markerat var de leprasjuka deltog i mässan och sedan återvände till hospitalet samma dag, medan de mer avlägset belägna kyrkorna (21 kilometer) kan ha varit slutmålet för en dagsetapp, varifrån de sjuka efter en övernattning har kunnat återvända till hospitalet dagen därpå. Närvaron av spetälska längs vägar na till dessa sex kyrkorna kan aktivt ha bidragit till att människor i dessa områden donerade jord till hospitalet och Helgeandshuset.

Även om jag menar att kamrarna i första hand uppförts för de spetälska så kan cellerna naturligtvis också ha använts för andra ändamål. Kamrarna kan ha fungerat som både botceller och små kapell, i första hand i asylkyrkan Atlingbo och i vallfartskyrkan Bro. Den äldsta kammaren i Vall, som avviker från de övriga genom ett ytterfönster och genom att den inre gluggen vänder sig mot tornet, kan också ha fungerat som botcell eller kapell. Däremot är idén om *inclusorier* högst osannolik, med tanke på Gotlands klimat.

Tack

Ett särskilt tack till Tryggve Siltberg för goda råd och kommentarer.

Referenser

- Andrén, A. 2023. *Upptäck Visby ringmur. Din guide till ringmurens spännande historia*. Visby.
- Brenner, E. 2015. *Leprosy and charity in medieval Rouen*. Woodbridge.
- Brunius, C.G. 1864–66. *Gotlands Konsthistoria* 1–3. Lund.
- Eimer, G. 2000. Mauerdurchbrechender Blick und Hagioskop in der Backsteinsarchitektur des Deutschordenslandes. I: Eimer, G. & Geirlich, E. (red.) *Die sakrale Backsteinarchitektur des südlichen Ostseeraums. Der theologische Aspekt*, Berlin, 233–243.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. (red.) 1943. *Skånelagen och Gutalagen*. Svenska landskapslagar 4. Stockholm.
- Johansson, A.R. 2011. Visbyborgarnas jordhyror 1611 och -13. *Haimdagar* (3–4), 50–56.
- Lagerlöf, E. & Svahnström, G. 1966. *Gotlands kyrkor. En vägledning*. Stockholm.
- Lundmark, E. 1929. *Kyrkor i Bro ting. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor 31. Stockholm.
- 1931. *Kyrkor i Endre ting. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor 33. Stockholm.
- Moberg, I. 1938. *Gotland um das Jahr 1700. Eine kulturgeographische Kartenanalyse*. Meddelande från Geografiska institutionen vid Stockholms Högskola N:o 40. Stockholm.
- Mogren, M. 1984. *Spetälska och spetälskehospital i Norden under medeltiden*. Seminarieuppsats, medeltidsarkeologi, Lunds universitet.
- Møller-Christensen, V. 1961. *Lepra og dens historie. Medicinsk Årbog* 5.
- Pettersson [Lysén], K. 2018. *Seeing and Sinners. Spatial Stratification and the Medieval Hagioscopes of Gotland*. Master Thesis, Department of History, Stockholm University.
- Roosval, J. 1914. *Kyrkor i Lummelanda tig (utom Tingstäde kyrka). Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor 3. Stockholm.
- 1926. *Den gotländske ciceronen. Vägvisare genom den gotländska konsthistorien med huvudvikten lagd på medeltida kyrkokonst. Till den resandes tjänst*. Visby.
- 1938. En *Inclusorie*-cell i Westminster Abbey. *Fornvännen* 33, 255–256.
- (red.) 1942. *Kyrkor i Hejde setting. Konsthistoriskt inventarium*. Sveriges kyrkor 54. Stockholm.
- Siltberg, T. 2015. *Gotlandskyrkan under dansktiden och dess förspel. Epokerna och urkunderna*. Klintehamn.
- Söderberg, B.G. 1978. *Kyrkorna på Gotland*. Visby.
- Tuulse, A. 1966. Bönekamrar och hagioskop. I: Forssman, E., Lind, B. & Tuulse, A. (red.) *Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling*. Stockholm, 11–24.
- 1970. S:t Görans kyrkoruin i Visby. *Fornvännen* 1970, 90–107.
- Wase, D. 2014. Visbykyrkornas övergivande. *Haimdagar* 2014 (3–4), 50–60.

Schnapps or salmiac liquorice in Bjørnkær Castle?

A late medieval alchemist workshop in Central Jutland, Denmark

RAINER ATZBACH

Schnapps or salmiac liquorice in Bjørnkær Castle?

A late medieval alchemist workshop in Central Jutland, Denmark

Examining the Bjørnkær Castle site reveals a unique blend of archaeology and citizen science, with the discovery of the earliest alchemist's workshop in the North that was in use in the 14th century. The history of Western alchemy traces back to Hellenistic Egypt, evolving through Islamic Spain and Sicily to the European Renaissance. Despite a papal ban on alchemy in the 14th century, interest persisted, as evidenced by written sources and a set of vessels excavated in the cellar of the tower in Bjørnkær Castle. These vessels have initially been interpreted as part of a distillation apparatus

for schnapps production. However, new analysis suggests their use for sublimation, aligning with medieval alchemical practices in striving for the production of the 'materia prima' – or simply producing salmiac as a spice in liquorice. The Bjørnkær findings shed light on early alchemical workshops in Denmark, preceding notable post-medieval instances like Tycho Brahe's laboratory. This interdisciplinary study underscores the early interest in ancient science more than hundred years before the beginning of the renaissance period.

Introduction

In his academic work, the honoured recognised the special importance of the roots for the preservation of cultural heritage, which were by no means solely shaped by scientific-humanistic considerations but were also shaped by highly motivated idealists and even magic motivation (Wienberg 2021: 14ff). The excavations at the Bjørnkær Castle site combined archaeology and magical thinking in a special way in response to the discovery of the remains of an alchemist's workshop – the interpretation of which by dedicated volunteers had a significant influence on the academic discussion of the finds.

The history of Western alchemy usually begins in Hellenistic Egypt, where the core objective of all alchemical work was formulated: the extraction of the 'materia prima' – a pure substance as the primordial substance of all elements – which can be used, among other things, to produce gold and to obtain the 'aqua vitae', the universal remedy for all diseases (Holmyard 1957: 23ff). The transmission of the alchemical knowledge of the Hellenistic period took place primarily via the schools in Islamic Spain and Sicily (Holmyard 1957: 102ff; Pedersen 1996: 219ff; Haaning 2001: 113ff). The Franciscan Roger Bacon and the Dominican Albertus Magnus and his pupil Thomas

Aquinas intensified the reception of Greek scholarship in the 13th century (Haaning 2001: 87ff).

Pope John XXII issued a ban on alchemy with the bull 'Spondent quas non exhibent' in 1317, rather witnessing the widespread use of alchemical practices than prohibiting them. With the general interest in nature and ancient natural sciences, studies in alchemical practices also grew during the Renaissance: in his *Pirotechnica* of 1540, the Italian engineer and metallurgist Vannoccio Biringuccio described, half mockingly, how alchemists attempt to produce the philosopher's stone or the quintessence of life until their apparatus finally breaks down (Smith 1966: 338ff).

However, magical thinking and science continued hand in hand at least until the 19th century. This paper presents an early case of an alchemical workshop – the oldest one known in archaeological evidence in the North, explored by archaeologists, historians, and engaged volunteers.

Bjørnkær Castle and its exploration

The Bjørnkær Castle site is located 26 km south of Aarhus, 9 km east of Odder, in Gosmer Parish in the flat hinterland of Hou Harbour. The 'castrum-curia' complex consists of a round main castle, in the centre of which

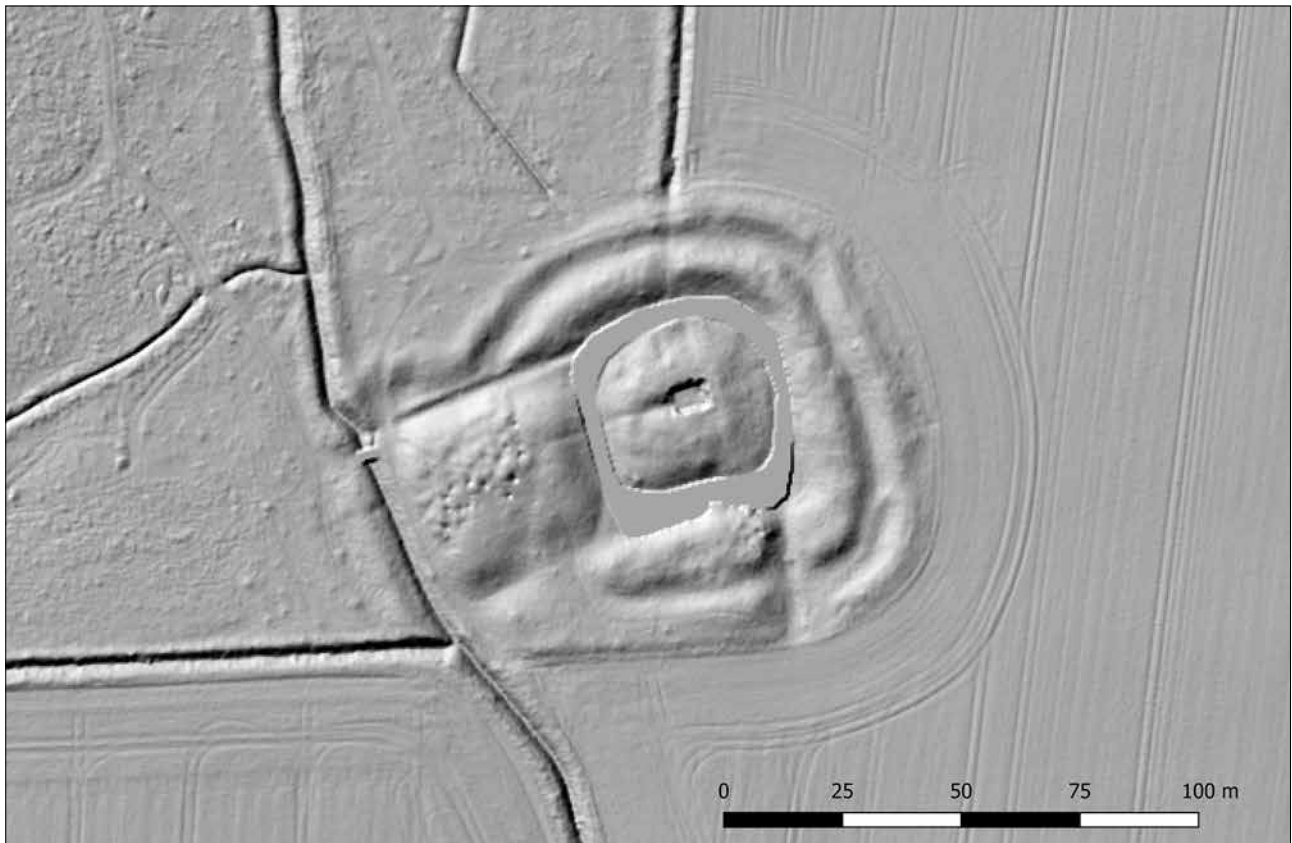

Fig. 1. Bjørnkær Castle, LIDAR-scan of topography. Image: Rainer Atzbach, data source: Styrelsen for Dataforsyning og Infrastruktur.

have been preserved the remains of a brick tower with a basement on a fieldstone foundation (Fig. 1). The main castle is secured on three sides by a double rampart with moats, and to the west by a roughly square outer bailey. Today, the monument is one of the best-preserved castle mounds in Denmark due to the surrounding wet lowland ‘Vandmoseskov’ (= swamp forest) being spared from agricultural use for centuries. The castle, and even more its former tower, had a good view of the country roads from Hou to the Jutland royal residence of Skanderborg in the northwest and to the town of Horsens in the southwest.

The complex was built in the 14th century – the heyday of private castle building in Denmark after the collapse of central power and the interregnum (1332–1340), a time of unrest and power struggles. In written sources, ‘Biörnkiær gaartzsted’ appears for the first time in 1427, where Abelle Thyggesdatter, Niels Kalf’s widow, chartered a demise to Bishop Ulrik of Aarhus (ÆDA 1860: 120 nr 27). In 1509, ‘ald Biörnkiær wold’ (all the wall of Bjørnkær) is mentioned in a sworn declaration of ownership (ÆDA 1860: 121 nr 40). Both documents are recorded in the register of Åkær Manor, which was the administrative seat of the Bishop in Hads Herred (shire) until the Reformation. It is surprising that both a transfer of ownership from 1427 and a sworn confirmation of ownership from 1509 can be found in the archives of the bishopric. It is possible that the bishop’s ownership was disputed by Niels Kalf’s descendants: The Danish Nobility’s Yearbook recognises Niels’ grandson ‘Tyge Kalf of Bjørnkær and Tvenstrup’ and refers to two documents from 1469 and 1492, but

these cannot be verified (DAA 1899: 226). The site has probably been in the hands of the Kalf magnate family since the middle of the 14th century; the family owned extensive property in West and Central Jutland and at times provided the royal bailiffs in Ribe, Skanderborg and Aalborg (Høgsberg 2020: 23ff).

The castle has not been mentioned since 1509 when the estates of the bishopric were administered from Åkær Manor. The immediately neighbouring Gersdorffslund estate was not established before 1671 when Åkær Manor and its estates were transferred to the Seneschal Gersdorff. Hence, this manor is not a direct successor to Bjørnkær Castle (Kock 2000: 64f).

Fig. 2. Bjørnkær Castle, view into the tower’s cellar with the find spot of the well. Photo and arrow: Katrin Atzbach 2024.

Table 1. The alchemical vessels. Rdm = rim diameter; Dmax = maximal diameter; H = height.

Inv.no.	Vessel type	Condition	Rdm	Dmax	H	Ware
1971.308	funnel	fragmented	7,2	8,1	5,1	greyware
1971.309	funnel	fragmented	7,6	7,9	10,1	greyware
1971.310	funnel	fragmented	6,5	9	12,2	greyware
1971.311	funnel	fragmented	7,5	8,5	7,8	greyware
1971.312	bowl	complete	9,5	11	6	greyware
1971.313	bowl	complete	7,2	8,8	4,8	greyware
1971.319	cone	complete	27,7	27,7	33,3	redware, inside green glazed
1971.320	cone	fragmented	26,0	26,0	30,6	redware, inside green glazed
1971.321	cone	complete	29,5	29,5	36,3	redware, inside green glazed
1971.322	cone	complete	25,8	25,8	33,7	redware, inside green glazed
1971.323	cone	complete	38,0	38,0	46,4	redware, inside green glazed
1971.324	cone	complete	37,5	37,5	53,6	redware, inside green glazed
1971.325	cone	complete	41,0	41,0	51,5	redware, inside green glazed
1971.326	cone	complete	33,5	33,5	47,5	redware, inside green glazed
1971.327	cone	complete	30,0	30,0	48,7	redware, inside green glazed
1971.328	cone	complete	34,0	34,0	47,0	redware, inside green glazed
1971.329	cone	complete	35,8	35,8	48,7	redware, inside green glazed
1971.330	pan	complete	38,5	38,5	7,0	redware, inside green glazed
1971.331	bottle	fragmented	6,0	27,0	25,4	redware, outside green glazed
1971.332/5048	bowl	complete	32,2	32,2	8,5	greyware
1971.333	bowl	complete	28,5	28,5	7,5	greyware
1971.334	bowl	complete	30,5	35,5	14,0	greyware
1971.335	bowl	complete	30,2	37,3	15,0	greyware
1971.336	bowl	complete	29,7	34,7	12,0	greyware
1971.337	lid	fragmented	29,2	29,2	8,1	greyware
1971.338	lid	complete	28,3	28,3	12,2	greyware
1971.339	lid	complete	28,2	28,2	9,1	greyware
1971.340	lid	complete	32,6	32,6	12,1	greyware
1971.341	lid	complete	29,3	29,7	12,0	greyware
1971.342	bowl	complete	30,6	36,6	16,0	greyware
1971.343	bottle	complete	6,5	25,0	23,1	greyware
1971.344	kugeltopf	complete	17,0	28,0	25,1	greyware
1971.345	jug	fragmented	nan	16,0	23,0	greyware
D12086.1	cone	complete	27,5	27,5	36,8	redware, inside green glazed
D12086.2	cone	complete	35,2	35,2	45,5	redware, inside green glazed
D12087.1	bowl	complete	32,2	36,7	15,2	greyware
D12087.2	lid	complete	31,7	31,9	9,1	greyware

The picturesque mound attracted the interest of dedicated local historians from Odder Museum in the 1930s: museum board member and medical doctor J. Didriksen made several sections in 1930–1935 under the supervision of C.M. Smidt, the doyen of Danish castle research at the National Museum of Denmark. Didriksen published his findings, including a notice about the pottery known as ‘Bjørnkærset’ (Didriksen 1941a & 1941b). In 1960, the National Museum restored the excavated ruins, which were

digitally mapped by the responsible regional Moesgaard Museum in 2014. The comprehensive evaluation of the excavations was conducted by K.T. Høgsberg as part of his master’s thesis (2020), excluding the finds from the alchemist workshop. These had already been discussed by Olsen (2002), Roesdahl (2015) and later by Jensen & Krants (2022).

In 1930, Didriksen discovered the Bjørnkærset in a buried well in the northeast corner of the tower cellar.

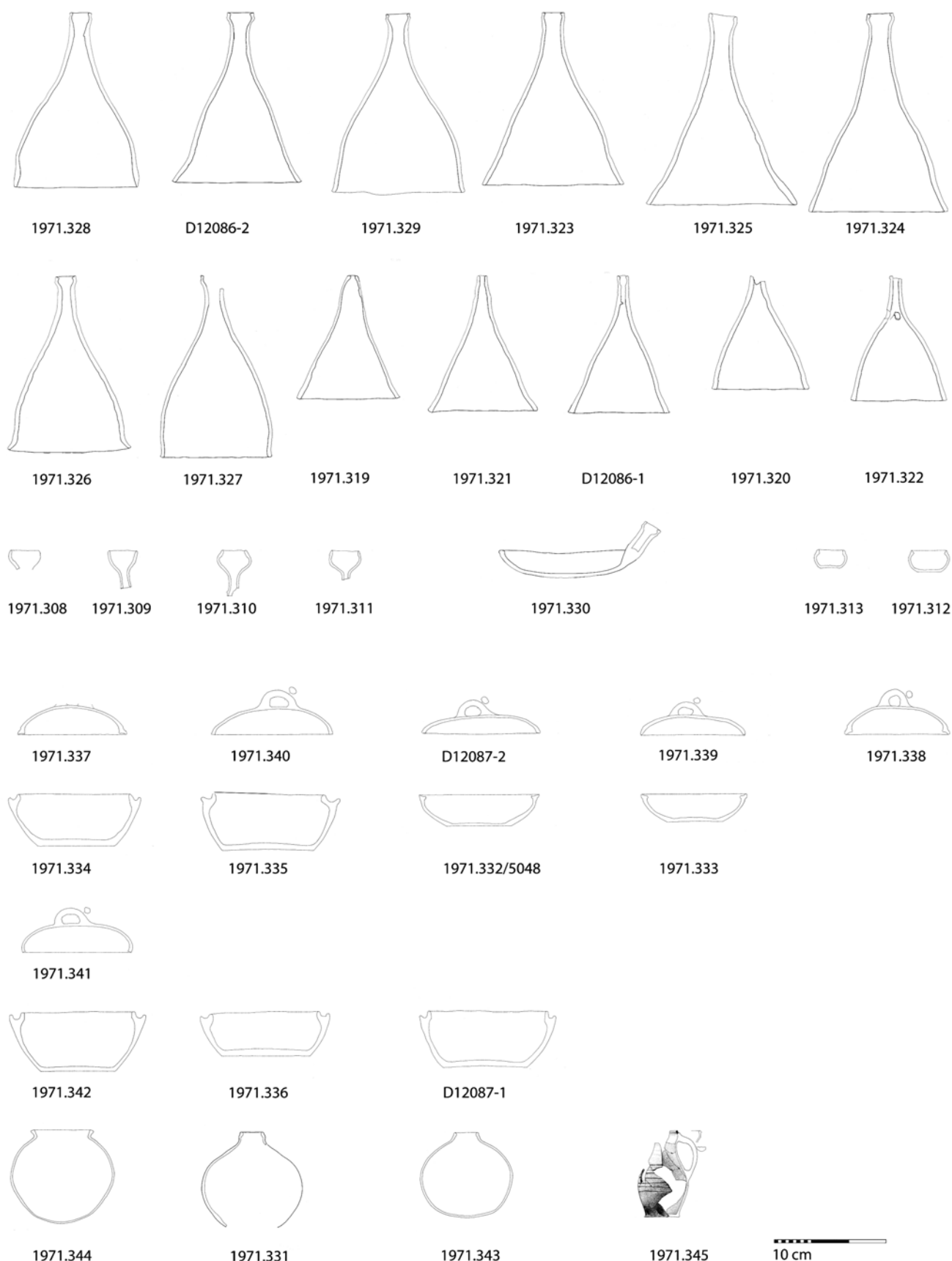

Fig. 3. The alchemical vessels from Bjørnkær, cf. table 1. Drawings: Flemming Bau, graphics: Katrin Atzbach.

The well's shaft was 2 metres deep and not lined (Fig. 2). The ceramic vessels were enclosed in a layer of charred grain. Didriksen dated his find to the mid-13th to mid-

14th century (Didriksen 1941: 57, 61), while Roesdahl placed it in the second half of the 14th to early 15th century (Roesdahl 2015: 121). According to Høgsberg's

Fig. 4. The Bjørnkærset collected. Photo: Collection Department of Medieval Archaeology 1972.

analysis, the well belongs to the oldest utilisation phase of the castle, covered by burnt debris. The found pottery and historical considerations support that the castle was in use from the middle of the 14th century to the early 15th century (Høgsberg 2020: 40ff, 48); thus, it is significantly older than the preserved written sources. The charred grain recovered from the well, mainly barley and oats, yielded a calibrated C14 date of 1303–1423 (95.4%) and 1320–1411 (68.3%), which does not contradict a date in the second half of the 14th century (Jensen & Krants 2022: 112ff).

The Bjørnkærset objects

Thirty-seven complete or almost complete vessels were recovered from the well (Table 1, Fig. 3 & 4): The most striking group consists of eight large (c. 50 cm high) and five small (ca. 30 cm high) bulgy cones made of redware with a greenish lead glaze inside; one of them shows three finger-thick holes at the base of the neck (1971.322). There are also four small funnels (approx. 10 cm high), and two small and seven large bowls with lid folds made of greyware.

Six greyware lids apparently match the large bowls, although there is only one real case of a fitting pair (1971.338 on 1971.333). In principle, the large cones can also be paired with the bowls (especially 1971.321–322 on 1971.334–335). A large round pan in redware has a greenish glaze inside. One greyware bottle is unglazed, while a second one in redware is glazed greenish on its outside; each bottle holds around 4 litres of liquid, as does an unglazed greyware kugeltopf with grooved decoration on its neck. Moreover, a jug in greyware assembled from the shards has a band handle on the rim and grooved decoration that holds around 2 litres of liquid.

The design in hardfired greyware or local redware with a greenish lead glaze without a white ground engobe is entirely in keeping with the appearance of 14th century pottery in eastern Jutland. While kugeltopf, jug and bowls certainly find equivalents in contemporary types (Linaa 2006: 89ff), the lids, small funnels and especially the bulgy cones are idiosyncratic forms without Danish parallels.

Fig. 5. The current staging as a distillation apparatus based on Didrik-sen's reconstruction in Odder Museum. Photo: Katrin Atzbach 2024.

Fig. 6. Medieval depiction of a still consisting of a flask with an alembic, 2nd half 15th century. Source: Buch der heiligen Dreifaltigkeit – Bayerische Staatsbibliothek München Cgm 598.

The interpretation of the find

Didriksen was the first to associate the Bjørnkærset with alchemical activity of the lord of the castle. He interpreted the ensemble of bowls, cones, bottles, and pots as the remains of a distillation apparatus for making schnapps (Didriksen 1935: 33, 1941: 58ff). In 1997, the 'Eksperimenterende Danske Brændevinsamatører' (=Experimenting Danish Liquor Amateurs) conducted a distillation experiment at Odder Museum using replicas. Their effort was successful and produced a 70 % schnapps of excellent quality. This would be the earliest evidence of liquor production in the north, an interpretation followed by Olsen (2002) and Roesdahl (2015). The current display at Odder Museum also presents the finds as parts of a distillation apparatus (Fig. 5).

The distillation process has been known since the 5th millennium BC, as the finds from the Mesopotamian Tepe Gawra prove (Belgiorno 2020). Distillation is also a central process in medieval alchemy (Kurzmann 2000: 28ff). The large bowls from Bjørnkær are similar to the distillation bowls from Constance, which are also dated to the 14th century (Kurzmann 2000: 22 no. 3, Figs. 6 & 9).

However, the macrobotanical examination of the grain finds from the well cast initial doubt on the schnapps hypothesis: although the charred barley found is in principle a suitable raw material, the grains showed no traces of germination or a fermentation process, which would be the prerequisite for the basic formation of alcohol (Jensen & Krantz 2022: 123ff). In addition, the central device for distillation, an alembic, is missing from the find material: in principle, the production of schnapps is based on the

Fig. 7. Alundel, depicted in Biringuccio's *Pyrotechnica* from 1540. Source: Smith 1966: Fig. 69.

evaporation of alcohol-containing liquid in a flask. The alcohol evaporates earlier than the water, rises in gaseous form and condenses on the wall of the alembic placed on the flask, where it is collected by an inner groove and drained into the characteristic nozzle as shown in the late medieval Book of the Holy Trinity (Fig. 6).

The somewhat 'do-it-yourself-made' looking solution proposed by Didriksen and reproduced by the Liquor Amateurs, in which the connection between the bowl and the funnel top was sealed with clay and chewed bread, has been proven to be functional. However, heating flammable alcohol in such a two-part vessel on an open flame is quite dangerous; Olsen even speculated whether the fire that destroyed the first phase of the castle originated from its distillery (Olsen 2002: 157). It is also conceivable that the still at Bjørnkær was originally crowned by a glass alembic (Moorhouse 1972; Kurzmann 2000: 47ff), but this is very unlikely in Denmark given the rarity of glass in general and the absence of medieval glass alembics in particular – and would have made the apparatus even more fragile under processing.

However, apart from distillation, medieval alchemy also utilised further processes, including calcination (roasting), sublimation, solution/coagulation (liquefaction), putrefaction (prolonged heating), cohabitation, fermentation, and spagyrics (Eckert 2016: 28ff; Principe 1998). These processes involve repeated heating and dilution of the substance to be treated, which becomes 'purified' and transferred to the state of 'materia prima'. The bowls, pans and bottles found in Bjørnkær would have been suitable for this purpose. Against this background, the peculiar cones (I971.319–329 and DI2086.1–2) can be identified

as alundels. An alundel is a device used for sublimation: the solid substance to be prepared is heated in a bowl, sublimates and resublimates on the cool wall of the internally glazed cone on top of the bowl. In 1540, Biringuccio explained in his *Pyrotechnica* the process of ‘ascending’ sublimation and showed an apparatus consisting of a hearth, a capped bowl and a steaming alundel in a graphic (Smith 1966: 353f, Fig. 69) (Fig. 7). The alchemist and polymath Andreas Libavius (after 1555–1616) depicts a series of alembics and alundels similar to the Bjørnkær-set (Libavius 1606: 166, 173). He describes sublimation for processing mercuric chloride, ammonium chloride – better known as sal ammoniac or salmiac –, realgar, and orpiment (Libavius 1603: 111ff). These more or less toxic substances were used as remedies, colouring agents or spices. Maybe, sublimated salmiac has been used as a spice for liquorice that has been a remedy since antiquity (Olukoga & Donaldson 1998). Unfortunately, these substances are water-soluble and can hardly be detected under the permanently humid conditions of the Bjørnkær Castle site. In Basel, the ‘capital of alchemy’, a set consisting of an alundel and bowl from the second half of the 13th century was excavated, but this alundel is significantly lower than the Bjørnkær cones (Kamber 2016: 333; Fig. 7b & c). In contrast, the excavations at St Mary’s Hospital in London yielded a very similar alundel from c. 1340–c. 1400 (Fig. 8) (Wittingham & Pierce 2019: 165, 168; Fig. 122). A clearly bulgy alundel was found in the alchemist laboratory of Oberstockstall (Austria), dated to the second half of the 16th century (Osten 2016: Fig. 1).

Fig. 8. Alundel, excavated at the medieval hospital at Spitalfields Market, London. Source: Harvard *et al.* 2019; Wright 2024.

Alchemist workshops in Denmark

Beyond Bjørnkær, there is hardly any tangible evidence of alchemical practices in medieval Denmark. The legacy of Bishop Bo Mogensen Lang of Aarhus (1395–1424) explicitly mentions him practice alchemy (DM 1864: 353ff after Roesdahl 2015: 121). Bo was Bishop Ulrik’s predecessor, so there were certainly alchemical interests in the late medieval diocese of Aarhus.

The discovery of a possibly late medieval crucible from Rovborg Castle should also be mentioned here, although it could also have been simply used for metal casting (Johansen 2010: 21ff).

Substantial evidence is first found in Denmark pertaining to the sixteenth century: a presumed alchemist workshop is located in the cellar of Egeskov Manor on Funen, which was built in 1554. However, the unconventionally sealed-off cellar room, which is only accessible from the ground floor, lacks a fireplace (Philipsen 2008). It comprises a privy and can be locked from the outside, making it more similar to a prison cell than to a laboratory.

The oldest secured post-medieval alchemist workshop was run by the natural scientist Tycho Brahe (1546–1601) on the island of Hven in the Sound. Here he built his research facility ‘Uranienborg’ with an attached laboratory in 1581–1584 (Klein 2019; Stæhr 1994).

The heyday of alchemy in Denmark and Europe was undoubtedly in the 17th century. Alchemical laboratory equipment – a retort, a crucible and a glass pestle – was recovered from the moat of Rosenholm Manor that can possibly be linked to its former lord Erik Rosenkrantz (1612–1681) (Holm 1970, 1962: 11ff).

King Frederik III (1609–1670) kept a court alchemist, Francesco Giuseppe Burrhi (1625–1695); a piece of gold allegedly produced by both of them is still in the royal collection at Rosenborg Castle. The Gammel Estrup manor house and present-day museum has an alchemist workshop in the southern corner tower: it was originally probably the sacristy of the house chapel, but, after it was converted into a workshop with two fireplaces, access was only possible from the lord’s appartement, with a separate chamber for the alchemist. Its furnishing has been attributed to Christen Scheel ‘the Rich’ (1623–1688), but already his grandfather Eske Brok (1560–1625) of Gammel Estrup complained in his diary that he had ruined his fortune by trying to make gold (Philipsen 2008).

Result

The peculiar finds from the first utilisation phase of Bjørnkær Castle probably belong to the second half of the 14th century. They are the remains of an alchemist workshop run by the powerful Kalf magnate family. Either the lord of the castle or an employed ‘goldmacher’ conducted manyfold processes in the cellar of the brick-built tower in the main castle. The funnels, originally interpreted as parts of a distillery, can be identified as alundels and were used for sublimation, a process to prepare and purify

substances like salmiac. Salmiac has been used e.g. as a spice in liquorice known as a remedy or sweet already in the Middle Ages. Despite a papal ban in the 14th century, the study of alchemy was not uncommon among the European aristocracy – including the clergy. Alchemical practices indirectly document the rediscovery of ancient science in the late Middle Ages. The Kalf family of Bjørnkær is thus one of the forerunners of the Renaissance in Denmark. Moreover, this case study shows how important it is for academic scholarship and citizen science to work together in order to gain new insights.

Acknowledgements

I would like to thank Prof. emerit. Else Roesdahl for providing me with her documents on the Bjørnkærset, which she originally intended to present herself. Thanks to William Frost B. Sørensen for reading the proofs. Per Thorling Hadsund, The Pharmacy Collection, Aalborg, kindly went through his collection for medieval alembics. I am also indebted to Erik Weber, a passionate alchemy researcher in Leiden, for a fruitful exchange, and last but not least to Dr Katrin Atzbach for graphical and scholarly support.

References

- Belgiorno, M.R. 2020. Ancient Distillation and Experimental Archaeology about the Prehistoric Apparatuses of Tepe Gawra. *Exarch* 2020/2. <https://exarc.net/ark:/88735/10508> (Accessed 17 February 2024).
- DAA. 1899. *Danmarks Adels Aarbog*. Edited by Hiort-Lorenzen, H.R. & Thiset, A. Kjøbenhavn.
- Didriksen, J. 1935. Bjørnkærfund. In: Madsen, T. (ed.) *Skildringer af Hads herreds historie*. Odder, 31–34.
- 1941a. Bjørnkær. *Østjysk hjemstavn*, 55–67.
- 1941b. Bjørnkær. *Meddelelser fra Odder Museum* 1, 3–15.
- DM. 1864. Otte Breve efter Biskop Bo af Aarhus. *Danske Magazin* 4. Rk. 1, 353–359.
- Eckert, A. 2016. *Zur Alchemie im Mittelalter*. Master thesis University of Graz. <https://unipub.uni-graz.at/obvugrhs/download/pdf/1755830> (Accessed 17 February 2024).
- Haaning, A. 2001. *Naturens lys. Vestens naturfilosofi i højmiddelalder og renaissance 1250–1650*. København.
- Harward, C., Holder, N., Phillpotts, C. & Thomas, C. 2019. *The Medieval Priory and Hospital of St Mary Spital and the Bishopsgate Suburb. Excavations at Spitalfields Market, London Et, 1991–2007*. Museum of London Archaeology Monograph 59. London.
- Holm, K. 1962. Rosenholm. *Skalk* 1962/3, 10–15.
- 1970. Alkymisten på Rosenholm. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 147–166.
- Holmyard, E.J. 1957. *Alchemy*. Middlesex.
- Høgsberg, K.T. 2020. *Bjørnkær Voldsted*. Nyhedsbrevets ph.d.-afhandling og specialer, N.R. 32. Højbjerg.
- Jensen, P.M. & Krants, L. 2022. Genbesøg på Bjørnkær. En ny vurdering af det middelalderlige destillationsapparat og det store kornfund. *Kuml* 2022, 105–131.
- Johansen, S.M. 2010. *Smeltediglerne fra Kvæsthusbroen. Et case study i nyere tids arkæologi*. Kandidatspeciale ved Københavns Universitet. <https://www.yumpu.com/da/document/view/17669686/smeltediglerne-fra-kvaesthusbroen> (Accessed 17 February 2024).
- Kamber, P. 2016. Basel – Hauptstadt der Alchemie. In: Meller, H. (ed.) *Alchemie und Wissenschaft des 16. Jahrhunderts*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 15. Halle (Saale), 325–336.
- Klein, U. 2019. Bauen für die Sterne. Die Bauten von Tycho Brahe und der „Runde Turm“ in Kopenhagen. In: Atzbach, R., Cante, M., Freckmann, K. & Klein, U. (eds.) *Dänemark und der Hausbau im Norden. Jahrbuch für Hausforschung* 64. Petersberg bei Fulda, 119–130.
- Kock, J. [2000]. *Østjyske Herregårde*. Højbjerg.
- Kurzmann, P. 2000. *Die Destillation im Mittelalter. Archäologische Funde und Alchemie*. Tübingen.
- Libavius, A. 1603. *Alchymistische Practic*. Frankfurt. urn:nbn:de:bsz:14-db-id2788146704 (Accessed 17 February 2024).
- 1606. *Alchymia Andreae Libavii*. Francofurti. https://catalog.lindahall.org/discovery/delivery/01LINDAHALL_INST:L-HL/1286247340005961 (Accessed 17 February 2024).
- Linna, J. 2006. *Keramik, kultur og kontakter*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 56. Århus.
- Moorhouse, S. 1972. Medieval Distillingapparatus of glass and pottery. *Medieval Archaeology* 16, 79–121.
- Olsen, R.A. 2002. Schnaps auf der Burg. In: Heyer-Boscardin, M.L. (ed.) *Wider das finstre Mittelalter. Fsch. Werner Meyer*. Schweizerische Beiträge Archäologie und Kulturgesch. 29. Basel, 153–158.
- Olukoga, A. & Donaldson, D. 1998. Historical Perspectives on Health. The History of Liquorice. *Journal of the Royal Society of Health* 118/5, 300–304. <https://doi.org/10.1177/146642409811800517>
- Osten, S.v. 2016. Das Alchemistenlaboratorium von Oberstockstall. In: Meller, H. (ed.) *Alchemie und Wissenschaft des 16. Jahrhunderts*. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 15. Halle (Saale), 337–345.
- Pedersen, O. 1996. *Naturerkendelse og Theologi i historisk belysning*. Herning.
- Philipsen, T.S. 2008. Renæssancens alkymister. *Siden Saxo* 2008/1, 26–35.
- Principe, L.M. 1998. Arbeitsmethoden. In: Priesner, C. & Figala, K. (eds.) *Alchemie. Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*. München, 53–57.
- Roesdahl, E. 2015. Brændevin fremstilling i dansk senmiddelalder. Bjørnkærsættet. In: Andersen, K.H. & Pajung, S. *Drikkekultur i middelalderen*. Aarhus, 115–126.
- Smith, C.S. (ed.). 1966. *The Pirotechnia of Vannoccio Biringuccio*. Cambridge, Mass.
- Stæhr, I. 1984. Tycho Brahes kemiske laboratorium. *Dansk medicinhistorisk årbog* 1984, 57–73.
- Wienberg, J. 2021. *Heritopia. World Heritage and modernity*. Lund.
- Whittingham, L. & Pearce, J. 2019. Ceramic and glass distillation vessels. In: Harward, C., Holder, N., Phillpotts, C. & Thomas, C. 2019. *The Medieval Priory and Hospital of St Mary Spital and the Bishopsgate Suburb. Excavations at Spitalfields Market, London Et, 1991–2007*. Museum of London Archaeology Monograph 59. London, 165–172.
- Wright, S. 2024. *The monastery before the market: Spitalfields' medieval chapter revealed*. <https://the-past.com/feature/the-monastery-before-the-market-spitalfields-medieval-chapter-revealed> (Accessed 18 March 2024).
- ÆDA. 1860. *De ældste danske Archivregistraturer* vol. 2. Edited by Becker, T.A. Kjøbenhavn.

Folded to fit

New adventures of the Viking Age woman Estrid

ING-MARIE BACK DANIELSSON

Folded to fit

New adventures of the Viking Age woman Estrid

This paper revisits the doll Estrid, a reconstruction of a Viking Age woman that was excavated by archaeologists in the mid-1990s in Täby, Vallentuna parish, Sweden. The woman was shortly after the excavation attributed to be Estrid, a woman's name mentioned on rune stones in proximity of the excavated burial. After this 'identification', the Estrid phenomenon has taken different shapes and paths, both literally and figuratively, with various effects and affects, in archaeological, museum and political arenas. Pivotal in

these have been the reconstructions of the Viking Age woman Estrid at different ages. This contribution discusses Estrid and the unfolding narratives in the present in which she/it participates. It reveals the ways in which a reconstruction's hybrid character, having both factual and fictional components, contributes to the Estrid phenomenon being easily folded to fit a number of contemporary, educational and political purposes.

Introduction

Reconstructions of people for all sorts of purposes have occurred in human history for a long time. A reconstruction of a human being captures through its mere presence the supposedly opposing concepts of fiction and reality. Fiction is something made up, while reality must reflect facts, i.e. reliably established facts. A reconstruction is not a real person, but an object that has been made of various substances, such as, for example, silicone and plaster. The making of a reconstruction departs from certain given, factual parameters with the aim of imitating and re-presenting a certain, probably no longer present, person. Through its creation, the object has its own life and its own object biography (Kopytoff 1995), or object itinerary (Joy 2009; Joyce & Gillespie 2015), which differs from the life it is intended to represent. This paper focuses on a specific reconstruction, that of the late Viking Age woman Estrid, that allegedly was excavated in Täby, Vallentuna municipality, Sweden, in the mid-1990s. Three dolls were made of Estrid, that came to have different object itineraries. Not only the material dolls become active after their making, but also Estrid as an (immaterial) phenomenon. They become employed in a variety of contemporary narratives in political and educational spheres on different levels. In the following, the rhizomatic itineraries of the dolls and the Estrid phenomenon are presented, after which follows a discussion and concluding remarks on the possible politics and consequences of Estrid's unfolding narratives.

Estrid as a folded object

The background to the reconstruction of Estrid can be found in an antiquarian inspection of Broby bro in Täby, Vallentuna municipality, Sweden, which the Stockholm County Museum did on behalf of the County Board in the mid-1990s. The inspection was prompted by the suspicion that prehistoric remains would be affected by road work. The suspicion was confirmed by archaeologists through the almost immediate discovery of three prehistoric inhumation graves. A bone expert later assessed that it was a skeleton of an elderly woman, an elderly man and a child, who all had lived during the late Viking Age, in the eleventh century CE. Judging from grave gifts and the design of the grave, the older woman seemed to have been important and powerful. The stories about Estrid begin with the archaeological excavation in Broby bro, and continue later when she is reconstructed, and continue onwards to this day (and beyond). At the same time, several municipal-political activities are carried out that connect Estrid and the stories surrounding her with Vallentuna and Täby municipalities, whereby past and present intersect or meet. Michel Serres and Bruno Latour aptly describe in their work on science, culture and time that such encounters can be described as 'topological folds' (Serres & Latour 1995: 60). An analogy to describe such a fold could be when two far apart points, for example on a handkerchief or a piece of dough, suddenly meet by folding the handkerchief or kneading the dough. The science of proximity and folds is called topol-

ogy by Serres and Latour. While linear time is coupled to geometry, topological time behaves differently. It can, like a handkerchief or dough, be wrinkled and folded in many different ways. In an object, or a reconstruction like Estrid, time is like that. This means that Estrid is polychronic or multi-temporal: she has several different layers of time within her, which gather or meet through multiple folds. Amade M'charek has shown that objects, such as reconstructions, can be described as folded objects, in which times, that are usually considered to be far apart, meet (M'charek 2014). An effect of the topological time is that it is possible to read out the histories of a folded object, and thus by extension also the politics the object expresses (M'charek 2014: 32; see also Bünz 2015 and Engström 2015).

The excavation and identification of 'Estrid'

The man who was unearthed by archaeologists in Broby bro in 1995 had basically no grave goods in his coffin. In the child's grave, however, a comb and two coins were found, among other things. The woman was found in a coffin with her head turned towards the west in a Christian fashion. The osteological examination of the woman's skeleton showed that at an older age she was crooked and also had inflammation in her teeth. To the left of her feet a casket was found, which was probably made of linden. The objects in the casket consisted of two silver coins and three weights, which archaeologists believe show that the person buried was an important person with power. One of the coins had been minted in Basel, present-day Switzerland, between 1025 and 1040 CE (Andersson 1999). A knife lay next to the casket. It is thus this older woman who has been interpreted as Estrid, through a multitude of assumptions and a long chain of circumstantial evidence that I will now briefly account for.

In the Stockholm County Museum's reports from the excavation and on the museum's website, the burials are stated to be contemporary to the rune stones in the surrounding areas (Andersson 1999, 2011). Runestones are usually memorial stones for the deceased, and they usually belong in time to the late Viking Age. They are also memorial stones for people of Christian faith. Near the excavated graves are six runestones, three of which are complete and the rest are in fragmentary conditions. Only one rune stone is considered to be in its original location. From the three complete runestones it appears that a person named Östen had a mound and a bridge built in his memory by three sons (runestone U135), that a certain Östen went to Jerusalem, died in Greece and then had stones raised to his memory of his wife Estrid (U136) and further that Östen together with Estrid raised stones in memory of his son Gag (U137).

Estrid is known in archaeological and runological research as the grandmother of one of at least two Jarlabanke known to have lived in the area during the late Viking Age and early Middle Ages, namely Jarlabanke

Ingefästsson. He appears on runestones as anything but modest. Among other things, he has a stone erected after himself during his lifetime and announces on the same stone that he has established a court and alone owns an entire 'hundare'. 'Hundare' reflects an older way of dividing the landscape. In more recent times such divisions and regions came to be called 'counties'. Since the beginning of the twentieth century, runologists and archaeologists have made family trees of the Jarlabanke family and come up with various suggestions about how the people mentioned on runestones related to each other in kinship terms (e.g. Lindqvist 1923). Since one of those buried in Broby bro, Täby, was an elderly woman, and nearby rune stones mention Estrid, it does not take long until the three excavated bodies are presented as to be part of the famous Jarlabanke family (Andersson 1999). The old woman *becomes* Jarlabanke Ingefästsson's grandmother.

However, the quest of archaeological research to provide additional facts, and thus identities, to the buried individuals does not stop there. A German source from a well-known monastery from the late eleventh century mentions the pilgrim guest Hestrit, who possibly travelled with two men named Östhein and Suein, just as two of Estrid's sons were called, according to runic inscriptions in Uppland (Edberg 2006; cf. Naumann 2009). This information, combined with the elderly woman's grave gifts, form the basis for a portrayal of Estrid, in archaeological texts, and later in museums and public media, as a well-travelled, well-to-do woman and true Christian. The pilgrim coin found in the woman's grave is considered to strengthen the hypothesis that Hestrit, who is mentioned in the German source, is the Estrid mentioned on rune stones. The child's grave found at Broby bro, next to the woman's grave, is just as quickly interpreted as harbouring the child Gag, in whose memory Estrid and her first husband Östen raised a runestone (U137). Later DNA analyses however revealed that the elderly woman lacked any kinship with the child (Andersson 2011).

More than ten years after the excavation in Broby bro, in 2009, the Stockholm County Museum wants Estrid's appearance to be reconstructed for an upcoming exhibition. This is the first of three commissioned dolls, and the first doll is to re-present a middle-aged Estrid and is made by doll maker Oscar Nilsson.

Middle-aged Estrid doll

Reconstructions of people's appearance, especially the face, have long been used in what is called forensic science. In forensic science, reconstruction is used as a method for identifying missing people or crime victims, for instance. A retrieved human skull is used to provide an image of the deceased's face, an idea of how the person looked in real life. Identification is facilitated if the reconstructed person is presented in as neutral a facial position as possible, i.e. as s/he would have looked like, for example, in a passport photo. This facilitates identification. Based on a sorting of people's bodily characteristics, tables have

been compiled within forensic medicine, that shows how thick the tissue is in 32 different places of the face, for different categories of people. Depending on what the forensic tables show, pegs of different lengths are inserted in 32 places on the front (face) of a skull. From this, a doll maker then sculpts the muscles and appearance of a face. Estrid's face is sculpted by doll maker Oscar Nilsson according to the method above. For the remaining part of the body, the excavated skeleton is not used as a template for the reconstruction. As for the hands, the doll maker's own hands are often used; for a full-body reconstruction, a friend might stand as a model for the cast. Oscar Nilsson himself is very clear about the fact that the reconstructions he makes are expressions of artistry and his personal interpretations of the buried person, his/her body and his/her contemporaries (Larsdotter 2003).

Oscar Nilsson is commissioned to make three Estrid dolls in total. First one doll presenting a middle-aged character (owned by the Stockholm County Museum), then a doll presenting Estrid as elderly (owned by Täby Library) and finally Estrid in very young years (owned by Vallentuna municipality). The middle-aged doll Estrid featured in an exhibition at the Stockholm County Museum in 2010, and was called 'Estrid – a real Viking!'. After the exhibition, the doll held a prominent place in the museum, and came to be described as the museum's portal figure, that met and greeted visitors with a firm, scrutinizing and impudent gaze (fig. 1) (Back Danielsson 2017: 202).

The reconstruction has been provided with bluish eyes, light skin and red-blond, combed back hair. In this context, it can be noted that Estrid's eyebrows have a plucked appearance, that the eyelids look slightly red-tinged and that her lips have a more than natural red colour, i.e. that they can be perceived as lipstick-coloured. Of course, these elements constitute interpretations, which were made when the object, or reconstruction, was created. It is worth pointing out that, based on excavated materials, it is usually not possible to obtain information about how the various attributes of the body were culturally shaped, for example whether scalp hair was short, long, shaved or curled, whether a person had scars, tattoos, piercings or wore make-up, was bald, had acne, warts, burn marks, birthmarks or, for example, scars on the skin after accidents. How the person dressed on a daily basis might not be known either, since it might be the case, if any clothes were used and if traces of them still remain in the grave, that the person was dressed in specific burial clothes. Possible overweight, underweight and the skin's wrinkling factor over the years are also characteristics that can be difficult to read from an excavated body, although the carried body weight may be partly reflected in the skeleton.

The middle-aged doll Estrid and the 2010 exhibition texts around her built up stories about a correct ethnicity and social class, which were subsequently used as foundations for affirming both regional and national identities. Through attributes such as smooth and fair skin, slightly coloured eyelids, plucked eyebrows and painted lips, she also got a femininity that we recognize and accept today.

Fig. 1. Middle-aged Estrid doll at Stockholm County Museum. Photo: Anna Wilson. Source: *Mitt i* 2010.

The power that the woman Estrid manifested through her burial gifts was perhaps more difficult to accept, and had to be packaged in a more digestible way. This was done by transferring Estrid's high social status and trade activities partly to a male sphere, through exhibition texts exclaiming: 'Estrid – one of the boys!', and partly to the always enticing term 'Viking'. Vikings have since the nineteenth century been associated with a primordial Swedish and Scandinavian identity, also evident through the exhibition title 'Estrid – a real Viking!' (*Sw.* 'Estrid – en riktig viking!').

Estrid's popularity might have reached its height when the museum on its website invited people to contact Estrid by calling her on the phone (Back Danielsson 2017: 204). The middle-aged doll Estrid vanished from the public eye in 2019, when the Stockholm County Museum was transformed into a digital-only museum (Walan 2024). The museum product Estrid has, however, continued to be in use in different spheres (see below). She/it has also been folded to fit into a travelling exhibition called 'The Viking Age with Estrid'. It is aimed for a school audience, specifically pupils in the ages of c. 9–13 years old. The exhibition components are delivered by the County Museum in a handy, easily transportable box on wheels. Despite this, it has been quite a while since anyone showed interest in it (Walan 2024). While the County Museum's middle-aged Estrid doll seemingly has lost its attraction, elderly Estrid and the Estrid phenomenon as such are still in circulation in society.

Elderly Estrid doll

The reconstruction of an elderly Estrid arrives at Täby's main library at about the same time that middle-aged Estrid is presented at the Stockholm County Museum

in 2010. Commissioned by the Täby municipality, she was part of a permanent exhibition at the main library, and stood in a glass case for viewing for a number of years. Next to the doll was also information about rune stones, and another information stand showed the findings from the excavation in 1995. As recounted above, the rune stones form an important part of the stories about Estrid, because they also inform of the fact that she was the grandmother of the famous Jarlabanke, mentioned on other rune stones. Estrid can thus fit into narratives that make her a prosperous progenitor of the region or even on a national level, due to various media coverage. She becomes 'our' ancestor.

The elderly Estrid doll is not always confined to the glass case at the Täby library. During the library's two-year renovation, from 2018 to 2020, the elderly Estrid was transported to the Viking Museum in Djurgården, Stockholm. Here the doll, with various accoutrements and not confined to a glass case, was part of the exhibition 'Viking life'. When brought back to the Täby library (fig. 2), Director of Culture, Lina Browall, said excitedly to media (my translation):

We are overjoyed by the fact that she is back, she has meant so much to Täby municipality. Of course, you can read about the rune stones in the area, but we wanted to present her as an embodiment. In that way, it becomes more fun for the children, and easier to understand our past history. (Svensson 2020)

Seemingly, the doll, with its fictional and factual components, becomes a metaphorical hanger, that is supposed to carry 'our past history'. Below I discuss further how much and what kind of 'weight' (past history) such a hanger/doll/folded object actually carries and conveys.

Estrid as a phenomenon

In the wake of the excavated burial and reconstruction of Estrid, the Stockholm County Museum, together with Täby and Vallentuna municipalities, also created the idea or project 'Runriket' (the Kingdom or Realm of Runes), which was launched in 2006. This realm is intended to be a destination for those interested in history who want to see and experience runestones in various places around Lake Vallentuna. At the rune stone monument known as Jarlabanke's bridge, an outdoor exhibition and a theme park for all ages have been created. The goals for 'Runriket' are among other things, that people from the entire Stockholm region should feel that Runriket is 'theirs' and constitutes an important part of our own historical identity in our part of the world, that 'Runriket' should also attract national and international tourism, and that it should be accessible to all groups in society. In the Vallentuna municipality, work was also actively made to reach schools with information on 'Runriket', and among other things, offer opportunities to row in a Viking boat on Lake Vallentuna (Back Danielsson 2017: 207 with references).

In Täby and Vallentuna, Estrid is mentioned in political discussions of the millennial entrepreneurial spirit in labour market issues of the regions, and Täby municipality distributed a newspaper called 'Estrid' to all its citizens for a number of years. Further, the city centre of Täby nowadays has a square called the 'Estrid square', and an adjacent housing cooperative (*Sw.* bostadsrättsförening, in short 'brf') is aptly called 'Brf Estrid'.

In 2019, Vallentuna Cultural Centre and library celebrated Estrid Sigfastdotter's birthday; an extraordinary birthday marking Estrid's one thousand years of existence. The announcement on Facebook had the hashtags 'Onethousandyearsofwomenpower' (my translation) and 'Runriket'. To the left of the celebratory cake is a mini-poster with contemporary formidable women (e.g. Stina Wollter), and, of course, a photo of reconstructed middle-aged Estrid (fig. 3). Also note that the cake-cutter has a band across her torso, with a big letter 'R', and underneath the R-logo one can read 'Runriket'.

In sum, the Estrid phenomenon thus generates a number of identity-creating activities on several different levels, locally as well as regionally and nationally, and also to different age groups and perhaps emotional communities (see Rosenwein 2006).

Fig. 2. Elderly Estrid doll at Täby main library. Source: Täby bibliotek 2020.

Fig. 3. Celebrating Estrid 1000 years, and other contemporary women, in 2019. Source: Vallentuna Kulturhus och Bibliotek 2019.

Discussion and concluding remarks

From the above it is clear that the reconstructions and the Estrid narratives are a mixture of facts and fiction. By taking into account the history and temporality of these, it is possible to reach insights into the politics they express. The rune stones form a crucial component in the stories of Estrid. Their spatial location in close proximity to the excavated burial with the late Viking Age older woman, and the reasonable consistency in time, likely made it irresistible not to connect the woman in the grave with the narratives of power, ownership and kinship, already available through earlier runestone research. Another reason why the runestones are allowed to play such a large part in the stories, may be that they constitute our culture's earliest written, and – importantly – Christian, documentation. By our culture I refer to the fact that that we live in a literate society, and that Sweden's majority population still is Christian. It is thus about having found our earliest Christian history, our religious and/or cultural origins. As an additional, equally irresistible ingredient, mentioned above, it is possible to connect the grave and the Christian and written documentation to the Viking Age. It can be concluded that to a large part, it is possible to argue that the reconstructions of Estrid have little to do with prehistory, but rather reflect a modern interpretation, indeed an ideal and stereotypic image of what a woman who lived during the late Viking Age should look like and be doing.

Estrid is presented by museums, media and municipalities as being 'ours' and the unfolding narratives as

expressing 'our' history. Although used in a fairly diverse set of circumstances, the Estrid dolls can be described as the opposite of Waldorf dolls, that are supposed to be simple, without a lot of details, and hence open ended in character, offering many affordances (see Gibson 1979), and hence stories. Estrid is used for contemporary purposes that are limited in scope, since Estrid never can be a failure, sad, angry or ugly, or indeed be in pain (her body did have a crooked character, she had an inflammation in her teeth and she lost at least one child [Gag]). Estrid is only materialised as a happy and healthy success story. The doll presents a well-to-do, good-looking, ethnically correct, well-travelled first literate Christian, not forgetting that she is a Viking, equally with the ability to procreate, thus being a progenitor of future generations (us!), all rolled into one. Is this really what 'our' history is? Despite its allusions to wealth, health and success, it can be argued to be rather poor, unimaginative and, frankly, dull. Why are the *fictional* components so boring, and also in tune with today's prejudices on the roles and looks of women? Why are the *factual* components not there? (E.g. pain and sorrow). Is this all we can offer as archaeologists? I am beginning to think that the children in the ages of c. 9–13 years old are on to something, when they are not interested in borrowing 'The Viking Age with Estrid' exhibition, despite it being folded to fit a transportable box on wheels.

References

- Andersson, L. 1999. *Jarlabankeättens gravplats vid Broby bro. Arkeologisk delundersökning av gravplats med tre skelettgravar vid Broby bro, Täby socken och kommun, Uppland*. Rapport 1999:4. Stockholm.
- Andersson, L. 2011. *Mellan ättebacke och kyrkogård. Arkeologisk forskningsundersökning av en gravplats från skiftet vikingatid–medeltid vid Broby bro, RAÄ 42 i Täby socken och kommun*. Rapport 2011:10. Stockholm.
- Back Danielsson, I.-M. 2017. Estrid – moder, mäktig och maskulin? Berättelser om en rekonstruktion av en senvikingatida kvinna. In: Bohlin, A. & Gemzöe, L. (eds.) *Fiktion och verklighet. Mångvetenskapliga möten*. Göteborg, 195–210.
- Bünz, A. 2015. *Upplevelser av förhistorier. Analyser av svenska arkeologiska museiutställningar*. Diss. Göteborg.
- Edberg, R. 2006. Spår efter en tidig Jerusalemfärd. *Fornvännen* 101:5, 342–347.
- Engström, E. 2015. *Eketorps veckningar. Hur arkeologi formar tid, rum och kön*. Diss. Stockholm.
- Gibson, J. 1979. *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston.
- Joy, J. 2009. Reinvigorating object biography. Reproducing the drama of object lives. *World Archaeology* 41(4), 540–556.
- Joyce, R.A. & Gillespie, S.D. 2015. Making Things our of Objects That Move. In: Joyce, R.A. & Gillespie, S.D. (eds.) *Things in Motion. Object Itineraries in Anthropological Practice*. Santa Fe, 3–19.
- Kopytoff, I. 1996. The cultural biography of things. Commodifications as process. In: Appadurai, A. (ed.) *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge, 64–91.

- Larsdotter, A. 2003. Modeller gör historier levande. *Populär Historia* 2003:7. www.popularhistoria.se/artiklar/modeller-gor-historien-levande/ (Accessed 20 June 2024).
- Lindqvist, S. 1923. Nordiska arkeologmötet i Stockholm 1922. In: Hallström, G. (ed.) *Nordiska arkeologmötet i Stockholm, 1922. Berättelse över mötet och dess förhandlingar*. Stockholm, 123–141.
- M'charek, A. 2014. Race, Time and Folded Objects. The HeLa Error. *Theory, Culture & Society* 31(6), 29–56.
- Mitt i. 2010. <http://arkiv.mitti.se:4711/2010/11/taby/MITA-20100316-A-025-A.pdf> (Accessed 30 October 2015).
- Naumann, H.-P. 2009. Die nordischen Pilgernamen von Reichenau im Kontext der Runennamenüberlieferung. *Analecta Septentionala – RGA-E-Band* 65, 776–800.
- Rosenwein, B.H. 2006. *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. Ithaca, New York.
- Serres, M. & Latour, B. 1995. *Conversations on Science, Culture and Time*. Ann Arbor.
- Svensson, M. 2020. Vikingakvinnan Estrid kommer tillbaka till Täby. *Mitt i Stockholm*. <https://www.mitti.se/nyheter/vikingakvinnan-estrid-kommer-tillbaka-till-taby-6.27.2870.1ef2c707dc> (Accessed 19 June 2024).
- Täby bibliotek. 2020. *Facebook entry 7 November, 2020*. https://www.facebook.com/tabybibliotek/photos/a.523231691049326/3602544656451332/?type=3&_rdr (Accessed 20 June 2024).
- Vallentuna Kulturhus och Bibliotek. 2019. *Facebook entry 25 May 2019*. <https://www.facebook.com/vallentunakulturhus/photos/a.174711562714544/1085009268351431/?type=3> (Accessed 20 June 2024).
- Walan, R. 2024. Personal communication, e-mail. 26 March 2024.

Gotisk rebus?

Om portalen till det senmedeltida domkapitelhuset i Uppsala

HERMAN BENGTTSSON

Gothic riddle

The pictorial programme of the portal of the late medieval chapter house in Uppsala

This article is an attempt to explain the somewhat puzzling iconography of the sculpted portal of the late medieval chapter house in Uppsala. The large brick building was erected in the 1420s on the south side of the cathedral. After a long period of decline it was finally demolished in 1778. In the north façade of the chapter house was a portal decorated with sculptures and reliefs, most of which were made from limestone. Some of these are still preserved in a more or less fragmentary form. The overall pictorial programme of the portal is known from a woodcut published in Johan Peringskiöld's Monumenta Ullerakarensia (1719). At the top was an image of St Erik that seems to have lost its head during

the Reformation. This figure is now in the south portal of Uppsala Cathedral. Beneath the saint was a sculpted torso of a young woman with a builder's mark on her chest. This mark indicates that the chapter house was constructed by a lodge from Germany. The portal arch was decorated with stone reliefs depicting female heads, an open book, a helmet and a frog. At first sight, the various motifs do not seem to have any connection at all. After a closer study, however, it may be suggested that the decoration is based on a word play emanating from the ambiguity of the medieval Latin noun capitulum that can mean both chapterhouse, small head, head cloth and a chapter in a book.

Ett försvunnet domkapitelhus

Hade man humor under medeltiden? Kunde den i så fall komma till uttryck i ett så pass högtidligt sammanhang som i en kyrklig möteslokal? I den här artikeln görs ett försök att besvara sådana frågor med utgångspunkt från portalutsmyckningen i det på 1770-talet rivna domkapitelhuset i Uppsala. Dessutom uppmärksammas ett för svenska förhållanden ovanligt stenmästarmärke och en skulpterad framställning av Sankt Erik, vars huvud måste ha gått förlorat i samband med reformationen.

Uppsala domkyrka var under medeltiden den utan jämförelse mest välbärgade institutionen i Sverige. De gynnsamma ekonomiska förhållandena bidrog till att området kring kyrkan ganska snart utvecklades till en stadsliknande miljö med en påkostad och representativ bebyggelse i tegel. Här fanns förutom ärkebiskopens residens även bostäder för medlemmarna av domkapitlet, liksom en katedralskola och ett par kapell (Dahlbäck 1977; Carlsson *et al.* 2010).

Flera av de omgivande byggnaderna är fortfarande bevarade, om än i ett starkt förändrat skick. Däremot genomfördes i efterdyningarna av den stora stadsbranden i Uppsala 1702 en del rivningar i området söder om kyrkan. Till det som nu försvann hörde det väldiga domkapitelhuset, vars mått har uppskattats till omkring 60×10 meter. Enligt kyrkans ännu bevarade medeltida

register- och kopiebok uppfördes byggnaden under ärkebiskop Johannes Haquinis ämbetsår 1422–1432. Uppgiften bekräftas av att den omtalas som ny i ett brev från november 1432 (Carlsson *et al.* 2010: 106ff). De rymliga lokalerna utnyttjades inte bara av domkapitlet, utan också av det år 1477 grundade universitetet. Här hölls dessutom det ryktbara Uppsala möte 1593, då reformationen definitivt genomfördes i Sverige. Efter en längre tid av bristande underhåll revs domkapitelhuset till sist 1778. På samma plats tänkte man först uppföra ett universitetsbibliotek, men trots att det fanns färdiga ritningar av överintendenten Carl Fredric Adelcrantz blev projektet aldrig genomfört. Tomten söder om domkyrkan har därför förblivit obebyggd (Sundquist 1967: 264).

En gåtfull portal

I domkapitelhusets nordfasad fanns en rikt utsmyckad portal, vars utseende är känt genom ett träsnitt i Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* som trycktes 1719 (fig. 1). Själva krönpartiet återges också i andra delen av Olof Rudbecks *Atlantica* (1689), men den avbildningen framstår som betydligt mindre tillförlitlig (Rudbeck 1689 [1939]: 308; Peringskiöld 1719: 293ff).

Portalen förefaller huvudsakligen ha varit tillverkad av kalksten. Vissa detaljer högs dock i täljsten som är ett påfallande lättbearbetat och hållbart material. Av trä-

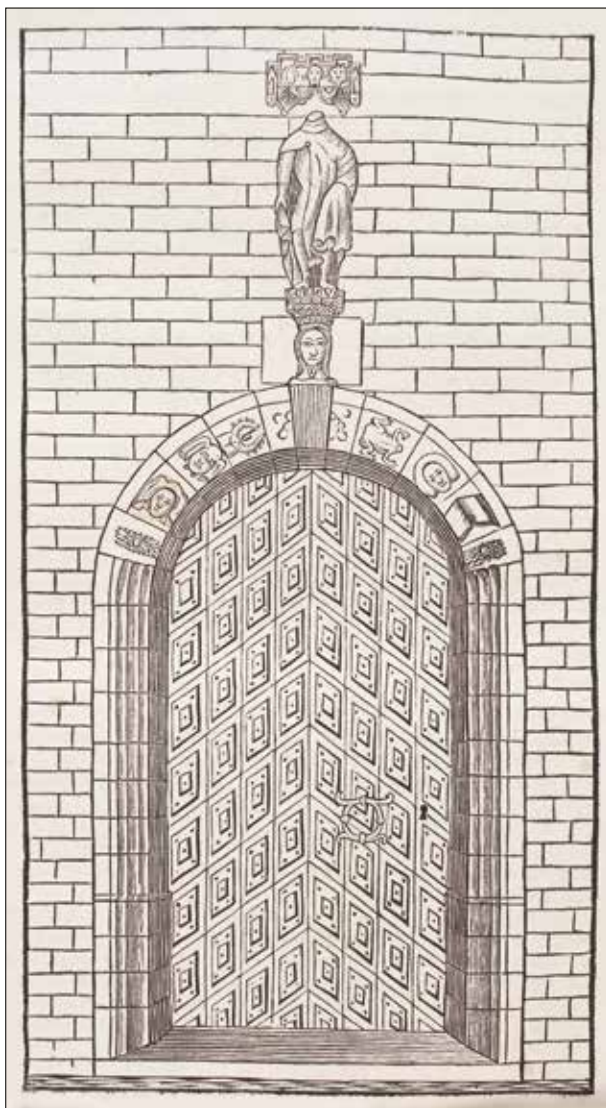

Fig. 1. Portalen till det senmedeltida domkapitelhuset i Uppsala. Träsnitt i Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* (1719).

snittet hos Peringskiöld framgår att portalens sidopartier var profilhuggna, medan omfattningsbågen upptill var smyckad med tio reliefer. Bågkrönet markerades av en kraftig vinkelhuggen valvanfang. Där ovanpå satt en konsol, som var utformad som ett kvinnohuvud, och som bar upp portalens huvudfigur Sankt Erik. Arrangemanget kröntes av en baldakin i gotisk stil. Att man valde att särskilt lyfta fram Erik i fasaddekoren framstår inte som särskilt överraskande. Kungen betraktades vid tidpunkten för domkapitelhusets tillkomst inte bara som en symbol för Uppsala ärkestift utan också som ett svenskt nationalhelgon. Hans relik förvarades sedan 1400-talets början i ett nyttillverkat magnifikt skrin av förgyllt silver som var uppställt i domkyrkans högkor (Bengtsson *et al.* 2010: 133ff; Bengtsson 2012: 49ff).

När kapitelhuset revs 1778 omhändertogs delar av portalutsmyckningen eftersom den uppfattades som antikvariskt värdefull. Idag finns därför hela krönpartiet i behåll i domkyrkans föremålssamling, liksom tre av de tio relieferna. Skulpturerna har med största sannolikhet varit bemålade, men inga färgspår är numera synliga.

Fig. 2. Sankt Erik från domkapitelhusets portal. Skulpturen är numera uppställd i Uppsala domkyrkas sydportal. Foto: Lennart Engström 2009.

Bildsviten kommer i det följande att beskrivas i detalj. Därefter görs ett försök till en tolkning av de delvis förbryllande motiven.

Sankt Erik

Eriksbilden måste redan tidigt ha fått huvudet avslaget, men när det inträffade kan inte avgöras med säkerhet. En möjlighet är att det skedde ganska snart efter Uppsala möte 1593, då det församlade prästerskapet enades om att försöka utrota alla kvardröjande inslag av katolsk helgonkult i Sverige. De bevarade protokollen visar att deltagarna var särskilt oroad över att många fortfarande betraktade Sankt Erik som "en Gudh" (Bengtsson 2010: 246).

För att komma till rätta med missbruket beslutade man vid 1593 års möte att skrinet med helgonkungens relik skulle flyttas till en mer undanskymd plats i domkyrkan. Dessutom förstördes nu av allt att döma den skulpterade bild av Erik som var uppställd i kyrkans västportal. Orsaken tycks ha varit att många fortfarande ansåg att den hade undergörande egenskaper (Rudbeck 1698 [1947]: 23; Lovén *et al.* 2010: 144ff). Domkapitel-

husets Eriksskulptur verkar inte ha tilldragit sig ett lika stort intresse från allmänheten. Genom att kapa av figurens huvud var det ändå möjligt att markera att ingen längre behövde visa någon vördnad för de medeltida helgonbilderna. Åtgärden genomfördes sannolikt på uppdrag av domkyrkans ledning.

Sedan den stympade Eriksskulpturen hade återupptäckts i ett förrådsutrymme 1821 renoverades den och försågs med ett nytt huvud (Carlsson *et al.* 2010: 115ff). Därefter ställdes den upp på sin nuvarande plats i domkyrkans sydportal, där den inte riktigt passar in (fig. 2). Det nya huvudet var tillverkat av hovbildhuggaren Ernst Philip Thoman som tidigare hade medverkat vid inredningsarbeten på Tullgarns och Rosersbergs slott i Uppland. Skulpturen visar Erik stående iförd en åtsittande dräkt av senmedeltida snitt med jacka, hosor, bälte och en lång mantel. Ovanligt nog framställs helgonet här utan något av sina sedvanliga attribut svärdet, spiran och äpplet. Båda händerna används istället för att hålla upp det långa mantelsläpet som formar sig i rika strutliknande veck. Skulpturen har därför endast kunnat identifieras genom den nu nästan helt utplånade latinska inskriften på fotplattan: "S. ERICVS".

Helgonkungens sekundära huvud är försett med bakåtkammat vågigt hår och en kraftig mustasch. Frisyren har uppenbarligen varit avsedd att ge ett arkaiserande intryck, men den för snarare tankarna till Gustav II Adolf och 1620-talet än till medeltiden.

Baldakinen och konsolfiguren

Ovanför Eriksbilden satt en ännu bevarad skulpterad baldakin av täljsten. Den visar på framsidan ett Kristusansikte, flankerat av månen till vänster och solen till höger. Baldakinen avslutas upptill med en krenelerad fris, i vilken det är möjligt att skönja två starkt vittrade huvuden i litet format. Undertill är den utformad som ett kryssvalv i miniatyr, i vars mittpunkt ett grimaserande hundliknande ansikte är inhugget.

Bilden av Erik var uppställd på en täljstenskonsol som fortfarande finns i behåll. Konsolens övre del utgörs av en profilerad fotplatta dekorerad med stiliserade blommor, medan den nedre är utformad som ett kvinnohuvud. Kvinnan har långt utsläppt hår och bär en bred flätad krans. Munnen, näsan och hakan är skadade, men ögonen med sina omsorgsfullt utmejslade tårkanaler befinner sig i ett ganska gott skick. Framtill på halsen sitter en numera svårupptäckt konturristad sköld med en symbol som närmast liknar bokstaven L eller en vinkelhake. Ristningen har ibland bedömts vara sekundär, men utformningen talar för att den faktiskt är ursprunglig (Sundquist 1967: 275). Med största sannolikhet rör det sig om ett senmedeltida byggmästarmärke.

De tio relieferna

Portalens omfattningsbåge innehöll som nämnts tio kalkstensreliefer, av vilka endast tre finns i behåll. Nedtill på vardera sidan satt enligt träsnittet hos Peringskiöld två till synes identiska bilder som förefaller ha visat miniatyr-

ansikten inramade av en stiliserad växtornamentik. Båda relieferna har möjligen framställt så kallade bladmän, alltså mer eller mindre groteska ansikten som kikar fram ur lövverk. Bildtypen var ganska vanlig under medeltiden och den finns representerad på flera ställen inne i Uppsala domkyrka (Gröminge 2017).

Även motiven på de båda identiska relieferna upptill närmast konsolanfängen är svåra att ta ställning till. Träsnittet hos Peringskiöld förmedlar snarast ett intryck av att de visade ett antal cirkelformade föremål, vilket knappast kan vara riktigt. Möjligen rörde det sig helt enkelt om någon form av ornamentik som inte ansågs tillräckligt intressant att återge i detalj. Övriga reliefer är lättare att identifiera, även om motivvalet kan förefalla en smula överraskande. I portalens östparti fanns två nu försvunna kvinnoansikten samt en bevarad hornprydd hjälm. Kvinnorna framställdes rakt framifrån iförda olikformade huvuddok. Reliefen med hjälmen var länge utställd på Upplandsmuseet i Uppsala. Den har snarast formen av en kittelhjälm med två prydnadshorn. Mellan hornen finns en i relief huggen bokstav som sedan 1600-talet har uppfattats som ett b (Schefferus 1666: 285). I träsnittet hos Peringskiöld har den dock fått en alltför lång vänsterstapel. Det innebär att den möjligen också skulle kunna läsas som ett u eller ett v.

Uptill i portalens västra del satt en bild av en groda eller en padda. Reliefen finns fortfarande i behåll, men huvudet och frambenen är skadade. Djuret återges på det för den medeltida bildkonsten vanliga sättet, rakt ovanifrån med utspärrade fram- och bakben. Även den därefter följande reliefen är bevarad. Den visar ett kvinnoansikte med hög rundad panna, fylliga läppar och fint utmejslade ögon (fig. 3). Håret är samlat i en halvcirkelformad krans ovanpå huvudet, men näsan är dessvärre avslagen. Näst längst till höger i portalens omfattningsbåge satt en nu försvunnen relief som visade en uppslagen bok. Någon text är inte synlig i avbildningen hos Peringskiöld, men en sådan kan förstås ursprungligen ha varit målad direkt på stenen.

Fig. 3. Kvinnoansikte från domkapitelhusets portal. Foto: Upplandsmuseet 1968.

Bilder som förbryllar

Portalutsmyckningen blev redan tidigt föremål för den antikvariska forskningens intresse. Den äldsta kända beskrivningen finns i Johannes Schefferus stadshistorik *Upsalia* från 1666. Författaren framhöll här att motiven framstod som egendomliga, men han antog att de på något sätt hade anknytning till de personer som var med och bekostade uppförandet av domkapitelhuset. Han underströk också att tolkningen försvårades av att utsmyckningen delvis var skadad (Schefferus 1666: 285).

Under 1680-talet ägnade sig även Olof Rudbeck åt att försöka dechiffrera portalens bildprogram. Framför allt intresserade han sig för det översta partiet som också avbildades i ett träsnitt i den andra delen av *Atlantica* (Rudbeck 1689 [1939]: 308). Rudbeck verkar ha ansett att den krönande baldakinen med solen, månen och det frontalt återgivna mansansiktet hade ett samband med den fornnordiska gudaläran. I ett vidlyftigt resonemang, som upptog hela kapitel 5 i den andra *Atlantica*-volymen, blandade han också in en rad egyptiska, grekiska och romerska exempel, vilket skapade ett skenbart universellt sammanhang. Ett par årtionden senare uppmärksammades domkapitelhusets portalutsmyckning även i Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* (1719). Författaren tog här försiktigtvis inte ställning till Rudbecks hypoteser, utan valde istället att understryka att de "Hieroglyphiska" figurerna var svåra att förstå sig på (Peringskiöld 1719: 293ff). Samtidigt kunde han med hänvisning till bevarade brev och andra handlingar påvisa att domkapitelhuset måste ha uppförts först omkring 1430.

I den moderna konstavetenskapliga litteraturen har portalen märkligt nog nästan inte uppmärksamats alls. Förklaringen kan möjligen vara att den saknar tydliga stilistiska och ikonografiska paralleller. Portalen kan därmed sägas ha hamnat i ett konsthistoriskt vacuum. Flera forskare, däribland Carl af Ugglas, Gerda Boëthius och Axel Romdahl, menar att den skulpterade utsmyckningen bör ha tillverkats vid Uppsala domkyrkas byggnadshytta, vilket framstår som ett rimligt antagande (af Ugglas 1912: 289f, 296f; Boëthius 1921: 92; Boëthius & Romdahl 1935: 122). Arbetet med att färdigställa kyrkans västparti pågick ju fortfarande då domkapitelhuset påbörjades på 1420-talet. Enligt af Ugglas bör dock delar av portaldekoren av stilistiska skäl ha utförts redan under 1300-talet. Han drog därför slutsatsen att den egentligen var avsedd för en annan byggnad.

Även Nils Sundquist argumenterade i en uppsats från 1967 för att dekoren från början var tänkt att få en annan placering (Sundquist 1967: 264ff). Enligt det resonemang som presenterades här skulle den ursprungligen ha huggits för domkyrkans västfasad, men på grund av ändrade planer hamnade den i stället i domkapitelhuset. Initiativtagare till arrangemanget var enligt Sundquist riksrådet och lagmannen i Uppland, Bengt Jönsson (Oxenstierna), som avled omkring 1450. Den reliefprydda hjälmen med den förmodade inhuggna bokstaven b i arkadbågen antogs därför syfta på honom.

Utsmyckningen förefaller vara helt unik i sitt slag. Några egentliga paralleller har därför inte varit möjliga att påvisa, varken i Norden eller i övriga Europa. Trots att ärkestiftets vapensköld saknas i fasaden verkar det rimligt att anta att domkapitelhuset var beställt och bekostat av kyrkans högsta ledning i Uppsala. Rent stilmässigt finns egentligen ingenting som tyder på att man skulle ha återanvänt material från en äldre portal. Såväl skulpturerna som relieferna bör därmed ha tillkommit på 1420-talet. Rimligtvis var de tillverkade av samma byggnadshytta som även svarade för fullbordandet av domkyrkans västparti. Relieferna i kyrkans västportal har ansetts uppvisa tyska stildrag (Åkestam 2004: 33ff). Det är därför troligt att de stenhuggare som var verksamma vid domkapitelhuset kom från Tyskland. Ett stöd för ett sådant antagande är att den kvinnliga konsolfiguren under Sankt Erik är försedd med en inristad sköld med en symbol som påminner om ett versalt L eller en vinkelhake. Sådana emblem tycks under senmedeltiden särskilt ha utnyttjats av tyska stenmästare och arkitekter. I praktiken fungerade de som ett slags signering.

Som en indirekt parallell till domkapitelhusets konsolfigur kan nämnas en välbevarad bemälad skulptur av kalksten i Schnütgen Museum i Köln. Den är utformad som ett kvinnohuvud och antas ha tillkommit under 1390-talet. Var den från början var uppsatt är inte känt, men vissa forskare menar att den härrör från en av Kölnerdomens portaler (Westermann-Angershausen & Täube 2011: 95). Framtill på kvinnofiguren sitter en vapensköld med ett stenmästarmärke av ungefär samma slag som det i Uppsala. Skulpturen har attribuerats till arkitekten Heinrich Parler, vars verksamhet inföll under senare delen av 1300-talet. Förhållandet talar för att det även i Uppsala kan röra sig om en liknande symbol, som användes av den till namnet okände tyske stenmästare som var ansvarig för uppförandet av domkapitelhusets portal. Kanske skulle man till och med kunna uppfatta honom som arkitekt för hela byggnaden.

Utifrån ett konst- och idéhistoriskt perspektiv är det naturligtvis portalens märkliga reliefer som tilldrar sig det främsta intresset. Varför placerades en groda, en hjälm, en uppslagen bok och ett antal kvinnoansikten vid ingången till en byggnad som skulle användas av Uppsala domkapitel? Man kan naturligtvis undvika frågan genom att hävda att bilderna är sekundärt uppsatta, och att de egentligen var avsedda för ett helt annat sammanhang som nu inte låter sig rekonstrueras. Om man istället utgår från att portalutsmyckningen faktiskt var tänkt för domkapitelhuset finns det dock ingen annan utväg än att med utgångspunkt från träsnittet hos Peringskiöld och de bevarade fragmenten försöka sig på att dechiffrera de delvis gåtfulla bilderna.

Framställningen av Sankt Erik kräver knappast någon närmare motivering, även om frånvaron av hans sedvanliga attribut spiran, svärdet och äpplet kanske kan ses som ett belägg för att skulpturen tillverkades av en stenhuggare som inte var närmare bekant med helgonkungens vanliga ikonografi. Det innebar att han endast

kunde identifieras med hjälp av den latinska inskriften på fotplattan. I övrigt utgjordes portalutsmyckningen framför allt av ett antal huvuden och ansikten i större och mindre format. Sådana förekom både på baldakinen, konsolen och i omfattningsbågen. Den medeltidslatinska benämningen på ett litet huvud var *capitulum*. Samma ord kunde även användas för att beteckna ett domkapitel, en kapitelsal, ett krön på en byggnad, ett kapitel, ett avsnitt i en bok, liksom vissa typer av huvuddok som bars av kvinnor (Du Cange 1883–87; Lewis & Short 1891; Westerbergh 1969; Köbler 2010). Frågan är därför om portalutsmyckningen delvis har varit avsedd som en ordlek som utgick från mångtydigheten hos det latinska begreppet *capitulum*. Uppfattade på ett sådant sätt skulle de till synes förbryllande bilderna kunna inordnas i ett begripligt sammanhang. De syftade helt enkelt till att klargöra för latinkunniga besökare att de befann sig vid domkapitlets huvudbyggnad.

Endast två av portalens reliefer passar inte riktigt in i det här skisserade sammanhanget. Det gäller dels avbildningen av hjälmen längst upp i den vänstra delen av arkadbågen, dels grodan eller paddan som hade motsvarande placering på högersidan. Den medeltidslatinska termen för groda var *rana*, vilket ju inte alls företer någon ljudlighet med *capitulum*. Detsamma gällde för paddan som kallades *bufo*. Man kan dock notera att ordet *capitulum* även kunde användas för att beteckna små djurhuvuden. Det groddjur som framställs i reliefen har mycket riktigt ett påfallande litet huvud. När det gällde hjälmar fanns i medeltidslatinet en rad olika benämningar beroende på vilken modell det rörde sig om. Inget av exemplen uppvisar dock några direkta ljudligheter med ordet *capitulum*. Mellan de båda hornen i hjälmprydnaden sitter som nämnts en minuskelformad bokstav som sedan 1600-talet har tolkats som ett b. Arrangemanget har ibland uppfattats som ett slags stiftarvapen, men det borde i så fall ha fått en tydligare utformning och en annorlunda placering. Själva motivet kan dessutom på ett allmänt sätt sägas passa ihop med det här föreslagna bildprogrammet eftersom hjälmar ju bärs på huvudet. Vad bokstaven syftar på är svårt att avgöra. Möjligen kan den uppfattas som en hantverkarsignering.

Slutord

Alldeles oavsett hur man väljer att resonera kring den inhuggna bokstaven och de båda relieferna med hjälmen och grodan förefaller det som om bildprogrammet i domkapitelhusets portal har konstruerats med utgångspunkt från en ordlek som anspelar på mångtydigheten hos begreppet *capitulum*.

Att humoristiska inslag kunde tillåtas i kyrkliga sammanhang under medeltiden har framhållits av flera forskare. Som historikerna Michail Bachtin och Olle Ferm påpekat tycks de komiska inslagen efterhand ha blivit alltmer påtagliga (Bachtin 1986; Ferm 2002, 2008). I kyrkokonsten från det sena 1400- och tidiga 1500-talet finns också en lång rad exempel på både grövre och sub-

tilare humor som tyder på att målarna och skulptörerna ibland måste ha fått ganska fria händer beträffande motivvalet och utförandet (Benton 2004). När det gäller Uppsalaportalens tillkomst bör de ledande företrädarna för domkyrkan ha vänt sig till den till namnet okände byggmästaren med en beställning på en utsmyckning till det nya domkapitelhuset som kröntes av en skulpterad bild av Sankt Erik. Den fick en förhållandevis ovanlig utformning utan attribut men med en inskrift på latin, vilket kanske kan ses som ett uttryck för att den inte var avsedd som en kultbild för allmänheten. Som framhållits var den möjligen också tillverkad av en stenhuggare som inte var bekant med Sankt Eriks ikonografi.

Hur man fick idén till den övriga dekoren är naturligtvis svårt att yttra sig om. Med tanke på att den vit-siga utformningen ställde krav på ganska avancerade latinkunskaper verkar det rimligt att anta att den har tillkommit i samverkan mellan domkapitlets ledamöter och byggmästaren. Utsmyckningen blev på så sätt ett slags bildrebus för de initierade, vilka genom sina latinkunskaper kunde räkna ut att de befann sig vid portalen till domkapitelhuset i Uppsala.

Referenser

- Bachtin, M. 1986. *Rabelais och skrottets historia. François Rabelais verk och den folkliga kulturen under medeltiden och renässansen*. Översättning av Lars Fyhr. Uddevalla.
- Bengtsson, H. 2010. *Uppsala domkyrka VI. Gravminnen*. Sveriges kyrkor 232. Uppsala.
- 2012. Från statisk till dramatisk. Den medeltida Erikskultens visuella strategier. I: Liby, H. (red.) *Uppland 2012. Årsbok för medlemmarna av Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund*. Uppsala, 49–84.
- Bengtsson, H., Estham, I. & Unnerbäck, R.A. 2010. *Uppsala domkyrka V. Inredning och inventarier*. Sveriges kyrkor 231. Uppsala.
- Benton, J.R. 2004. *Medieval mischief. Wit and humour in the art of the Middle Ages*. Sutton.
- Boëthius, G. 1921. *De tegelornade kyrkorna i norra Svealand*. Stockholm.
- Boëthius, G. & Romdahl, A.L. 1935. *Uppsala domkyrka 1258–1935*. Uppsala.
- Carlsson, R., Göthberg, H., Dahbäck, G., Lovén, C. & Bengtsson, H. 2010. *Uppsala domkyrka II. Domkyrkan i Gamla Uppsala. Nuvarande domkyrkans omgivning*. Sveriges kyrkor 228. Uppsala.
- Dahlbäck, G. 1977. *Uppsala domkyrkas godsinnahav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*. Studier till det medeltida Sverige. Stockholm.
- Du Cange, C. 1883–87. *Glossarium mediæ at infimæ latinitatis*. Niort.
- Ferm, O. 2002. *Abboten, bonden och hölaset. Skrott och humor under medeltiden*. Stockholm.
- 2008. *Det visa leendet och det narraktiga gapskrattet. Skrottet och den medeltida kyrkan*. Sällskapet Runica et Mediævalia. Opuscula 11. Stockholm.
- Gröminge, P. 2017. *Bladmannens ansikten. The Green Man som konsthistoriskt motiv och nutida fenomen*. Halmstad.
- Köbler, G. 2010. *Lateinisches Abkunfts- und Wirkungswörterbuch für Altertum und Mittelalter*. 2. Auflage. Gießen.

- Lewis, C.T. & Short, C. 1891. *A new Latin dictionary*. Oxford.
- Lovén, C., Bengtsson, H. & Dahlberg, M. *Uppsala domkyrka III. Byggnadsbeskrivning. Byggnadshistoria. Domkyrkans konsthistoriska ställning*. Sveriges kyrkor 229. Uppsala.
- Peringskiöld, J. 1719. *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova*. Stockholm.
- Rudbeck, O. 1689 [1939]. *Atlantica II*. På uppdrag av Lärdoms-historiska Samfundet utgiven av Axel Nelson. Uppsala.
- Rudbeck, O. 1698 [1947]. *Atlantica III*. På uppdrag av Lärdoms-historiska Samfundet utgiven av Axel Nelson. Uppsala.
- Schefferus, J. 1666. *Upsalia*. Uppsala.
- Sundquist, N. 1967. Det medeltida domkapitelshuset i Uppsala och dess portal. I: Karling, S., Lagerlöf, E. & Svanberg, J. (red.) *Nordisk medeltid. Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Stockholm, 264–284.
- Westerbergh, U. 1969. *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige* vol. 1:2. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Westermann-Angerhausen, H. & Täube, D. (red.) 2011. *Das Mittelalter in 111 Meisterwerken aus dem Museum Schnütgen Köln*. Köln.
- Åkestam, M. 2004. Ego sum Regina celi, mater Dei. Om några medeltida bebådelsebilder och S. Birgittas uppenbarelser. *Fornvännen* 99, 33–47.

Hur kan vi förstå behandling av skador och sjukdom under medeltiden?

JOHANNA BERGQVIST RYDÉN

How can we understand the treatments of injuries and disease in the Middle Ages?

It is a common and tenacious understanding that the best treatments of the ill during the Middle Ages in Sweden was offered in the monasteries. In this article, this view is problematised. By introducing the anthropological concept of medical cultures, the author suggests an understanding of Middle Age leach craft and medicine as a complex web of several co-existing medical cultures. Three major medical cultures are outlined, each based on their respective understandings of the human body, its ailments and what might or should be done in the intent of healing. The humoral

pathologically grounded treatment of phlebotomy is used as a case to problematise the effectiveness of monastic and scholastically educated medieval medicine, as opposed to a more experience based indigenous tradition. As a conclusion, it is suggested that it is misleading to value medieval medical understandings as better or poorer, as this is easily coloured by modern values and standards. Rather, trying to understand how issues relating to illness and health was dealt with during the Middle Ages, we can gain a better understanding of society and culture of that time.

Inledning

Under medeltiden i Sverige var det i klostren man fick den bästa vården, för där hade man varit i Europa och lärt sig hur man skulle göra.

Så låter, lite förenklat, en vanlig och seglivad uppfattning om läkekonsten i Sverige under medeltiden. Den grundar sig på vissa förgivettagna premisser som jag menar att man bör ifrågasätta: 1. att det var vanligt att klosterfolk från svenskt (i betydelsen nusvenskt) område reste till den europeiska kontinenten för att studera läkekonst; 2. att den kroppsförståelse och sjukdomsförståelse som omfattades av de religiösa ordnarna förordade behandlingar som var bättre, i betydelsen mer effektiva för att råda bot, än andra samtida, samt 3. att man i det sekulära samhället inte hade några kunskaper om att bota, lindra och läka. Uttalandet signalerar även på ett missledande sätt att 4. det går att uttala sig i generella termer om en viss företeelse under loppet av ett halvt millennium i ett i alla avseenden heterogent samhälle.

Jag menar att vi bör vara försiktiga med att i svepande termer värdera dåtidens olika former av läkekonst som bättre eller sämre (jfr Baker 2002: 17ff). Låt oss i stället se på hur olika former av förståelse av kroppen, sjukdom och ohälsa samexisterade i det medeltida samhället, och hur dessa förståelser påverkade vilken typ av behandlingar som förekom. Vi kan sedan återkomma till det problematiska i att värdera kvaliteten på den vård som då fanns att få (Bergqvist 2013b).

Förståelser för kroppen och dess åkommor

Det är rimligt att börja med att fundera lite kring hur kunskap om kroppens åkommor, och hur dessa kan och bör hanteras, genereras och föras vidare. Jag begränsar mig här till området för dagens Sverige. Under hela medeltiden var området mycket lågurbant, socialt stratifierat samt regionalt diversifierat. Läs- och skrivkunnigheten var låg. Medeltiden såg en omfattande utveckling på många plan, men digerdöden och efterföljande återkommande pestepidemier innebar inte bara förfall utan även förändrade förutsättningar för många företeelser, däribland läkekonsten, och förståelsen av kroppen och av sjukdom.

Hur man inom ett samhälle hanterar umbäranden i form av sjukdomar och skador beror på vilka kunskaper man har, men det beror också på diverse sociala, religiösa, ideologiska och vetenskapliga uppfattningar, det vill säga den sociokulturella kontexten. Vad som uppfattas som en sjukdom som man bör försöka bota är därför inte heller givet, utan sociokulturellt beroende. Ett användbart begrepp för att försöka få syn på detta är *medicinsk kultur*. Begreppet har använts framför allt inom antropologisk, medicinhistorisk och idéhistorisk forskning och speglar uppfattningen att ett samhälles alla hälsovårdsaktiviteter bör förstås och studeras som helhet, i dess sociala kontext och som kulturella system (Eklöf 2008: 216). Ett samhälle kan rymma flera olika, mer eller mindre överlappande, medicinska kulturer, och individer kan så att säga ansluta

sig till flera samtidigt, utan att uppleva att de motsäger varandra (man kan tro på Guds allmakt men samtidigt gå till läkaren med sina besvär).

Medeltidens medicinska kulturer

I medeltidens Sverige möttes och blandades flera olika medicinska kulturer. Dessa var inte alltid tydligt avgränsade gentemot varandra, men i grova drag kan tre skilda kulturer skisseras. Den första var mer inhemsk nordisk/nordgermansk, med rötter långt tillbaka i tiden, där erfarenhetsgrundad förståelse och kunskap, men även fornnordisk mytologi och magiskt tänkande ingick. Denna tradition var i hög grad praktiskt och hantverksmässigt orienterad, och kunskaper lärdes ut som andra hantverk, med den väsentliga skillnaden att det inte går att öva sig på att bota människor på samma sätt som andra, mer materiella hantverk, exempelvis keramiktillverkning. Vilken kunskap som kunde byggas var i hög grad beroende på befolkningsunderlaget och möjligheten att skaffa sig erfarenhet. Viktiga erfarenheter av hur man behandlade skador kunde man även skaffa sig i strid. Kunskap av det här slaget var helt personburen, vilket ska förstås som motsatsen till nedskriven eller på annat sätt dokumenterad kunskap (Bergqvist 2013b).

Den andra var den skolastiska läkekonsten, med rötter i det antika Grekland och Rom samt den arabiska kultursfären, vilken utgjorde en central del av den läkekonst som lärdes ut vid sydeuropeiska universitet. Den skolastiska tolkningstraditionen var central för hur denna kunskap spreds och fördes vidare. En viktig del av denna tradition var vad man brukar referera till som den salernitanska skolan, vilken utvecklades i Salerno framför allt under 1000–1100-talen. Denna var inledningsvis praktiskt orienterad, men kom redan under 1100-talet att ta en mer teoretisk vändning. En teoretisk konstruktion kring balansförhållanden i kroppen, såväl som i kosmos kom att bli helt central i detta (Siraisi 1990: 13, 57; French 2003: 72ff).

Den tredje kulturformen var kyrkans mycket komplicerade förhållningssätt till kroppen och dess åkommor, där kroppen uppfattades som syndfull men samtidigt var skapad av Gud och till Guds avbild. Medeltiden igenom löpte en dialog mellan kyrkan och läkekonsten, där kyrkan ifrågasatte det moraliskt riktiga i att människan genom läkekonsten ingriper i Guds allmakt över liv och död. Central inom kristenheten var å andra sidan idén om *caritas*, alltså den oegennyttiga kärleken till (och därmed även omvårdnaden om) nästan, vilken även sågs som en möjlig väg till frälsning (Bynum 2007; Bergqvist 2013: 112ff o. d. anf. litt.).

Dessa tre medicinska kulturer är min grova kategorisering och indelning av mycket komplexa flöden av idéer och praktiker, och ska ses som ett försök att på ett begripligt och överskådligt vis återge en mångfacetterad historisk verklighet som egentligen inte lät sig uppdelas så enkelt. Men man kan säga att dessa tre medicinska kulturer skilde sig åt i fråga om hur man förstod kroppen

och vad man tänkte sig orsakade dess sjukdomar, samt huruvida det var människans ansvar att bota. Därmed skilde de sig även åt i fråga om de behandlingar som av tradition och i relation till förståelsen ansågs lämpliga. De tre medicinska kulturerna möttes, blandades och påverkade varandra under loppet av järnåldern och medeltiden.

Tillgången till vård varierade mycket inom samhället. Vad gäller den erfarenhetsgrundade läkekonsten så var den dessutom beroende av befolkningsunderlag, och vi måste utgå ifrån att de mer kunniga fanns i de minst glesbefolkade områdena. Detta var långt innan all form av reglering infördes. Den första kategorin av läkekunniga att formellt börja regleras var bardskärerna, vilket var en form av kirurger. De behandlade öppna skador, sår, benbrott och skallskador samt drog ut tänder och stillade blodflöde. De opererade fistlar, tumörer, bölder, svullnader, grå starr och urinsten (Lindemann 1999: 217; Bergqvist 2013b: 299ff). Den första skråordningen för bardskärer i Sverige utfärdades 1496 i Stockholm, men det är osäkert om ett skrå verkligen kom till stånd. År 1544 vet vi att det fanns ett bardskärsskrå i Malmö (Lindström 1991: 191ff). Men däremellan (till Sverige år 1350) kom, som vi vet, digerdöden, vilket innebar ett allvarligt brott i den befintliga kunskapstraditionen, då mycken kunskap sannolikt gick förlorad på grund av den omfattande dödligheten. Kanske öppnade det även upp för förändring när samhället så småningom försökte återhämta sig från katastrofen.

Förståelse och handling

Uppfattningar om hur kroppen fungerar och vad som lämpar sig när man vill lindra och bota kan alltså ha olika ursprung, exempelvis teoretisk eller kosmologisk uppfattning, en religiös dito, eller vara erfarenhetsbaserad. Man teoretiserar och drar slutsatser. Man filosoferar och drar slutsatser. Man iakttar och drar slutsatser. Om man utgår ifrån en teoretisk förståelse av kroppen och dess åkommor är behandlingsmetoderna endast gynnsamma om teorin man utgår ifrån så att säga är gynnsam, på så vis att den stämmer med verkligheten.

Låt mig exemplifiera med åderlätning; en behandling flitigt förespråkad i den skolastiska traditionen. Om man tänker sig att kroppens hälsa är beroende av att kroppens olika vätskor är i balans, är det logiskt att försöka bota genom att återställa vad man tänker sig vara en rubbad balans. Inom den skolastiska medicinen var humoralpatologin en viktig del. Enligt denna förståelse behövde kroppens blod, flegma, gul och svart galla (det sistnämnda var en tänkt vätska som egentligen inte finns) vara i balans på det sätt som var det rätta för individen. Obalans ledde till fysisk eller själslig sjukdom. Balansen kunde vidmakthållas genom rätt kost och leverne och olika vätskereglrande behandlingar. Ohälsa, såväl kroppslig som själslig, krävde reglerande åtgärder.

Det fanns många metoder för reglering, men åderlätning var den mest utvecklade och även mest spridda och praktiserade humoralpatologiskt motiverade metoden, och den var en logisk följd av den teoretiska förståelsen.

Oerhört elaborerade, och i den meningen sofistikerade, schanan och kalendrar utvecklades för när och på vilken del av kroppen åderlåtning skulle göras för att åstadkomma olika effekter. Idag vet vi att kroppen inte fungerar på det sätt som humoralpatologin menade. Vi vet dessutom att riskerna med åderlåtning är betydande (*Diarium Vadstenense*, notis nr 131, 12/9 1405; Bergqvist, D 2023). Därför framstår åderlåtning idag mycket sällan som ett konstruktivt sätt att behandla en redan sjuk och svag individ. Man kan alltså fundera över i vilken grad de mest uppburna läkarna under medeltiden, vilka var de som studerat vid sydeuropeiska universitet, och som med säkerhet förordade åderlåtning, verkligen alltid var de mest gynnsamma att behandlas av i händelse av sjukdom.

Under hela medeltiden fördes en intensiv, stundom hätsk, dialog mellan kyrkan och läkekonsten. Kyrkans förhållningssätt till den mänskliga kroppen var, som nämnts, komplex. Detta påverkade naturligtvis i allra högsta grad hur man förhöll sig till läkekonsten, och då framför allt den mer kirurgiskt orienterade, som innebar att man skar i kroppen (Mitchell 2004: 14f). Prästvigda män fick exempelvis inte låta blod. Ändå kom den humoralpatologiska kropps- och sjukdomsförståelsen att bli en viktig och helt integrerad del av det idégods som delades av klosterordnarna. Och för att ändå ge det påstående som kritiserar inledningsvis i denna artikel något rätt, var klosterkulturen som helhet i högsta grad internationell. Föreställningen om att kroppen behövde åderlåtas var en del av den kulturen. I arkeologiska material påträffas åderlåtningssjärn framför allt i klostermiljöer, och det visar med all önskvärd tydlighet att det framför allt var i dessa miljöer som åderlåtning praktiserades under medeltiden (fig. 1). De åderlåtningssjärn som påträffats arkeologiskt i klostermiljöer är dessutom genomgående nättare och mer sofistikerat utformade än de från andra miljöer, vilket kan tolkas som en mer utvecklad praktik och kunskap om potentiella komplikationer (Bergqvist 2013b: 292ff).

Åderlåtandets viktigaste funktion i klostervärden verkar emellertid åtminstone delvis ha varit en annan än att bota sjukdom, nämligen att tukta till fromhet den oregleriga mänskliga kroppen (Bynum 1987; Cassidy-Welsch 2008;

146ff; Bergqvist 2010, 2013a). Det kunde även vara ett sätt att påminna sig om, och identifiera sig med, Kristi lidande och blodsutgjutelse på korset (Bynum 2007). Inom många klosterordnar var det därför vanligt att av religiösa skäl praktisera åderlåtning, och det finns noterat vid några tillfällen i Vadstenadiariet. Åderlåtningen utfördes dock inte av munkar eller klosterbröder, eftersom dessa inte fick låta blod. I stället utfördes den av en lekbrotter, ibland en särskild åderlåtare, *phlebotomarius* (Cassidy-Welch 2008: 146ff).

I samhället utanför klostren förekom åderlåtning i viss mån, särskild under slutet av medeltiden, men verkar inte ha blivit en utbredd praktik förrän senare. Åderlåtningssjärn av det grövre slaget har påträffats arkeologiskt i vissa högre ståndsmiljöer och i något enstaka exemplar på platsen för badstugor (Bergqvist 2013a).

Anledningen till att det tog tid innan åderlåtning blev mer utbredd, trots att det var en så vanlig praktik i många andra delar av Europa (framför allt i Sydeuropa men även i England), var sannolikt att metoden inte rimmade med hur man förstod kroppen och dess sjukdomar, och att detta är ett kulturellt drag som ändras relativt långsamt. Det kulturella språnget var alltså för stort, och kanske metoden alltför drastisk, för att praktiken att låta blod skulle bli särskilt utbredd. Så småningom blev det emellertid en närmast universal behandlingsmetod, och med tiden även en seglivad del av den folkliga läkekonsten, men då är vi långt efter medeltiden (Bergqvist 2013b: 292ff).

Att man under medeltiden i Sverige inte på bred front anammande den skolastiska och humoralpatologiskt grundade läkekonsten innebar dock inte avsaknad av läkekonst. Men snarare än att ha utgått ifrån en abstrakt eller teoretisk förståelse, förefaller den huvudsakligen ha varit erfarenhetsgrundad, det vill säga byggd utifrån erfarenheter av vad som fungerade eller inte. Man hade kunskap kring behandlingar med olika läkande substanser, framför allt inhemska örter och andra växter. Det fanns även en empirisk kunskap kring hur man behandlade sår och yttre skador, och det fanns läkekunniga individer som hade betydande skicklighet inom dessa områden. Genom flera av de medeltida landskapslagarna får vi en bild av vad en läkare kunde åstadkomma (fig. 2). I brottsmål användes begreppet *laga läkare*, vilket avsåg en läkare som var tillräckligt skicklig för att erkännas i ett juridiskt sammanhang. En laga läkare skulle ha visat sig förmögen att ha

läkt sår av huggvapen, sår med benbrott, sår i bröst eller mage, avhuggen hand eller fot, sår tvärs igenom med två mynningar. (*Upplandslagen* XXVII)

Det säger sig själv att man behövde gå i lära för att tillägna sig de kunskaper som krävdes av en sådan läkare. I avsaknad av medicinsk litteratur och annan dokumentation var kunskapstraditionen helt beroende av att man lärde från någon mer erfaren och kunnig praktiker. Ofta gick yrket i arv inom familjen eller släkten, ungefär som inom andra former av hantverk. Med tiden kunde man bli skicklig om man hade den rätta läggningen och om man

Fig. 1. Åderlåtningssjärn från Vreta kloster (SHM 18011:245) respektive från S:t Olof konvent i Skänninge (RAÄ Intrasis-ID 200302, fnr 283). Foto: Johanna Bergqvist Rydén 2008, 2009.

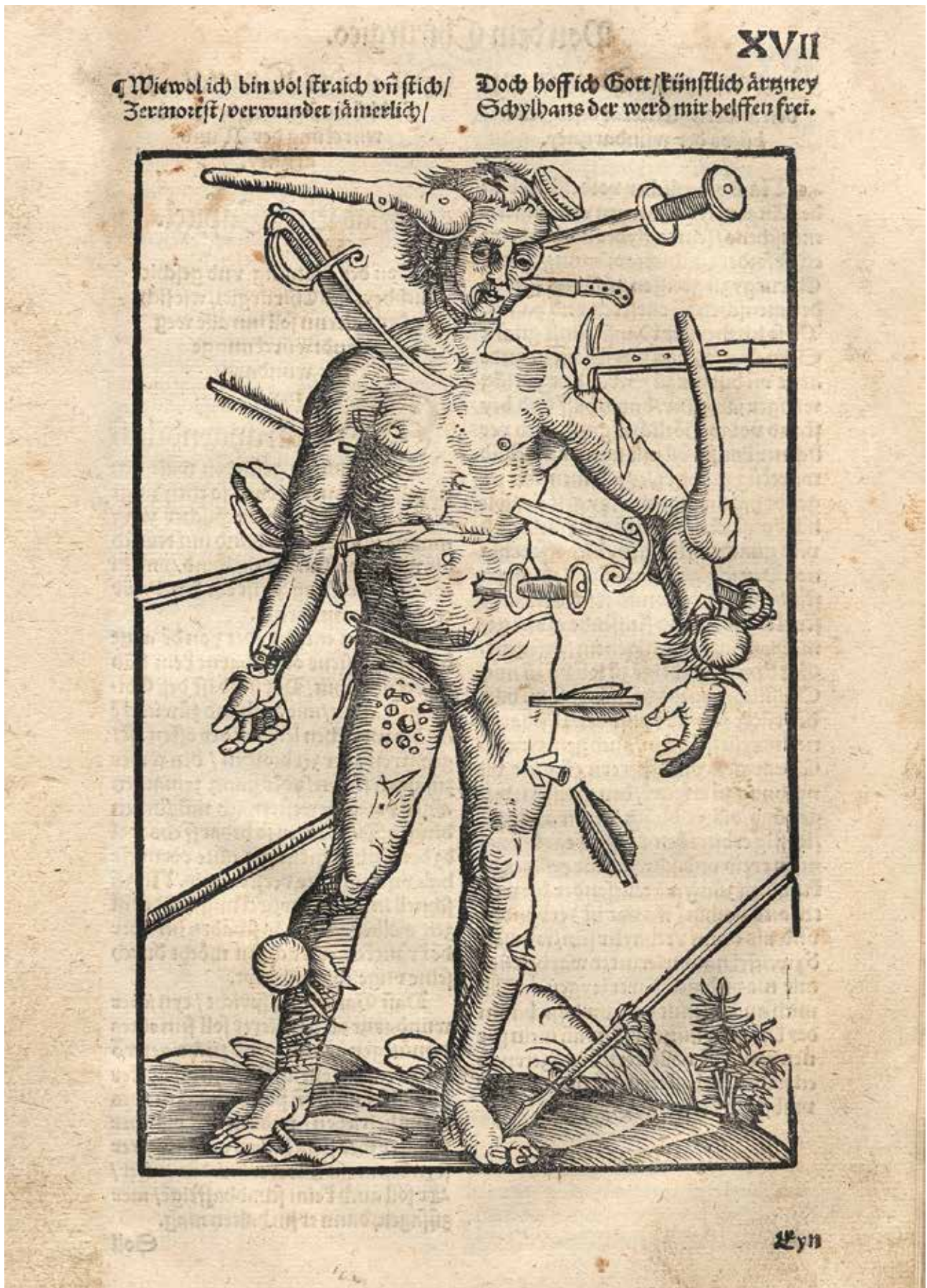

Fig. 2. En schematisk bild, en så kallad Särman, ur fältskären Hans von Gersdorfs bok *Feldtbuch der Wundartzney* ... från 1542 (tryckt första gången 1517). Bilden visar exempel på skador som en läkare skulle kunna behandla. Överensstämmelsen med *Upplandslagens* krav på en laga läkare är slående. Bilden publiceras med vänligt tillstånd från Hagströmerbiblioteket, Karolinska Institutet.

fick möjlighet att se och ta sig an många och varierande åkommor, men i glesbefolkade områden kunde det bli skralt med övningsstillfällen. Detta utgjorde en sårbarhet, och inte minst digerdöden innebar att mycket kunskap gick förlorad (Bergqvist 2013b: 333ff).

Mycket talar ändå för att det var denna form av erfarenhetsbaserade läkekonst, denna tradition eller medicinska kultur, som var den mest utbredda i Sverige under medeltiden (Bergqvist 2013b: 185ff, 338ff). Den var djupt rotad, och tilltron till den höll i sig medeltiden igenom. Att den ännu under 1500-talet var mer populär än den sydeuropeiska, teoretiskt grundade traditionen, både i Sverige och i övriga Europa norr om Alpena, är väl belagt (Olaus Magnus 1976: 13 boken, kap. 18; 16 boken, kap. 50–51; Peder Månsson i Klemming 1881–82; French 1985: 47f, 2003; Gottfried 1986: 7; Jacquart 1998: 211; Murray Jones 1998: 156; Nutton 1998: 90ff, 94f; Ridder-Symoens 1992: 283f, 292).

Den bästa vården?

I det ovanstående har jag velat problematisera den vanliga, men i min mening alltför förenklade, uppfattningen att det under medeltiden i Sverige framför allt var i klostren man utövade läkekonst – och att man där gav bättre vård än i det omgivande samhället. Utifrån begreppet medicinsk kultur har jag pekat på grunderna till olika samexisterande traditioner och förståelser, och exemplifierat dessa genom representativa behandlingsmetoder: åderlåtning och behandlingen av yttre skador.

Så var fick man då den bästa vården? Jag hoppas att läsaren kan hålla med mig om att det inte finns något självklart svar på den frågan. Kanske är frågan rent av fel ställd. Under medeltiden var det inte självklart om det var den mest belästa eller högst ansedda läkaren eller den hantverksutbildade läkaren som var den som botade mest effektivt. Sannolikt var omsorg lika viktig som botande behandlingar, liksom patientens tilltro till läkarens förmåga. Om vi önskar förstå det medeltida samhället, hur människor tänkte och levde, behöver vi fråga hur man förstod kroppen, vad man uppfattade som friskt och sjukt, vad man trodde var den rätta behandlingen, vad man tänkte var människans ansvar och vad man därav förstod att göra.

Referenser

- Baker, P.A. 2002. Diagnosing some ills. The archaeology, literature and history of Roman medicine. I: Baker, P.A. & Carr, G. (red.) *Practitioners, Practices and Patients. New Approaches to Medical Archaeology and Anthropology. Proceedings of a conference held at Magdalene College, Cambridge November 2000*. Oxford, 16–29.
- Bergqvist, D. 2023. Svensk kärlikirurgi. Historiska nedslag till egen specialitet år 2014, *Svensk Medicinhistorisk Tidskrift* 27, Supplement 1.
- Bergqvist, J. 2010. Kropp, själ och läkekonst. Kulturhistorisk tolkning av medicinska föremål i Vreta kloster. I: Tagesson, G., Regner, E., Alinder, B. & Ladell, L. (red.) *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. The Museum of National Antiquities, Stockholm Studies 14. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter no 77. Stockholm, 345–368.
- 2013a. Gendered attitudes towards physical tending amongst the piously religious of late medieval Sweden. I: Gemi-Jordanou, E., Gordon, S., Matthew, R., McInnes, E. & Pettitt, R. (red.) *Medicine, Healing, Performance*. Oxford, 86–105.
- 2013b. *Läkare och läkande. Läkekonstens professionalisering i Sverige under medeltid och renässans*. Lund Studies in Historical Archaeology no 16. Lund.
- Bynum, C.W. 1987. *Holy Feast and Holy Fast. The religious significance of food to medieval women*, Berkeley.
- 2007. *Wonderful Blood. Theory and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond*. Philadelphia.
- Cassidy-Welch, M. 2008. *Monastic spaces and their meanings. Thirteenth-Century English Cistercian Monasteries*. Turnhout.
- Eklöf, M. 2008. *Kurkulturer. Bircher-Benner, patienterna och naturläkekonsten*. Stockholm.
- French, R.K. 1985. Berengario da Carpi and the use of commentary in anatomical teaching. I: Wear, A., French, R.K. & Lonie, I.M. (red.) *The medical renaissance of the sixteenth century*. Cambridge, 42–74.
- 2003. *Medicine before Science. The Business of Medicine from the Middle Ages to the Enlightenment*. Cambridge.
- Gersdorf, H. von (1517) 1542. *Feldtbuch der Wundartzney*. Augsburg.
- Gottfried, R.S. 1986. *Doctors and Medicine in Medieval England 1340–1530*. Princeton, New Jersey.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1979. *Östgötalagen och Upplandslagen. Svenska Landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar, första serien*. Stockholm.
- Jacquart, D. 1998. Medical Scholasticism. I: Grmek, M.D. (red.) *Western Medical Thought from Antiquity to the Middle Ages*. Cambridge, Mass., 197–240.
- Klemming, G.E. (utg.). 1881–82. *Svenska medeltids dikter och rim*. Stockholm.
- Lindemann, M. 1999. *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge.
- Lindström, D. 1991. *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622*. Studia Historica Upsaliensia 163. Uppsala.
- Mitchell, P.D. 2004. *Medicine in the Crusades. Warfare, Wounds and the Medieval Surgeon*. Cambridge.
- Murray Jones, P. 1998. Thomas Fayreford: An English Fifteenth-Century Medical Practitioner. I: French, R., Arrizabalaga, J., Cunningham, A. & García-Ballester, L. (red.) *Medicine from the Black Death to the French Disease*. Aldershot, 156–183.
- Nutton, V. 1998. Medicine at the German Universities, 1348–1500: A Preliminary Sketch. I: French, R., Arrizabalaga, J., Cunningham, A. & García-Ballester, L. (red.) *Medicine from the Black Death to the French Disease*. Aldershot, 85–109.
- Olaus Magnus. 1976. *Historia om de nordiska folken*. Övers. Granlund, J. Stockholm.
- Ridder-Symoens, H. de. 1992. Mobility. I: Ridder-Symoens, H. de (red.) *A History of the University in Europe. Volume 1. Universities in the Middle Ages*. Cambridge, 280–304.
- Siraisi, Nancy. G. 1990. *Medieval and early renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice*. Chicago.
- Upplandslagen*, se Holmbäck & Wessén.
- Vadstenadiariet. Latinsk text med översättning och kommentar*. 1996. Gejrot, C. (red.) Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 19. Stockholm.

Aarhus Domkirkes tre kor

Studie i en upåagtet byggefase

THOMAS BERTELSEN

The three chancels of Aarhus Cathedral

Studies of an unnoticed rebuilding

Aarhus Cathedral was built in the 13th century as a basilica, but is strongly influenced by a major rebuilding in the 15th century. During this period, among other things, a west tower and a large hall chancel were added. New building-archaeological investigations have shown that this late medieval chancel did not replace the church's original Romanesque chancel, but a chancel that could have been built after an extensive fire c. 1330. Two slender pillars are preserved from this vanished High Gothic chancel. The pillars were later reused in the larger chancel from c. 1500. The two pillars were originally square in cross section, but the corners have been

secondarily cut to imitate octagonal, late medieval pillars. The reused pillars show that the demolished chancel was a three-aisled hall chancel, just like the subsequent one. It is in this lost chancel that Bernt Notke's famous altarpiece was placed in 1479. Schleswig Cathedral can be suggested as a possible parallel for Aarhus Cathedral's High Gothic hall chancel. Here, a three-aisled hall chancel flanked by small towers was constructed c. 1300. It can be considered whether the lost High Gothic chancel in Aarhus Cathedral also had such small towers, which inspired the unusual round towers of the late medieval chancel.

Introduktion

I løbet af 1400-tallet blev Aarhus Sankt Clemens omdrejningspunkt for en storstilet om- og udbygning, der langt oversteg de tiltag, som Danmarks øvrige domkirker gennemgik på samme tid. Over en næsten hundredårig periode blev den romanske teglkirke forhøjet, hvælvet og tilført nye bygningsafsnit i sengotikkens enkle formsprog, og endnu domineres den moderne storby af vesttårnet og det enorme hallekor, som gør domkirken til både landets længste (93 m) og højeste (92 m) (fig. 1).

Trods imponerende rammer fik den østjyske stiftskirke længe ikke samme opmærksomhed fra kulturhistorisk side som de to andre nørrejyske domkirker i Ribe og Viborg. Først i 1857 præsenterede kunsthistorikeren N.L. Høyen (1798–1870) en overbevisende bygningshistorie, der viste, at domkirken i Aarhus let kunne måles med landsdelens øvrige. Høyens artikel blev oprindeligt udgivet i *Fædrelandet* og siden i *Kirkehistoriske Samlinger*. Efterfølgende er den genudgivet af J.L. Ussing i 1874 (Høyen 1874 (1857): 186). Høyen udbyggede i 1869 studierne i *Danske Mindesmærker*, der vakte bredere opmærksomhed omkring den østjyske stiftskirke, som efterfølgende gennemgik flere langvarige restaureringer. Med afbrydelser stod indsatsen på fra 1860'erne til 1900-tallets første del, hvorunder bygningens nuværende nyromanske og nygotiske udtryk blev introduceret. I tiåret op til 1931 blev arbejdet kompetent afsluttet af arkitekten Mogens Clemmensen (1885–1943), der var blandt tidens førende kendere af romansk teglarkitektur (*Danmarks Kirker Århus Amt* 1968–2008: 315ff).

Traditionelt udpeges biskop Peder Vognsen (1191–1204) som initiativtager til teglkirken, og dermed også som initiativtager til, at den ældre domkirke udenfor byvolden, Sankt Nicolaj, blev opgivet (Høyen 1874 (1857): 183f; *Danmarks Kirker Århus Amt* 1968–2008: 63f, 1003ff). Ved flytningen fik stiftskirken en ny placering centralt i middelalderbyen og tæt på det kapel, hvori den lokale helgen, Hellig Niels, lod sig begrave i 1180 (Olrik 1894: 299f; *Danmarks Kirker Århus Amt* 1968–2008: 61f, 65;

Fig. 1. Aarhus Domkirke set fra syd. Den teglsatte, romanske basilika blev i 1400-tallet underkastet en stor om- og udbygning, der omfattende en kraftig forhøjelse, et vesttårn og et mægtigt treskibet hallekor: "Lysets sæde". Foto: V. Richter ca. 1930. I Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Kieffer-Olsen 2018: 183). Den nye domkirke blev udlagt som en korskirke i røde tegl. Til det seks fag lange, basilikale skib støder to stærkt fremspringende korsarme med hver tre østvendte kapeller, der har flankeret et nu forsvundet kor. Mod vest angiver svære murdimensioner og ubenyttede fortandinger, at kirken var tiltænkt to tårne, som aldrig blev realiseret. Efter gængs praksis blev byggeriet indledt i øst, der præges af klare, romanske former. Som arbejdet skred vestover, blev gotiske indslag

hyppigere og tydeligst i højkirkens slanke spidsbuevinduer, der markerer byggeriets afslutning i 1200-tallets anden del (*Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*: 126ff).

Romansk kor og "lysets sæde"

Domkirkens første kor gik tabt allerede i middelalderen og kendes ikke i detaljer. I 1896 foreslog arkitekten Valdemar Koch (1852–1902), at det romanske østafsnit havde

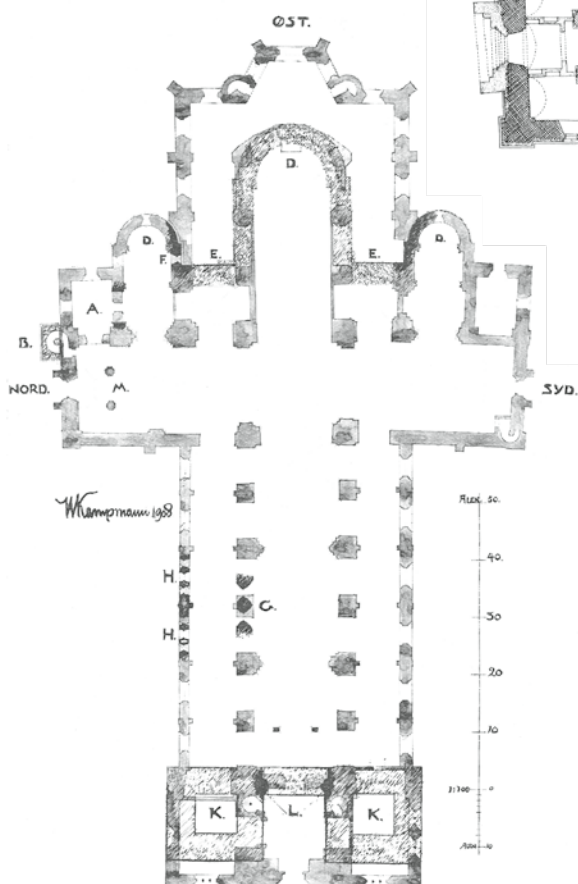

Fig. 2. Plan af Aarhus Domkirke med skitseret forslag til planlagt tårnafsnit og nedrevet romansk kor. Den rekonstruerede korplan har udgangspunkt i fundamenter, som i 1908 blev udgravet i det senmiddelalderlige hallekor. Efter Kampmann 1908.

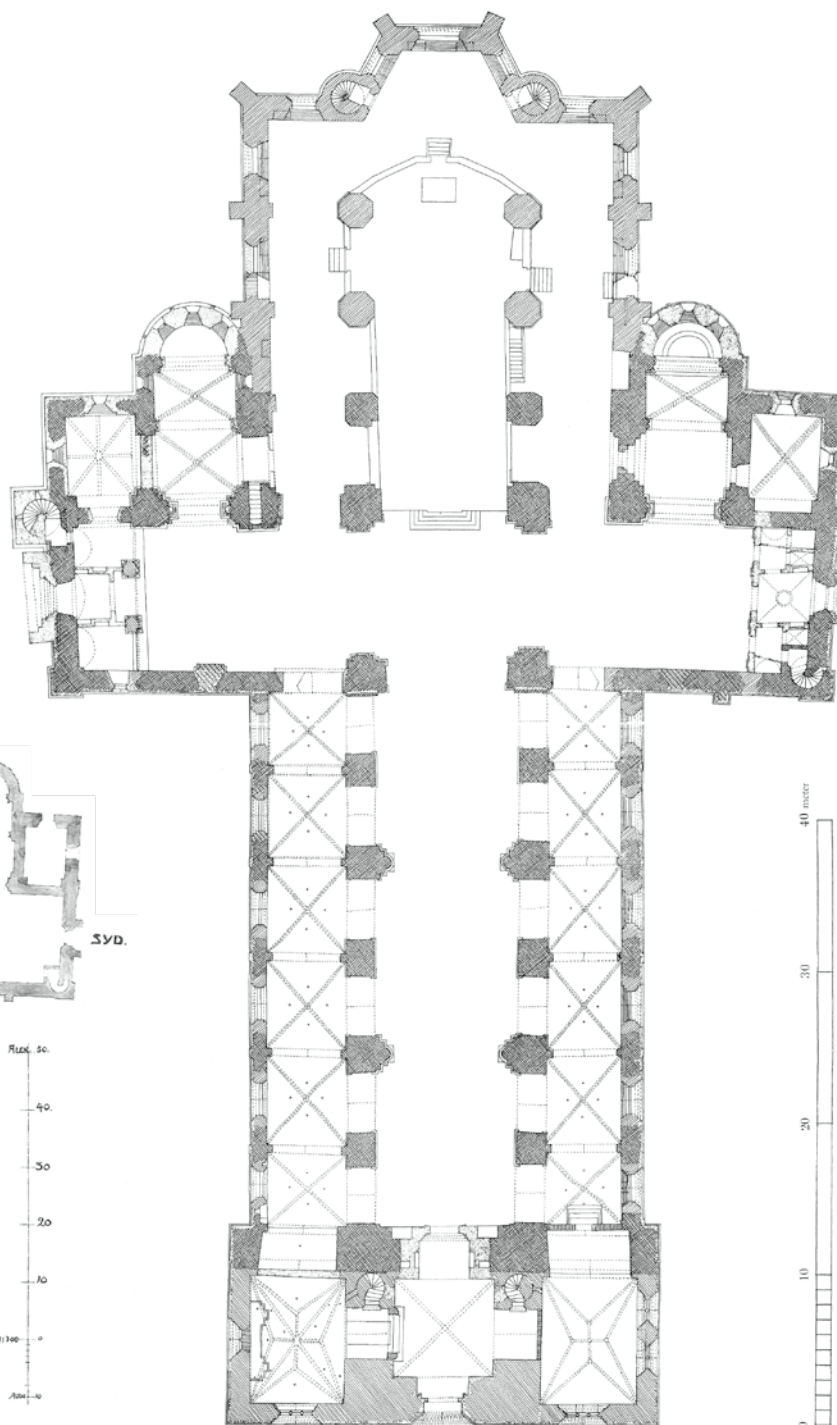

Fig. 3. Plan af Aarhus Domkirkes korafsnit med signaturer for byggefaser. Krydsskraveringen af hallekorets vestligste pillepar angiver, at de tolkes som behugget, romansk murværk (se også fig. 5). Efter *Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*.

stået med hele syv apsider (Koch 1896: 241ff), men den fantasifulde tolkning kunne afvises i 1908 af arkitekten Hack Kampmann (1856–1920). I omgangen til det store hallekor udgravede han fundamenter og sokkelsten fra et langt enklere korafsnit, der i forlængelse af midtskibet har flankeret de inderste korsarmskapeller (fig. 2). Korets afslutning var bortgravet, men har meget vel haft apsis, ligesom de midterste korsarmskapeller (Kampmann 1908). Ved en supplerende gulvundersøgelse i 1969 blev Kampmanns iagttagelser bekræftet, om end det nu blev foreslået, at koret kun havde været to og ikke tre fag langt – en rapport fra denne undersøgelse er forgæves blevet søgt (*Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*: 139–140).

Med apsis på kor og korsarmskapeller har den romanske teglkirke været nært beslægtet med Ringsted Sankt Bendt, hvis østafsnit blev rejst i 1100-tallets sidste årtier. Dette arkitektoniske fællesskab udtrykkes også i den indvendige detaljering af de to storkirker (Clemmensen & Nørlund 1927: 8; *Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*: 137, 142; Bertelsen 2021: 28ff), men kun i Aarhus blev koret flankeret af kortårne over de inderste korsarmskapeller. Foruden at være opført over meget svære mure har de to kapeller bevaret partier af et øvre stokværk, der rager op over de tilstødende kapeltage. Om småtårnene blev fuldført, er uvist, men sandsynligt er det dog i det ambitiøse kirkebyggeri (*Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*: 141ff).

Teglkirkens oprindelige højkor var rummeligt for sin tid, men i forhold til det senmiddelalderlige hallekor må det have virket trangt og mørkt. Da det 33 m lange omgangskor stod færdigt i 1490'erne, var de tre skibe adskilt af 3 × 2 piller, ca. 21 m høje og svarende til den højde, som den ældre basilika var øget med få årtier forinden (fig. 3) (*Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*: 239ff, 261ff). Ved tilføjelsen blev domkirkens grundareal udvidet med en fjerdedel, mens de enorme spidsbuevinduer sikrede kirkerummet en helt ny lyssætning. Det nye kor gav Aarhus' præsteskab storslåede rammer og beskrives i en samtidig latinsk indskrift på korsranken som "lysets sæde" (*Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*: 261ff, 392; Norn 1978).

To piller i overskud

Ved opførelsen af det senmiddelalderlige hallekor blev forgængerens nedrevet, og partier herfra er kun levnet i efterfølgerens vestligste piller. Mens det stilsikre bygningsafsnits to østre pillepar blev rejst over regulære, ottekantede planer, har det vestligste pillepar irregulære kvadratiske planer, med sidelængder på ca. 2,2 m og de indvendige vesthjørner afskåret i en fals. Her er en let oktogonal form kun tilnærmelsesvist opnået ved en sekundær behugning af pillernes hjørner, hvis svage affasninger bugter sig på tværs af skifterne (fig. 4).

Allerede i 1857 påpegede Høyen, at det "Ubestemte, Forkvaklede i Formerne af Chorets forreste Piller" måtte skyldes, at de ikke var rejst fra grunden, men af sparehensyn dannet af behugget murværk fra det romanske

Fig. 4. Det senmiddelalderlige hallekors nordre pillerække set mod sydøst. Mens de to østre pillepar er opført fra grunden over oktogonale planer, er det vestre pillepars ottekantede form frembragt ved behugning af ældre piller med retkantede hjørner. Foto: Thomas Bertelsen 2024.

kors lavere sidemure (Høyen 1874 (1857): 195). Under udarbejdelsen af *Danmarks Kirker* blev denne tolkning understøttet af et par mindre udgravninger, der viste, at de to piller stod på granitsoklen til det romanske kors nedbrudte sidemure, hvori en afsætning var videreført i pillernes falsede hjørne.

At pillerne ikke er samhörørende med den senmiddelalderlige korhal, fremgår desuden af et behugget kragbånd i falsen af den nordre pille (fig. 5). Kragbåndet, der er placeret ca. 10 m over koromgangens gulv og ca. 5 m under pillens nuværende kragbånd, er anlagt i niveau med de af teglkirkens hvælvvederlag, der i øvrigt stammer fra tiden før dens senmiddelalderlige forhøjelse. Umiddelbart over det laversiddende kragbånd er der yderligere påvist mulige rester af et hvælv, i form af et behugget vederlag til en bue, der har sluttet sig til den tilstødende korsskæringspille, hvori et lignende buevederlag er påvist. De to buevederlag er ikke synlige i dag, men fremgår af opmålinger (*Danmarks Kirker Århus Amt 1968–2008*: 139f, 270ff, pl. 16, 21).

Det kan være fristende at antage, at de to irregulære piller repræsenterer genanvendt, romansk murværk, men denne traditionelle tolkning må afvises. Med undtagelse af de behuggede hjørner er de to teglsatte piller opmuret i regulære skifter og ikke dannet af tilbagehugget fuldmur, som domkirkens østafsnit er rejst i (*Danmarks Kir-*

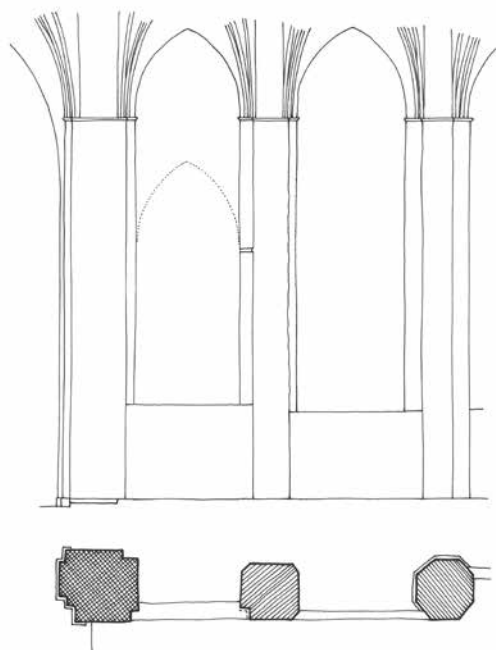

Fig. 5. Opstalt og plansnit af den nordre pillerække i Aarhus Domkirkes senmiddelalderlige hallekor, set fra syd. Fra venstre mod højre: Forhøjet, romansk korsskæringspille; genanvendt, forhøjet og behugget pille; grundopført, senmiddelalderlig pille med ottekantet plan. Med udgangspunkt i to lavtsiddende buevederlag og et kragbånd, der er påvist i de to vestre piller, er et rekonstrueret bueslag markeret med prikning. Opmåling og tegning: Thomas Bertelsen 2024.

ker Århus Amt 1968–2008: 132). Skulle pillerne være udskilt af ældre murværk, må flere sider være omsat fra grunden, hvilket vil være statisk umuligt for så høje og spinkle konstruktioner. Hallekorets to vestligste piller må nødvendigvis også være opført som piller, der blot er rejst ovenpå det romanske kors nedbrudte sidemure, hvis forløb har dikteret deres falsede hjørne.

Det første hallekor

Hallekorets to irregulære piller kan hverken tilhøre domkirkens romanske, étskibede kor eller det senmiddelalderlige hallekor, der først blev rejst efter teglkirkens forhøjelse. I stedet må de henvises til et mellemliggende korafsnit, som siden blev erstattet af det stående kor, hvori to piller blev genanvendt. I den forbindelse blev de ældre piller både forhøjet og behugget langs hjørnerne, så de tilnærmelsesvis blev ottekantede ligesom efterfølgerens nyopførte piller. Som følge af denne bygningsudredning må Aarhus Domkirke tilskrives ikke mindre end tre på hinanden følgende korafsnit.

Med udgangspunkt i kun to genanvendte piller kan der alene tegnes et ganske løst billede af dette senest erkendte kor, men som efterfølgeren må det have været delt af fritstående piller i tre jævnhøje skibe. Havde det haft forhøjet midtskib og arkader til lavere sideskibe, ville nordpillens behuggede kragbånd og buevederlag være placeret væsentlig lavere. Af de levnedes spor fremgår desuden, at bygningsafsnittet sandsynligvis var hvælvet. Hvad angår en nøjere plan og datering, er intet sikkert – blot

kan det konstateres, at det lavere og forsvundne hallekor må have eksisteret i en periode mellem færdiggørelsen af basilikaens romanske østafsnit i 1200-tallets midte, og tilkomsten af det nuværende hallekor kort før 1500.

Med udgangspunkt i domkirkens komplicerede bygningshistorie kan der dog gøres en række overvejelser angående alder og udtryk for dette første hallekor. Med et langstrakt byggeforløb på tværs af 1200-tallet fremstod den færdige basilika næppe helstøbt, men udspændt mellem ny og gammel tradition. Den naturlige anledning til en modernisering kan hurtigt været opstået i eller kort før 1330, hvor teglkirken blev hærget af en brand, som angiveligt forårsagede betydelig skade. Efterfølgende tillod pave Johannes 22. (1316–1334) at bisp og kapitel kunne oppebære en del af stiftets tiende til brug for genopbygningen (*Danmarks Riges Breve* 1328–1332 1948: 216f; *Danmarks Kirker* Århus Amt 1968–2008: 65, 205).

Hverken brandens nærmere omfang eller den efterfølgende genopbygning kan identificeres, men i korsarmene er der spor efter gentagne ombygninger, som kan tilskrives 1300-tallets første halvdel. I niveauet under murenes senmiddelalderlige forhøjelse har de indvendige vægge aftryk efter skjoldbuer til sekundære hvælv, hvorfra der i nordre korsarms nordøstre hjørne yderligere er bevaret et parti af en nedbrudt ribbe med trekløverprofil. Hver korsarm fik to hvælvfag, som ubesværet har kunnet forenes med arkader til de yderste skibe i et jævnhøjt, tredelt hallekor, der også kan være fra denne tid. Hvælvene blev atter nedtaget under kirkens forhøjelse i senmiddelalderen, men ligesom i andre store kirker kan de være indsat som det naturlige svar på en brand; dette gælder for de to klosterkirker i Ringsted og Sorø, der brændte i henholdsvis 1241 og 1247 og efterfølgende fik trælofterne erstattet af brandhæmmende stenhvælv (*Danmarks Kirker* Sorø Amt 1936–1938: 46, 132).

Slesvig og Haderslev

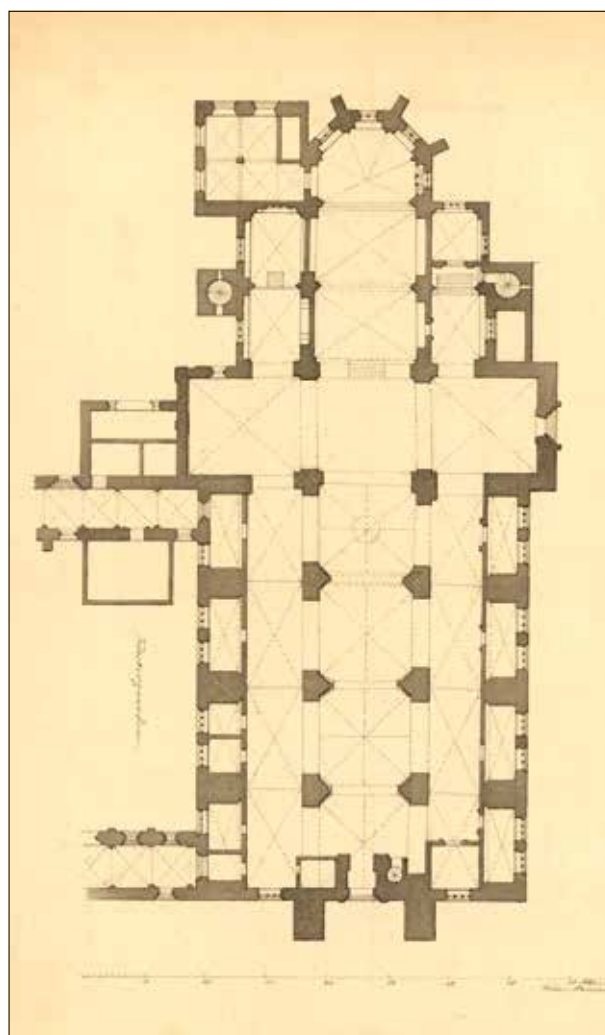
At koret til en romansk domkirke tidligt kan være blevet erstattet, fremgår i Slesvig, hvor Sankt Peter Kirke allerede o. 1300 fik føjet et unggotisk hallekor til den ældre basilikas tværskib (fig. 6) (Lorenzen 1948: 85f; Müller 1984). Her viser både korets tredelte, to fag lange plan med polygonalt midterfag samt murenes detaljering afhængighed til den teglsatte gotik, der samtidig blev udviklet i og omkring Lübeck og i de følgende århundreder kom til at dominere bygningskulturen i hele Østersområdet (Böker 1988: 84ff). Treskibede og økonomisk tunge hallekor hører dog til sjældenhederne i middelalderens Danmark, hvor koret i Slesvig, muligvis sammen med det første hallekor i Aarhus, må regnes for det tidligste. Inden for landets nuværende grænser findes der i øvrigt kun i Stege Sankt Hans et nyopført hallekor, mens andre treskibede kor er basilikale – dette gælder i Odense Sankt Knud og Haderslev Vor Frue, hvor koret ligesom i Stege tilkom i senmiddelalderen (*Danmarks Kirker* Præstø Amt 1933–1935: 207ff; Haderslev Amt 1954–1955: 58, 81ff; Odense Amt 1990–: 235ff).

Fig. 6. Slesvig Domkirke før den nygotiske restaurering i 1888–1894 set fra sydøst (over) og i plan (til højre). Opmåling og tegning: Heinrich Hansen, ca. 1860. I Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Det tredelte domkirkekor i Slesvig kan give et indtryk af det første hallekor i Aarhus, der muligvis ikke var meget yngre. For begge gælder, at midtskibet er bredere end sideskibene og adskilt ved enkle, retkantede piller. Yderligere er det af interesse, at Slesvig-koret blev flankeret af to spinkle tårne, der frem til en nygotisk restaurering i 1888–1894 kun var levnet op til murkronen (Rautenberg 1984). Om sådanne kortårne var tilføjet det første treskibede kor i Aarhus, er uvist, men bør ikke afvises. Således bemærkes, at domkirkens senmiddelalderlige hallekor netop fik kortårne, hvortil der ikke kan udpeges nære paralleller langs den sydlige Østersøkyst, hvor det store bygningsafsnit i øvrigt arkitektonisk set har hjemme. Det kan overvejes, om kortårne har spillet en særlig og kontinuerlig rolle for Aarhus Domkirke siden opførelsen af den romanske teglkirke – og muligvis længere tilbage. Også den ældre Sankt Nikolaj uden for byvolden synes at have haft koret flankeret af slanke tårne (*Danmarks Kirker* Århus Amt 1968–2008: 1027ff).

I Aarhus blev det første hallekor erstattet af et nyt og større, men først efter forsøg på en modernisering. Over hallekorets vestligste fag, der hviler på genanvendte piller, er murene mod loftet tilføjet en markant forhøjelse i forbandt med korsarmenes senmiddelalderlige forhøjelse. Påmuringen, der tæller ca. 10 skifter over hvælvet, afsluttes under en falsgesims af en vandret, tre skifter høj båndblending, der også løber over facaden af de tilstødende korsarme, hvis forhøjelse tilskrives biskopperne Jens

Iversen Lange (1449–1482) og Ejler Bølle (1482–1491) (*Danmarks Kirker* Århus Amt 1968–2008: 219, 247ff; Norn 1978: 42f).

Murforhøjelsen har været tilskrevet en ombygning af det romanske kor, men må i stedet relateres til den hidtil ukendte efterfølger. Når påmuringen både har gesims og gesimsfrise, må det have været hensigten kun at forhøje midtskibet i det lave hallekor, som dermed ville få basilikal form. Det vides ikke, om denne ombygning blev gennemført, men initiativet kan være taget af biskop Lange, der i 1479 indkøbte en ny skabsaltertavle af den tyske billedskærer Bernt Notke (ca. 1435–1509) (*Danmarks Kirker* Århus Amt 1968–2008: 247, 489; Moltke 1970). Indkøbet har været knyttet til opførelsen af det senmiddelalderlige, andet hallekor (*Danmarks Kirker* Århus Amt 1968–2008: 219, 489), men dette har siden vist sig at være flere årtier yngre end Notkes tavle (Norn 1978), der også virker meget lille i det enorme omgangskor. Proportionsmæssigt kan tavlen have været bedre afstemt med den lavere forgænger, der ikke nødvendigvis var mindre storslået.

Simpel genanvendelse?

Med en potentiel brand som det primære pejlemærke forbliver bygherren bag domkirkens første hallekor ukendt. Fraregnet det genanvendte pillepar blev koret nedrevet, da enten biskop Bølle eller biskop Niels Clausen (1491–1520) tog initiativet til den større efterfølger. I det nye bygningsafsnit valgte sidstnævnte sit hvilested umiddelbart øst for højkoret, og han må i det mindste tilskrives færdiggørelsen (*Danmarks Kirker* Århus Amt 1968–2008: 762; Norn 1978: 42ff).

Genanvendelsen af forgængerens to piller kan ses som et økonomisk hensyn, men i det ambitiøse byggeprojekt medførte inddragelsen først og fremmest en klodset variation. Det kan derfor overvejes, om de to piller var en bevidst og symbolsk overførsel af det ældre kor til det nye. At domkirkens identitet og historie ved genbrug kan være ført videre i det store hallekor, antydes tydeligere i de høje facader, som er isprængt ca. 700 romanske granitkvadre; regulære byggesten, sokler, vinduesoverligger, karmsten og kilesten (fig. 1) (*Danmarks Kirker* Århus Amt 1968–2008: 279ff). Under sine gulvundersøgelser i 1908 foreslog Kampmann, at en række indmurede apsissten kunne stamme fra det romanske domkirkekor (Kampmann 1908), men formgivningen af det omfattende kvadermateriale peger snarere på, at det repræsenterer en komplet kirke af en størrelse, der kan ses i et østjysk landsogn.

Når kvadrene er omhyggeligt indpasset i teglfacaderne, er der ikke tale om simpel genbrug af en nedlagt landsbykirke, og der synes heller ikke at være oplagte kandidater i umiddelbar nærhed (Wienberg 1993: 111ff; Engberg

2018: 686ff). I stedet kan kvadrene stamme fra det kapel, der lå på pladsen, da teglkirken blev påbegyndt, og som rummede Hellig Niels' grav. Kapellet er ikke påvist, men blev muligvis bibeholdt som en romansk stenkirke frem til senmiddelalderen, for så at blive nedrevet og overført til den imponerende korhal (Kieffer-Olsen 2018: 183). At to genanvendte piller i "lysets sæde" på tilsvarende vis har markeret kontinuitet i bygning og stift, er muligt, selvom inddragelsen var så diskret, at den længe var upåagtet.

Tak

Artiklen har udgangspunkt i en bygningsarkæologisk undersøgelse af Aarhus Domkirke, som i 2015 blev indledt under deltagelse af middelalder- og renæssancearkæolog Mathilde Schødt Veland og i tilknytning til etableringen af en ny Aarhus-udstilling i Den gamle By, Danmarks Købstadsmuseum. For dette samarbejde skyldes stor tak.

Referenser

- Bertelsen, T. 2021. *EX LATERIBUS COCTIS. Ringsted Klosterkirke og den tidligste tegl*. København.
- Böker, H.J. 1988. *Die mittelalterliche Bachsteinarchitektur Norddeutschlands*. Darmstadt.
- Clemmensen, M. & Nørlund, P. 1927. *Ringsted Kirke*. København. *Danmarks Kirker* 1933–. København.
- Danmarks Riges Breve* 1328–1332. 1948. Blatt, F. (red.). København.
- Engberg, N. 2018. *Danmarks døde kirker*. København.
- Høyen, N.L. 1869. Aarhus Domkirke. I: Holm, C.F., Hansen, H., Herbst, C.F., Høyen, N., Kornerup, J., Strunk, C.A. & Worsaae, J.J.A. (red.) *Danske Mindesmærker* 1. København, 17–24.
- Høyen, N.L. 1874 (1857). Aarhus Domkirke. I: Ussing, J.L. (red.) *Niels Laurits Høyens Skrifter* 2. København, 180–221.
- Kampmann, H. 1908. Domkirken i Aarhus. *Architekten* 1907–1908, 397–400.
- Kieffer-Olsen, J. 2018. *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. Odense.
- Koch, V. 1896. Om normanniske og irske Bygningsformer i danske Kirker. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1895, 229–251.
- Lorenzen, V. 1948. *De gamle danske Domkirker*. København.
- Moltke, E. 1970. *Bernt Notkes Altertavle i Århus Domkirke og Tallinntavlen* 1. København.
- Müller, W.J. 1984. Der Schleswiger Dom. Versuch einer Deutung seiner Raumformen. I: Radtke, C.R. & Körber, W. (red.) *850 Jahre. St.-Petri-Dom zu Schleswig*. Schleswig, 13–22.
- Norn, O. 1978. Lysets sæde. Aarhus Domkirkes kor o. 1500. *Kirkehistoriske Samlinger* 1978, 37–67.
- Olrik, H. 1894. *Danske Helgeners Levned* 2. København.
- von Rauterberg, C. 1984. Turmbau und Erneuerung des St. Petri-domes in Schleswig 1888–1894. I: Radtke, C.R. & Körber, W. (red.) *850 Jahre. St.-Petri-Dom zu Schleswig*. Schleswig, 23–57.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint*. Lund.

Kirker og kilder

JAN BRENDALSMO

Churches and sources

Some Nordic archaeologists and historians, among them Jes Wienberg, have recently been preoccupied with various forms of tradition regarding decommissioned churches. There is much research which shows that churches were decommissioned without it being mentioned in contemporary historical sources. At the same time, we can read in church documents and other sources from the 11th to 13th centuries that it was forbidden to deconsecrate or move churches without permission from the local bishop. An important question is to what

extent there are sufficient grounds to maintain that oral tradition can be used as a valid historical source for identifying decommissioned churches. The challenge has been to develop a source criticism and a theoretical understanding which can demonstrate that tradition contains an historical core. It is concluded that if tradition is understood on its own terms it can contribute to localizing decommissioned churches not mentioned in contemporary sources.

Innledning

I sitt magnum opus *Den gotiske labyrint* har Jes Wienberg et eget avsnitt om ødekirker. Han påpeker at det kan være en lang rekke årsaker til at kirker legges ned og etter hvert forfaller. Agrarkrise og befolkningsnedgang, ødeleggelse under krigføring, riving for å benytte steinen til andre byggeprosjekter, stormfloder, flytting av landsbyer og nedlegging av hovedgårder. For et stort antall ødekirker finner vi derimot ingen opplysninger i de skriftlige kilder, da de eldste slike først dukker opp tidlig på 1300-tallet. Enkelte kirker, som ikke er omtalt i samtidens kilder, kan så komme fram i dagen under arkeologiske undersøkelser eller ved rene tilfeldigheter. Antallet kjente kirkenedleggelser i middelalderens Danmark er mange. Før 1550 kjentes pr 1993 i alt 201 nedleggelser av kirker utenfor byene (7 % av den totale, kjente bestand), og 77 i byene (39 %). Wienberg mener derfor at man må forholde seg til et bredt sett kilder for å kunne fange opp ukjente ødekirker, derunder stedsnavn og kirkesagn (Wienberg 1993: 111ff).

Spørsmålet som skal drøftes her er hvorvidt kirkeindikerende stedsnavn og annen tradisjon om kirker knyttet til bestemte steder i landskapet kan betraktes som historiske kilder, slik Bertelsen (2016) hevder uten reservasjoner. Alternativt at sagnene i stor grad må oppfattes som oppdiktede, mens stedsnavnene i visse tilfeller kan være indikerende for å identifisere nedlagte kirker (Holm 2010), eller at stedsnavn og tradisjon i noen få tilfeller kan vise seg å ha en historisk gehalt, men at disse i det store og hele må tas med en klype salt (Dybdahl 2019).

Kirkenedleggelser i middelalderen

Det finnes en rekke eksempler på stedsnavntradisjon knyttet til kirker som er nedlagt, og som i tillegg er kjent fra middelalderkilder (Skre 1988; Grundberg 1995, 1996;

Anund *et al.* 1997; Vretemark 1998; Thomas 2008: 20f; Zoëga 2017: 34). En undersøkelse i landskapet rundt Skien i Sør-Norge viser en nedleggingsrate i middelalderen på 52 % (Brendalsmo 2024, to bykirker og gårder med kirkesagn inkludert), og i Bergen bispedømmes rurale strøk ble 46 av i alt 191 kjente kirker (26 %) lagt ned i samme tidsrom (Iversen & Brendalsmo 2022: 6). I Nidaros bispedømme var raten 13 % (Holm 2010: 25). Dette reflekterer tallene Wienberg presenterer. I England var det ikke uvanlig at kirker ble lagt ned på 1400- og 1500-tallet, men uten at dette ble dokumentert i samtiden. Det advares derfor mot å tro at de sognekirker man finner i seinmiddelalderen, utgjorde det samlede antall tidligere kirker (Morris 1983: 52). I Danmark har kirkenedlegginger nylig vært tema i to studier (Engberg 2018; Kieffer-Olsen 2018) båda kommentert på av Wienberg (2019a, 2019b), men uten at de to førstnevnte drøfter sine resultater opp mot muntlig tradisjon. Nedlegging av kirker var vanlig i seinmiddelalderen, og hvorfor skulle ikke dette ha vært et vanlig fenomen også i tidlig- og høymiddelalder?

Nedleggelser før 1300

På bakgrunn av observasjoner fra Ribe stift antyder Wienberg at så mye som 1/3 av kirkebestanden kunne forsvinne før 1300. Videre understreker han at før 1300-tallet, da skriftlige kilder er tilnærmet fraværende, kan fattige eller overtallige kirker ha blitt lagt ned da levedyktige sogn skulle avgrensnes eller landsbyer flyttes (Wienberg 1993: 111ff).

I de tre eldste av de fire norske kristenrettene, trolig nedskrevet i første halvdel av 1000-tallet, var det strengt forbud mot å la kirker forfalle (B 8; E 34, 39; G 12). Bøtene var store, og i verste fall kunne en kirkeeier miste gård og grunn og eventuelt bli landsforvist dersom så skjedde. I to brev fra paver til norske erkebiskoper i andre halvdel

Fig. 1. Store Kirkeholmen ved Kragerø (<https://www.norgeskart.no>)

av 1100-tallet ble forbudet gjentatt, men det ble understreket at kirker kunne flyttes eller legges ned dersom den stedlige biskop godkjente det (Vandvik 1959: 101; Bagge *et al.* 1973: 70). I erkebiskop Jons forslag til ny, riksfattende kristenrett rundt 1270, gjentas forbudet nok en gang (NGL). Dette kan neppe bety annet enn at kirkenedleggelser hadde vært et omfattende problem gjennom 250 år med kristen tro og praksis. Den samme holdning til opprettholdelse av kirker framkommer i kristenretten i den islandske lovbooka Grágás (kap. 3f), i de svenske landskapslovene (Bøe 1964) og i de to danske (Holm 1988: 78). Dette gir gode argumenter for å undersøke hvorvidt muntlig tradisjon kan være en kilde til identifisering av kirker nedlagt i middelalderen.

Tradisjonstyper

I Norge er forskjellige former for kirketradisjoner blitt nedtegnet fra slutten av 1500-tallet og inn på 1900-tallet. I den innsamlede tradisjonen om tidligere kirker kan det leses ut to hovedtyper. Den første er der supranormale krefter er involvert, og der den vanligste varianten er

den som gjerne kalles kirkeflyttingssagn. Beboerne i et område begynner å bygge kirke på en navngitt gård, men byggearbeidet blir forhindret av supranormale krefter ved at materialene eller verktøyet om natten blir flyttet til en annen gård. Etter tre mislykkede forsøk innser de at det beste er å bygge på dette andre stedet. En variant av denne tradisjonsformen er der beboerne ikke kan bli enige om byggested og lar en tømmerstokk kaste i sjøen, eller lar en frittgående ungfole, avgjøre for dem. Der tømmerstokken driver i land, eller der folen stanser, bygger de kirken. I slike tilfeller får vi ingen opplysninger om alternative byggesteder. En tredje variant er der et supranormalt vesen (gygre) kaster steiner mot en kirke som er i ferd med å bygges. Vesenet treffer selvfølgelig ikke kirken (Faye 1833), men der steinen(e) faller, kan det antas å ha stått en (nedlagt) kirke. Sagn om flytting av kirker eksisterer i flere europeiske land inkludert Russland, og de tematiske røttene finnes i en felleseuropeisk tradisjon tilbake til 300–400-tallet (Faye 1833; Simonsen 1836; Strömbäck 1958, 1970; Christiansen 1958; Stahre & Ståhle 1960–98).

Den andre hovedtypen er gårds- og stedsnavn. I utgangspunktet må slike etter mitt syn regnes som del av den muntlig tradisjonen. Dette fordi gårdsnavn, som andre stedsnavn, bringes muntlig videre i befolkningen fram til det tidspunktet de blir skrevet ned. Gårdsnavn har vært viktigst, primært av skattemessige årsaker, og de ble nedskrevet tidligst, mens stedsnavnene omfatter mindre arealer innenfor en gårdseiendom. De var derfor mindre interessante i økonomisk sammenheng. De levde videre i gårdstradisjonen og ble gjerne glemt dersom arealbruken ble endret.

Det finnes et stort antall stedsnavn relatert til kirke eller prest (Haslum 2002; Bertelsen 2016). Det er samtidig viktig å skille mellom navn som viser til veien til en kirke (Kirkekleiva, en bratt bakke), eller til eiendomsforhold i utmarka (Presteteigen, skogparsell), og på den annen side navn som kan vise direkte til et tidligere kirkested (Brendalsmo 2007). Lokaliteter som Kirkeåkeren, Kirkegårdsstykket eller lignende må regnes å være temmelig sikre indikatorer. For navn med prest er dette noe vanskeligere. De eneste prest-navnene som etter min oppfatning kan være indikerende for en tidligere kirke, er avledninger av kirkestedsgårdens navn, og som viser til et (tidligere) prestebosted: Prestby (en utskilling av gården By/Bø), Prestås (en utskilling av gården Ås), eller tilsvarende. Flere har dessuten observert at de samme typer stedsnavn som vi finner rundt gamle kirker, og som over tid blir dannet rundt relativt nybygde kirker, også finnes i områder hvor det ikke er kjent at det skal ha stått kirke (Brendalsmo 2006: 67; Bertelsen 2016).

Min oppfatning av de to varianter av tradisjon, er at førstnevnte er en originaltype hvor vi får presentert et forklarende hendelsesforløp der supranormale kreftene er aktører. Den andre varianten mener jeg kan være en sterkt nedslitt utgave av den første, der alt hendelsesforløp er borte og kun et vagt minne – sagnets kjerne – er bevart: Det skal ha stått kirke eller bodd prest på en navngitt gård, eller at et åkernavn viser til stedet. Dette kan oppfattes som et resultat av at den opprinnelige tradisjonen ikke lenger har funnet resonans eller mening i nyere tids bondekultur. Eller hos forfattere av bygdebøker (hembygdsböcker).

Kirketradisjon bekrefte

Det finnes enkelte eksempler på nedlagte kirker som er lokalisert kun på grunnlag av tradisjon, og der kirken ikke er belagt i samtidige skriftlige kilder (Skre 1988: 35, 40; Stylegar 2001). Den finske arkeologen Jouni Taivainen holdt i 2005 et foredrag på Nordisk Kirkesymposium om undersøkelsen av en middelaldersk kirketuft som ikke var omtalt i samtidskilder, men som ble identifisert ved kirketradisjon. Jeg kan ikke se at foredraget er blitt publisert. Et godt eksempel på et kirkeflyttingssagn som lar seg bekrefte, gjelder Store Kirkeholmen ved Kragerø i Sør-Norge (fig. 1). Her begynte de å reise kirke, men etter flere forsøk der materialene stadig ble flyttet, ga de opp og bygde i stedet på gården Mo i Sannidal der materia-

lene var blitt plassert. Og der står sognekirken fortsatt. På denne holmen ble det første gang funnet skjeletter i 1830, og i 1931 ble det levert 15 kranier til Anatomisk Institutt i Oslo. Tre av disse ble seinere radiologisk datert til seinmiddelalderen (*Kragerøposten* 1931; RAA). Det nyeste eksemplet er et kirkested som i 2017 ble avdekket arkeologisk på gården Habbarstad på det indre Østlandet, og der ei grav er datert til første halvdel av 1400-tallet (Kulturminnesøk). Kirkestedet er trolig langt eldre enn dette. Gården har kirketradisjon og et åkerområde kalt Kjerkejorda (Holmsen 1950: 177).

Forklaringsmodeller

Wienberg nevner et antall forklaringer til kirkenedleggelse, omtalt innledningsvis. Alle disse forklaringene viser til praktiske eller økonomiske forhold. Men det finnes også en annen type forklaring, en vi kan betegne den religiøs-politiske forklaringsmodell. De som hadde stått for kulten i hedensk tid, var de lokale og regionale lederne: storbonden i grenda eller bygda og høvdingen i regionen. Menneskene i disses følge utgjorde forskjellige nettverk. I et samfunn uten en stat til å ivareta individet og dets interesser, var det helt avgjørende å være med i ett eller flere nettverk. Lederen beskyttet deg, og du gjorde ham tjenester og støttet ham på tinget. Rundt år 1000 ble det påbudt i Norge å være kristen, og mange av lederne lot derfor bygge kirke. De sørget for at du fortsatt hadde tilgang til Det hellige, men nå gjennom de nye religiøse seremoniene, og dermed var du via helgenene i nettverk også med Gud (Sigurdsson 2017). Men ikke alle var ”nytenkere” som lot seg overbevise. ”Tradisjonalistene” holdt fast ved det meste av den gamle religiøse praksisen, selv om begge grupper kan ha oppfattet seg som kristne. Det var uansett de som lot bygge kirke som fikk en styrket posisjon i samfunnet på bekostning av flere gamle eliter (Tesch 2017). I Norge var rikssamlingen og maktkampene på 1000- og 1100-tallet en voldelig periode, og fra et tidlig tidspunkt kan mange mennesker ha ønsket å søke seg til en mektigere beskytter. De oppga sin egen kirke og vendte seg mot en som bygde en større kirke, eller som lot bygge kirke i stein og dermed signaliserte at han var langt mektigere (Brendalsmo 2024).

Kildekritikk

Folklorist Brynjulf Alver hevder at selv om vi er rasjonelle og ikke tror på tusser og troll, er ikke dette i seg selv et bevis for at de historiske sagnene farer med løgn (Alver 1973: 116). Dersom en fortelling skulle leve i folks minne, måtte den stiliseres og skjematiseres slik at fortelleren ville fortelle og tilhørerne ville lytte til den. Videre at kjernen i sagnene ofte er historiske, da de gjerne er basert på historiske hendelser. Han føyer til at folkelig tradisjon også er et partsinnlegg (lik rettsprotokoller), og det er i sagnene vi møter allmuens oppfatning av hendelser (Alver 1973: 133f). Historiker Michael T. Clanchy formulerer problemet slik:

But if [the professional historian] ignores myth in an illiterate or semi-literate environment, he is guilty of anachronism. He will not have understood that, though the myth will be untrue by historical standards, it is none the less valid for that particular society at that point in time. (Clanchy 1970: 168; jf. Vansina 1985: 137ff)

Folkelig tradisjon generelt har forutsetning for å leve svært lenge i tradisjonelle bondesamfunn, og slike befolkninger er ekstra konservative når det gjelder religiøse forhold (Hodne 1973: 8, 176f). Det viktige er å forstå folkelig tradisjon på dens egne premisser, og med dette som utgangspunkt forsøke å finne den historiske kjernen. Stedsnavnene er gjerne funksjonsbeskrivende i forhold til hvordan gårdens arealer ble utnyttet. De blir gjerne glemt når bruken endres, men jo viktigere bruken var, jo lenger levde de i lokalbefolkningens minne (Hodne 1973: 27).

Trolig finner vi en forklaring på kirkenes viktighet i det gamle bondesamfunnet hos religionshistoriker Mircae Eliade. Den helliggjorte kirkebygningen var der menneskene var nærmest det guddommelige.

Man desires to have his abode in a space opening upward, that is, communicating with the divine world. To live near a Centre of the World is, in short, equivalent to living as close as possible to the gods. (Eliade 1959: 65, 91)

At kirker ble revet, flyttet eller forfalt representerte derfor tap av muligheten til slik nærhet. Tapet var så viktig for dem, at det ble nedfelt i myter:

To tell a myth is to proclaim what happened ab origine. (Eliade 1965: 95)

Etterord

Da jeg holdt på med min undersøkelse av kirkebygging i Trøndelag i middelalderen, spurte jeg en gang min veileder, filolog og historiker Jørn Sandnes, om hvor mange kirkesagn som måtte verifiseres arkeologisk før han aksepterte sagntradisjon som vitenskapelig kilde. Han tenkte litt før han svarte: "Samtlige!"

Takk til Jes for årene vi jobbet sammen i Tønsberg, og for alle våre diskusjoner gjennom årene om kirker. Jeg sitter igjen med gode minner og mye kunnskap.

Referencer

- Alver, B. 1973. Historiska sägner och historisk sanning. I: af Klintberg, B. (red.) *Tro, sanning, sägen. Tre bidrag till en folkloristisk metodik i urval och med inledning av Bengt af Klintberg*. Stockholm, 114–134.
- Anund, L., Bäck, M. & Ulväng, G. 1997. Upplands bortglömda kyrkor. Kartläggning av ödekyrkor och en arkeologisk undersökning i Hjälså. Tidernas kyrka i Uppland. *Uppland fornminnesförening och hembygdsförbunds årsbok*, 27–56.
- B: Borgartingsloven. Halvorsen, E.F. & Rindal, M. (red.). 2008. *De eldste østlandske kristenrettene*. Norrøne tekster 7. Oslo.
- Bagge, S., Holstad Smedsdal, S. & Helle, K. (utg.). 1973. *Norske middelalderdokumenter i utvalg*. Bergen.
- Bertelsen, D. 2016. *Kirker i glemselens slør. Søkelys på det norske kirkelandskapet i middelalderen*. Trondheim.
- Brendalsmo, J. 2007. Deserted Churches and Migratory Legends About Churches. Towards an Understanding. *ARV Nordic Yearbook of Folklore* 63, 71–98.
- 2024. Et aristokratisk landskap. Middelalderkirker, gårder, graver og tradisjon i Grenland. I: Kristoffersen, E.S. & Rodvang, E. (red.) *Vikingvegen* 3. Trondheim. In press.
- Bøe, A. 1964. Kristenrettar. I: Hødnebo, F. (red.) *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bind IX. Oslo.
- Christiansen, R.T. 1958. *The Migratory Legends. A Proposed List of Types with a Systematic Catalogue of the Norwegian Variants*. FF Communications 175. Helsinki.
- Clanchy, M.T. 1970. Remembering the Past and the Good Old Law. *Oxford: The Historical Association* 55, 165–176.
- Dybdahl, A. 2019. Legendary Churches – Can They Be Found? *ARV Nordic Yearbook of Folklore* 75, 7–33.
- E: Eidsivatingsløven. Halvorsen, E.F. & Rindal, M. (red.). 2008. *De eldste østlandske kristenrettene*. Norrøne tekster 7. Oslo.
- Eliade, M. 1987 (1957). *The Sacred & the Profane. The Nature of Religion*. Orlando.
- Engberg, N. 2018. *Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker*. Odense.
- Faye, A. 1833. *Norske Sagn*. Arendal.
- Grågård. *Islandernes Lovbog i Fristatens Tid*. Finsen, V. (utg. & overs.). 1852. København.
- G: Gulatingsloven. Robberstad, K. (overs.). 1981. *Gulatingslovi*. Norrøne bokverk 33. Oslo.
- Grundberg, L. 1995. Kyrka, socken och sägen. Om Kyrkesviken, religionsskiftet och kyrkobyggandet i norra Ångermanland. *Johan Norrlander-sällskapets tidskrift*, 4–35.
- 1996. "haffr waret ett gamballt capell ..." Kvissle kapell i tro och tradition: Nya rön om en gammal ruin. *Tidspår. Hembygdskbok för Ångermanland och Medelpad*, 83–100.
- Haslum, V. 2002. Kirke og prest i norske stedsnavn. I: Sigmundsson, S. (red.) *Kristendommens indflydelse på nordisk navngivning*. Norna-rapporter 74. Uppsala.
- Hodne, B. 1973. *Personalhistoriske sagn. En studie i kildeverdi*. Oslo.
- Holm, O. 2010. Om källvärdet av kyrkplatssägner för studiet av nedlagda medeltidskyrkor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 60, 22–37.
- Holm, P. 1988. De skånsk-hallandske bondeoprør 1180–82. I: Bøgh, A., Würtz Sørensen J. & Tvede-Jensen, L. (red.) *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*. Aalborg, 72–89.
- Holmsen, A. 1950. *Eidsvoll bygds historie. Gårdene på østsida av Vormå*. Bind 2, 1. del. Oslo.
- Iversen, F. & Brendalsmo, J. 2022. Den tidlige kirkeorganisasjonen i Bergen bispedømme. *Collegium Medievale* 35, 5–58.
- Kieffer-Olsen, J. 2018. *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. Odense.
- Kragerøposten* 13.04.1931.
- Kulturminnesøk: <https://www.kulturminnesok.no/> (Besøkt 10 februari 2024).
- Morris, R. 1983. *The Church in British Archaeology*. CBA Research Report 047. London.
- NGL: *Norges Gamle Love indtil 1387*. Bind 2. Keyser, R. & Munch, P.A. (utg.). 1848. Christiania, 339–386.
- RAA: Riksantikvarens antikvariske arkiv/Tønsberg (Kjerkeholmen Kragerø kommune).

- Sigurðsson, J.V. 2017. *Viking friendship. The social bond in Iceland and Norway, c. 900–1300*. Ithaca.
- Simonsen, V. 1836. Undersøgelse om det gamle Kloster, der skal have ligget ved Elvegaard i Fyen. *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed* 3, 225–248.
- Skre, D. 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16. Øvre Ervik.
- Stahre, N.-G. & Ståhle, C.I. (red.). 1960–98. *Rannsakningar efter antikviteter 1–4*. Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Strömbäck, D. 1958. Introduction to Sägner om den första kyrkplatsen. I: Svensson, S. (red.) *Finnsägner. Norden och kontinenten; föredrag och diskussioner vid trettonde nordiska folklivs- och folkminnesforskarmötet i Lund 1957*. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund 13. Lund, 161–173.
- 1970. *Folklore och filologi*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi XLVIII. Uppsala.
- Stylegar, F.-A. 2001. Bidrag til en sagnkirkes arkeologi. Et stolpebygget kapell fra høymiddelalderen i Åseral. *Fortidsminneforeningens Årbok* 155, 125–136.
- Taivainen, J. 2006. Utgrävningarna i Vemo, Kapellbacken. Kyrkplatsen och gravfältet (upubl.).
- Tesch, S. 2017. Skiftet och Sigtuna. Hybriditet och motstånd som en del av Mälardalens kristnande. I: Tesch, S. (red.) *Skiftet. Vikingatida sed och kristen tro. Ett mångvetenskapligt perspektiv på kristnadesprocessen i Mälardalen*. Skellefteå, 11–52.
- Thomas, S. E. 2008. *From Rome to 'the ends of the habitable world'. The provision of clergy and church buildings in the Hebrides, circa 1266 to circa 1472*. PhD thesis, Departments of Archaeology and History, Glasgow.
- Vandvik, E. (utg.). 1959. *Latinske dokument til norsk historie*. Oslo.
- Vansina, J. 1985. *Oral Tradition as History*. Oxford.
- Vretemark, M. 1998. *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann*. Skaraborgs länsmuseum. Småskrift 5.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund.
- 2019a. Review of Nils Engberg, "Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker" (2018). *Kuml: Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab*, 2019, 296–299.
- 2019b. Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark. Opposition til Jakob Kieffer-Olsens disputats. *Kuml: Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab* 2019, 253–269.
- Zoëga, G. 2017. *Keldadalur, a typical Household Cemetery? The Bioarchaeology of a Medieval Icelandic Household*. PhD-thesis, Department of Archaeology, Conservation and History, Oslo.

Frälsningens matematik och kyrklig godsackumulation

Gravplatsönskemål i svenska testamenten 1241–1359

PETER CARELLI

The mathematics of salvation and ecclesiastical property accumulation

Burial wishes in Swedish wills 1241–1359

During the High Middle Ages, a new concept of the individual was formulated. It also influenced the church's doctrines since new ideas about man's free will and individual responsibility were introduced. The introduction of purgatory was an adaptation that gave the living individuals the opportunity to influence the afterlife. The will as a legal institution of inheritance was another novelty. In Sweden, 321 wills from the period 1241–1359 are preserved. In the majority, an ecclesiastical institution is chosen as the main legatee. The legacy is given under the condition that the testator receives his burial place in the church. The burial wishes are addressed to 37 different ecclesiastical institutions

in Sweden. However, the Dominican convent church in Sigtuna, Nydala monastery, Uppsala cathedral, Alvastra monastery and Linköping cathedral were the most popular. These churches received numerous landed properties. The property accumulation was thus massive. The ecclesiastical institutions were undoubtedly the financial winners of the new will practice. But even the donors saw themselves as winners when, through their heartfelt acts of piety, they made a budget for their afterlife. The donated landed property was seen as a reasonable investment, an obvious part of the "mathematics of salvation" which aimed at alleviating the individual's pending trials in purgatory.

En ny individuppfattning och konstruktionen av skärselden

I ljuset av 1100-talets renässans och den därpå följande "kognitiva revolutionen" formulerades en ny individuppfattning som fick stor samhällelig spridning över hela Västeuropa. Människan kom att uppfattas som en individ med individuella rättigheter och skyldigheter. Ryggraden i detta nya tankesätt var den fria viljan och det personliga ansvaret. Eftersom världen uppfattades som ett dynamiskt, föränderligt och flexibelt rum gjorde den individualiserade människan vad han kunde för att förbättra sin situation i denna – och i den andra – världen. Genom aktiva handlingar kunde framtiden påverkas och förändras, vilket resulterade i en allmän framtidstro (Radding 1985; LePan 1989; Carelli manus).

De nya intellektuella strömningar som spreds under högmedeltiden kom även att påverka teologin. Kyrkans doktriner anpassades successivt efter de nya idéerna om människans fria vilja och individens ansvar. Introduktionen av skärselden som en tredje dödsriketsplats är ett tydligt exempel på denna samtidsanpassning. Den teologiska nyordningen introducerades under 1100-talets lopp, men det var först under århundradets sista decennier som den fick större spridning. Dess genomslag var vid denna tid stort, och redan i början på 1200-talet var läran

om skärselden allmänt vedertagen över hela Västeuropa (Le Goff 1990a; Carelli 2001: 249ff).

Doktrinen om skärselden innebar att en tredje dödsriketsplats introducerades mellan himmel och helvete. Skärselden (*locus purgatorius*) sågs som en väntplats där de jordiska syndarna kunde genomgå en reningsprocess som till slut ledde dem till ett evigt himmelskt liv. Skärselden var en konstruktion som i hög grad formades utifrån den nya individuppfattningen. Därigenom gavs också de levande individerna möjlighet att påverka sin väntande tid i skärselden. Skärseldskonstruktionen innebar en påtaglig attitydförskjutning från arvsynden och det kollektiva ansvaret till den individuella syndaren och dennes personliga ansvar (Le Goff 1990a: 5, 214; 1990b: 104f, 118).

Skärseldskonstruktionen fick stor praktisk tillämpning. Den syndabelastade människan erbjöds ett stort handlingsutrymme, inte bara före dödsögonblicket utan också efter det. Det var till och med möjligt att påverka tillvaron i dödsriket. De individuella framtidsutsikterna var dessutom goda eftersom skärselden fungerade som ett väntrum till himlen. Någon risk att förflyttas från skärselden till helvetet fanns inte. Samtidigt beskrevs skärselden som en filial till helvetet som styrdes av djävlar och demoner. Tillvaron i skärselden bjöd därför på obehagliga och smärtsamma prövningar, men tre möjliga vägar till gottgörelse fanns tillgängliga: bikt, syndaånger och botgöring.

Testamentet som arvsrättsligt institut

Den nya individuppfattningen och den nyintroducerade skärseldskonstruktionen kom även att påverka de rådande arvsrättsliga principerna. Norden hade sedan länge präglats av germanska rättstraditioner. Inom arvsrätten betonades i första hand kollektivets – släktens – rättigheter. Den romerska rätten hade ett större fokus på individens rättigheter, och dessa rättstraditioner kom, i ljuset av 1100-talets renässans, successivt att uppmärksammas och diskuteras. I den romerska rätten var testamentet som arvsrättsligt institut en självklarhet, och det kom därför att inarbetas i den kanoniska rätten. Med introduktionen av begreppet ”själagåva” legitimerades testamentariska gåvor till kyrkan då donationens syfte var fromt och då givarens önskan var att försäkra sig om frälsning i livet efter detta. Det som särskiljer testamentet från andra gåvor och donationer är att den specificerade överlåtelsen träder i kraft först efter gavgivarens död. Den testamentariska gåvan kan således definieras som en döds gåva (*donatio mortis causa*) giltig först efter testatorns död (SOU 1925: 31f, 47ff, 289ff; Hamre 1970; Tamm 1992: 9, 1996: 223ff; Inger 1997: 21; Agell 2005: 16).

De kyrkliga idéerna om arv och rätten till testamentariska gåvor vann tidigt insteg, men det legala arvet förblev den primära utgångspunkten vid fördelning av kvarlåtenskap. Under den kanoniska rättens successiva genomslag under äldre medeltid vidareutvecklade kyrkan sin argumentation, och i det så kallade huvudlottssystemet formulerades en lösning som sammansmälte äldre rättstraditioner med den romerska rättens principer. Därigenom togs hänsyn till släktens arvsanspråk samtidigt som donationer till kyrkan gjordes möjliga och fullt naturliga. Den princip som tillämpades var att individen gavs rätten att göra Kristus till sin medarvinge (SOU 1929: 29f; Almquist 1956: 90ff; Saldeen 2006: 20f; Agell 2005: 17).

Ett första nordiskt testamentbruk

I Danmark togs testamentet i bruk mot slutet av 1100-talet, och då av biskopar och ärkebiskopar. Under 1200-talets första decennier inarbetades testamentet som arvsrättsligt institut i de danska landskapslagarna (Nielsen 1974: 219ff). I Sverige präglades motsvarande utveckling av långdragna meningsskiljaktigheter och motsättningar. Först vid 1200-talets mitt kom den kanoniska rätten att mer eller mindre accepteras, men det dröjde ända fram till 1281 innan detta också formaliserades. Testamentet hade därmed blivit ett fullt ut accepterat arvsrättsligt institut i det svenska samhället (Hafström 1966: 106f; Liedgren 1974).

Det pågående forskningsprojektet ”Den sista viljan: Testamenten som spegling av materiell kultur, fromhet och vänskap i högmedeltidens Sverige (1241–1359)”, som bedrivs av undertecknad, har som mål att studera det äldsta testamentbruket i Sverige ur en rad olika aspekter. Utgångspunkten är de testamenten som finns bevarade och registrerade i *Svenskt diplomatariums huvudkartotek* (SDHK). Totalt har 321 bevarade testamenten identifie-

rats, vilka spänner över tiden 1241–1359. Det bortre årtalet representerar det första kända testamentbruket i Sverige. Det hitre årtalet är emellertid en artificiell tidsgräns vars primära syfte har varit att begränsa studiens omfattning. Testamentenas kronologiska distribution visar på skillnader över tid. Perioden 1240–1270 kan i detta avseende ses som ett introduktionsskede då testamentbruket var relativt begränsat. 1270-talet kan på samma vis beskrivas som testamentbrukets definitiva genombrott då antalet testamenten ökade mångfalt, och 1300-talets första decennier kan beskrivas som det skede då testamentbruket fick allmän spridning i Sverige.

Samtliga testatorer är av förklarliga skäl namngivna i testamentena. Eftersom ett antal testamenten utfärdats gemensamt av två eller tre personer rör det sig om totalt 350 kända testatorer. Utifrån den tillgängliga informationen i testamentena har ett försök gjorts att tentativt indela testatorerna i sociala kategorier. I två fall har detta inte varit möjligt. Den klart dominerande gruppen av testatorer utgörs av personer tillhöriga högfrälset (188 testatorer). Flera andra grupper framträder även som testatorer: högre kyrkliga tjänare (59 testatorer), lågfrälsepersoner och storbönder (47 testatorer), lägre kyrkliga tjänare (29 testatorer), borgare (19 testatorer) och världsliga tjänare (6 testatorer). Även om högfrälset dominerar kvantitativt så visar siffrorna ovan att stora delar av det svenska samhället tidigt anammade det nya testamentbruket. Av de 350 testatorerna var 236 män och 114 kvinnor. Detta betyder att ungefär två tredjedelar av testatorerna, totalt sett, var män och en tredjedel var kvinnor. Den manliga dominansen är således stor. Obalansen är emellertid betingad av det stora antalet kyrkliga tjänare, som alla var män. Om testatorerna i stället indelas i en världslig och en andlig grupp blir bilden en helt annan. Den världsliga gruppen omfattas då av 146 män och 114 kvinnor. Detta visar att kvinnor och män, i nästan samma utsträckning, var aktiva som testatorer.

Merparten av testamentena är konstruerade efter ett likartat mönster, de har en formelartad uppbyggnad. Nästan alla testamenten är dessutom skrivna på latin. Efter en åkallan av Gud (*invocatio*), en redogörelse för orsakerna till testamentets tillkomst (*arenga*), uppgifter om testatorns namn och titel (*intitulatio*) följer testatorns dispositioner (*dispositio*). Här uppräknas de testamentariska gåvorna samtidigt som mottagarna namnges (Nielsen 1974: 220; Tamm 1993: 16f). Viktigt att minnas är att de dispositioner som uppräknas i testamentena endast utgör en andel av hela kvarlåtenskapen. Gåvorna, de så kallade legaten, var av mycket varierande slag. För att få överblick har dessa indelats i fem huvudkategorier: 1) fast egendom, 2) silver och pengar, 3) lös egendom, 4) bidrag, stöd och hjälp, samt 5) reglering av skulder.

Gravplatsönskemål

I det följande kommer vi endast fokusera på en liten del av innehållet i det omfattande testamentmaterialet, nämligen gåvor till huvudlegatarier och de krav på mot-

Fig. 1. S:t Maria kyrka i Sigtuna, Sveriges äldsta tegelkyrka. Foto: Arild Vågen, 2013. Wikipedia Commons.

prestationer som preciseras i testamentena. I flertalet testamenten anges inledningsvis en huvudlegatarie, en primär gåvomottagare. Denna är vanligen en kyrklig institution som namnges tillsammans med preciseringen av ett väl tilltaget huvudlegat. I regel rörde det sig om gåvan av en eller flera gårdar. Gåvan hade ett klart och tydligt syfte, att bidra till testatorns syndaförlåtelse. En sådan begäran uttrycktes i många testamenten med texten *in remissionem peccatorum meorum*, eller liknande formuleringar. Genom gåvans skriftliga förbehåll skapade testatorn en juridiskt bindande överenskommelse med den kyrkliga institutionen. Denna erhöll den testamentariska gåvan, och som motprestation fick testatorn syndernas förlåtelse. Detta ansågs vara av stor hjälp för testatorn i dennes liv efter detta.

I dessa testamenten berörs sällan frågan om testatorns gravplats. Möjligen beror detta på att den kyrkliga institution som erhöll huvudlegatet också erbjöd testatorn en gravplats, även om detta inte uttalades i testamentet. Relativt tidigt blev denna fråga dock viktig att dokumentera i testamentena. Möjligen var detta en följd av att de muntliga överenskommelserna avseende den önskade gravplatsen inte alltid hade kommit att följas. Att önska en gravplats i en kyrka annan än ens egna sockenkyrka var ingen självklarhet, och det krävde ett godkännande från den kyrkliga institutionen i fråga. I testamentena blev det därför vanligt förekommande att precisera i vilken kyrka testatorn önskade sin gravplats. Vanligen tillfogades en textdel efter det att huvudlegatarien namngivits,

som tydliggjorde att det var i denna kyrka som testatorn önskade sin gravplats, oftast formulerat som *vbi etiam eligo sepulturam* (där jag också väljer att bli begravd) eller liknande formuleringar. Huvudlegatet bestod således av en testamentarisk gåva till den kyrkliga institutionen, men hade samtidigt karaktären av en frivillig ersättning för den säkrade gravplatsen, och utgjorde därmed en juridisk överenskommelse mellan testatorn och den legatmottagande institutionen. Gravplatsen var inte bara önskad, den var avtalad och garanterad.

Under perioden 1241–1359 var önskan om personlig gravplats ett mycket vanligt inslag i de svenska testamentena. Inte mindre än 216 testamenten (67 procent) innehåller en specificerad önskan om gravplats. Den extremt höga frekvensen talar för att testatorns önskan om gravplats var ett mycket viktigt syfte med testamentet. Noterbart är att flera av de övriga testamentena innehåller huvudlegat till kyrkor, kapell, prebenden och altarvikariat utan att en önskan om gravplats uttrycks. Möjligen var det i dessa fall självklart att den generösa testatorn också önskade en gravplats i kyrkan, men att detta aldrig specificerades. En liknande förklaring gäller de testamenten som upprättades av de högre kyrkliga tjänarna, exempelvis biskopar och kaniker, som endast i undantagsfall omnämner en önskad gravplats. Förmodligen ansågs det som en självklarhet att de skulle begravas i de kyrkor som de var verksamma i. Det totala antalet testamenten med önskan om gravplats, uttalad eller outtalad, bör således vara betydligt större än de ovan angivna, kanske uppemot tre fjärdedelar eller

Tab. 1. Gravplatsönskemål i svenska testamenten 1241–1351. I tabellen anges de kyrkor med två eller fler gravplatsönskemål. Källa: SDHK.

Kyrklig institution	Antal testamenten
Dominikanerna, Sigtuna	31
Nydala kloster	31
Uppsala domkyrka	27
Alvastra kloster	26
Linköpings domkyrka	22
Vårfruberga kloster	12
Julita kloster	10
Riseberga kloster	9
Sko kloster	9
Gudhems kloster	6
Strängnäs domkyrka	5
Franciskanerna, Stockholm	3
Åbo domkyrka	2
Vreta kloster	2
Dominikanerna, Strängnäs	2
Franciskanerna, Skara	2
Franciskanerna, Söderköping	2
Johanniterna, Eskilstuna	2

mer. Kronologiskt sett förekom önskan om gravplats i testamentena under hela den studerade tidsperioden, 1241–1359.

De testamentariska gravplatsönskemålen riktar sig till 38 olika kyrkliga institutioner. Den tabellariska sammanställningen visar med stor tydlighet att några kyrkor var särskilt populära som gravkyrkor (tab. 1). Dominikanernas konventskyrka i Sigtuna var den allra mest eftertraktade då den förekommer som önskad gravplats i inte mindre än 31 testamenten. Kyrkan, helgad åt S:ta Maria, var Mälardalens första tegelkyrka. Byggnadsarbetena inleddes i mitten av 1230-talet och långhuset stod färdigt vid 1250-talets mitt (fig. 1). Konventet och den nyuppförda kyrkan representerade således ett nytt inslag i det svenska kyrkliga landskapet. Lika eftertraktad var Nydala klosterkyrka som även den förekommer som önskad gravplats i 31 testamenten. Nydala kloster tillhörde cisterciensorden och var under den studerade tidsperioden ett gammalt kloster, grundat redan 1143 (fig. 2). Det var således en traditionstyngd kyrklig institution som fungerade som ett kyrkligt centrum för Småland. Ytterligare två kyrkor hade karaktären av särskilt eftertraktade gravkyrkor, Uppsala domkyrka och Alvastra kloster med 27 respektive 26 testamenten med önskad gravplats. Även dessa kyrkor representerade gammalt och nytt. Alvastra cisterciens kloster grundades samma år som Nydala, år 1143, och fyllde därefter en viktig funktion som kyrkligt centrum för Östergötlands elitära kretsar (fig. 3). Uppsala domkyrka började byggas 1273, och den första etappen slutfördes först omkring 1310. Domkyrkan var då Nordens största gotiska tegelkyrka. Testamentena visar tydligt hur kyrkan togs i anspråk för gravar parallellt med de pågående

byggnadsarbetena (fig. 4). Eftertraktade gravkyrkor var även Linköpings domkyrka med 22 testamenten och Vårfruberga klosterkyrka med 12 testamenten. Linköpings domkyrka genomgick en omfattande ombyggnad som inleddes i början på 1230-talet och som avslutades omkring 1251 (fig. 5), medan Vårfruberga cisterciens kloster, som grundats vid 1100-talets mitt men som flyttades till nuvarande plats vid Mälaren, strax norr om Strängnäs, år 1289. Vid flytten skedde även ett namnbyte från Fogdö kloster till Vårfruberga kloster. Ett mer beskedligt antal testamenten omnämner gravplatsönskemål i Julita kloster, Riseberga kloster, Sko kloster, Gudhems kloster, Strängnäs domkyrka och franciskanerna i Stockholm. De fyra förstnämnda var kloster tillhöriga cisterciensorden, belägna i Södermanland, Närke, Uppland och Västergötland. Enstaka testamenten omnämner även Åbo domkyrka, Skara domkyrka, Vreta kloster, Askeby kloster, Vadstena kloster, S:t Eriks kapell i Uppsala, dominikanernas konvent i Kalmar, Skara, Skänninge, Strängnäs och Västerås, franciskanernas konvent i Enköping, Linköping, Skara, Stockholm och Söderköping samt johannitkonventet i Eskilstuna som önskade gravplatser.

Ytterligare 10 kyrkor omnämns i vardera ett testamente, varav två i Frankrike och en i Heliga landet. I dessa fall har testatorerna haft en uttalad relation till de kyrkor de önskade gravplats i. Det rörde sig om kyrkor där kyrkliga tjänare tidigare tjänstgjort eller hade annan knytning, eller där testatorerna ingick i sockengemenskapen.

Fig. 2. Nydala klosterkyrka. Foto: Sigurd Curman, 1911. Kungl. Konsthögskolan (KKH_D_215).

Fig. 3. Alvastra klosterkyrkas ruin. Foto: AB Flygtrafik, 1971. Östergötlands museum (ÖM.FAK.000326).

Fig. 4. Uppsala domkyrka, interiör. Foto: Arild Vågen, 2013. Wikipedia Commons.

Fig. 5. Linköpings domkyrka, interiör, omkring 1895. Foto: Lars Fredrik Lovén. Östergötlands museum (ÖM.L.000149).

Kyrklig godsackumulation

De kyrkliga institutioner som önskades som gravplats låg geografiskt spridda över större delen av högmedeltidens Sverige, i Östergötland, Södermanland, Uppland, Västergötland, Småland, Närke, Västmanland och Finland (fig. 6). Den geografiska kartbilden visar att många kyrkor, spridda över hela riket, var eftertraktade som gravkyrkor under högmedeltiden. Samtidigt visar kartbilden att vissa kyrkor var särskilt eftertraktade. Dessa kyrkor hade sannolikt karaktären av särskilt framträdande gravkyrkor under högmedeltiden. Kyrkor som i första hand attraherade samhällets mer välbeställda och elitära kretsar.

Bara genom att fokusera på testamentenas gravplats-önskemål framgår det tydligt att godsackumulationen var mycket stark hos vissa kyrkliga institutioner. Till de fem mest populära gravkyrkorna inflöt mellan 22–30 gårdar, totalt 133 gårdar, under den studerade tidsperioden, omfattande 118 år. Detta visar dels samhällets enorma donationsvilja under 1200-talets andra hälft och 1300-talets första hälft, dels det faktum att testatorerna gärna styrde sina gåvor till vissa mer betydelsefulla kyrkliga institutioner. Anledningen var sannolikt att dessa kyrkor ansågs som ”heligare” än andra kyrkor då de representerades av många präster och kyrkliga tjänare som utgjorde den samlade bönegemenskapen. De personliga förbönerna antogs därför bli starkare i dessa kyrkor. Den individu-

ella investeringen i dessa kyrkor gav således mest effekt för livet efter detta.

Samtidigt måste vi minnas att de bevarade testamentena endast utgör en bråkdel av de testamenten som en gång upprättades. Det är svårt, eller snarare omöjligt, att mer exakt beräkna bevarandegraden. Ett hypotetiskt antagande, som utgår från beräkningar utförda av historikern Michael T. Clanchy, gör gällande att endast några procent av de ursprungliga diplomerna i England som utfärdats under 1100-talet har bevarats (Clanchy 1993: 52ff). Under 1200-talets senare del och 1300-talet ökade antalet utfärdade diplom markant, men frågan är hur detta påverkade bevarandet. En bevarandegrad på tio procent är förmodligen högt räknad. Om denna bevarandegrad ändå antas är det möjligt att uppskatta antalet testamenten som ursprungligen upprättades samt de testamenteriska gåvornas totala volym. Gåvofrekvensen kan således multipliceras med tio för att få det verkliga antalet gårdar som gick från individuellt ägande till institutionellt ägande. Dominikanerna i Sigtuna liksom Nydala kloster skulle då ha mottagit drygt 300 gårdar vardera som huvudlegat i testamenten. I snitt skulle alltså 2,5 gårdar ha testamenterats till dessa institutioner årligen, en minst sagt massiv och intensiv godsackumulation. Detta kan jämföras med senmedeltidens Vadstena kloster som, på grund av alla mottagna godsdonationer, beskrivits som ett ”storföretag” (Norborg 1958).

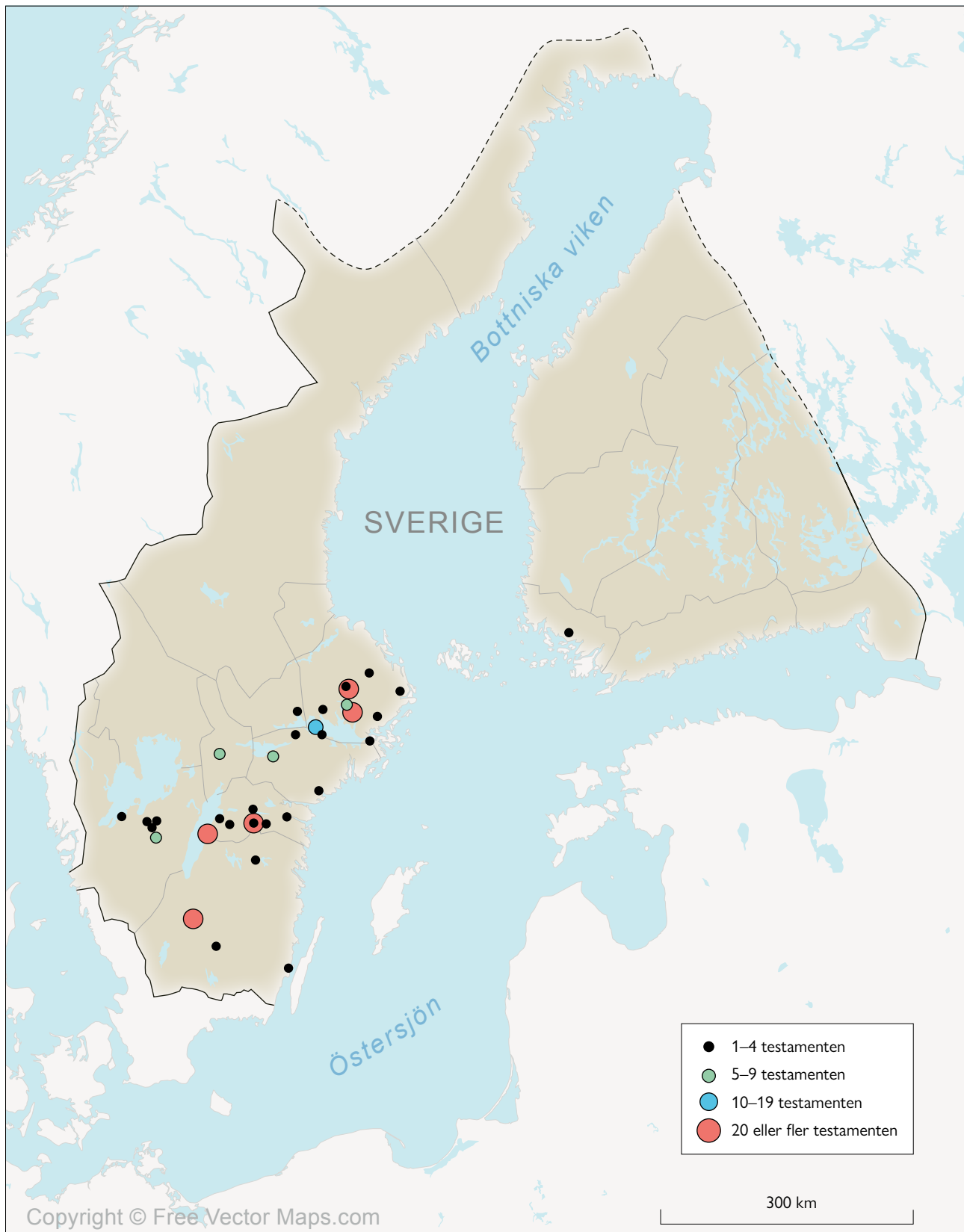

Fig. 6. Den geografiska spridningen av kyrkor med testamentariska gravplatsönskemål i Sverige under perioden 1250–1359. Kyrkorna och antalet testamenten redovisas i fyra storleksklasser: a) 1–4 testamenten (franciskanerna i Stockholm, Åbo domkyrka, Vreta kloster, dominikanerna i Strängnäs, franciskanerna i Skara, franciskanerna i Söderköping, johanniterna i Eskilstuna, Skara domkyrka, Askeby kloster, Vadstena kloster, S:t Johannes kloster i Kalmar, dominikanerna i Skara, dominikanerna i Skänninge, dominikanerna i Västerås, franciskanerna i Enköping, franciskanerna i Linköping, S:t Eriks kapell i Uppsala, S:t Nikolai kyrka i Nyköping, Kisa kyrka, Roslags-Bro kyrka, Tjureda kyrka, Tuna kyrka [Uppland], Tådene kyrka, Össeby-Garn kyrka), b) 5–9 testamenten (Sko kloster, Julita kloster, Riseberga kloster, Gudhems kloster, Strängnäs domkyrka), c) 10–19 testamenten (Vårfruberga kloster), d) 20 eller fler testamenten (dominikanerna i Sigtuna, Nydala kloster, Uppsala domkyrka, Alvastra kloster, Linköpings domkyrka). Ej med på kartan är dominikanerna i Avignon och Orléans. Karta: Henrik Pihl.

Med testamentet som arvsrättsligt institut möjliggjordes helt nya gåvomönster än tidigare. Testatorn kunde, till skillnad från innan, skänka sina gåvor till den som denne önskade, helt efter eget huvud. Det som styrde testatorn var helt enkelt det egna bästa. Den traditionella arvsrättens principer om blodsbandsrättvisan var i detta sammanhang helt satt ur spel. Följden blev enorma egendomsöverföringar som innebar att betydande delar av det svenska godsinnehavet gick från privat ägande till kyrklig förvaltning. Samtidigt var det ett fåtal kyrkliga institutioner som verkligen gynnades och som därigenom kunde bygga upp enorma godsinnehav. Nydala kloster, Uppsala domkyrka, Alvastra kloster och Linköpings domkyrka måste på kort tid ha utvecklats till nationella gods-komplex av tidigare okänt snitt. Eftersom dominikanerna i Sigtuna lydde under fattigdomslöftet tvingades man sälja de gårdar som tillfördes konventet som testamentariska gåvor. En försäljning av drygt 300 erhållna gårdar måste dock ha inneburit en ofantligt stor kapitalackumulation till kyrkan. Under perioden 1241–1359 skedde således en markant minskning av det privata godsägandet samtidigt som några få kyrkliga institutioner successivt framträdde som ekonomiska superinstitutioner med enorma gods-innehav och tillgängliga kapital.

Frälsningens matematik

Med ett modernt perspektiv är det lätt att se kyrkan som den stora vinnaren vad gäller introduktionen av testamentet som arvsrättsligt institut. Detta är emellertid en grov förenkling. Synen på testamentets ”vinst” var nämligen ömsesidig. Kyrkan var förvisso den stora mottagaren av de testamentariska gåvorna, den som ekonomiskt tjänade mest på testamentena, men gåvorna måste förstås ur ett givarperspektiv som formats i samklang med samtidens nya individuppfattning. Den fria viljan och det egna ansvaret var avgörande då människan på olika sätt kunde påverka sin tillvaro. Med skärseldskonstruktionen öppnades också möjligheten att påverka livet efter detta. Testamentet var ett praktiskt instrument som möjliggjorde för individen att disponera sina tillgångar så att de maximerades inom det område som den franske historikern Jacques Chiffolleau har beskrivit som ”frälsningens matematik”, den mångfald av handlingar och aktiviteter som ansågs kunna lindra skärseldens smärtor i väntan på den yttersta domen (Chiffolleau 1980). Testamentet sågs

som en investering i livet efter detta, en budget för det kommande livet. Och i detta avseende var de investerade medlen väl värda sitt syfte. Både kyrkan och den enskilde testatorn var således det nya testamentbrukets ”vinnare”.

Referenser

- Agell, A. 2005. *Testamentsrätt. En lärobok om rättshandlingar för dödsfalls skull*. 3:e uppl., 3:e tr. Uppsala.
- Almquist, J.E. 1956. *Den svenska familjerättens historia. Efter föreläsningar*. 5:e uppl. Stockholm.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Stockholm.
- manus. *Den sista viljan. Testamenten som spegling av materiell kultur, fromhet och vänskap i högmedeltidens Sverige (1241–1359)*.
- Clanchy, M.T. 1993. *From Memory to Written Record. England 1066–1307*. 2nd ed. Oxford.
- Hamre, L. 1970. Sjelegave. *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd XV. Malmö, 310–312.
- Inger, G. 1997. *Svensk rätts historia*. 4:e uppl. Malmö.
- Le Goff, J. 1990a. *The Birth of Purgatory*. Aldershot.
- 1990b. *Ockraren och döden. Ekonomi och religion på medeltiden*. Ludvika.
- LePan, D. 1989. *The cognitive revolution in Western culture. Volume 1. The Birth of Expectation*. Basingstoke.
- Nielsen, H. 1974. Testamente, Danmark. *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, bd XVIII. Malmö, 218–221.
- Norborg, L.-A. 1958. *Storföretaget Vadstena kloster. Studier i sen-medeltida godspolitik och ekonomiförvaltning*. Lund.
- Radding, C.M. 1985. *A World Made by Men. Cognition and Society, 400–1200*. Chapel Hill/London.
- Saldeen, Å. 2006. *Arvsrätt. En lärobok om arv, boutredning och arvskifte*. 3:e uppl. Uppsala.
- SDHK = *Svenskt diplomatariums huvudkartotek*, Riksarkivet.
- SOU 1925 = Lagberedningens förslag till revision av Ärvdabalken II. Förslag till lag om arv m.m. *Statens offentliga utredningar 1925:43*. Justitiedepartementet. Stockholm.
- SOU 1929 = Lagberedningens förslag till revision av Ärvdabalken III. Förslag till lag om testamente m.m. *Statens offentliga utredningar 1929:22*. Justitiedepartementet. Stockholm.
- Tamm, D. 1992. *Dødens triumf. Mennesket og døden i Vesteuropa fra middelalderen til vore dage*. København.
- 1993. Testaments and Other Dispositions *mortis causa*. The Nordic Countries (Denmark, Norway, Sweden). *Actes à cause de mort*. P. 2, Europe médiévale et moderne = Medieval and modern Europe. Bruxelles, 9–18.
- 1996. *Romersk rätt och europeisk rättsutveckling*. 2 uppl. Stockholm.

”Å finne sted”

Olavs kult, kirkelandskap og prosesjonsliturgi i Trondheim 1050–1100

AXEL CHRISTOPHERSEN

“To take place”

Olav’s cult, church landscape and processional liturgy in Trondheim 1050–1100

How and why were church locations chosen? This article covers the purposeful placement of three early churches in medieval Trondheim/Nidaros near each other around a swampy location in the town. These three churches created a sacred landscape in the town center and may have been erected on “holy places”: After the martyr king Olav the Holy’s posthumous transportation to various locations before (and after) his canonization in 1031, the holy places may

have been kept as collective memories. It is proposed 1) that the three churches established a church family which played an important role in an early processional ritual with St. Olav’s shrine carried through Nidaros’ streets, 2) that king Olav Kyrre and his bishops instituted the Olav-procession in the town to venerate the cult of St. Olav to consolidate the new Norwegian regal dominion and church institution.

Introduksjon

Kirkerne reduseres af historikere, arkæologer og geografer til punkter, arealer og volumen, til cifre, stabler i diagram eller prikker på et kort, og forandringens aktører forvandles fra navngivne individer til abstrakte faktorer i en model. (Wienberg 1993: 17)

Jes Wienberg har gjennom en lang karriere vært en markant forsker på middelalderens kirker, både som truede kulturminner (cfr. Wienberg 2014; 2021; 2023), men også som en ”labyrintisk” kilde til å utforske middelaldersamfunnets mangfoldige, annerledes verden (cfr. Wienberg 1993). Jeg har latt meg inspirere av Jes sin milde, men tydelig kritiske kommentar til kvantifiseringen av kirkenes egenskaper som kilde til innsikt i fortiden. Jeg vil derfor forsøke å nærme meg middelalderkirken som kilde på en alternativ måte, nemlig ved å se nærmere på det *stedet* som en kirke er bygd på, og hvordan stedet er blitt til som en sosial konstruksjon. Tittelen på artikkelen, *Å finne sted*, handler om det å *gjøre* et sted hellig gjennom performativ religiøs praksis i en gitt samfunnskontekst. Jeg vil diskutere dette temaet med utgangspunkt i en trekirke som ble arkeologisk påvist og undersøkt sentralt i middelalderbyen Nidaros, dagens Trondheim, i 2016–2017. Anlegget av den første av i alt 5 faser i kirkebygget er 14C datert med wiggle-matching til 1092–1108 evt. Det dreier seg om en stolpekirke med veggtilene på en syllsteinsramme, skipet er rekonstruert til 58,2 m² og koret til 16 m² (Sæhle *et al.* 2020: 485). Siden vi ikke kjenner kirkens helgendedika-

sjon, omtaler vi den nøytralt som *kirke A*. La oss starte vår undersøkelse med et sitat.

Prydet med kirker ...

På slutningen av 1000-tallet skapte kirkene i det lille bysamfunnet på halvøya Nidarneset ved Nidelvens utløp i Trondheimsfjorden en så karakteristisk *skyline*, at den tyske geistlige magister Adam av Bremen i sin bok om Erkebispedømmet Hamburgs historie (*Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*), engang på 1070-tallet kunne meddelte erkebiskopen av Bremen at

[...] nordmenns viktigste by er Trondheim. Den er nå prydet med kirker og besøkes av mange mennesker. (Adam av Bremen 1917: 267)

Vi vet litt om hvilke kirker i byen magister Adam kan ha hatt informasjon om, nemlig Harald Hårdråde’s Den eldre Mariakirken og Olav Kyrre’s biskopkirke Krist-/Trinitatiskirken. Ifølge Snorres Kongesaga kan det på den tiden i tillegg ha stått minst 3–4 andre kirker i byen. Uten å gå for langt i spekulasjonene kan det ha handlet om et par små trekirker anlagt i utkanten av et krattbevokst myrområde midt i klyngen av små trehus som den gang utgjorde bybebyggelsen. Tre av de 9 kirkene som foreløpig er fysisk påvist i middelalderbyen (Lunde 1977; Christophersen 2020) befinner seg nemlig i kanten av det som på slutten av 1000-tallet var et sumpområde oppfylt av all slags bygnings- og husholdningsavfall. To av disse kirkene er bevart som ruiner i dag, den ene under Spare-

Fig. 1. Våtmarksområdet Saurlid med plasseringen av kirke A, FB og SB i 1. halvdel av 1100-tallet. Illustrasjon: Axel Christophersen, NTNU Vitenskapsmuseet. Kartgrunnlag: Julian Cadamarteri og Ian Reed, NIKU Trondheim, Kirke A rekonstruksjon NIKU Trondheim, kirke SB Fleming Bau, kirke FB (<https://www.strindahistorielag.no/wiki/index.php/Olavskirken>).

bank i Midt-Norge (kirke SB), den andre under Folkebiblioteket (kirke FB) den tredje er kirke A som er reist i nordenden av den nå for lengst uttørkede og bebygde sumpen. Få generasjoner etter magister Adams beretning har det m.a.o. stått tre kirker, to i stein og en i tre med kort avstand mellom seg som omkranset sumpområdet (fig. 1). Nærheten mellom kirkene og den påfallende beliggenheten er neppe tilfeldig. Hvorfor og hvordan er dette særegne kirkelandskapet med sin spesielle lokalisering i landskapet kommet til? Jeg vil nærme meg denne problematikken ut fra noen tanker om den rolle og funksjon de tre kirkene kan ha ivarett i samtidens liturgiske, men også folkelige religiøse praksis, som bl.a. var opptatt av hellige steder der hvor kongelige forkjempere for den kristne tro hadde lidd martyrdøden (Cubitt 2000). Kildene vi har å bygge på er lite opplysende om de forhold som har hatt betydning for kirkenes stedsvalg, så den tolkningen jeg tilskrive konstruksjonen av kirkelandskapet omkring Saurlid, som kirke A må forstås i lys av, er et plausibelt, men også et diskuterbart rekonstruksjonsforslag, men forhåpentligvis til inspirasjon for videre studier i Jes sin ånd.

Å finne sted

Praksis handler om hvordan intensjoner, kunnskaper og materielle ressurser er viklet samme og skaper bestemte mønstre for handling og adferd i hverdagen. Slike praksismønstre både dannes og er bestemmende for bl.a. religions- og åndslivet abstrakte og konkrete handlingsalternativer. Etableringen av *hellige steder* er kommet til gjennom ulike transformative praksiser som har ligget til grunn for dannelsen og utviklingen av 1000-tallets og den senere kristne religionsutøvelse: Så hvordan, og hvorfor oppstår *hellige steder* i landskapet? Dette er et klassisk religionsvitenskapelig spørsmål som mange religionsvitere har forsket på. En teori, som jeg i det følgende legger til grunn, er at hellige steder er kulturelle konstruksjoner fordi de i en religiøs praksis a priori tilskrives og ivaretar

bestemte verdier og egenskaper av de som er brukere eller betraktere av stedet. Det er dette som menes med det *å finne sted*, et begrep som den amerikanske religionsviteren Jonathan Z. Smith bruker for å understreke sitt sentrale poeng, nemlig at

[...] det er intet som er nedarvet hellig eller profant. Dette er ikke substansielle kategorier, de er snarere situasjonsbetingede. Det hellige er fremfor alt en plasseringskategori. (Smith 1998: 87)

Den svenske religionsviteren Peter Habbe har studert rituell praksis i sagalitteraturen og peker bl.a. på at i de islandske sagatekstene blir stedet for utøvelse av rituelle praksiser oftest både steds- og navngitt, fordi stedet er det som skaper handlingskonteksten, f.eks. en martyrs død. Det er handlingskonteksten – reell eller ikke – som forlener stedet med en særlig åndelig dignitet. Smiths idé om det konstruerte *hellige sted* vil jeg bruke som en analytisk tilnærming til det stedet kirke A ble reist egang omkring 1100 evt. La oss innlede med et sitat fra Snorres saga om Olav den Hellige.

”... der det heter Saurlid”

Torgils og hans menn rodde da opp etter elven til de kom ut av byen, og la til der det heter Saurlid, det var ovenfor byen. Da bar de liket inn i et tomt skur som stod der, ovenfor de andre husene. (Sturluson 1995: 78)

Snorre presenterer her i realiteten en translasjonsberetning om hvordan liket av Olav Haraldsson kort etter slaget på Stiklestad ble fraktet inn til kaupangen i Trondheim og gjemt i et tomt skur den først natten “[...] der det heter Saurlid [...]”. Noen historikere mener dette er en senere oppdiktet beretning uten forankring i virkeligheten (Røthe 2020), andre mener at Snorre bygger beretningen på en nå tappt skriftlig kilde, den såkalte *Translatio Sancti Olavi*, en fortelling nedtegnet av kirken om hvordan martyrkongens kropp før helliggjørelsen ble flyttet rundt til ulike steder i byen og dens utkant før den endte på høyalteret i Olav Kyrres Kristkirke (cfr. Ekroll 2010: 333f). Olavs posthume forflytning i bylandskapet, som fant sted over tid, trenger ikke å ha foregått nøyaktig slik som gjengitt av Snorre, men beretningen må bygge på en eksisterende forestilling, skriftlig eller muntlig, om ulike steder og områder i byen som i ettertid er blitt oppfattet som helliggjort ved å henvise til martyrens posthume tilstedeværelse. Det er *forestillingene* bak et slikt narrativ, og ikke de faktiske forholdene som er viktige i denne sammenhengen, og er det som har knyttet mennesker og miljø sammen i et fellesskap omkring martyr, kirke og kongemakt.

I dette landskapet er Saurlid løftet fram som en sentral lokalitet i translasjonsberetningen: Det var her Olavs døde legeme først var blitt båret i land og hadde tilhold i et tomt skur. Det går knapt 200 år mellom Olavs død og Snorres beretning, men i løpet av den tiden kan et kollektivt minne om steder martyrkongens hellige kropp har hatt en posthum tilknytning til ha vunnet for-

Fig. 2. Våtmarksområdet Saurlid's beliggenhet i det moderne bylandskapet. Gatenettet som er arkeologisk påvist fra begynnelsen av 1100-tallet er lagt inn med rød stiplet linje. Illustrasjon: Axel Christophersen, NTNU Vitenskapsmuseet, kartgrunnlag: NIKU Trondheim.

feste blant byboerne, hjulpet fram av en voksende skare pilegrimer på søken etter helgenkongens undergjørende evner og steder han hadde helliggjort med sitt legeme, i hvilket Gud hadde tatt bolig. Slike steder, eller områder som har festet seg i folk bevissthet, er det grunnleggende handlingsskapende elementet i konstruksjonen av et hellig sted som et innslag i et sakralt landskap. I Snorres versjon av translasjonsberetningen er *Saurlid* den navngitte lokaliteten i det urbane landskapet som martyren med sitt hellige legeme har helliggjort. Hva er dette for et sted anno 1030, da Olavs legeme blir brakt til byen av to bønder fra Værdal? Først navnet: *Saurhlīð* sitt opprinnelige betydningsinnhold er drøftet i flere sammenhenger (bl.a. Hallan 1975; Blom 1997). Man blir ikke riktig enig, bortsett fra at navnet er sammensatt av to ord *saur* og *liðr/hliðr*. Det er ingen diskusjon om at forstavelen kommer fra det gammelnorske ordet *saur*, som ifølge J. Fritzners ordbok over gammelnorsk betyr "[...] hvad som er eller gjør urent, Dynd, Lort, Snaus, Skarn [...]". Jord, som inneholder meget Vand, megen Fugtighed [...]. Det andre ordet i sammensetningen går tilbake på det gammelnorske *hlīð*, som iflg Fritzner kan bety flere forskjellige ting: "[...] 1) Side, Kant, 2) Aabning, aabent Mellemrum, hvorved dannes en Afstand mellem Omgivelserne paa begge Sider, 3) Led, Port, Aabning i Mur etc [...]" (Fritzner 1867). De to første fortolkningsmulighetene samsvarer med det vi i dag arkeologisk vet om naturtopografien omkring Saurlid i det 11. århundre:

For å komme inn i området har man måttet passere en åpning i elvebakken inn til den da delvis gjenfylte gamle bukta, hvor det fortsatt må ha eksistert en liten skrent av naturbakken ned til det gjengrodde sumpområdet. Samlet skulle navnet etter dette oversettes med *Søleskrenten* eller *Møkkabakken*. Kan vi fysisk påvise en lokalitet i middelalderbyen som samsvarer med en slik beskrivelse? Ja, i forbindelse med bearbeidningen av materialet fra de arkeologiske undersøkelsene på Folkebibliotekstomta ble det klart at et område i byens sentrum (fig. 2), som også tidligere er blitt påtruffet flere ganger i forbindelse med grunnarbeider, er blitt fylt opp av tykke, organiske lag som er resultat av at byggavfall (trefflis, mose til tetting etc), husholdningsavfall og avfall etter husdyrhold er blitt kastet ut i et lavvannet område, en grunn bukt (Selvik 1986: 25f; Christophersen og Nordeide 1994: 54ff; Sæhle *et al.* 2020: 458ff). Bukta fungerte som den eldste bebyggelsens havn, men omkring midten av 900-tallet var den ikke lenger seilbar på grunn av landhevningseffekten. Oppfyllingen kan ha vært bevisst for å gjøre arealet egnet til å bygge på, men ble i første omgang omdannet til et fuktig gjørmested, en *saurlid*, som etter hvert ble tilvokst med våtmarksplanter, gress og småbusker. Det var i dette usunne og lite attraktive miljøet Olavs legeme var blitt holdt i skjul i en *eiðiskemma*, et tomt skur, den første natten.

Olavskult og folkelig engasjement

Et spørsmål dukker opp: Kan de tre kirkene anlagt med mindre enn 100 m's avstand i kanten av dette gjørmestedet knyttes til Olavs translasjonsberetning? Det er i alle fall en mulighet som ikke blir mindre av at det lite flatterende navnet *Saurlid* ifølge Snorre på et tidspunkt ble endret til et navn med klare referanse til martyren Olav, nemlig *Olavslid* (Sturluson 1995: 83). Bak dette navneskiftet øyner vi noe som kan ligne en strategisk begrunnet navneendring hvis intensjon i så fall har vært å knytte området til martyrkongens posthume tilstedeværelse i byen. At lokalbefolkningen kan ha oppfattet slike steder som helliggjorte av martyrkongen er et eksempel på Smiths teori om det *å finne sted*: Det ble skapt en handlingskontekst, i dette tilfellet *her hvilte martyrkongen*, noe som forlente stedet med en hellig dignitet. I *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum* har den angelsaksiske munken Beda (ca. 672–735) samlet samtidig informasjon omkring Oswaldkulten; Oswald var konge av Northumbria (634–642 evt). Beda beskriver hvordan kulten omkring ham tiltrakk seg både folkelig og kirkelig venerasjon, noe som førte til at kulten etablerte seg på flere ulike steder: De folkelige og populære på slagmarken i Heavensfield og Maserfelth, der Oswald ble drept, og de kirkelige ved St. Peter's Bamburgh og klosteret Bardney i Lindsay (Cubitt 2000: 60). Dette mangfoldet av *hellige steder* knyttet til en og samme helgen utviklet seg i skjæringspunktet mellom lokaliteter etablert gjennom en folkelig venerasjon på den ene siden, og kirkens behov for egne steder med tilhørende liturgiske praksiser. Dette kan være en forklaring på

Fig. 3. Trebrolegningen (veita) over *Saurlid*. Pålene som stikker opp over brolegningen tilhører dreneringsrennen av flettverk under brolegningen, og har også hatt som funksjon å stabilisere trebrolegningen. Grenene over brolegningen hindret at gående glei på den våte brolegningen. Foto: Riksantikvaren, 1971.

anlegget av flere kirker rundt *Saurlid*: Kirke A i nordre ende av *Saurlid*, kirke FB på sørøstsiden og kirke SB i vestkanten av sumpmarken engang mellom ca 1090 og 1. halvdel av 1100-tallet.

Rituelle forberedelser

Hvordan et slikt sted er blitt forberedt for byggingen av en kirke kan vi studere i detalj for kirke A sitt vedkommende: Den arkeologiske undersøkelsen avdekket at kirken var reist på to ved siden av hverandre liggende eiendommer og over to bygninger, den ene en delvis revet og forlatt stuebygning (Sæhle *et al.* 2020: 176), den andre, muligvis et fjøs eller stall som i en periode har stått som et *house shell*, en halvt nedfallen, tom bygning (Macphail 2018: 9). Over

denne horisonten av dårlig vedlikeholdte hus – som for kuriositetens skyld må bemerkes har en påfallende likhet med Snorres omtale av stedet der Olavs legeme ble gjemt den første natten, nemlig i et eiðiskemma, et tomt skur – har det rast en brann med en ekstrem varmeutvikling, noe som ifølge analyseresultatet ikke har kunnet oppnås ved at bygningsmassen på stedet hadde brent (Moltsen 2020: 28). Varmeutviklingen kan med andre ord oppfattes som en egen hendeshorisont som oppstod kort før oppstarten av byggingen av kirke A. Vulkansk glass, eller obsidian, er deretter blitt spredt utover området med en iøynefallende konsentrasjon i kirkens korområde (Sæhle *et al.* 2020: 199 og fig. 121). Står vi her overfor restene av et ritual der ild, flammer og varme med tydelige konnotasjoner til kristen så vel som førkristen symbolikk? Er det i

så fall utført som et ledd i en hybrid innvielsespraksis av grunnen før anlegget av kirke A? Hvordan det enn har forholdt seg med de to andre kirken på et forberedende stadium kan vi ikke vite, men både kirke SB og KB ser i likhet med kirke A ut til å ha vært reist over eksisterende bebyggelse, så også her kan lignende rituelle handlinger ha funnet sted. Alle kirkene har flere unike arkitektoniske særtrekk vi ikke skal kommentere nærmere her, men det er verdt å merke seg noen konservative arkitektoniske element i kirke SB, bl.a. et mulig vestverk og nærværet av en krypt under et absidialt kor (Christophersen 1992: 41ff; 2020: 266ff; Ramstad 2002: 83ff). Dette svært uvanlige arkitektoniske elementet i norske middelalderkirker kan knytte an til en reformert liturgisk praksis med opphav i den engelske benediktinerordenens reformdokument fra 973, *Regularis Concordia* (Andersen 1995: 38f). I dokumentet legges det spesielt vekt på at den liturgiske praksisen ensrettes og overholdes mer konsekvent enn tidligere praksiser (Plaff 2009: 6ff). Det er stort sett enighet om at gudstjenestelivet på Olav Kyrres tid var influert av at mange av hans biskoper hentet mye fra det angelsaksiske Englands liturgiske praksis med røtter i *Regularis Concordia* (Andersen 1995: 31ff; Bandlien 2011: 142ff). Det er videre verdt å merke seg at prosesjoner og kirkefamilier var et viktig innslag i denne reformen. Med den påvirkning den reformerte (men allikevel konservative) anglosaksiske kirkens gudstjenesteliv og liturgi ser ut til å ha hatt i Norge under 1000-tallet (Andersen 2022: 37ff) er det ikke forbausende at det nettopp er i Olav Kyrre's saga at en prosesjonspraksis i Nidaros knyttet til Olavskulten for første gang er omtalt. Her berettes det at "... kong Olavs skrin ble båret gjennom stredet ..." (Sturluson 1995: 189; cfr. Ekroll 2010: 334). På arkeologisk grunnlag er det mulig å rekonstruere en plausibel prosesjonsrute gjennom byen omkring 1100. Her er det verdt å merke seg en solid anlagte trebrolegning *over Saurlid* (fig. 3) er anlagt omkring 1050 evt. Brolegningen var svært forseggjort, konstruert av stokker av gran på litt over en meters lengde som var lagt tett i tett etter hverandre over den sørlige delen av det fuktige sumpområdet *Saurlid*. Oppå og mellom granstokkene var det lagt tynne greiner for å gjøre brolegningen sikker å gå på og under brolegningen var det anlagt en halv meter dyp og nesten like bred dreneringsrenne med forseggjorte vegger av flettverk. Denne trebrolegningen kan opprinnelig være anlagt for å binde en eldre trekirke under steinkirken FB øst for *Saurlid* sammen med en tilsvarende eldre trekirke under steinkirken SB. Uansett, noen årtier senere har den kunnet anvendes i en prosesjonsrute med Olavsskrinet der de tre kirkene omkring *Saurlid* kan ha fungert som stasjonskirker på ruten (Christophersen in prep; Christophersen & Brattli 2024: 36f). En prosesjonspraksis som innlemmet *Saurlid* kan ha hatt til hensikt å visuelt fastholde minnet både blant deltakere og betraktere langs ruten om martyrkongens nære tilknytning til byen, og dermed også de nære dynastiske båndene mellom helgenkongen og det herskende kongedynastiet. Navneskiftet til *Olavslid* kan ha kommet til av samme grunn, nemlig som en

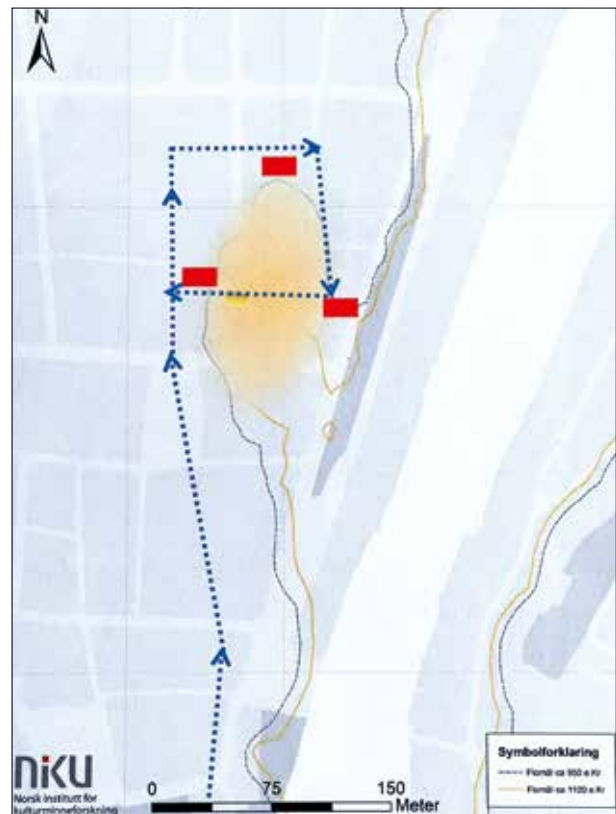

Fig. 4. En mulig prosesjonsrute med Olavs-skrinet omkring 1100. Omtrentlig utbredelse av *Saurlid* marker med brun signatur, rødt rektangel: kirkebygg, blå stiplet strek. Den foreslåtte prosesjonsruten er basert på et arkeologisk kjent gatenett omkring 1100 evt. Illustrasjon: Axel Christophersen, kartgrunnlag NIKU Trondheim.

synliggjøring av stedets sakrale dignitet og tilknytning til helgenkongens tilstedeværelse i byen etter at ha led martyrdøden på Stiklestad i 1030 evt.

Kirkene i en større sammenheng

I begynnelsen av 1150-årene ble erkebispesetet i Trondheim etablert, og Olav den Helliges nærvær over alteret i Kristkirken spilte en helt sentral rolle for legitimeringen av at dette embetet ble lagt til Nidaros. Helgenens historiske tilknytning til byen har med stor sannsynlighet øvd en betydelig innflytelse på vedlikeholdet av det liturgiske landskapet som kan ha blitt etablert allerede under kong Olav Kyrre, synliggjort og vedlikeholdt gjennom prosesjonen på hans årlige festdag 29. Juli. I en prosesjonsliturgi etablert under kong Olav Kyrre omkring 1100 kan de tre kirkene ha fungert som stasjonskirker. Broleggingen over *Saurlid* har bidratt til å gjøre det mulig å bære martyrens kiste mellom to av byens hovedstreter og Kristkirken, biskopens kirke sør på Nidarneset (fig. 4). Vi kjenner ikke i detalj den prosesjonspraksisen som er omtalt i Olav Kyrres saga, men det er liten tvil om at den bl.a. har vært med på å løfte fram Olavskulten i en tid med utbygging av en landsdekkende kirkeorganisasjon og en voksende mengde pilegrimer som besøkte byen under helgenes festdag. Dette kan ha vært en sterkt medvirkende bakgrunn for etableringen av denne praksisen – både kongen og kirken

hadde mye å tjene på å styrke Olavskulten. Ved å rette et søkelys mot handlingskonteksten som kan knyttes til stedet der kirke A ble reist omkring 1100, er det rimelig å slutte at kirke A kan være anlagt på initiativ av kong Olav Kyrre over et folkelig etablert *hellig sted*, og at den på et tidspunkt tjente som en av tre stasjonskirker som inngikk i en prosesjonspraksis som startet ved Kristkirken, gikk ned Langstretet, omkring Saurlid/Olavslid på nordsiden og returnerte sørover langs Kaupmannastretet tilbake til Kristkirken. Dette gjør kirke A til en svært interessant og viktig kirke for videre forskning på den tidlige kirkeorganisasjonens utvikling i Norge, på liturgisk praksisutvikling, på Olavskultens betydning for stabilisering av det unge norske regale herreveldet og for byens kandidatur til å bli landets erkebisepesete.

Takk

Artikkelen bygger på et innlegg til seminaret *Kirken under gaten* (Trondheim, mars 2024) organisert av NTNU Senter for middelalderstudier. En stor takk rettes til senteret for invitasjonen. En takk går også til Øystein Ekroll, NDR og Margrete Syrstad Andås, NTNU Institutt for kunst- og medievitenskap som gjennom mange samtaler har delt sine brede kunnskaper om liturgisk praksis og kirkearkitektur med undertegnede. En spesiell takk skal rettes til forsker Terje Brattli, NTNU Vitenskapsmuseet som med analytiske skarpsyn har vært en viktig diskusjonspartner. Ansvar for innholdet i teksten er helt og holdent mitt.

Referanser

- Adam av Bremen. *Hamburgische Kirchengeschichte*. 3. Auflage, herausgegeben von Bernhard Schmeidler. Hannover und Leipzig 1917.
- Andersen, E.M. 2022. Grunnleggelsen av Nidarholm Maria-kloster. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, Skrifter* nr. 2-2022, 5–72.
- Andersen, H.A. 1995. Olav Kyrres kristkirke i lys av liturgi og bibeltolkning. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab, Skrifter* nr. 2-1995, 3–61.
- Andås, M.S. 2012. *Imagery and ritual in the liminal zone. A study of text and architectural sculpture from the Nidaros province c. 1100–1300*. Københavns Universitet PhD avhandling.
- Bandlien, B. 2011. *Olav Kyrre*. Sagakongene. Oslo.
- Beda Venerabilis. *Anglernes kirkes historie*. Overs. av Schjøth, E. Oslo 1979.
- Blom, G.A.B. 1997. *Trondheims historie 997–1997: Bd. 1. Hellig Olavs by. Middelalder til 1537*. Oslo.
- Christophersen, A. 1992. Olavskirke, Olavskult og Trondheims tidlige kirketopografi. Problem og perspektiv. I: Supphellen, S. (red.) *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom*. Kongelige Norske Videnskabers Selskab, Skrifter nr. 1-1992. Trondheim, 39–68.
- 2020. *Under Trondheim. Fortellinger fra bygrunnen*. Trondheim.
- in prep. Sacred space in urban place. On the formation of Trondheim as a Christian regal center in Mid-Norway 1000–1100 AD. I: Petersén, A.H., Sæhle, I., Bandlien, B. & Pedersen, B. (red.) *Creating sacred space in early Christian Norway. Encounters with a wooden church in early urban Trondheim*. TANE – The Archaeology of Northern Europe. Turnhout.
- Christophersen, A. & Nordeide, S.W. 1994. *Kaupangen ved Nidelva. 1000 års byhistorie belyst gjennom de arkeologiske undersøkelsene på Folkebibliotekstomten i Trondheim 1973–1985*. Riksantikvarens Skrifter, nr. 7. Trondheim.
- Christophersen, A. & Brattli, T. 2024. En helgen på byvandring. Om ei myr, en kavelbro, et møkkasted og en rastløs helgen. *SPOR*, nr. 1 2024, 33–37.
- Cubitt, C. 2000. Sites and sanctity. Revisiting the cult of murdered and martyred Anglo-Saxon royal saints. *Early Medieval Europe*, 9(1), 53–83.
- Ekroll, Ø. 2010. Olavsskrinet og Oktogonen. I: Bjørlykke, K., Ekroll, Ø. & Gran, B.S. (red.) *Nidarosdomen. Ny forskning på gammel kirke*. Trondheim, 332–351.
- Fritzner, J. 1867. *Ordbog over det gamle norske sprog*. Kristiania. <https://www.nb.no/items/4552850110752bcf0fdbcca272b5640d?page=285> (hentet 18 oktober 2019).
- Habbe, P. 2005. *Att se och tänka med ritual. Kontrakterande ritualer i isländska släktagorna*. Vägar till Midgård 7. Lund.
- Hallan, N. 1976. Sagakritiske og toponymiske bemerkninger til Trondheims eldste historier. *Trondhjemske Samlinger* 1976, 10(1), 24–51.
- Lunde, Ø. 1977. *Trondheims fortid i bygrunnen. Middelalderbyens topografi på grunnlag av det arkeologiske materialet inntil 1970*. Riksantikvarens Skrifter nr. 2. Trondheim.
- Macphail, R. 2018. *Søndre gate 7–11, Trondheim, Norway; Soil Micromorphology (including SEM/EDS)*. Report for NIKU. Institute of Archaeology, University College London.
- Moltsen, A.S.A. 2020. *Materiale og makrofossilanalyser fra Søndre gate 7–11 i Trondheim. Natur og kultur*. NOK rapport nr. 19 2019. Trondheim.
- Plaff, R. 2009. *The Liturgy in Medieval England. A History*. Cambridge.
- Ramstad, S. 2002. *Gregoriuskirka. Rekonstruksjon og funksjonell analyse*. Hovedfagsoppgave i arkeologi, NTNU Vitenskapsmuseet, Trondheim.
- Røthe, G. 2020. *Magi og mirakler fra vikingtid til middelalder*. Trondheim.
- Selvik, S.F. 1986. *Naturforhold på Nidarneset. En vegetasjonshistorisk rekonstruksjon*. Meddelelser nr. 6. Riksantikvaren, utgravningskontoret for Trondheim.
- Smith, J.Z. 1998. *Å finne sted. Rommens dimensjon i religiøse ritualer*. Oslo.
- Sturluson, Snorre. *Norges kongesagaer*, bind I. Utg. av K.M. Andresen, & Ø. Fønnes. Oslo 1995.
- Sæhle, I., Petersén, A., Wood, P., Brink, K. & Valstrand N.E. 2020. *Arkeologiske undersøkelser i Søndre gate 7–11, Peter Egges Plass, Krambugata 2–4 m.fl., Trondheim Trøndelag (ta 2016/21, ta 2017/03) Landskapsutvikling, tidlig urban aktivitet og middelalderk kirkested*. NIKU-Rapport 97. Trondheim.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology, vol. 11. Stockholm.
- 2014. Four churches and a lighthouse. Preservation, "creative dismantling" or destruction. *Danish Journal of Archaeology* 3, 1, 68–75.
- 2021. *Heritopia. World Heritage and modernity*. Lund.
- 2023. Review of Henrik Lindblad, "Kyrkliga kulturarv i en ny tid. Samlade studier och reflektioner". *Kyrkohistorisk årsskrift* 123, 173–175.

En träkyrka på ett friluftsmuseum

GUNILLA GARDELIN

A wooden church in an open-air museum

Early in Kulturens history, there was a desire to buy a church to convey the ecclesiastical culture. The museum got the opportunity to buy the 17th-century church in Bosebo in north-western Småland. It was dismantled and rebuilt at Kulturen in 1894. Since then, the church stood almost untouched until 2016–2017, when it became the subject of a building archaeological survey and restoration. In addition to studies of the building, the investigation included dendrochronological analysis, archival and literature studies. The

studies of the various sources provided new knowledge about the building process and an insight into the organization behind it. Over the years, the church has undergone a series of changes that could also be documented and analysed. It was an opportunity for an in-depth knowledge of the building and its history, which this article will cover. The investigations also gave an insight into how Kulturens first museum director thought and reasoned about the museum he had begun to create at the end of the 19th century.

Bosebo kyrka flyttad till Kulturen i Lund

Tidigt i museets historia planerades att införskaffa en kyrka som en del i förmedlingen av kyrklig kultur. Museichef Georg Karlin var intresserad av Granhult och Hedareds medeltida kyrkor, men det blev istället den på 1600-talet uppförda träkyrkan i Bosebo socken, Västbo härad i nordvästra Småland, som inköptes (Karlin 1894: 1ff) (fig. 1). Församlingen i Bosebo beslutade 1890 att uppföra en ny kyrka. Den gamla timmerkyrkan såldes till Kulturen 1894 för 500 kronor (Andersson 1993: 95ff). Den monterades ner på våren samma år och i juni hade den återuppbyggts på Kulturen. Karlin beskriver kyrkan på följande sätt:

Det är medeltidens allmänna enkla grundform, ett rektangulärt skepp med ett smalare kvadratisk kor åt öster, som äfven i denna yngre byggnad möter oss. (Karlin 1894: 2)

Sedan kyrkan uppfördes på Kulturen hade den i princip stått orörd fram till 2016–2017, då den blev föremål för en byggnadsarkeologisk undersökning och restaurering. Förutom studier av byggnaden genomfördes dendrokronologisk provtagning och analys, arkiv- och litteraturstudier. Studierna av de olika källorna gav ny kunskap om byggprocessen. Det var ett tillfälle för en fördjupad kunskap om byggnaden och dess historia. Undersökningarna gav också en inblick i hur Kulturens förste museichef tänkte och resonerade kring det museum han börjat bygga upp i slutet av 1800-talet.

Artikeln avser att lyfta fram hur byggnadsarkeologiska studier kan bidra till ny kunskap om såväl byggnaden själv som historiska skeenden. De frågor som kommer att belysas är: Vilka förutsättningar för byggandet av kyrkan har funnits? Hur har byggandet av kyrkan organiserats

avseende resurser? Hur lång tid har det tagit att bygga kyrkan och vilka orsaker har påverkat byggnadsprocessen? Brändes kyrkans föregångare ner eller inte? Slutligen avses att kortfattat åskådliggöra hur museichef Georg Karlin valt att visa fram kyrkan i Kulturens friluftsmuseum.

Bosebo i källorna

För att förstå kyrkans tillkomst är det av intresse att också lyfta fram dess ursprung. Bosebo socken ligger idag i Gislaveds kommun i nordvästra Småland. Sockenens omnämns första gången i Arvid Trolles jordebok 1498 som *Bosseboda socken* (Almquist 1938: 68; Härenstam 1946: 415). Två gods har funnits i socknen som kan ha haft en betydelse vid uppförandet av Bosebo kyrka. Det ena är Bolbynäs och det andra Krabby. Ortnamnet Bosebo nämns första gången i ett brev daterat 25 augusti 1477 som *Bossabodha* (SDHK 30301). I brevet framgår att väpnaren Arvid Knutsson ger gården Bossabodha i morgongåva till sin hustru Anna Gustavsdotter. Bossabodha syftar på gården Bolbynäs (Härenstam 1946: 396).

I ett brev som utfärdades på Visingsborg den 28 juli 1630 omtalas att greve Magnus Brahe, ägare av godset Visingsborg, bytte gården Bolby, även kallad Bossabo, mot Thorsten Bengtssons gård i Hornbette i Sjötofta församling (pergamentbrev förvaras i Del la Gardieska samlingen, Universitetsbiblioteket Lunds Universitet, löpnummer 435; Andersson 1993: 18). Gården som nämns i brevet avser Bolbynäs nordöst om Bosebo. När Thorsten Bengtsson Hierta dog omkring 1648 gifte hans hustru Kerstin Larsdotter Krabbe om sig med Nils Hjulhammar. Dessa personer kan ha haft medverkan i kyrkans tillkomst i egenskap av stora jordägare.

Ett brev som utfärdades av Håkan Porse i Krabby den 24 juni 1378 vittnar om gården Stora Krabbys existens

Fig. 1. Bosebo kyrka på sin ursprungliga plats. Foto: Upphovsperson okänd, fotografiet är taget före nedmontering våren 1894. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet. Public domain.

(SDHK 11252; Härenstam 1946: 400; Hansson 2001: 306). I ett senare brev som utfärdades 30 juni 1501 på Toftaholm, nämns att väpnaren Holsten Eriksson säljer till Bengt Abjörnsson i Kraby i Bosebo socken och "Mangarabodha" i Våhults socken (SDHK 34549; Härenstam 1946: 300). Enligt muntlig tradition kan timmer ha hämtats från gården Krabbys ägor till byggandet av Bosebo kyrka (Andersson 1993: 20). En karta från 1746 visar att det funnits skog som hört till Krabby, men utan beskrivning (fig. 2). Dessvärre har det varit svårt att få fram vem som var ägare av Krabby under byggnadsperioden för Bosebo kyrka. Det inte omöjligt att timmer hämtats från Krabbys ägor, men det går inte att med säkerhet fastställa.

Bosebo kyrka ingick i Burseryd pastorat som omfattade tre församlingar Burseryd, Bosebo och Sandvik. Burseryd var moderförsamling och de två andra annexförsamlingar. Pastoratet leddes av en kyrkoherde med det övergripande ansvaret och i moderförsamlingen låg prästgården. I annexförsamlingarna kunde det finnas en komminister eller pastorsadjunkt. Den äldsta kända kyrkoherden bar namnet Bero. Namnet finns i en inskription i Burseryds lillklocka som är daterad 1238. Inskriptionen är på latin och lyder ungefär: År 1238 efter Guds börd blev denna klocka gjuten. Bero har försett den med skrift. Under 1200-talet verkar en präst med namnet Vitkunn i församlingen. Hans namn finns på en dopfunt i Burseryd kyrka (nu i Statens Historiska Museum): "Arinbiorn görthe mik

vitkunder prester skref mik ok här skal um stund stanta" (ungefär: Ambjörn gjorde mig, Vidkunn präst skrev mig, här skall jag länge stå). Ambjörn var en stenmästare som var verksam under 1200-talets senare hälft (Blomqvists 1929: 116 och pl. XXVI).

När det gäller komministrar verksamma specifikt i Bosebo annexförsamling är källorna sparsamma. Någon gång i början av 1600-talet var en präst vid namn Nils verksam i den medeltida kyrka. Under år 1645–1664 verkar det som om biskopen i Växjö stift Nicolaus Krokius hade gett prästen Johannes Jonae Bosebo socken som något slags pastorat och varit verksam där när kyrkan byggdes (Virdestam 1931: 151).

När väggarna får tala

När kristendomen introducerades i Sverige byggdes kyrkorna i trä, där många av dem senare ersattes av stenkyrkor. I de småländska skogsområdena var traditionen att bygga i trä stark och flera träkyrkor uppfördes under medeltiden fram till 1600–1700-talen. Sten eller tegel listades senare i ett dekret 1776 som det byggnadsmaterial som förordades för nya kyrkor. Fattiga församlingar kunde dock beviljas dispens, vilket gjorde det möjligt för dem att fortsätta bygga sina kyrkor i trä (Ullén 1983: 13).

På grund av flera krig som ägde rum mellan Sverige och Danmark under 1500- och 1600-talen brändes flera gårdar och några träkyrkor ner, särskilt på gränsen mellan

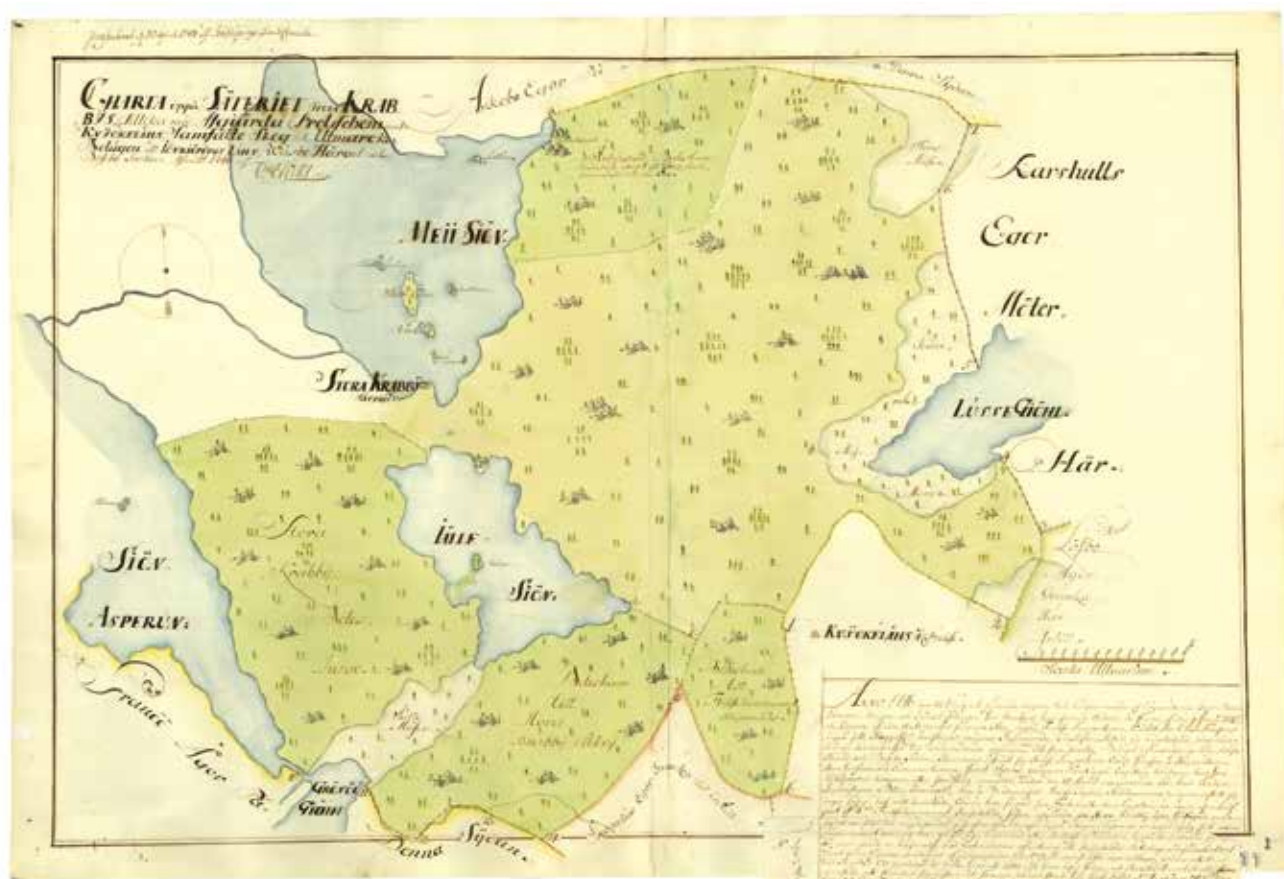

Fig. 2. Delning av skog 1746, Lantmäteristyreliens arkiv, Bosebo socken, Krabby nr 1–2.

nordvästra delen av Småland (Sverige) och Halland (Danmark). Under Nordiska sjuårskriget 1563–1570 brändes i Västbo härad hälften av gårdarna, vilket förstås av kronans jordeböcker där det framgår att gårdarna fått skattelättnader (Larsson 1987: 153). I Bosebo socken brändes gårdarna Granö, Leabo, Brännesbacka, Törås, Näs och Sålhult. Under åren 1643–1645 brändes av danska armén kyrkorna Femsjö, Färgaryds, och Långaryds kyrkor belägna några mil söder om Bosebo (Larsson 1987: 159). Ännu 1558 var kyrkan i Bosebo oskadd förutom att taket omnämndes som dåligt. Historierna om bränderna i gränsområdet har påverkat berättelsen om Bosebo träkyrkas medeltida föregångare. När Bosebos 1800-talskyrka revs år 1959 påträffades ett asklager. Det tolkades som indicier på att den medeltida kyrkan kunde ha brunnit ner (Andersson 1993: 14ff).

1600-talskyrkans planform, proportioner, takkonstruktion och den behuggningsteknik som använts vid bearbetning av väggtimret för tankarna till en medeltida byggnadstradition. Marian Ullén konstaterade i sitt arbete, inom Sveriges kyrkor, att virket i kyrkas takstol består av ek och fur och att det ingår återanvänt material från en äldre kyrka som legat på platsen och att det på den västra kyrkdörren finns medeltida järnbeslag och en dragring (Ullén 1983: 93).

En byggnadsarkeologisk undersökning av kyrkan genomfördes inför och under en begränsad restaurering av kyrkan 2016–2017 av författaren tillsammans med

Karl-Magnus Melin och en dendrokronologisk analys utfördes av Hans Linderson vid Lunds universitet. Det visade sig att dateringen av kyrkan till 1652 stämde, men ny kunskap kom fram kring byggnadsprocessen (Gardelin 2018: 146ff, 210ff; 2020).

Den byggnadsarkeologiska undersökningen klargjorde också att det fanns återanvänt virke i framför allt takstolen. Den dendrokronologiska analysen avslöjade att takstolarna tillverkats av virke som fällt under åren 1646–1652. De delar som hade medeltida bearbetningsteknik var däremot tillverkade av timmer som fällt omkring år 1200. De härrör med stor sannolikhet från en äldre medeltida träkyrka i Bosebo.

För att kunna fastställa placeringen av äldre igensatta öppningar gjordes initialt en undersökning av kyrkan invändigt. Där kunde några sedan tidigare kända öppningar identifieras, men också en okänd igensatt fönsteröppning i koret. För att kunna bekräfta dessa förändringar i timmerväggarna interiört, togs väggspån ner exteriört på vissa partier. Det innebar också att det kunde konstateras att kyrkans väggtimmer inte var väderbitet, utan varit klädd med brädor redan från början. Det fanns inga tecken på att väggarna varit täckta av spån, vilket borde ha avsatt spår efter spikar.

Undersökningen av väggtimren visade att långhus och kor byggts i knuttimringsteknik och förmodligen tillkommit samtidigt då delarna var utformade på likartat sätt. Den dendrokronologiska analysen avslöjade att

Fig. 3. Byggnadsarkeologisk undersökning av Bosebo kyrka på Kulturen. Den ursprungliga ingången i södra fasaden. Foto: Viveca Ohlsson, 2016.

långhus och kor uppfördes med timmer som fällts vid olika tillfällen mellan 1638–1652.

Efter att kyrkan stått färdig en tid byggdes en sakristia mot korets norra sida. Timret som användes var fällt under vintern 1666–1667. Kyrkans ursprungliga ingång i södra långhusväggen försågs på 1700-talet med ett vapenhus (fig. 3). Det byggdes med virke som fällts vinterhalvåret 1743–1744.

Fig. 4. Bosebo kyrka och klockstapel tecknad i Bosebo av Erik Ihrfors. Ingår i verket *Smolandia sacra*, plansch 266. Foto: Hulda Kristina Andersson, 1932. Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet. Public domain.

Vid något tillfälle hade en öppning tagits upp i korets södra fasad, som blev igensatt senast 1853. Det har tidigare förslagits att den använts som ingång för adelsmannen Staffan Hjulhammar på Bolbynäs, som tydligen varit väldigt förnäm och inte velat gå in i Bosebo kyrka tillsammans med övriga i församlingen (Andersson 1993: 20, 73). Det som kan tala emot att öppningen använts som ingång är att den varit tämligen smal och låg. Någon bra förklaring till den är dock svår att finna.

Under 1800-talet företogs flera reparationer och en del förändringar. Byggnaden försågs med spånbeklädnad av ekvirke fällt 1811–1819. Spånen hade suttit i gavlarna, vilket ett äldre fotografi avslöjar såväl som att kyrkan varit försedd med brädpanel. En teckning från 1887 av Erik Ihrfors visar också att kyrkans fasader varit brädklädda (fig. 4). År 1823 lär kyrkan ha rödmålats och under 1856 skedde en större förändring när fönstren förstörades och kyrkans tak spånbekläddes. På det tidigare i artikeln nämnda foto som togs före nedmonteringen av kyrkan syns de stora fönstren. Även ett stort fönster i koret anas bakom ett träd på fotografiet. Vapenhuset flyttades till västra sidan av kyrkan där en ny ingång togs upp, och den gamla byggdes igen. Med utgångspunkt i bildmaterialet bör detta ha skett före 1887.

Byggandet av kyrkan på 1600-talet

Till byggandet av kyrkan behövdes en stor mängd timmer. Projektet med att samla timmer till byggandet av Bosebo kyrka startade redan 1638 och fortgick fram till 1652. Bönderna i församlingen bidrog inte sällan med att fälla och köra timmer (Sjöström *et al.* 2000: 24). De bidrog troligen också i bearbetningen av timret och själva byggnadsarbetet. Den Tiohärads lagsaga som omfattade Varend, Finnveden och Njudung gällde fram till 1300-talets mitt då landslagen infördes. I kyrkobalken som nedteknades före 1296 står att

Nu vilja bönder bygga kyrka / de skola bygga efter mantal / och köra efter antal dragare / och lämna mat efter tillgången på boskap / är han med, då man lägger syllar / var och med då man lägger tak / Nu är kyrkan satt på syllar och lyktad upptill med tak.

Böndernas deltagande skedde som ett tionde till kyrkan (Ullén 1983: 9f). Även om denna lag slutat gälla flera hundra år före uppförandet av Bosebo kyrka kunde traditionen av hur ett kyrkobygge organiserats levt vidare (Gardelin 2018: 160). Det var brukligt att prästen kontrakterade byggmästare och att de hade dialog om kyrkans utförande (Sjöström *et al.* 2000: 27). Det är därför inte omöjligt att prästen Johannes Jonae, som varit verksam i Bosebo 1645–1664, hjälpt till i organiserandet av byggnationen.

Västra Småland drabbades flera gånger av krig mellan Sverige och Danmark, vilket möjligen bidragit till att projektet med att samla timmer och bygga kyrkan tog 14 år. Bönderna fick lida svårt med stora ekonomiska förluster när deras bondgårdar plundrades och brändes. Bosebo låg på svensk mark, men på gränsen till det danska Halland i väster (Larsson 1987: 153ff).

Det faktum att återanvänt virke från den medeltida kyrkans takstol återfunnits i den nya kyrkan utan tecken på brandskador gör att det inte troligt att den medeltida kyrkan brunnit. Att kyrkans tak 1558 uppgetts vara i dåligt skick motiverade möjligen beslutet om att bygga en ny kyrka. De dendrokronologiska resultaten indikerar att den medeltida kyrkan uppfördes på 1200-talet.

Kyrkomiljöns pedagogik i Kulturens friluftsmuseum

Uppbyggnaden av Kulturens friluftsmuseum hämtade inspiration från de stora världsutställningarna i slutet av 1800-talet, där länders hantverks- och industriprodukter exponerades i paviljonger. Det så kallade paviljongsystemet skulle vara ett sätt att ordna och förevisa Kulturens samlingar och Georg J:son Karlin skriver i en verksamhetsberättelse

[...] som med ett rationellt skött folkmuseum måste vara förbundna, detsamma ordnande efter paviljongsystem. Inflyttandet af gamla byggnader, som hvar för sig kunna bilda ram för likartade samlingar [...]. (Karlin 1890: 13)

Ett förtydligande gjordes av Karlin när han skrev

[...] den för ett museum nödvändiga systematiseringen, göres så, att lika kommer till lika, med andra ord, att jag icke exponerar plogar, harfvar och gödselkärnor i en kyrka, icke insätter torftiga husgeråd ur en allmogestuga i en pelarsal, icke ordnar minnena från skråväsendet i en ladugård, att jag med ett ord låter form och innehåll, liksom de icke längre i sig förete någon väsensskiljaktighet, också vid själfva uppställningen täcka hvarandra. (Karlin 1897: 13)

Karlins ambition vara att skapa ett undervisande eller folkbildande museum, där de fyra stånden adel, präster, borgare och bönder bildade en stomme i de berättelser som kommunicerades. Kulturens museum öppnades för allmänheten den 14 juli 1892, men ganska snart utökades området med fler tomter och byggnader iordningsställdes för traditionella utställningar. Det innebar att paviljongsystemet med tiden övergavs (Bringéus 1992: 109ff).

När Bosebo kyrka byggdes upp på Kulturen försågs fasaderna med spånbeklädnad, vilket den byggnadsarkeologiska undersökningen klargjorde att kyrkan aldrig hade haft, förutom i gavlarna. De stora fönstren från 1800-talet minskade ner, men vapenhuset som tidigare suttit på södra sidan uppfördes inte på sin ursprungliga plats igen. Museichefen Georg Karlin var inte helt konsekvent i sina beslut. Kanske var hans avsikt att visa kyrkan som han tyckte att den borde ha sett ut på 1600-talet, med några undantag, snarare än hur den verkligen hade sett ut. Kyrkan försågs med inventarier från olika kyrkor och med utgångspunkt i paviljongsystemet bildade kyrkan en ram för att kunna berätta om kyrklig kultur. Det var inte den specifika kyrkans historia som var i centrum utan det var den kyrkliga kulturhistorien som han ville förmedla.

Referenser

- Almquist, J.A. 1938. *Arvid Trolles jordebok 1498: jämte åtkomsthandlingar och andra därmed samböriga aktstycken*. Historiska handlingar 31. Stockholm.
- Andersson, B. (red.). 1993. *Bosebo vår hembygd*. Burseryd.
- Blomqvist, R. 1929. *Studier i Smålands romanska stenkonst*. Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggshäfte 4. Lund.
- Bringéus, N.-A. 1992. *Kulturens årsbok 1992. Karlin och Kulturen*. Lund.
- Gardelin, G. (red.). 2018. *Timmerhus med historia. Berättelser om några hus på Kulturen i Lund*. Lund.
- 2020. Reuse in wooden architecture. I: Tagesson, G., Cornell, P., Gardiner, M., Thomas, L. & Weikert, K. (red.) *For My Descendants and Myself, a Nice and Pleasant Abode. Agency, Micro-history and Built Environment*. Buildings in Society International BISI III. Oxford, 85–96.
- Hansson, M. 2001. *Huvudgårdar och herravälden. En studie av småländsk medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 25. Stockholm.
- Härenstam, C. 1946. *Finnveden under medeltiden*. Lund.
- Ihrfors, E. u.å. *Smolandia sacra*. ATA/Riksantikvarieämbetet.
- Karlin, G. J:son. 1890. *Redogörelse för Kulturhistoriska föreningens verksamhet året 1889–90*. Lund.

- 1894. Bosebo kyrka. I komparativ belysning. Föredrag vid Kulturhistoriska Föreningens årsmöte i Lund d. 14 juni 1894. *Kulturhistoriska Meddelanden 1894*. Lund, 1–13.
 - 1897. Museumssystem. I: Karlin, G. (red.) *Kulturhistoriska meddelanden, kvartalskrift. 1897–98 häft. 1*. Lund, 3–16.
- Larsson, L.-O. 1987. Från den historiska tidens gryning till 1680-talet. I: Rydén, J. (red.) *Jönköpings läns historia. Småländska kulturbilder 1986–87*. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och stiftelsen Jönköpings läns museum LVIII. Jönköping, 93–204.
- SDHK – Svenskt diplomatarium huvudkartotek över medeltidsbreven. Swedish national archive database. <http://sok.riksarkivet.se/sdhk> (hämtad 13 februari 2024)
- Sjöström, I., Terttu Knapas, M. & Storsletten, O. 2000. Norden 1600–1800. Träbyggandets bakgrund. I: Sjöström, I., Terttu Knapas, M. & Storsletten, O. (red.) *Kyrka af träd. Kyrkobyggnade under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*. Stockholm, 17–33.
- Ullén, M. 1983. *Medeltida träkyrkor I. Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland*. Sveriges kyrkor vol. 192. Stockholm.
- Virdestam, G. 1931. *Växjö stifts herdaminne, femte delen. Västbo och Östbo*. Växjö.

The introduction of fired bricks in Scandinavia

Innovation and intertextuality

HENRIK GERDING

The introduction of fired bricks in Scandinavia

Innovation and intertextuality

The use of fired bricks spread rapidly over northern Europe in the 12th century AD. There are interesting parallels between this process and the earlier diffusion of the same material across the Mediterranean in the Hellenistic period, but also some notable differences. The comparison highlights

key aspects of nascent brick industry, but also shows the impact of the ancient legacy. In particular, the topos of the walls of Babylon in classical literature may have provided a specific meaning to the act of reconstructing the Danevirke in fired brick.

Introduction

The practice of making and using fired bricks spread over large parts of Europe during antiquity, starting in the early Hellenistic period. For many centuries, the diffusion was slow and hesitant, but after the turn of the Christian era, the innovation made an astounding breakthrough and the process accelerated quickly (Östborn & Gerding 2015). Fired bricks were adopted throughout the Roman Empire, partly through the mediation of the Roman army (Shepherd 2015). However, from the early 5th century onwards, the use of fired bricks began to disappear from western and central Europe, as centralised authority gradually withdrew from the provinces. The scale of building industry waned and important infrastructure was lost. Limited production of fired bricks continued, mainly on the Italian peninsula, but in most places the recycling of old bricks satisfied whatever demands existed. The tide changed again, though, and with the Carolingian revival, the use of fired bricks slowly started to expand once more. By the end of the 12th century, the innovation had reached well beyond the old frontiers of the Roman Empire.

The reappearance of fired bricks in medieval Europe shares many traits with the original spread in the Greco-Roman world, both in terms of production modes and usage. Most striking is the order of appearance of roof tiles, floor tiles and bricks, which has been observed in various parts of the Hellenistic world as well as in medieval England (Gerding forthcoming). This sequence is probably related to the specific requirements of production and the connection with other crafts (such as pottery). In

both cases, the circumstances favoured the precedence of special purpose products over standardized mass production (Gerding 2006). Interestingly, the introduction of fired bricks in medieval Denmark seems to have followed a different pattern. The choice of building material always involves a careful weighing of costs and benefits, whether technical, economic, social or political. However, the determining factor for innovation is not necessarily a matter of simple calculation, but can also be found in intrapersonal contacts or cultural associations, even literary ones. This may be the case when it comes to the initial adoption of fired bricks in Scandinavia.

The earliest finds of fired bricks in Scandinavia

The introduction of fired bricks in medieval Scandinavia is closely linked to the reign of Valdemar the Great of Denmark (1157–1182). Several monuments made of fired bricks can be dated to this period:

- 1 Danevirke constitutes a system of land walls, some 30 km long, protecting Jutland from the south. The original structure goes back at least to the 8th century and in its first phases it consisted mainly of earth ramparts, ditches and wooden palisades. In the 12th century, a large part of the main wall was strengthened with a solid brick front (fig. 1), 2.5 m thick and at least 5 m high, some of which remains visible today (Witte 2020). This phase is generally dated to 1160–1180 based on the written evidence provided by the epitaph of Valdemar, further discussed below.

Fig. 1. The main wall of Danevirke, strengthened with fired bricks. Photo: Holger Ellgaard 2014. CC BY-SA 4.0

- 2 The same epitaph also mentions the castle on Sprogø, which presumably was erected in the same period. Very little remains of the castle, but early fired bricks have been found at the site (Bertelsen 2022: 79).
- 3 The monastery church at Ringsted (Vor Frue/St Bendts Kirke) was first erected in stone around 1080 but was completely rebuilt in fired brick at a much larger scale from the 1160s onwards (Hermansen & Nørlund 1936: 109ff; Bertelsen 2022: 44). Work on the new brick church continued for several decades and was probably not brought to completion until the beginning of the 13th century.
- 4 The monastery church at Sorø, which is more or less contemporary with the one at Ringsted, is another early brick monument. The church was begun some time after the foundation of the monastery in 1162 and perhaps finished in 1201 (Hermansen & Nørlund 1936: 17ff).

Most scholars agree that Valdemar commissioned the refurbishment of Danevirke, as well as Sprogø castle and the monastery church at Ringsted. However, in the case of Danevirke, the Danish historian Saxo Grammaticus (10.3) gives equal credit to Absalon, archbishop and closest advisor of the king. Absalon also founded the Cistercian monastery at Sorø. None of the above buildings can be dated with precision, but it is likely that they were all initiated in the 1160s. Gumlösa church in Scania, also of fired

brick, was inaugurated in 1192 (Nawrocki 2010: 177). It is not clear when the construction began, but it has been suggested that brick makers and builders were transferred from Sorø. St.-Marien-Kirche in Bergen (Rügen) may also be the result of Danish influence but was probably not begun before 1180 (Biermann & Hermann 2014: 53). Many other bricks structures in southern Scandinavia, datable to the second half of the 12th century, have been recorded but few, if any, can be dated with certainty before 1160 (Nawrocki 2010; Bertelsen 2022: 83f; Gardelin 2024: 59).

There has been a long debate regarding the origin of brick architecture in northern Europe. By the end of the 1930s, the scholarly community had more or less agreed that the main influence came from church architecture in northern Italy, transmitted by itinerant artisans (Meißner 2007: 2ff). The possible involvement of the Cistercians was also highlighted. The discussion took a different direction with the work of Barbara Perlich (2007). She suggested that local brick makers and builders developed a brick industry based on technology from roof tile production. This happened in many places in Europe at the same time. She also rejected the idea of itinerant artisans. Thus, the introduction of the use of fired bricks was not triggered by a transfer of technology but rather by a transmission of ideas. This situation corresponds exactly with the diffusion of fired bricks in the Hellenistic period (Gerding forthcoming). However, in Denmark we still lack clear evidence for the gradual emergence of a brick industry, springing from local ceramic production. There was no

pottery industry to speak of and no preceding use of roof/floor tiles (that we know of). Instead, it seems that brick masonry was introduced suddenly on a vast scale. Danevirke alone would have required almost 10 million bricks. This scenario points to the significance of royal patronage, evidenced by the written sources.

The lead plaque of Valdemar

The grave of Valdemar the Great, situated in the central aisle of St Bendts Kirke in Ringsted, contained a lead plaque with inscribed epitaphs on either side (Gertz 1917–1920: II 87f):

Hic iacet Danorum | rex Waldemarus, primus | Sclauorum expugnator et | dominator, patrie liberator, | pacis conseruator. Qui filius | sancti Kanuti Rugianos expug|nauit et ad fidem Christi primus | conuertit. Obiit autem anno dominice | incarnationis M C LXXX II, regni sui anno | XX VI IIII Idus Maii.

Hic iacet Danorum rex Wal|demarus primus, sancti Kanuti fi|lius, Sclauorum potens expugnator, | patrie oppresse egregius liberator, | pacis reparator et conseruator. | Hic Rugianos feliciter expugnauit | et ad fidem Christi eosdem primus destruc|tis ydolis conuertit. Murum quo-que ad tocus | regni presidium, qui ulgo Danewerch | dicitur, ex lateribus coctis primus construxit; | et castellum in Sproga edificauit. | Obiit autem anno dominice incarnationis | M C LXXX II, regni sui XX VI, | IIII Idus Maii.

Here lies Valdemar, king of the Danes, the first conqueror of the Slavs, liberator of his fatherland, preserver of the peace. Being the son of Saint Knut, he conquered the people of Rugia and was the first to convert them to the faith of Christ. He died in the 1182nd year of the Lord's incarnation, the 26th of his reign, on the 12th day of May.

Here lies Valdemar I, king of the Danes, son of Saint Knut, mighty conqueror of the Slavs, excellent liberator of his oppressed fatherland, restorer and preserver of the peace. He successfully conquered the people of Rugia and was the first to convert them to the faith of Christ, having destroyed their idols. He was also the first to build a wall of fired bricks for the defence of the entire kingdom, which is called Danevirke; and he built a fort on Sprogø. He died in the 1182nd year of the Lord's incarnation, the 26th of his reign, on the 12th day of May.

Most likely, the first (shorter) text goes back to the original interment, whereas the second (longer) one was added to the plaque later on. This probably happened after 1202, when Valdemar's oldest son Knut VI died and the throne passed to the younger brother Valdemar II. Before that, the father would not be referred to as *primus* (Gertz 1917–1920: II 78f). The epitaphs record various achievements of the

king. They paint a picture of a victorious military leader and staunch defender of the Christian faith, but also a great builder. The one thing that stands out is the rather prosaic detail concerning the building material he used.

It has been suggested that the second epitaph was inspired by the Danish chronicler Sven Aggesen (18.14–25), who wrote a similar account of Valdemar in the mid 1180s. Again, we see a list of glorious deeds and personal traits, together with the peculiar mentioning of bricks, but this time associated with the tower on Sprogø. Somewhat later Saxo Grammaticus (10.3) brings up the same theme, now with reference to the wall, using the same expression as in the epitaph (*later coctus*).

The lead plaque was deposited inside the grave and was never meant to be read. The fact that parts of the epitaphs are nearly identical complicates the question of causality, and we must consider the possibility that the lead plaque contains two different summaries of a longer inscription that was once visible, but now lost. Thus, Sven and Saxo may have been familiar with this text, even if none of them were the author. On the other hand, it is well known they were both well versed in, and often emulated classical literature (Sawyer 1985: 686f; Mortensen 2015: 32), and regardless of the direction of influences, it is clear that this is where we should be looking for the meaning of the reference to bricks.

Fired bricks in classical literature

One of the oldest literary references to fired bricks can be found in the Epic of Gilgamesh (Standard Babylonian Version, Tablet 1, ll. 18–20):

Go up on the wall of Uruk and walk around,
survey the foundation platform, inspect the brickwork!
(See) if its brickwork is not kiln-fired brick,
(Transl. by George 2003)

Although these lines belong to the standard version, which may have been conceived in the mid- to late 2nd millennium BC, the literary content of this passage seems to go back to the Old Babylonian period (George 2003: 33, 91f). The epos, in its different versions, were eventually lost and did not resurface again until the 19th century with the decipherment of cuneiform script. However, it may well have had an impact on the ancient literary tradition.

We also find fired bricks mentioned in The Old Testament (*Genesis* 11.3), in connection with the construction of the city and tower of Babel:

*dixitque alter ad proximum suum venite faciamus lateres
et coquamus eos igni habueruntque lateres pro saxis et
bitumen pro cemento*

They said to each other, 'Come, let's make bricks and bake them thoroughly.' They used brick instead of stone, and tar for mortar.
(Transl. according to the New International Version)

The story may originally go back to the 2nd millennium BC but the final version of the text was edited in the 6th or 5th century BC, and therefore probably alludes to the immense brick production in Babylon during the reign of Nebuchadnezzar II (fig. 2), including the restoration of the great ziggurat (cf. Flavius Josephus *Antiquitates Judaicae* 1.115). The connection between Babylon and fired bricks also occurs in some classical Greek texts. In the 5th century BC, Herodotos describes the use of fired bricks (πλίνθοι ὅπται) in various structures in Babylon, starting with the great walls (Herodotos 1.179):

Δεῖ δὴ με πρὸς τούτοις ἔτι φράσαι ἵνα τε ἐκ τῆς τάφρου ἢ γῆ ἀναισιμώθῃ, καὶ τὸ τεῖχος ὄντινα τρόπον ἔργαστο. ὀρύσσοντες ἅμα τὴν τάφρον ἐπλίνθουον τὴν γῆν τὴν ἐκ τοῦ ὀρύγματος ἐκφερομένην, ἐλκύσαντες δὲ πλίνθους ἱκανὰς ὥπτησαν αὐτὰς ἐν καμίνοισι· μετὰ δὲ τέλματι χρεώμενοι ἀσφάλτῳ θερμῇ καὶ διὰ τριήκοντα δόμων πλίνθου ταρσοὺς καλάμων διαστοιβάζοντες, ἔδειμαν πρῶτα μὲν τῆς τάφρου τὰ χεῖλεα, δεῦτερα δὲ αὐτὸ τὸ τεῖχος τὸν αὐτὸν τρόπον.

Further, I must relate where the earth was used as it was dug from the moat and how the wall was constructed. As they dug the moat, they made bricks of the earth which was carried out of the place they dug, and when they had moulded bricks enough, they baked them in ovens; then using hot bitumen for cement and interposing layers of wattled reeds at every thirtieth course of bricks, they built first the border of the moat and then the wall itself in the same fashion.

(Transl. by Godley 1920)

Slightly later, Aristophanes (*Aves* 552) refers to the same monument and its building material.

καὶ δὴ τοῖνυν πρῶτα διδάσκω μίαν ὀρνίθων πόλιν εἶναι,
κᾶπειτα τὸν ἀέρα πάντα κύκλῳ καὶ πᾶν τοῦτ' ἐν μεταξὺ
περιτειχίζειν μεγάλαις πλίνθοις ὅπταις ὥσπερ Βαβυλῶνα.

Very well then, my first instruction is this: make a single city of birds; then encircle the whole atmosphere, all the area between earth and sky, with a wall of big baked bricks, like Babylon.

(Transl. by Henderson 2000)

This was well before fired bricks were adopted by the Greeks, which may explain the fascination with the topic. However, long after bricks had spread all across the Mediterranean, the walls of Babylon remained a popular *topos* in Greek and Roman literature (Gerding 2016). These walls were considered remarkable, not only in size and in extent, but also in that they were constructed completely of fired bricks (van de Mierop 2003; Nichols 2008: 136).

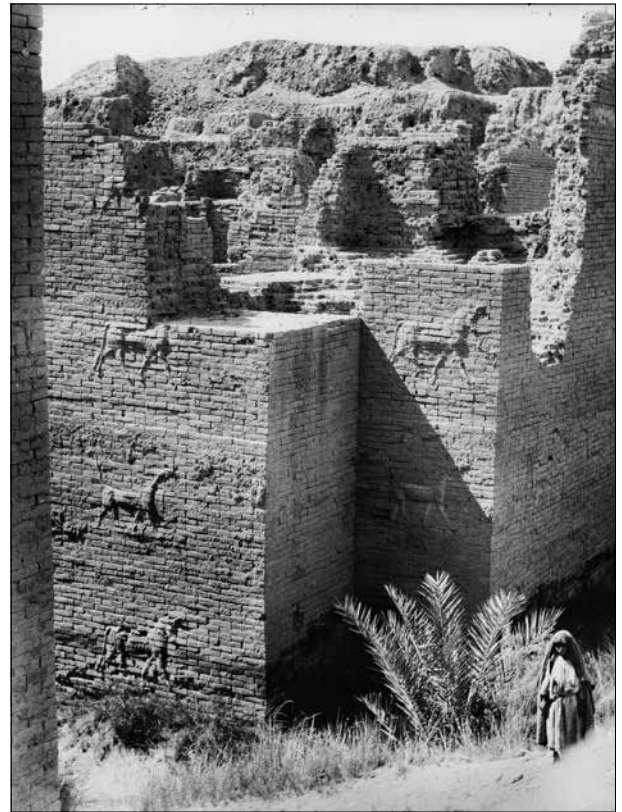

Fig. 2. The Ishtar Gate of Babylon. Photo: Unknown 1932. Library of Congress's Prints and Photographs division, matpc.07385. Public Domain.

Thus, the subject of the walls appears frequently among ancient authors: Diodorus Siculus (2.7–8; 17.115), Vitruvius (1.5.8; 8.3.8), Hyginus (*Fabulae* 223), Strabon (15.3.2; 16.1.5), Ovidius (*Metamorphoses* 4.57–58), Martialis (9.75), Curtius (5.1.25), Lucanus (*Bellum civile* 6.49), Flavius Josephus (*Antiquitates Judaicae* 10.219), Justinus (*Epitome historiarum Philippicarum Pompei Trogi* 1.2.7), Orosius (*Historiae adversum paganos* 2.6.7–9) and Cassiodorus (*Variarum libri duodecim* 7.15). All of them mention the walls of Babylon, emphasising that they were made of fired brick. Only Plinius (*NH* 6.30.121; 35.51.182) omits this information in his treatment of the famous walls. The popularity of this *topos* is probably linked to the fact that the walls of Babylon were considered one of the Seven Wonders of the world, although the *topos* itself seems to be older than the known lists of wonders.

Diodorus Siculus describes how Semiramis built the walls of Babylon of fired bricks and undertook other major projects involving this building material, but the information relies on the writings of Ktesias. The same story is later reused by Ovidius and others to furnish a historic setting. Diodorus also relates how Alexander tore down the wall of Babylon and used the fired bricks to build the pyre for Hephaistion. Other authors, such as Vitruvius and later Martialis, refer to the walls of Babylon as the prime example of this particular building material. Hyginus mentions the walls of Babylon as one of the Seven Wonders of the world. However, he has merged this theme with the *topos* of fired bricks. Possibly, Vitruvius influenced

Hyginus, or it was the other way around. Strabon also brings up the two themes, but separately. The passages by Justinus, Orosius and Cassiodorus demonstrate the persistence of this *topos* and its continued appeal.

There are different words for ‘brick’ in Latin (Gerding 2016). Vitruvius, Hyginus, Martialis, Justinus and Cassiodorus all use the term *later coctus*, which is the one that we encounter in the lead plaque of Valdemar.

Conclusion

The introduction of fired bricks in Scandinavia was part of a wider diffusion process spanning over central, western and northern Europe. Christian monastic orders seem to have played an important role in this process, which entailed the revival of an ancient Roman building tradition after a period of dormancy. Regardless of the channels of communication, it is likely that the innovation carried connotations of grandeur and great antiquity.

The mention of fired bricks in the second epitaph of Valdemar the Great can be regarded as a reference to the innovativeness of the commissioner. However, the act of putting it down in writing, using this particular phrasing, may also indicate something else. The lead plaque of Valdemar has been compared to other royal, and even imperial, epitaphs (Bartlett 2020: 267). I would like to go further and suggest that this kind of *gesta*, in particular the listing of military and architectural exploits, originates from and converses with an ancient Roman laudatory tradition. The curious insertion of a specific building material does not belong in this context, but can be understood in a similar, intertextual, way.

In the literary corpus of classical and early Christian Latin texts mentions of fired bricks are surprisingly few. A considerable part of these passages refers to one particular monument, the walls of Babylon. As shown above, this theme constitutes a consistent literary *topos*, more popular than for example the Seven Wonders. Throughout antiquity, the near mythical walls of Babylon and fired bricks were intimately connected. Anyone who was familiar with the classical literary tradition would have been aware of the association.

The epitaph explains that Valdemar was a great builder, even an innovative one. If the words *Murus ... ex lateribus coctis ... construxit* were written with the above *topos* in mind, it would also have implied that Valdemar was on par with the magnificent kings and queens of antiquity, and that his achievements were on a Biblical scale.

In the end, we may only speculate on whether any of these classical texts inspired the author of the epitaph of Valdemar or even the king himself in his deeds. At least we know that Absalon donated a copy of Justinus’ *Epitome* to the monastery at Sorø. Fired bricks appear to have been introduced in Scandinavia during Valdemar’s reign, and one of the very first brick constructions was Danevirke, a monumental land wall shielding the realm towards the south. The comparison to the walls of Babylon would have made a striking point.

Acknowledgement

The author is very grateful to Thomas Rydén for sharing information about the personal library of Absalon, and to Gunilla Gardelin for kindly facilitating access to her recent publication.

References

- Bartlett, R. 2020. *Royal Blood. Dynastic Politics in Medieval Europe*. Cambridge.
- Bertelsen, T. 2022. *Ex lateribus coctis. Ringsted Klosterkirke og den tidligste tegl*. Copenhagen.
- Biermann, F. & Hermann, C. 2014. The Origin and Rise of Brick Technology and Use in Medieval Pomerania, Pomerelia and Lower Silesia. In: Ratilainen, T., Bernotas, R. & Herrmann, C. (eds.) *Fresh Approaches to the Brick Production and Use in the Middle Ages*. Oxford, 51–60.
- Gardelin, G. 2024. Influences and Networking in Danish Brick Architecture During the Twelfth and Sixteenth Centuries. In: Bouwmeester, J., Patrick, L. & Berryman, D. (eds.) *Building Networks. Exchange of Knowledge, Ideas and Materials in Medieval and Post-Medieval Europe*. Themes in Contemporary Archaeology. Cham, 57–73.
- George, A.R. 2003. *The Babylonian Gilgamesh Epic. Introduction, critical edition and cuneiform text*. Oxford.
- Gerding, H. 2006. Early use of fired brick in Hellenistic and Roman architecture. In: Mattusch, C., Donohue, A. & Brauer, A. (eds.) *Common Ground. Archaeology, Art, Science and Humanities: The Proceedings of the 16th International Congress of Classical Archaeology, Boston 2003*. Oxford, 355–358.
- 2016. Later, laterculus and testa. New perspectives on Latin brick terminology. *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 9, 7–31.
- (forthcoming). *The diffusion of fired bricks in Hellenistic Europe*. *ActaRom-4* 65. Stockholm.
- Gertz, M.C. 1917–1920. *Scriptores minores historiae Danicae: medii aevi / ex codicibus denuo recensuit*. Copenhagen.
- Hermansen, V. & Nørlund, P. (eds.). 1936. *Danmarks kirker 5 Sorø amt*. København.
- Meißner, K. 2007. *Früher Backsteinbau in Dänemark. Eine ikonologische Untersuchung*. MA thesis, University of Hamburg.
- Mortensen, L.B. 2015. Comparing and Connecting. The Rise of Fast Historiography in Latin and Vernacular (12th–13th cent.). *Medieval Worlds* 2015, 25–39.
- Nawrocki, P. 2010. *Der frühe dänische Backsteinbau. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte der Waldemarzeit*. Studien zur Backsteinarchitektur 9. Berlin.
- Nichols, A. 2008. *The complete fragments of Ctesias of Cnidus. Translation and commentary with an introduction*. Ph.D. diss., University of Florida.
- Östborn, P. & Gerding, H. 2015. The diffusion of fired bricks in Hellenistic Europe. A similarity network analysis. *Journal of Archaeological Method and Theory* 22:1, 306–344.
- Perlich, B. 2007. *Mittelalterlicher Backsteinbau. Zur Frage nach der Herkunft der Backsteintechnik*. Petersberg.
- Sawyer, B. 1985. Valdemar, Absalon and Saxo. Historiography and Politics in Medieval Denmark. *Revue belge de philologie et d’histoire* 63, 685–705.
- Shepherd, E.J. 2016. Tegole piane di età romana. Una tipologia influenzata dalle culture “locali”, una diffusione stimolata

dall'espansione militare. In: Bukowiecki, E., Volpe, R. & Wulf-Rheidt, U. (eds.) *Il laterizio nei cantieri imperiali. Roma e il Mediterraneo. Atti del I workshop "Laterizio"*. Archeologia dell'Architettura 20. Sesto Fiorentino, 120–132.

van de Mierop, M. 2003. Reading Babylon. *American Journal of Archaeology* 107, 257–275.

Witte, F. 2020. Gebackene Steine. Waldemar der Grosse und die Backsteinmauer im Danewerk. *Ziegelei-Museum* 37, 6–25.

Danske landsbykirker som nationale symboler

POUL GRINDER-HANSEN

Danish village churches as national symbols

The Danish medieval village churches are both cultural heritage and the home for Christian congregations. This article draws attention to a third aspect: the role of the village churches as symbols of Denmark. These churches, often white-washed with red tile roofs, have been seen as true expressions of the Danish people. A statistical survey from 2020 shows that among the most important reasons to be a member of the Danish Evangelical State church ('Folkekirken') is a wish to preserve the old church buildings combined with a sense

that as a Dane you should be a member. The background for this view of village churches is a fusion of new ideals of free and enlightened peasants, church and nation which arose in the 19th century, especially inspired by the thoughts of the Danish poet N.F.S. Grundtvig, in the 20th century to be adapted and developed by the social democratic party. This was combined with seeing the Middle Ages as a glorious period of Danish history. A similar development did not take place in Sweden.

Danmark har i en sjælden grad bevaret sine middelalderlige kirker. Skovene er opdyrkede, søer udtørrede, ja hele landskabet forvandlet. [...] Kun sognekirkerne findes bevarede, endog i funktion, som fikspunkter af kontinuitet, besøgte og anvendte af mennesker i århundreder. (Wienberg 1993: 7)

De danske middelalderkirker er ubestrideligt uundværlige historiske og arkæologiske kilder. Samtidig er de rammer om et moderne kirkeliv. Denne dobbeltsidighed af kulturarv og kristen brugsbygning, som i andre europæiske lande giver anledning til dilemmaer, anses på dansk grund generelt som uproblematisk (Kjær & Grinder-Hansen 2022). I den danske folkekirke skal hvert enkelt menighedsråd sikre vedligeholdelse og bevaring af kirkens historiske bygning, inventar og gravminder, i lige så høj grad som det skal sørge for, at kirkerne er gode rammer om kirkelivet, og at kirkegårdene fremtræder i værdig stand. Biskoppen og stiftet afgør, hvad der må ændres i den enkelte kirke. Det sker på baggrund af rådgivning fra Nationalmuseet, som får alle sager til udtalelse, men museet er ikke den antikvariske myndighed (Kjær *et al.* 1998; Trampedach 2018; Madsen 2021).

I et skæringspunkt mellem kulturarv og kirkeliv ligger et særligt dansk fænomen, nemlig at kirkerne også fungerer som nationale symboler. Det gælder især den ikoniske danske landsbykirke, som typisk har en romansk kerne, hvortil er føjet en række tilbygninger i gotisk stil. Som fremhævet af Jes Wienberg er det gotikken,

[...] der har skabt det, vi i dag opfatter som den typiske danske kirke: En hvidkalket kirke med tårn, kamtakker og røde teglhængte tage omgivet af landsbyens bindingsværksgårde. (Wienberg 1993: 12)

Den hvidkalkede gotiserede landsbykirke med rødt tag er blevet indbegrebet af danskhed (Hauge 2013: 33) (fig. 1).

Landbykirkernes rolle som nationale symboler nævnes ganske vist slet ikke i det grundlæggende værk om danske, nationale symboler, der ellers skildrer talrige eksemplarer fra officielle statslige symboler som flag og rigsvåben til uofficielle nationale symboler som bøgeskove, historiske hændelser, nationale dyr og mytiske helte (Adriansen 2003). Men det er ikke svært at finde eksempler, hvor kirkebygninger er blevet brugt som velegnede symboler på Danmark (fig. 2). Mest vægtigt kan kirkernes kobling til en dansk identitet dokumenteres gennem den brede undersøgelse, som blev gennemført af Folkekirken Uddannelses- og Videnscenter i 2020 (Poulsen *et al.* 2021). Undersøgelsen baserede sig på spørgeskemaundersøgelser blandt 4.109 danskere, der skulle afdække, hvorfor danskere er medlemmer af folkekirken. Antallet af medlemmer af folkekirken er siden 1990 faldet fra 89 % af befolkningen til 74 % i 2020, og selv om faldet stemmer overens med en generel europæisk tendens til sekularisering og øget individualisering, skyldes faldet i Danmark først og fremmest indvandring, idet medlemsprocenten blandt mennesker med dansk herkomst, som det hedder i rapporten, har ligget ret stabilt omkring 85 %. De 5 hyppigste grunde til folkekirkemedlemskab var følgende: 1) Jeg er medlem af folkekirken, fordi mine forældre fik mig døbt (65 %), 2) Jeg vil gerne bevare de historiske kirkebygninger (60 %), 3) Jeg vil gerne have ret til at benytte mig af kirkens tilbud, hvis jeg ønsker det (60 %), 4) Jeg vil støtte op om den kristne kulturarv (58 %), 5) Som dansk statsborger er det naturligt at være medlem af folkekirken (51 %). For de fleste respondenter smeltede flere af disse faktorer sammen. Folkekirkens medlemmer fastholdes og motiveres altså først og frem-

Fig. 1. Den danske landsbykirke på forsiden af bladet *De tusind Hjem* fra 1913. Efter Wienberg 1993.

mest af et fællesskab om familien, historien, nationen og samfundsstrukturen, og de fysiske kirkebygninger er en vigtig del af dette. Kun 43 % angav en personlig kristen tro som bevæggrund for medlemskab. Men manglen på tro var altså ikke et problem i forhold til tilknytningen til folkekirken.

En interviewundersøgelse fra 2018–2019 blandt ikke-troende danskere, hvoraf nogle dog var medlemmer af folkekirken, viste, at de interviewede i høj grad identificerede sig som "kulturkristne" og ubevidst hele tiden talte om, hvordan "vi", dvs. danskerne som folk, ikke rigtig tror på Gud, men er knyttet til kirkerne, og hvordan "vi" går i kirke til jul (Lundmark & Mauritsen 2022). Artiklen argumenterer for, at det syn på kulturkristendom, som interview-deltagerne udfoldede, er forbundet med en idé om danskhed og danske værdier og en opfattelse af en

dansk national identitet med dybe *rødder*. Begrebet "civil religion" er søgt anvendt på en ikke-religiøs begrundet tilknytning til kirken (Warburg 2013), men dette begreb antyder snarest en statslig, strategisk brug af religion til at fejre og helliggøre en nation. Danskernes selvforståelse som kulturkristne udtrykker et fokus på et så at sige nedarvet eller medfødt kulturelt tilhørsforhold og fællesskab. I den forstand er brugen af ordet folk i betegnelsen "folkekirke" ikke malplaceret (Mauritsen *et al.* 2023).

Resultaterne kan sammenlignes med den svenske undersøgelse fra 2023, *Att möta förändring*, ved firmaet NOVUS af "allmänhetens bild av Svenska kyrkans förvaltning av det kyrkliga kulturarvet" (Svenska kyrkan 2023). Når de udspurgte valgte, hvilke udsagn der passede til deres opfattelse af kirkerne, svarede 61 %, at de er vigtige ved store hændelser i livet og ligeledes 61 %, at de er kulturhistorisk værdifulde bygninger. 43 % sagde, at de er vigtige steder for stilhed og eftertanke og 43 % sagde, at de har betydning som samlingspunkt ved krisesituationer. 38 % erklærede, at de er et vigtigt landemærke i landskabet eller bybilledet, mens 35 % så kirkerne som symbol på et kristent fællesskab og 34 % som et vigtigt symbol på kulturelle værdier. Svarmulighederne er formuleret anderledes end den danske undersøgelse fra 2020, men det fremgår, at kirkerne i Sverige ligesom i Danmark ses som værdifulde kulturminde, der skal bevares for eftertiden. Det springer i øjnene, at den svenske undersøgelse nok har svar, der forbinder kirkerne med positive værdier som kristent fællesskab eller kulturelle værdier, men ikke har svarmuligheder, der tydeligt forbinder kirkerne med en svensk national identitet. Det nærmeste er svarene, at kirkerne viser, at Sverige er et kristent land 27 %, at de er vigtige for lokalsamfundet 26 % og at de er vigtige symboler for lokalområdet 23 %. Måske har analysefirmaet

Fig. 2. Det officielle julekort fra Danmarks Udenrigsministerium viste i 2010 en mand på en gavebelæst cykel foran en ægte, dansk landsbykirke. Jul i Danmark er forbundet med kirkegang, men det er bemærkelsesværdigt set med udenlandske briller, at landsbykirken bruges så markant i en officiel statslig hilsen. Screenshot fra Udenrigsministeriets hjemmeside, gengivet af *Kristeligt Dagblad* online 3.12.2010 (19 August 2024).

Fig. 3. Den middelalderlige kirke i Greve på Sjælland er selve indbegrebet af den typiske danske landsbykirke. Foto: Poul Grinder-Hansen, 2011.

slet ikke fundet det relevant eller passende at sammenkoble svensk identitet og kirker, således som det sker i den danske undersøgelse.

En undersøgelse af centrale værdier i den svenske kirke-lige kulturarvspolitik viser, at kirkernes rolle som nationale symboler allerede i 1920'erne forsvandt fra den officielle svenske sprogbrug i forbindelse med kirkelige kultur-værdier (Harding 2018: 9f). Derimod er der i Danmark en veletableret italesættelse af kirkerne som noget særligt dansk. En udbredt populær bog fra midten af 1900-tallet om de middelalderlige danske kirkers bygningshistorie og udsmykning bærer det karakteristiske, inkluderende navn *Vore gamle kirker*. Indledningen rummer et par markante formuleringer:

Kirken står der midt i det danske landskab og minder os om den historiske sammenhæng i vores folk. Landsbykirken hører på afgørende måde med i vor forestilling om Danmark. (Hastrup 1941: 9f)

Bogens første udgave udkom under den tyske besættelse af Danmark, hvor en bølge af nationalt sammenhold skyllede gennem den undertrykte befolkning, men formuleringerne er ikke mere tidsbundne, end at ganske samme formulering findes i bogens 3. udgave, der udkom i 2. oplag i 1967 (Hastrup 1967). Det er ikke svært at finde lignende formuleringer.

For det danske kultursamfund, for hele folket – kirke-gængere eller ej – er de en kunstskat, en åndelig kapital; skabt af danske. (Exner & Finsen 1961: 12)

Et halvt århundrede efter kan man finde den samme tanke-gang, om end med en lidt mere afdæmpet formulering:

Kirkerne er os stadig ”som Hjemmet saa kære”, som det hedder i en af Grundtvigs salmer. Der er ikke mange steder i verden, hvor kirkerne er så velholdte som i Danmark; vi er stolte af dem [...]. (Smedegaard Andersen 2013: 12)

Bemærk fællesskabsordene ”os” og ”vi”, dvs. ”vi danskere”. Og danskernes forhold til kirkerne blev i 2014 sammen-fattet således af Sjællands daværende biskop Peter Fischer Møller (fig. 3):

Glæden ved og stoltheden over middelalderkirkerne er en medvirkende årsag til, at 4 ud af 5 danskere er betalende medlemmer af folkekirken. (Bahn *et al.* 2014: 5)

Interessant nok har denne kobling mellem kirker og det danske folk også fundet vej til markante venstreorienterede forfattere og kunstnere, fordi de opfattede kirkebygningerne og deres udsmykning som folkets kunstneriske udtryk. Det gjaldt f.eks. den kommunistiske kunstformidler Broby Johansen, der udgav den første populære danske bog om middelalderens kalkmalerier (Broby Johansen 1948) og opfattede billederne – især de sengotiske – som folkets udtryk. De var skabt af jævne folk. Den danske maler Asger Jorn tog i 1960'erne initiativ til en rigt illustreret bogserie med den samlende titel *10.000 års nordisk folke-kunst*, hvor flere af bindene handler om nordiske kirker

Fig. 4. Frederikskirken i Skåde ved Århus blev opført under den tyske besættelse af Danmark og tegnet af H. Lønborg Jensen. Den er navngivet efter den danske kronprins, og som national manifestation skulle den ligne en rigtig dansk landsbykirke. Foto: Nils Jepsen 2007, Wikimedia Commons (19 August 2024)

og kirkeudsmykninger, bl.a. de romanske gyldne altre fra overvejende danske kirker (som med deres sofistikerede ikonografi og latinske indskrifter ellers ikke just springer i øjnene som folkekunst (Grinder-Hansen *et al.* 1999)). Men i Jorns øjne var kirkekunsten skabt af almindelige nordboere (Jorn 1965). Således kunne danske kulturpersonligheder fra nationalkonservative til kommunister enes om at forstå de middelalderlige kirkebygninger som et sandt udtryk for det danske folk.

En forklaring på denne forbindelse mellem folket og de danske middelalderkirker kan findes i 1800-tallets nationale vækkelse i Danmark, hvor – udover den hedenske oldtid – den ældre middelalder kom til at spille en særlig rolle. I århundredets løb oplevede det danske rige krigsnederlag, som medførte adskillelsen fra Norge i 1814 og tabet af hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg efter krigen mod Preussen og Østrig i 1864. Tilbage var et amputeret land, men et land – hvis vi ser bort fra Atlanterhavsøerne Færøerne, Island og Grønland og kolonien Dansk Vestindien – med en meget homogen, dansktalende befolkning. For 1800-tallets kunstnere blev det en mission at henlede opmærksomheden på særlige danske værdier, det danske landskab og den danske historie. En af de centrale skikkelser var forfatteren Bernhard Severin Ingemann, som i årene 1824–1836 udgav en række romaner med temaer fra dansk middelalderhistorie. Bøgerne blev folkelæsning både i by

og på land, og de spredte en opfattelse af en dansk nation baseret på det danske folk, på tværs af rang og stand (Martinsen 2012; Møller *et al.* 2023: 398ff). Målet med bøgerne var at vække mod og begejstring hos en kriseramt befolkning, som af middelalderens Danmarkshistorie kunne lære, hvordan land og folk før havde kunne rejse sig til styrke efter modgang og trængsel. Eftersom de populære bøger udspillede sig i middelalderen, kunne de vække en interesse for de bevarede middelalderlige bygningsværker, som læserne fandt overalt i landet: landsbykirkerne. En anden forudsætning for en udbredt interesse for sagnhistorien og den ældre middelalder var den middelalderlige historiker Saxo Grammaticus, hvis latinsprogede Danmarkskrønike om Danmarks historie fra de ældste tider til 1185 udkom i en ny, fordansket udgave ved den danske præst og digter N.F.S. Grundtvig 1818–1823. Grundtvig valgte at oversætte den elegante latin til et bredt og folkeligt dansk, med det udtrykkelige mål at bygge en bro, hvor

[...] folket og de Bog-lærde kunne mødes, lære at forstå og agte hinanden. (Pedersen 2020, afsnit 6–7)

Værket, som gik hånd i hånd med en oversættelse af Snorres Heimskringla, solgte i første omgang ikke godt, men fra 1840'erne nød det nyoversatte middelalderlige og nationale bogværk efterhånden en pæn udbredelse.

Den nok mest betydningsfulde følge af Grundtvigs mangesidige virksomhed var imidlertid etableringen af de danske folkehøjskoler, som siden 1840'erne skød op rundt om i Danmark som skoler for almindelige unge mennesker uden pensumkrav og eksaminer, men med levende og inspirerende fortællinger med vægt på nordisk mytologi og historie, kombineret med praktiske øvelser i fag som legemsøvelser eller træarbejder. Mottoet for de første højskoler var "Fra almue til folk", og målet blev i høj grad opnået (Korsgaard 2013: 23f). De unge kom tilbage fra højskolerne til deres hjemegne med en levende følelse af at være en del af et frit, folkeligt fællesskab, hvor dialog, samarbejde og handlekraft kunne flytte grænser. Højskolernes ideologi var med til at erobre Danmarkshistorien fra den traditionelle elite og gøre historien og dermed også de historiske monumenter til noget, der blev oplevet som fælles eje for et bredt udsnit af befolkningen. Den stadigt stærkere arbejderbevægelse overtog og udbyggede den opfattelse af det danske folk, som allerede var etableret af 1800-tallets bondenationalisme. Det nye socialdemokratiske partiprogram fra 1934 bar således titlen *Danmark for Folket* for at markere, at partiet ikke mere så sig selv som en repræsentant for en klasse, men for hele det danske folk (Korsgaard 2004: 466). Og statskirken, "folkekirken", blev af det danske socialdemokrati set som en naturlig del af et nationalt velfærdssamfund (fig. 4). En lignende sammensmeltning af folk, kirke og nation med udspring i nationalt vakte bønder opstod ikke i Sverige (Claesson 2004: 61ff). Mens Danmark fastholdt en etnisk tænkning om nationen som fællesskabet af danskere, fik det – i lange tider – socialdemokratisk dominerede Sverige i 1900-tallet en forståelse af nationen, hvor det væsentlige var borgernes forhold til staten og ikke indbyggernes historiske rødder i landet (Levitt 2015: 45).

Hertil kommer, at mens der i Danmark, som ovenfor skildret, tilkommer middelalderen en væsentlig (men i sandhedens interesse ikke enerådende) rolle i den nationale selvforståelse med helte som Tyra Danebod, Knud den Store, Valdemar den Store, biskop Absalon eller Valdemar Sej, er det skikkelser fra renæssancen eller senere tider, der i traditionel svensk ideologi står som nationsbyggere, først og fremmest Gustav Vasa, der næppe tilfældigt troner som gigantstatue i Nordiska Museet over den manende tekst: "Warer swenske" (vær svenske!). Men også senere konger som Karl XI og Karl XII har haft karakter af nationalhelte (Hagren 2021: 483).

Flere faktorer spiller således sammen som en sandsynlig forklaring på, at de middelalderlige danske landsbykirker har fået og stadig har en betydning som nationale symboler, som ikke genfindes for de svenske landsbykirkers vedkommende. Det vil i en dansk sammenhæng være vanskeligt at forestille sig en indledning til en bog om landsbykirker som denne svenske, der er skrevet i 1972:

För flertalet nutidsmänniskor är kyrkobyggnaden inte någonting annat än en lokal för ett fåtal personer med en speciellt religiös läggning. (Holmberg 1990: 7)

Referencer

- Adriansen, I. 2003. *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830–2000 I–II*. København.
- Bahn, L., Bollmann, K. & Munck, K. 2014. *Middelalderkirkens vedligeholdelse*. Roskilde.
- Broby Johansen, R. 1948. *Den danske Billedbibel i Kalkmalerier*. København.
- Claesson, U. 2004. *Folkhemmets kyrka. Harold Hallén och folkkyrkans genombrott*. Uppsala.
- Exner, J. & Finsen, H. 1961. *Kirken i landskabet*. København.
- Grinder-Hansen, P., Jorn, A. & Franceschi, G. 1999. *Nordens gyldne billeder fra ældre middelalder*. København.
- Hagren, K.I. 2021. Nature, modernity, and diversity. Swedish national identity in a touring association's yearbooks 1886–2013. *National Identities*, 23:5, 473–490.
- Harding, T. 2018. Preserving Churches for Future Generations. Central values in Swedish Policies on Church Heritage. *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift* vol. 21:1, 5–24.
- Hastrup, T. 1941. *Vore gamle Kirker*. København.
- 1967. *Vore gamle Kirker*. 3. udgave. København.
- Hauge, H. 2013. *Danmark*. Aarhus.
- Holmberg, R. 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle*. Stockholm.
- Jorn, A. 1965. Randanmærkninger af Asger Jorn. I: Cinthio, E., Jorn, A. & Franceschi, G. *Skånes romanske stensulptur*. København, 343–349.
- Kjær, U. & Grinder-Hansen, P. 2022. Churches as places of Worship, Cultural Heritage, and National Symbols. Centralism, Autonomy, and the Hybrid Nature of Church-State Relations in Denmark. I: Hemel, E.v.d., Salemink, O. & Stengs, I. (red.) *Managing sacralities. Competing and Converging Claims of Religious Heritage*. New York, 69–89.
- Kjær, U., Søndergaard Nielsen, K. & Trampedach, K. 1998. Nationalmuseet i kirken. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 167–183.
- Korsgaard, O. 2004. *Kampen om folket. Et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*. København.
- 2013. *Folk*. Aarhus.
- Levitt, P. 2015. *Artifacts and allegiances. How museums put the nation and the world on display*. Oakland.
- Lundmark, E. & Mauritsen, A.L. 2022. Nonbelief, Majority Church, and National Identity. Conceptions of Cultural Christianity, The Danish 'Folk Church', and Danishness. *Nordic Journal of Religion and Society* 35:2, 83–95.
- Madsen, P.K. 2021. Kulthus og kulturarv. Kirkernes vedligeholdelse og overlevelse. I: Jørgensen, H.N., Madsen, P.K. & Wass, I. (red.) *Herrens Hus, Herrens Have*. Aarhus, 181–193.
- Martinsen, L.K. 2012. Bondefrihed og andre verdensbilleder. Idehistoriske studier af B.S. Ingemanns Danmarkshistorie 1824–1836. *TEMP. Tidsskrift for historie* 5, 75–104.
- Mauritsen, A.L., Borup, J., Vejrup Nielsen, M. & Grant Purzycki, B. 2023. Cultural religion. Patterns of contemporary majority religion in Denmark. *Journal of Contemporary Religion* 38:2, 261–281.
- Møller, L., Hjort Møller, A., Grossen Jørgensen, L., Zetterberg-Nielsen, S. & Kjærulff, B.M. 2023. *Middelalderisme i dansk romantisk litteratur*. Aarhus.
- Pedersen, V.A. 2020. Indledning til Danmarks Krønike af Saxo Grammaticus. Grundtvigs Værker. www.grundtvigsværker.dk/pdf/1818_335A_1_intro.pdf (besøgt 6. April 2024).

- Poulsen, J., Krabbe Trolle, A., Friischman Larsen, M. & Schønwandt Mortensen, B. 2021. *Religiositet og forholdet til folkekirken 2020. Bog 1 – Kvantitative Studier*. København.
- Smedegaard Andersen, L. 2013. *Huset med de mange boliger*. København.
- Svenska kyrkan. 2023. *Att möta förändring. Svenska kyrkans redovisning till regeringen angående de kyrkoantikvariska frågorna inför kontrollstationen 2024*. Uppsala.
- Trampedach, K. 2018. Decision-Making Based on Dialogue. Preservation of Danish Churches under the Consultancy of the Danish National Museum. I: Heritage, A. & Copithorne, J. (red.) *Sharing Conservation Decisions. Current Issues and Future Strategies*. Rom, 131–141.
- Warburg, M. 2013. Gud bevare Danmark. Dansk civilreligion i det store og små. I: Warburg, M., Engelbrecht Larsen, S. & Schütze, L.M. (red.) *Civilreligion i Danmark. Ritualer, myter og steder*. Højbjerg, 7–53.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm.

Gärestadsskatten och Blekinges kristnande

INGRID GUSTIN

The Hoard from Gärestad and the Christianization of Blekinge

Blekinge's second largest Viking Age hoard was discovered in 1888 in the village of Gärestad, east of Ronneby. The total weight of the hoard amounts to more than 2055 grams. The find consists of 1439 coins as well as three arm rings, the remains of a necklace in the form of a braid of threads, and five pieces of hacksilver.

Fragments of pottery and a round earthenware lid were also found at the site of the Gärestad hoard, suggesting that

the hoard was stored in a container. Why was this hoard put in a vessel and why were no more coins added to the hoard around 1060? In this article I will answer the questions by looking at the location, the composition and depositional pattern of the find. Based on historical sources I argue that the events that led to the hoard being left in the ground could be linked to the Christianization of Blekinge.

Inledning

Vid markarbeten i Blekinge år 1888 påträffades ett stort vikingatida skattfynd i Gärestad, en by belägen strax öster om Ronneby. Skatten hittades

[...] vid tre olika tillfällen och av tre personer men på ett och samma ställe, dels vid harvning under juni månad, dels vid potatisplockning, dels slutligen vid sällning av den i samband med potatisskörden uppluckrade jorden på fyndplatsen i oktober samma år.

Gärestadsskatten utgörs av 1 439 mynt samt 126,88 g smycke- och hacksilver i form av tre armringar, rester av en flätad halsring samt fem bitar hacksilver (Hårdh 1977: 38) (fig. 1). Eventuellt kan även ett halsband, numera försvunnet, ha ingått i skatten (Jonsson 2010: 14). Den totala vikten för skatten uppgår till mer än 2 055 g, vilket innebär att skatten är Blekinges näst största skattfynd. Det största skattfyndet i detta landskap utgörs av den osedvanligt stora Johannishusskatten, vars totala vikt uppgår till hela 6 240 g.

På platsen där Gärestadsskatten påträffades framkom även bitar av ett lerkärl och ett runt lock (Myrberg 2010: 18), vilket visar att skatten hade förvarats i en kruka. Varför hade en kruka med silver deponerats i Gärestad? I denna artikel ska jag besvara frågan genom att se till platsen, fyndets sammansättning och depositionsmonster samt till de händelser som kan ha lett fram till att den nedgrävda krukans med silver blev kvar i marken.

Gärestad och omlandet

Gärestad by är belägen i Edestads socken, Medelstads härad (fig. 2). I Fornsök anges att skattfyndsplatsen låg invid eller precis utanför Gärestads bytomts sydvästra

hörn sett till utsträckningen för bytomten vid enskiftet 1825 (Fornsök).

I sammanhang där Gärestad diskuteras framförs ibland att namnet skulle indikera att byn en gång varit säte för en jarl. I det tidigaste dokumentet där ortnamnet uppträder skrivs det "Jerllestadt" (cirka 1570) och förleden skulle eventuellt kunna härledas till ordet "jarl". Det finns dessutom vissa namnmässiga likheter med den sydostskånska byn Järrestad som i ett dokument från 1322 stavades "Iarllestatha" (Hallberg 1990: 22). Förledet "Iarlle" (eller "Iarli") har en mycket tydlig koppling till mansnamnet "Jarl" (Pamp 1983: 28; Wahlberg 2003: 157); ortnamnet har därför ansetts betyda "Jarlens bosättning" (Söderberg 2003: 11). De arkeologiska utgrävningar som senare företagits i Järrestad har också visat att platsen verkligen var säte för aristokratin i sydöstra Skåne under yngre järnåldern (Söderberg 2003).

För Gärestads del finns däremot inga högmedeltida dokument där ortnamnet anges, vilket gör det svårare att få fram den ursprungliga betydelsen bakom ortnamnet. I andra äldre dokument benämns byn "Jernestad" (år 1591–1592), "Jerrestadt" (år 1595–1596) och "Jerestad" (1604–1605). Ortnamnsforskare har utifrån dessa namnangivelser antagit att förledet kommer från fornsvenskans "iædhur" som betyder "kant", "rand" eller "grusås" eller från det fornsvenska mansnamnet *Iære* som är en kortform av namnet *Iærund*. Det sistnämnda namnet kan då ha utgjort förleden i "Jernestad" (Ohlsson 1948: 69).

Även om ortnamnet Gärestad inte kan tas till intäkt för att byn uppkallats efter jarlens säte finns det ett antal fornlämningar och arkeologiska företeelser i närområdet som indikerar att området varit viktigt för järnålderseliten i mellersta Blekinge. Cirka 3 km rakt öster om Gärestad finns Blekinges kanske mest kända fornlämning från yngre järnåldern; Björketorps monumentet. Det består

Fig. 1. a) Armring från Gärestadsskatten i form av en bandformig ten med stämplornamentik. Från skatten föreligger ytterligare en armring av samma typ. b) Halsring från Gärestadsskatten i form av en fläta av trådar. c) Armring i form av en slät ten och spiralknut från Gärestadsskatten. Foto: Mikael Henriksson, Blekinge Museum.

av tre höga resta stenar, varav en med en runskrift som anses tillkommen på till 600-talet. Invid de resta stenarna finns ett mindre gravfält från järnåldern innehållande bland annat en domarring.

Björketorpsmonumentet är beläget precis på gränsen mellan socknarna Edestad och Listerby. Det bör ha varit synligt för dem som färdades norrut på den gamla färdvägen till Hjortsberga och Västra Vång. Den sistnämnda platsen, belägen cirka 8,5 km nordost om Gärestad,

utgjorde centralplats i mellersta Blekinge under yngre järnåldern. Söder om Västra Vång breder det stora gravfältet Kasakulle ut sig. Även Hjortsberga, cirka 5 km nordost om Gärestad, utgjorde en betydelsefull plats under yngre järnålder och tidig medeltid. Kyrkan i Hjortsberga, som dateras till 1200-talet, är troligen den äldsta stenkyrka som uppförts i Blekinge. I närheten av kyrkan finns ett större gravfält från yngre järnålder/vikingatid (Henriksson & Nilsson 2016).

Medelstads härad, som Gärestad tillhör, var sannolikt den befolkningstätaste regionen i Blekinge under yngre järnålder (Hårdh 1976a: 151). Detta härad är också den region i Blekinge där flest skattfynd, sex stycken, påträffats. Utöver Gärestadsskatten utgörs de av skattfynden från Yxnarum (Listerby sn), okänd fyndort i Listerby sn, Johannishus/Västra Vång (Hjortsberga sn), Gredeby (Nättraby sn) samt Vämö (Karlskrona stad) (Gustin 2024b).

Skattfynden från Medelstad härad indikerar att området hade utvecklade överregionala kontakter under vikingatid. Intressant i detta sammanhang är även den kruka som Gärestadsskatten var nedlagd i. Godset till krukans utgjordes av östersjökeramik av god kvalitet (Roslund 2001: 168f; Brorsson & Henriksson 2011) (fig. 3). Östersjökeramik har endast påträffats på tre platser i Ble-

Fig. 2. Karta som visar de 13 vikingatida skattfynden i Blekinge. Gärestadsskatten har markerats med en röd cirkel och är nr 5 på kartan. Bearbetning efter Myrberg 2000: 12 karta 3.

Fig. 3. Lock till den kruka av östersjökeramik som Gärestadsskatten var nedlagd i. Foto: Mikael Henriksson, Blekinge Museum.

kinge. Förutom i Gärestad förekommer östersjökeramik i Augerum, en möjlig vikingatida stormannamiljö (Lihammer 2003: 263), samt i Västra Vång (Brorsson 2016: 72).

Enligt Mats Roslund indikerar östersjökeramiken i Blekinge, som främst kommer från Augerum, att östra Blekinges kulturkontakter sträckte sig mot östra Götaland och Öland under sen vikingatid/tidig medeltid snarare än mot Skåne, det danska området, och det slaviska området (Roslund 2001: 169). För mellersta Blekinges och Gärestads del visar dock sammansättningen av olika mynttyper i skattfyndet att det här fanns andra över-regionala kontakter.

Sammanställningen av mynttyper i Gärestadsskatten

Den stora merparten, 70 procent, av mynten i Gärestadsskatten kommer från det tyska riket. Den näst största gruppen, 16 procent, utgörs av mynt från England. Mynten från Skandinavien, Danmark och Kalifatet utgör alla betydligt mindre andelar (fig. 4). Att andelen tyska mynt är mycket hög stämmer väl överens med sammansättningen i andra skattfynd från 1000-talet i Blekinge.

Sammanställningen av mynt i Gärestadsskatten skiljer sig inte nämnvärt från den närbelägna Johannishusskatten; båda skattfynden består till största delen av tyska mynt, medan den näst största gruppen utgörs av engelska mynt. De tyska mynten i Johannishusskatten härrör troligen från den handel och det varuutbyte som ägde rum på handelsplatser i de södra delarna av Östersjöområdet (Gustin 2024a). Samma förhållande bör gälla för de tyska mynten i Gärestadsskatten. Det finns dock skillnader i hur andelen mynt fördelar sig mellan olika tyska myntorter i de båda skatterna. I Johannishusskatten finns ett stort antal mynt från städerna Köln och Deventer i regionen Niederlothringen (Jonsson 2010; Gustin 2024a). Gärestadsskatten domineras däremot av mynt från Goslar i region Sachsen. Skillnaden indikerar att de båda skatterna är fristående från varandra.

Det finns dock en företeelse som är gemensam för Gärestadsskatten och Johannishusskatten; andelen danska mynt är påfallande liten. Detta stämmer med tendensen i Blekinge som helhet, där andelen danska mynt blir lägre i skattfynd efter cirka 1050 (von Heijne 2004: 147, 152, 156f). I Skåne, där den danska kungamakten tidigt etablerade sig i landskapets sydvästra del, utgör de danska mynten däremot en allt större andel från 1040-talet (von Heijne 2004: 156). Den låga andelen danska mynt i Blekinge indikerar att denna region inte var en integrerad del av det danska riket under 1000-talet och början på 1100-talet.

Ett skattfynds kronologiska profil kan ge information om hur det samlades ihop. Mynten i Gärestadsskatten spannar över en lång tidsperiod; det äldsta myntet i skatten är islamiskt och präglad 872/3 medan de yngsta mynten är tyska och engelska. De tre yngsta tyska mynten har en vid datering; 1056–1075 samt 1056–1084 (två stycken). Det yngsta engelska myntet är tillverkat 1056–1059 (Jonsson 2010: 14).

Cecilia Persson (von Heijne) har analyserat sammansättningen av olika engelska mynttyper i vikingatida skattfynd (1992). Utifrån resultatet att vikingatida skattfynd påträffade på det svenska fastlandet ofta innehåller endast en engelsk mynttyp drar hon slutsatsen att de engelska mynten i dessa fall samlats ihop under en kort tid. De många vikingatida gotländska skattfynden samt Johannishusskatten och Gärestadsskatten innehåller däremot ett stort antal mynt av olika typer från det engelska

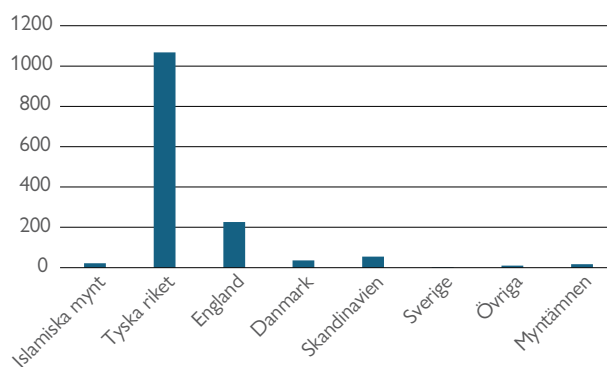

Fig. 4. Antalet mynt från olika länder i Gärestadsskatten.

området. I till exempel Gärestadsskatten förekommer 19 olika typer av engelska mynt, vilka tidsmässigt sträcker sig från Ethelred II (978–1016) till Edvard Bekännaren (1042–1066). Slutsatsen är i detta fall att mynten i skatten lagts ner i omgångar och att skattfyndet utgör en släktskatt. I familjeskatter däremot, har mynten förvärvats, använts och ackumulerats under en generation.

Gärestadsskatten

– nöddeposition eller bankfack?

För att fastställa orsakerna till att skattfynd deponerades har det visat sig fruktbart att se till om de varit nedlagda i ett kärl eller inte. Denna faktor kan i många fall säga något om huruvida det var tänkt att skatten skulle förbli i marken eller om meningen var att den skulle plockas fram igen.

Gruszczyński (2019: 67ff) har indelat skattfynd i olika kategorier baserat på skatternas vikt samt om de varit förvarade i kärl eller ej. Dessa faktorer anses indikera syftet med depositionen och huruvida skatterna var tänkta att återfinnas. Små skatter utan kärl var sannolikt inte tänkta att tas fram igen och de har troligen haft en rituell funktion (Gruszczyński 2019: 349). De mindre skattfynd som förvarats i kärl, benämnda nöddepositioner, var troligen skatter som gömts undan under kristider. Större skatter som förvarades i kärl var avsedda att tas fram igen vid någon tidpunkt, och kanske till och med utökas. Denna kategori av skattfynd benämns besparingar. Utifrån Gruszczyńskis modell räknas skatter som väger över 350 g som stora i Blekinge (Gustin 2024b). Denna typ av skattfynd påträffas ofta i eller vid boplatser. De innehåller också ett brett spektrum av föremålstyper av silver. Dessutom har de i regel samlats ihop under lång tid, kanske flera generationer och ägaren har använt sig av silvret då och då (Gruszczyński 2019: 254f, 348ff).

Hur förhåller sig Gärestadsskatten till de ovan nämnda kategorierna? Som nämnts tidigare finns det uppgifter om att det påträffades bitar av keramik när skatten plockades fram, vilket talar för att mynten och silverföremålen förvarades i ett keramikkärl. Mynten och silverföremålen väger tillsammans mer än 2 055 g, det vill säga långt över brytpunkten för det som enligt Gruszczyński utgör ett skattfynd av typen ”besparing” ihopsamlat under flera generationer. Kategoriseringen stämmer väl överens med Cecilia Perssons (von Heijnes) tankar om att Gärestadsskatten utgjort en släktskatt som samlats ihop i omgångar över lång tid. Dessutom stämmer Gruszczyńskis iakttagelse att depåfynd tillhörande kategorin ”besparingar” ofta framkommit invid boplatser väl samman med att Gärestadsskatten påträffades invid bytomten.

Varför förblev Gärestadsskatten i jorden?

Mynt tycks inte ha tillförts Gärestadsskatten efter cirka 1060 (t.ex. Hårdh 1977: 37). Vad hände i Blekinge vid denna tidpunkt? Och varför förblev silvret i jorden?

Att mitten på 1000-talet kan ha inneburit stora omvälvningar i Blekinge framgår av skriftliga källor (se även Gustin 2024b). Enligt Adam av Bremen ägnade sig Dalbybiskopen Eginus på 1060-talet

[...] med brinnande iver åt hedningarnas omvändelse. Sålunda vann denne man för Kristus många folkstammar, som ännu var hängivna avgudadyrkan, framför allt det vilda folkslag som kallas blekingar [...]. (Adam av Bremen, bok IV, kap. 8)

Omvändelsen inbegrep att blekingarna skulle använda sina besparingar till kristna ändamål. Utifrån vad Adam av Bremen anger var kampanjen lyckad. De omvända kastade

[...] sina skatter och allt vad de hade för biskopens fötter och bad ivrigt att han skulle värdigas ta emot det. Men biskopen avböjde detta och uppmanade dem att för dessa pengar bygga nya kyrkor, mätta de behövande och friköpa fångar [...]. (Adam av Bremen, bok IV, kap. 8)

Eginus missionståg var emellertid antagligen inte fullt så fredligt som Adam av Bremen framställer det. Utifrån berättelser om andra missionståg i södra Skandinavien vid samma tid eller senare går det att sluta sig till att de innefattade plundring och rov så som framgår av berättelsen om Kalmare ledung i Magnussönnernes saga. Det är därför mycket möjligt att biskop Eginus tillskansade sig ”hedningarnas” skatter med tvångsmedel snarare än att blekingarna överlämnade sina ihopsamlade tillgångar fredligt.

Att alla blekingar omedelbart skulle omfamna den kristna läran med så stor glöd som Adam av Bremen gör gällande verkar inte heller speciellt sannolikt. Så vad kan då ha hänt? Av en annan skriftlig källa, Knyttlingasagan, framgår hur de stormän, i detta fall på Bornholm, straffades som i slutet på 1000-talet inte hörsammade den danske kungen Knut den Heliges påbud om ett kristet levnadssätt. I vers 34–40 berättas dramatiskt om stormannen Egil Ragnersen, även kallad Blod-Egil, som skaffat sig ett stort följ på Bornholm. Enligt sagan fick han sitt tillnamn då han efter ett sjöslag mot vänderna släkte sin törst genom att dricka vatten blandat med de sårades blod. Blod-Egil hörsammade inte den danske kungens förmaningar om att börja tillämpa kristen sed utan for under somrarna i viking och levde dessutom mycket förnämt; vilket provocerade kungen. Den danske kungen valde därför att bestraffa honom och genomförde en räd med sin flotta där Blod-Egil tillfångatogs och dödades. Mannarna som tillhörde Blod-Egils följ lemlästades eller drevs bort.

Berättelsen om Blod-Egil kan tjäna som analogi för att förstå vilken typ av händelse som kan ha utspelat sig i Gärestad i samband med biskops Eginus kristnande av Blekinge på 1060-talet. Björketorpsmonumentet, gravfältet från yngre järnålder, centralplatsen Västra Vång och den tidiga kyrkan i Hjortsberga talar för att det under lång tid funnits en eller flera elitsläkter i området kring Gärestad. Ägarna till Gärestadsskatten bör ha tillhört

denna lokala elit. Kanske drevs de som inte ville föga sig i den nya påbjudna kristna ordningen bort eller dödades. I Egils fall var det kungen och hans följe som utförde straffexpeditionen, i Gärestad kan det ha varit biskop Egino och hans mennar. Ett sådant antagande rimmar väl med att mynt slutade föras till skatten runt år 1060 och att skatten därefter förblev i marken.

Strax öster om Gärestad ligger Listerby- och Förkärlebygderna. Anläggandet av pålspärrar utanför dessa bygder har ansetts visa att befolkningen i området upplevde att det fanns ett hot mot dem (Lihammer 2003: 241). Men när i tiden uppstod hoten? I detta sammanhang blir dateringar av pålspärrarna av stor betydelse. Intressant nog visar nyligen gjorda undersökningar att pålspärrarna i Listerby skärgård hör till de tidigaste i Blekinge: En av spärrarna i Listerby skärgård började uppföras 1063–1068 och ytterligare två spärrar tillkom i början på 1070-talet (Björk 2024: 47, 52). I tid sammanfaller deras uppförande därmed väl med den period då biskop Egino, enligt Adam av Bremen, med brinnande iver ägnade sig åt att kristna blekingar.

Tack

Stort tack till Jes Wienberg för tips om historiska källor, bland annat de som varit relevanta för denna artikel.

Referenser

- Adam av Bremen. 1984. *Historien om Hamburgerstiftet och dess biskopar*, övers. E. Svenberg. Stockholm.
- Björk, M. 2024. *Blekinges pålspärrar. Marinarkeologiskt forskningsprojekt, 2022 och 2023*. Blekinge museum rapport 2024:14. Karlskrona.
- Brorsson, T. & Henriksson, M. 2011. *Yngre järnålder i Augerum och Gärestad*. Blekinge museum rapport 2011: 6. Karlskrona.
- Fornsök. <https://app.raa.se/open/fornsok/> (Hämtad 24 maj 2024).
- Gelting, M.H. 2012. Lund, Dalby og Bornholm. I: Borgehammar, S. & Wienberg, J. (red.) *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*. Lund, 101–112.
- Gustin, I. 2024a. Coins and People in Central Blekinge. A new Perspective on the Johannishus hoard. I: Henriksson, M. (red.) *Västra Vång an Iron Age Settlement in Central Blekinge, Sweden*. Karlskrona, 169–206.
- 2024b. Vikingatida skattfynd i Blekinge. I: Carelli, P. (red.) *Blekinges historia, band I*. Karlskrona, 333–346.
- Gruszczynski, J. 2019. *Viking silver, hoards and containers. The archaeological and historical context of Viking-age silver coin deposits in the Baltic c. 800–1050*. London.
- Hallberg, G. 1990. *Ortnamn i Blekinge*. Stockholm.
- von Heijne, C. 2004. *Särpräglad. Vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130)*. Stockholm studies in Archaeology 31. Stockholm.
- Henriksson, M. & Nilsson, B. (red.). 2016. *Vikten av Vång, en järnåldersboplats tar form*. Karlskrona.
- Hårdh, B. 1976a. *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Probleme und Analysen*. Bonn & Lund.
- 1976b. *Wikingerzeitliche Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln*. Bonn & Lund.
- 1977. *Fynd av guld och silver i Blekinge. Blekingeboken. Årsbok för Blekinge hembygdsförbund och Blekinge museum 55*. Karlskrona, 28–43.
- Jonsson, K. 2010. *Corpus nummorum saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt, 4. Blekinge 1: Catalogue of Coins from the Viking Age found in Sweden*. Stockholm.
- Knytlingasagan*. http://heimskringla.no/wiki/Knytlinga_Saga_%28C.C.Rafn%29 (Hämtad 2023-05-28).
- Lihammer, A. 2003. The centrality of the landscape: elite milieus in eastern Blekinge during the Viking Age and Early Middle Ages. I: Larsson, L. & Hårdh, B. (red.) *Centrality – regionalität. The social structure of southern Sweden during the Iron Age*. Acta Archaeologica Lundensia. Series altera in 8°. Stockholm, 257–282.
- Myrberg, N. 2000. *Sveriges mynthistoria, Landskapsinventeringen 9: Myntfynd från Blekinge*. Stockholm.
- Ohlsson, B. 1948. By- och gårdnamn i Medelsta härad. I: Odenrantz, R. & Nylander, R. (red.) *Blekingeboken* 26, 51–113.
- Pamp, B. 1983. *Ortnamn i Skåne*. Stockholm.
- Persson, C. 1992. *Engelska mynt i svenska. En studie av de vikingatidernas depåernas sammansättning med utgångspunkt från de engelska mynten*. C-uppsats, Stockholms universitet, Numismatiska forskningsgruppen (stencil).
- Roslund, M. 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Lund.
- Söderberg, B. (red.). 2003. *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter no 51. Stockholm.
- Wahlberg, M. (red.). 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Uppsala.

Patroni svanesång

Avvecklingen av den lukrativa patronatsrätten i Skåne och Halland

KENTH HANSEN

Patrons' swan song

The abolition of the lucrative patronage right in Skåne and Halland

In Skåne and Halland, the right of patronage was more extensive than in the rest of Sweden and a part of the aristocratic-feudal position and identity. During the 19th century, its character changed and became more multifaceted. At the beginning of the 1920s it was abrogated and thus one final

remnant of a feudal society disappeared. In a few concrete examples – Löddeköpinge, Borgeby, Genarp and briefly Örtofta – the character and settlement of these patronal parishes are described.

Inledning

Under medeltidens begynnelse byggdes många kyrkor i Norden, särskilt i det danska området, av enskilda stormän. Grundarna av dessa privatkyrkor ansåg sig ha full ägande- och bestämmanderätt över allt som rörde kyrkan. Det var inte acceptabelt för kyrkans ledare, som helt ville frigöra kyrkan från världsligt inflytande och åstadkomma *libertas ecclesiae* – kyrkans frihet. En kompromiss uppnåddes genom att de privata grundarna gav upp sin äganderätt, men bibehöll inflytande genom patronatsrätt – *jus patronatus* (Thulin 1901a: 1: 1f; Inger 1988: 91ff; Nilsson 2001: 99ff).

Patronatsrätten innebar i grunden en rätt att utse präst till kyrkan, vilken sedan biskopen skulle installera. Patronatsrätten innebar också att patronus skulle skydda kyrkan och dess egendom. Det kunde omfatta att svara för dess drift och underhåll mot uppbärande av kyrkliga inkomster, främst delar av tiondet (Bäckström 1914: 9; Bendz 1921: 92; Inger 1988: 93).

Patronatsrättigheterna utvecklades olika i Danmark och Sverige. I Danmark överfördes vid reformationen biskoparnas privilegier till kronan, men patroni rättigheter och skyldigheter i patronella socknar kvarstod oförändrade. Innehållet i patronatsrätterna var av skiftande karaktär, både avseende inkomster och rättigheter men också avseende skyldigheter. Dessa ekonomiska rättigheter, benämnda lukrativa då de ansågs vara förmånliga främst på ekonomiska grunder, fanns inte i Sverige. Där var patronatsrätten bara sammankopplad med kallelserätten, det vill säga rätten att kalla ny präst till socknen, medan Gustav Vasa i samband med reformationen tog kontrollen över kyrkorna samt lade beslag på en stor del

av kyrkornas tillgångar och inkomster. Under tiden från reformationen fram till Skånelandskapens övergång till Sverige inrättades många nya patronatsrätter i Danmark. Under större delen av 1500-talet förlänades dessa av kronan men senare såldes de av statsfinansiella skäl mot betalning i form av jord eller pengar (Thulin 1901a: 1: 40ff; Bendz 1921: 93; Inger 1988: 94f).

Vid fredsavtalen 1658–1660, samt genom Malmö recess 1662, fick de skånska landskapens innevånare behålla sina gamla rättigheter och privilegier. De lukrativa patronatsrättigheter som adeln i dessa landskap hade åtnjutit i Danmark fick de ha kvar vilket innebar att patronatsrätten där kom att få en annan karaktär än i Sverige i övrigt (Thulin 1901a: 1: 127).

Genom 1686 års kyrkolag och sedermera 1723 års adelsprivilegier reglerades och definierades patronatsrätten. Enligt lagen tillkom patronatsrätt dem som själva eller genom sina förfäder skänkt jord till kyrkans grundande, byggt eller utvidgat kyrkan eller donerat jord till prästgård. Patronatsrätten innebar rätt att utse och kalla ny präst samt att presentera denne för biskopen. Vidare gavs patronus rätt till särskild heder i församlingen, bland annat särskild bänkplats i kyrkan. Men i Skånelandskapen fortsatte därutöver de mer omfattande lukrativa inslagen att gälla utan stöd i kyrkolagen (Thulin 1901a: 1: 131; Bäckström 1914: 10ff; Bendz 1921: 92; Inger 1988: 98f).

Under 1700-talet inrättades ett flertal nya patronella socknar i Skåne och Halland under lukrativa betingelser (Thulin 1901a: avd. 2). Synen på patronatsrätten förändrades också från att först betraktats som personlig och knuten till en viss släkt, till senare komma att ses som knuten till viss egendom, normalt ett säteri. År 1810 upphävdes förbudet för icke-adliga att förvärva frälsejord

och därmed möjliggjordes för ofrälse att indirekt förvärva patronatsrätt. Även juridiska personer, såsom bolag, eller personer av andra trosbekännelser än den svensk-lutherska kunde därmed tillskansa sig patronatsrätt (Bäckström 1914: 15; Inger 1988: 100f).

Avvecklingsprocessen

I slutet av 1820-talet började inskränkningar i patronatsrätterna att diskuteras i riksdagen. Man uppmärksammade de svårigheter som fanns att göra ingrepp i privata äganderättsförhållanden samt att statliga medel inte kunde användas för att lösa de värden, normalt tillhörande en fast egendom, det var frågan om. I stället förordades frivilliga uppgörelser mellan patroni och församlingarna. I ett kungligt cirkulär 1855 uppmanades församlingarna därför att själva ta initiativ till förhandlingar med patroni och sedan underställa Kungl. Maj:t ett förslag till överenskommelse för prövning (Thulin 1901a: 1: 233ff; 1901b: 1: 175f).

År 1892 framfördes åter riksdagsmotioner om patronatsrätternas avveckling, nu med motivet att dessa var föräldrade institutioner som inverkade skadligt på församlingslivet samt att rättvisa och billighet (rättfärdigt och skäligt) krävde en avveckling. Riksdagen fann dessa motiv giltiga och ansåg ett avskaffande eftersträvarvärt, men såg fortfarande ingen möjlighet lagstiftningsvägen. Kungl. Maj:t beslutade att församlingarna vid prost- och biskopsvisitationerna skulle tillfrågas om de önskade ett avskaffande och om så var fallet skulle visitator upplysa om tillvägagångssätt enligt 1855 års cirkulär. Visitator skulle också befrämja att sådana överenskommelser träffades (Thulin 1901a: 1: 238ff, 1901b: 1: 180).

Kring sekelskiftet intensifierades ansträngningarna för att åstadkomma en avveckling. Den rättsliga synen ändrades; man menade att kallelserätten var offentligrättslig, och därmed kunde återtass, medan de privaträttsliga ekonomiska förmånerna måste avvecklas mot ersättning (Bendz 1921: 94f; Inger 1988: 102). Två utredningar tillsattes: Gabriel Thulin (1901) genomförde en utredning om patronatsrätterna i de forna danska landskapen och Arvid Bäckström (1914) gjorde en motsvarande för övriga Sverige.

Under den slutliga behandlingen framkom ett antal argument för och emot ett avskaffande. De som ville behålla patronatsrätten menade att patroni oftast vårdat kyrkan väl och bemödat sig om att skaffa goda kyrkoherdar. Det informella sättet att tillsätta kyrkoherde utan att behöva följa ett mer strikt tillsättningsreglemente gav unga och duktiga präster en större möjlighet att tidigare erhålla ett pastorat. Skälen för ett avskaffande var främst att man uppfattade patronatsrätten som otidsenlig och att den speglade ett ståndssamhälle som var under avveckling. Att patronatsrätten kunde köpas och säljas och därmed innehas av vem som helst uppfattades som stötande (Inger 1988: 101).

Utredningarna ledde så småningom fram till att en avvecklingslag (1921: 282) antogs. Avvecklingslagen inne-

bar att kallelserätten överfördes på församlingarna och Kungl. Maj:t, kyrko- och kronotonden avskaffades och övriga kyrkoinkomster övergick till församlingen. Patroni skyldigheter överfördes enligt de regler som gällde för icke-patronella församlingar. En förlikningsnämnd (Patronatsrättsnämnden med Gabriel Thulin som ordförande) tillsattes för att hantera uppkommande anspråk, främst av ekonomisk natur. Bedömningen av ersättningskraven skulle göras enligt allmänna rättsgrundsatser. Inga specifika regler kunde sättas upp pga den lukrativa patronatsrättens mångskiftande karaktär, utan nämndens uppdrag var att i första hand få till stånd överenskommelser mellan parterna. Om inte parterna kunde enas skulle nämnden avge utlåtande som, om det inte överklagades, gällde som lagakraftvunnen dom (*Lag* [1921: 282] § 5, *Kungl. Maj:ts kungörelse* [1921: 496]).

Thulin hade i sin utredning gjort en grundlig genomgång av samtliga församlingar i de forna danska landskapen. Han kunde konstatera att det vid sekelskiftet i Skåne och Halland fanns 69 patronella församlingar; 34 hade rötterna i den danska tiden och 35 hade tillkommit efter övergången till Sverige. De enskilda förhållandena skiftade mycket mellan församlingarna. Hur avvecklingsprocessen gick till i praktiken varierade också kraftigt från fall till fall. Några exempel kan visa på de mångskiftande förhållandena.

Borgeby / Löddeköpinge

I Borgeby pastorat, med Borgeby som moderförsamling och Löddeköpinge som annexförsamling, var kallelserätten alternativ mellan ägarna till Borgeby säteri och Löddeborgs frälsehemman. Borgeby säteri hade anor från tidig medeltid. Ursprungligen tillhörde det biskopssätet i Lund, men kom i kronans ägo i samband med reformationen. År 1563 förlänades Borgeby till Hans Spegel som ärftlig egendom och vandrade sedan från den ena adelsfamiljen till den andra. År 1886 gjordes ett av de mer spektakulära fastighetsköpen i Skåne när Borgeby förvärvades av bonden Lars Persson från Hagestad. Efter hans hustrus död övergick säteriet 1888 till dottern Hanna Larsson (sedermera gift med konstnären Ernst Norlind), som kom att fungera som patrona för Borgeby kyrka i över trettio år. I patronatsrätten ingick kyrkotondet medan kronotondet hade inlösts av staten 1887 (Thulin 1901a: 2: 18ff).

I början av 1800-talet hade de frälsehemman som låg i Löddeköpinge socken avyttrats inklusive *jus patronatus* till Löddeköpinge kyrka, som kom att tillhöra egendomen Löddeborg. Egendomen köptes 1870 av den lundensiske färgaren Carl Otto Borg och efter hans död 1896 sålde hans dödsbo vidare Löddeborg – med patronatsrätt – 1903 till Direktionen för uppfostringsanstalterna i Råby (i fortsättningen benämnd Råby). Både kyrko- och kronotonde ingick i patronatsrätten (NJA 1912: 172).

Vid prostvisitationen 1893 befanns Löddeköpinge kyrka (fig. 1) vara i gott skick och pastoratets församlingar önskade inte någon avveckling av patronatsrätten. Med de båda sista innehavarna till Löddeborg (dödsboet och

Fig. 1. Löddeköpinge kyrka. Foto: Irene Hansen 2024.

Råby) började dock relationen mellan dessa och församlingen att försämrats avsevärt; vid nästa prostvisitation 1898 uttalade sig församlingarna för ett avvecklande. Vid 1905 års biskopsvisitation hamnade visitatorn, biskop Gottfrid Billing, i en genant position. Han påtalade att kyrkan var i behov av renovering samtidigt som han, såsom ledamot av Direktionen för Råby, hade underhållsansvaret i egen-skap av patronus.

Under åren 1905–1907 lämnade Råby olika erbjudanden om överlåtelse av patronatsrätten till församlingen och förhandlingar bedrevs utan att någon överenskom-melse kunde träffas. Det hela mynnade ut i att Råby vägrade att befatta sig med patronatsrätten, både dess rättigheter och skyldigheter, medan församlingen startade en rättsprocess för att få prövat vem som var rätt inne-havare av patronatsrätten och därmed underhållsskyldig för kyrkan. År 1912 kom Högsta domstolen med sitt utslag, som gav Råby rätt i alla avseenden. Råby förnyade därefter sitt senaste erbjudande (rätten till de kyrkliga inkomsterna från 1904 överfördes på församlingen som också erhöll halva behållningen i patronatskassan vid denna tid) vilket församlingen accepterade. När avtalet sedan slutligt skulle godkännas av Kung. Maj:t satte sig Justitiekanslern på tvären. Han menade att avtalet avsåg en överlåtelse av patronatsrätten, men rätteligen borde ha

varit ett upphörande. Efter att ytterligare fyra år ägnades åt denna teknikalitet upphörde patronatsrätten slutligt i Löddeköpinge 1917 (LD F IIga: 28, F IIgb: 9; LK K IIa: 1–2, K IIIa: 2–3; NJA 1912: 172).

Händelseutvecklingen i Borgeby socken var delvis parallell med skeendet i Löddeköpinge och de båda församlingarna avgav gemensamma svar på frågan om patronatsrättens avskaffande vid visitationerna. I egenskap av kvinna och utan adlig position utövade aldrig Hanna Larsson någon aktiv och myndig patronaroll. I källmateri-alet framskymtar hon bara bakom skrivelser och ställ-ningstaganden, aldrig i direkt relation till församlingen vid visitationer, förhandlingar eller vid kyrkostämmor. I stället fick den av henne kallade kyrkoherden, en jämn-årig präst från hennes födelsesocken, agera mellanhand. Dock syns hon ha skött sina skyldigheter som patrona utan anmärkning.

År 1904 riktade Hanna Larsson ett erbjudande till församlingen att överta kyrkan (fig. 2) med tillhörande rättigheter och skyldigheter. Församlingen avlog dock erbjudandet, då inte patrona ville lämna över patronats-kassan, som uppgick till drygt 2 000 kronor vid tillfället. Inga ytterligare förhandlingsinitiativ togs av parterna under den kommande tioårsperioden. Troligen avvaktade man händelseutvecklingen i annexförsamlingen, för när

Fig. 2. Borgeby kyrka. Foto: Irene Hansen 2024.

uppgörelsen där blev klar anhöll församlingen i Borgeby om en motsvarande avveckling. För att uppnå detta avstod församlingen från sitt tidigare krav på patronatskassan, det vill säga man var villig att genomföra kyrkoövertagandet på de villkor som patrona 1904 själv hade erbjudit. Nu var emellertid inte Hanna Larsson längre villig att avstå patronatsrätten. Trots flerfaldiga försök från församlingens sida att få patrona förhandlingsvillig kom patronatsförhållandet att bestå ända tills det upphörde enligt lag årsskiftet 1921/1922. De slutliga förhandlingarna kom att röra behållningen i patronatskassan, som nu vuxit till nästan 8 000 kronor. I kompromissens tecken enades parterna om att ta hälften var (BK K II: 1–2, K III: 1; LD F IIaa: 186, F IIga: 28, F IIgb: 9).

Genarp

En helt annan situation möter oss i Genarp, både beträffande patroni position och framtoning och vad avser avvecklingsförloppet. Genarp var den dominerande socknen i ett pastorat där Lyngby var moderförsamling. Patronatsrätten tillkom sedan urminnes tider säteriet Häckeberga, men förstärktes när egendomens ägare Hack Holgersen Ulfstand i slutet av 1500-talet lät uppföra en ny och ståtlig kyrka (fig. 3). Såväl kyrko- som kronotonde ingick i patronatsrätten. På 1770-talet försökte patronus även få patronatsrätt till de båda andra kyrkorna i pastoratet, kanske för att nedlägga och inkorporera dessa samtidigt som han inhöstade dessas tiondemedel, ett försök som dock inte lyckades (Thulin 1901a: 2: 31ff).

Patronus under större delen av slutfasen av patronatsrättsepoken var friherre Carl Gustaf Wrangel von Brehmer. Han var utbildad jurist, men ägnade sig framförallt åt förvaltningen av godset Häckeberga. Wrangel

var utsedd ledamot av kyrkorådet, men deltog i princip aldrig på dess möten. Han ansåg sig inneha äganderätten till kyrkan, och därmed ha full beslutanderätt i alla frågor som rörde kyrkobyggnaden, en syn som enligt protokoll och andra handlingar i stort tycks ha delats av församling

Fig. 3. Genarps kyrka. Foto: Irene Hansen 2024.

Fig. 4. Genarps kyrka. Herrskapsläktaren. Foto: Irene Hansen 2024.

och kyrkoherde. Hans auktoritativa och feodala roll i socknen blev tydlig under en långvarig dispyt om organiserandet av uppvärmning i kyrkan. Det hela började 1903 då församlingen beslöt att, på egen bekostnad, förse kyrkan med ett värmesystem och bad patronus om lov att få göra detta. Wrangel ställde sig i princip positiv till förslaget, men förbehöll sig rätten att ha synpunkter på utformningen. Efter att ha granskat flera förslag beslöt han dock att tills vidare inte tillåta någon värmeinstallation. Positionerna låstes helt när församlingen ställde mer konkreta krav på en lösning parallellt med att man inte omvalde honom som kyrkorådsledamot. Först när en ny kyrkoherde tillträdde i församlingen 1908 – utvald och kallad av patronus – som sörjde för att församlingen kom att hålla en mer underdånig ton i kommunikationen, löstes frågan. År 1911 ombesörjde patronus, ”på egen bekostnad”, att ett värmesystem installerades i kyrkan. I verkligheten finansierades investeringen av patronatskassan, det vill säga via böndernas tiondeinbetalningar (GK K IIa: 1, K III: 1; LD A I: 184, F IIgb: 9).

När det var dags för avveckling av patronatsrätten hade en ny patronus trätt till, Carl Gustafs bror Herman Wrangel von Brehmer. Ursprungligen krävde han att få behålla äganderätten till kyrkan, alternativt att den exproprierades mot ersättning för 1500-talets byggnadskostnad

uppräknat med ränta (ett belopp som patronus uppskattade till många miljarder), samt ersättning för underskott sedan 1870 i patronatskassan med 35 048 kronor. Staten (som var motpart i ägarskapsfrågan) och församlingen avvisade dessa krav. Därmed blev oenigheten föremål för medling av Patronatsrättsnämnden. Via skriftliga förhandlingar och möten (bland annat utnyttjade Patronatsrättsnämnden under några år sommarmånaderna till att bo på fashionabla Falsterbohus och resa runt och hålla medlingsmöten på de skånska godsen) lyckades man få Wrangel att avstå från ägarkravet, men han förbehöll sig full bestämmanderätt över alla framtida åtgärder i kyrkan. Detta kunde inte församlingen acceptera och när Patronatsrättsnämnden märkte att de inte kunde uppnå en förlikning arbetade den i stället fram ett utlåtande för att reglera förhållandet mellan parterna. Utlåtandet följde i stort Genarps församlings ståndpunkt i ärendet. Församlingen erhöll full äganderätt till kyrkan, men ägaren av Härkeberga gavs fri och ensam dispositionsrätt till herrskapsläktaren (fig. 4) för all framtid mot att han svarade för dess underhåll. Som ersättning för underskottet i patronatskassan tilldömdes Wrangel det belopp som församlingen erbjudit sig att betala, 6 664 kr. Ingen av parterna överklagade nämndens utlåtande, som därmed vann laga kraft (PRN vol. 1 1923–1924, vol. 7 akt 42).

Fig. 5. Örtofta kyrka. Altartavla, en kopia av Leonardo da Vincis "Nattvarden", utförd av Anders Waldur 1927. Foto: Irene Hansen 2024.

Avslutning (Örtofta)

De lukrativa patronatsrätterna hade under 1800-talet utvecklats i en oegentlig och icke tänkt riktning; från att ha varit ett ståndsprivilegium för adeln till att bli ett handelsobjekt.

Avvecklingen av patronatsrätten innebar för adeln att en av dess sista feodala positioner, såväl rättsligt som ekonomiskt och socialt, upplöstes. Hur ett sådant förlopp kunde utspela sig är Genarp ett tydligt exempel på och Örtofta kan lyftas fram som ytterligare ett exempel.

Patroni i Örtofta hade vårdat kyrkan väl och familjen hade skänkt gåvor och till och med ombesörjt byggandet av en ny kyrka 1862, både med pengar från patronatskassan och med egna medel. Friherre Jacob Bennet, som var kyrkans siste patronus, tog en aktiv och auktoritativ roll såväl i sörjandet för kyrkan som i socknen som helhet. Efter att patronatsrätten hade avvecklats blev han dock snabbt detroniserad från alla poster i kyrkans organ, inklusive sysslan som kyrkvärd, och ersatt i kyrkorådet av en arbetare från det närbelägna sockerbruket. Själva avvecklingen skedde dock i enighet. Man beslöt att de kvarvarande medlen i patronatskassan skulle brukas till gagn för kyrkan vilket patronus yrkat på. I enlighet med hans vilja kom de slutligen att användas till en ny, storlagen altartavla (fig. 5), en imposant materiell slutkläm på den anrika patronatsrätten i Örtofta (ÖK K II: 2, K III: 1).

Referenser

Bendz, G. 1921. Om patronatsrätt och lagen om dess upphävande. *Svensk juristtidning* 1921, 92–97.

BK: *Borgeby kyrkoarkiv*, Lunds landsarkiv:

- Kyrkostämmoprotokoll K II: 1–2.
- Kyrkorådsprotokoll K III: 1.

Bäckström, A. 1914. *Utredning rörande de i vårt land utom Skåne, Halland och Bohuslän förefintliga patronatsrättigheter och därmed jämförliga kalleelserätter*. Stockholm.

GK: *Genarps kyrkoarkiv*, Genarps församlings arkiv:

- Kyrkostämmoprotokoll K IIa: 1.
- Kyrkorådsprotokoll K III: 1.

Inger, G. 1988. Den kyrkliga patronatsrätten i Sverige. I: von Platen, M. (red.) *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*. Stockholm, 91–112.

Kungl. Maj:ts kungörelse (1921:496) om närmare bestämmelser om det förlikningsförfarande, som omförmäles i lagen den 3 juni 1921 (N:r 282) om upphävande av patronatsrätt.

Lag (1921:282) om upphävande av patronatsrätt.

LD: *Lunds domkapitels arkiv*, Lunds landsarkiv:

- Protokoll A I.
- Prästvalshandlingar F IIaa.
- Biskopsvisitationshandlingar F IIga.
- Prostvisitationshandlingar F IIgb.

LK: *Löddeköpinge kyrkoarkiv*, Löddebbyggdagens församlings arkiv:

- Kyrkostämmoprotokoll K IIa: 1–2.
- Kyrkorådsprotokoll K IIIa: 2–3.

Nilsson, B. 1998. *Sveriges kyrkohistoria. Del 1. Missionstid och tidig medeltid*. Stockholm.

NJA: *Nytt juridiskt arkiv*, avd. 1 1912:172.

PRN: *Patronatsrättsnämndens arkiv*, Riksarkivet.

Thulin, G. 1901a. *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*. Stockholm.

- 1901b. *Samling af urkunder rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*. Stockholm.

ÖK: *Örtofta kyrkoarkiv*, Eslövs församlings arkiv:

- Kyrkostämmoprotokoll K II: 2.
- Kyrkorådsprotokoll K III: 1.

Borgmästaren, biskopen och tornet

Om en 1600-talskastal i Blekinge

MARTIN HANSSON

The mayor, the bishop and the tower

About a 17th-century tower in Blekinge

This paper discusses a presumed medieval tower in Blekinge. The tower is situated close to a harbour in an inlet of the Baltic just east of modern day Ronnebyhamn. Archaeological investigations in 2021 and 2023 have however firmly dated the tower to the 17th century, making it the first Scandinavian example of a tower-house from the Early Modern era. The tower originally had at least three floor-levels, today only parts of the walls of the ground floor is preserved. By combining the archaeological and historical record, it is

argued that the tower was erected as part of an attempt to create a new harbour for the nearby town of Ronneby. In this process the mayor Knud Pedersson was a driving force. Later the tower was rebuilt by the vicar Knut Hahn, former vice chancellor at Lund university and later bishop in Lund. He probably used the tower for residential purposes. The result show that the many undated towers that exists in Sweden not necessarily needs to be medieval.

Inledning

Arkeologi är spännande, inte minst när saker inte blir som man tänkt sig. Som forskare utgår vi från våra föreställningar och förkunskaper om ett specifikt problemkomplex när vi formulerar våra frågor. Vi tänker att vi vill undersöka något och ofta har vi redan när arbetet börjar en god idé om vilka svar vi ska få. Speciellt är det så i samband med arkeologiska fältarbeten. Idag skrivs väl utarbetade och detaljerade undersökningsplaner, som berättar vad som ska göras, hur och varför det ska göras, vilka fynd man ska hitta och vilka resultat man ska nå. Ibland när man författar de här planerna kan man undra om själva fältarbetet egentligen behöver genomföras. Vi vet ju i princip redan vad vi ska komma fram till. Skulle man dessutom hitta något oväntat, eller om någon lämning skulle visa sig ha en datering som avviker från den förväntade, har vi i princip "misslyckats" i den New Public Management-värld som även arkeologin idag är en del av.

Den här artikeln handlar om ett sådant "misslyckande", en undersökning av en förmodat medeltida kastal vid Ronnebyhamn i Blekinge, som inte alls var medeltida. I stället för att som tänkt, vara en undersökning av en lämning som kanske kunde diskuteras i relation till den tidigmedeltida kungamakten och medeltida urbanisering, blev det en undersökning som kom att beröra en byggnad som sannolikt byggts av en borgmästare och sedan byggts om av en person som varit professor och rektor vid Lunds universitet, kyrkoherde i Ronneby, och sedermera biskop i Lund. Om detta stod det dock inte mycket att läsa i undersökningsplanen.

Om kastaler

Bland de ungefär trehundra medeltida borglämningar som finns i Sverige finns ett antal fristående stentorn, kastaler, om vilka kunskapen är rätt begränsad. En del av dessa torn var det första skedet i vad som senare kom att utvecklas till regelrätta borgar (exempelvis Kalmar), andra var ensamliggande torn på landsbygden, ofta i ett kustnära läge. Tornen, som både kan vara runda och kvadratiska, dateras vanligen till 1100- och 1200-talen. Även i det medeltida Danmark fanns den här typen av fristående torn. Tornen har ibland tolkats som delar av ett kustförsvar, men också mer generellt som stödjepunkter för en tidigmedeltida kungamakt och elit (Olsson 1932; La Cour 1972: 152; Lovén 1996: 365ff; Randsborg 2003; Hansson 2011: 52ff).

Vanligast förekommande är kastalerna på Gotland, där de hittas vid kyrkor, hamnplatser eller i gårdsmiljöer. De gotländska kastalerna har getts ett flertal tolkningar; klocktorn, sockenbefästningar, magasin eller befästa prästgårdar. De två gotländska kastaler som är säkert daterade via dendrokronologi uppfördes under mitten av 1100-talet eller början av 1200-talet. Möjligen ska kastalerna på Gotland främst ses som uttryck för en lokal elit, som genom dessa torn anpassade europeiska borgideal till gotländska förhållanden (Hansson 2022).

Samtidigt råder det i många fall stor oklarhet när det gäller dateringen av dessa monument. Kastalen i Stensö, i Östergötland, är daterad till 1200–1300-tal. Ungefär samma datering har givits kastalen vid Kila utanför Nyköping, medan kastalen vid kyrkan i Brunflo i Jämtland

Fig. 1. Kastalgrunden vid Ängelåns mynning framträder som en fyrsidig källare med extremt tjocka murade väggar. Drönarfoto: Björn Nilsson, 2021.

nyligen via dendrokronologi daterats till 1200-talets mitt (Norberg & Pettersson 2009; Rundkvist 2019: 94; Holm 2020). Det största bevarade medeltida tornet i nuvarande Sverige, Kärnan i Helsingborg dateras till 1320-talet. Kärnan visar att idéen om att bygga stora fristående torn för både representations-, bostads- och försvarsändamål, fortfarande var aktuell på 1300-talet. Ett annat exempel är Sölvesborg, en borganläggning som dominerades av ett enormt fristående tegeltorn, som sannolikt uppfördes under första halvan av 1300-talet (Carelli 2007: 103f; Hansson 2023).

I en europeisk kontext finns flera ensamstående senmedeltida eller tidigmoderna tornbyggnader vilka dock sällan eller aldrig används för analogier i Skandinavien. I norra England, Skottland och på Irland finns ett stort antal fristående torn, så kallade *tower houses*, både i städer och på landsbygden. Detta var vanligen kvadratiske eller rektangulära stenbyggnader i flera våningar, med ingång i markplan och med bostadsrum med stora fönster och eldstäder i tornets övre delar. Den här typen av byggnader dateras vanligen till perioden 1400- till 1600-tal. De fungerade som befästa bostäder för lokala eliter. Byggherren kunde vara en lågfrälse person, en köpman, eller en lokal präst (McNeill 2006: 201ff; O’Keeffe 2015: 280ff). Alternativ till tidig- och högmedeltida dateringar för den här typen av byggnadsverk är således egentligen tänkbara.

En bortglömd kastal i Blekinge

Strax sydost om Ronneby, vid Fornanäs ligger en fyrsidig murad källargrund i en beteshage strax intill Ängelåns utlopp i Östersjön. Grunden kallas ”Hagbards källare”

och är cirka 12×11 meter stor med upp till tre meter tjocka murar (Hansson 2021, 2024). Ungefär 75 meter väster om kastalen finns tre med kastalen sannolikt samtida husgrunder på en åsrygg. Platsen ligger cirka 500 meter fågelvägen öster om Ronnebyåns utlopp i Östersjön. Ungefär fyra kilometer uppströms Ronnebyån växte den medeltida staden Ronneby fram, senast i slutet av 1200-talet (Stenholm 1986: 151ff). Kastalen omtalas första gången av fornforskaren N.H. Sjöborg 1792 som ”Habors källare”. Sjöborg beskriver det som en murad grop i marken och tänker sig att här fordom kanske varit ett rövarnäste (Sjöborg 1792: 165, 169).

Utifrån det skriftliga källmaterialet är inte mycket känt om platsen. Namnet Fornanäs nämns första gången i Lunds stifts landebok. Gården är då mensalhemman till prästen i Ronneby och av Decimantboken från 1651 framgår att gården taxeras som en halv gård och innehas av kyrkoherdens landbo Knud Pedersson (Ljunggren & Ejder 1952: 499; Skansjö & Tuvestrand 2007: 431). Även i jordrevningsprotokollet från 1671 framgår att Fornanäs var knuten till kyrkoherden i Ronneby (Riksarkivet, Jordrevningsprotokollet för Medelstads härad, Blekinge, Kammarkollegiet Andra provinskontoret (K, L, M) FI:621).

Som synes finns inte mycket direkt kunskap att hämta i de skriftliga källorna. Mot bakgrund av en allmän bild av att kastaler är medeltida, har hypoteser framförts om att kastalen vid Fornanäs ska ha anlagts på 1300-talet, antingen av biskopen i Växjö, som under de år som Blekinge var svenskt på 1300-talet hade en del gårdar i närområdet, eller av Hjärnesläkten som också ägde egendomar i trakten (Stenholm 1986: 137). Men båda dessa hypoteser är felaktiga.

Fig. 2. Några av fynden från Hagbards källare. Överst till vänster, skärvor av varmhållningskärl. Foto: Erik Johansson, Lunds universitet 2023. Överst till höger, varuplomb i bly med Amsterdams sigill (kvarnvingar). Foto: Morgan Olsson, Blekinge museum, 2024. Nederst kist-/ljusplåt i brons. Foto: Max Jahrehorn, Oxider AB 2022. Notera att bilderna inte är i samma skala.

Arkeologin och en ny kronologisk kontext

För att utreda inte minst kastalens datering och funktion genomfördes undersökningar åren 2021 och 2023 (Hansson 2021, 2024). Även om endast mindre ytor undersökts har det lyckats att få en bra bild av lämningarna på platsen, och även deras datering. Det står helt klart att kastalen både byggdes och användes betydligt senare än vad som anses vara vanligt för denna typ av byggnad. Daterande fynd som mynt, kritpipor och keramik tillsammans med ¹⁴C-analyser av djurben från byggnadens grundläggningsfas, visar sammantaget att tornet byggts på 1600-talet. Murverket visade att tornet i ett skede byggts om, innan det verkar ha varit ha förlorat sin funktion i slutet av 1600-talet. Hundra år senare när Sjöborg besökte platsen var det en ruin. Den sena dateringen gör att man inom forskningen måste tänka om kring denna

byggnadstyp. Det är långt ifrån säkert att de alltid var medeltida byggnader.

Undersökningarna har också gett viss information om tornets utseende. Tornets ingång låg på bottenvåningen på dess södra sida, vilket talar emot att tornet uppfördes som en militär befästning. Framför ingången på södra sidan, som vetter mot havet, verkar det ha funnits en gårdsplan. I tornets inre fanns i anslutning till den västra väggen ett fundament som inte låg i förband med ytterväggen. Vid undersökningen visade sig att detta varit underlag för en kakelugn som stått på våningen ovanför. I den raseringsområde som låg i anslutning till fundamentet täcktes resterna av kakelugnen av golvtegelplattor, som då bör ha legat på ett golv ytterligare en våning högre upp i byggnaden. Hypotetiskt var då byggnaden minst tre våningar hög. De tjocka murarna, upp till tre meter, gör att kommunikationen till de övre våningarna i tornet kan ha skett genom trappor inne i murarna.

På en odaterad karta över Blekinge skärgård, sannolikt upprättat under slutet av 1600-talet, eller i början av 1700-talet, finns en markering med namnet "Halbergs källa" på platsen för tornet (LMV Blekinge län I5). Kartan är närmast ett sjökort och innehåller information av vikt för sjöfarten. Att Halbergs källa markerats antyder dels att tornet varit så högt att det varit synligt från havet, dels att kan ha fungerat som någon form av siktmärke för sjöfart. Tornet finns även utsatt på ett sjökort över skärgården i Blekinge som finns på det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Sjøkortet antas ha en datering till 1750, men är nog äldre (KBK 1113,116,5-1-1750/4).

Undersökningen visade även att tornet varit en byggnad med invändigt putsade väggar dekorerade med målade mönster. Någon våning har haft tegelgolv och taket på byggnaden har varit täckt med tegel. De föremål som påträffades, ett flertal fragment av importerade öl- och vinglas (passglas, römerglas), importerad keramik från Tyskland och Nederländerna, samt en ljus-/kistplåt i brons understryker platsens karaktär av högstatusmiljö. Fyndet av delar till ett varmhållningskärl i keramik visar att man ätit i tornet, men kanske även att maten tillagats i en annan byggnad, troligen i något av husen på åsen.

Intressant är även den varuplomb i bly, med ursprung i Amsterdam, som påträffades, ett direkt belägg för att långväga handelsvaror hanterats på platsen. Möjligen ska man tänka sig att tornet uppfördes för en funktion kopplad till en hamn, kanske som magasin. Även ett skotskt mynt, en så kallade *bodde*, motsvarande en 1/6 engelsk penning, och präglad under Charles I på 1640-talet, visar på internationella kontakter.

Arkeologi och historia

Men vem byggde ett torn på den här platsen under 1600-talet och varför? Som redogjordes för tidigare framträder gården Fornanäs där kastalen ligger inte som någon speciellt spännande plats i de historiska källorna, bara som en vanlig arrendegård till kyrkoherden i Ronneby. Men när vi nu vet att tornet är uppfört ungefär samtidigt som de första skriftliga källorna nämner platsen finns det anledning att analysera dessa lite mer. Det gäller främst Ronnebys stadsbok från 1634–40, Decimantboken 1651 och Jordrevningen från 1671.

Ronnebys stadsbok innehåller protokoll från stadens rådstugurätt och magistrat under åren 1634–40 (Ankarloo 1996). Här nämns Fornanäs några gånger. Den 7 mars 1636 omtalas prästen Mäster Hans Jörgensen och hans bonde Haagen i Fornanäs. Även den 17 juni 1639 omtalas bonden "Haagen Bondeseen i Fornenes, igenom vars gårde och ned till hästebryggan man brukar driva hästar för utskeppning". Av stadsboken framgår även att en av stadens borgmästare, Knud Pedersson, redan 1635 bytte till sig en äng på grannenheden Angelskog. I *Decimantboken* 1651 var Knud Pedersson namnet på kyrkoherdens landbo på Fornanäs.

Mycket talar för att det var borgmästaren Knud Pedersson som tog över arrendet efter bonden Haagen, som

nämns sista gången 1639. Samma år hade han ett flertal ängar i Angelskog i pant. Knud Pedersson var för övrigt en av stadens mest driftiga personer vid den här tiden. År 1640 arrenderade han tullen på öl, malt, mjöd, ättika och brännvin i Ronneby för 125 riksdaler specie årligen av den danska kronan. Arrendet förnyades ett par gånger (Ingstad 1919: 53). År 1649 fick han tillsammans med Ronnebyborgaren Jesper Skov och domaren Willem Tommesen monopol på tillverkning av pottaska i Medelstad härad (Torbrand 1965). Denna pottaska exporterades från Ronneby, varför han sannolikt var intresserad av en bra hamn. Knud dog 1657 och begravdes den 23 december under predikstolen i kyrkan i Ronneby (Anderson 1925).

Ytterligare stöd för att det faktiskt rör sig om samma person ges av Jordrevningsprotokollet från 1671 över granngården Angelskog. Denna gård är idag belägen på höjden omedelbart öster om kastalen, på Angelåns östra sida. Jordrevningen genomfördes av den svenska kronan efter det att Skånelanden blivit svenska, allt i syfte att se vad och hur invånarna skulle beskattas. Protokollet berättar att Angelskog först togs upp år 1613 av en av borgarna i Ronneby, Sven Skraddare. Efter honom övertog borgmästaren Knud Pedersson marken i Angelskog och lät "väl bebygga gården", som även hade en god hamn.

Angelskog anses ha varit en av de många "bondehamnar" som fanns i Blekinge, hamnar varifrån allmogen bedrev en oreglerad handel (Swensson 1969; Stenholm 1986: 106ff). I ljust av jordrevningsprotokollet verkar hamnen i Angelskog snarare ha etablerats på initiativ av borgare i Ronneby. Under medeltiden hade staden sin hamnplats fyra kilometer uppströms i Ronnebyån, vilket sannolikt blev alltmer problematiskt när handelsfartygen succesivt blev större, varför borgmästaren Knud Pedersson 1640 fick tillstånd att inrätta en frihamn vid Ronneby Redd (Swensson 2016: 205). Frågan är om det var vid Angelskog/Fornanäs som denna frihamn kom att inrättas. Ingick kastalen bland de byggnader som Knud Pedersson enligt jordrevningsprotokollet lät bygga vid Angelskog? Den påträffade blyplomben med ursprung i Amsterdam visar att långväga handelsvaror hanterats på platsen. Orsaken till kastalens uppförande skulle då vara kopplad till ett försök att etablera en ny hamn för Ronneby på 1640-talet. Kanske var tornet tänkt som magasinsbyggnad eller utsikts-/vaktorn för den nya hamnen. Var de packhus som fanns i städerna runt Östersjön förebilden? En hög byggnad var kanske en förutsättning för att handelsfartygen skulle hitta till den nya hamnplatsen, en bit öster om infarten till den gamla hamnen uppe i ån. En sådan tolkning skulle överensstämma med att tornet finns med som ett landmärke på sjökort.

I tornets yngre fas installerades en kakelugn. Troligen skedde detta efter Knud Pederssons död, då kontrollen av Fornanäs återgick till kyrkoherden i Ronneby. Tornet fick nu en värmekälla, vilket kan ha inneburit att funktionen som bostad ersatte tidigare magasinsfunktioner. Fyndmaterialet är av förhållandevis exklusiv karaktär. Den person som kan knytas till Fornanäs vid tiden, Knut Hahn, kyrkoherde i Ronneby åren 1671 till 1679 och där-

Fig. 3. Knut Hahn. Biskop i Lund 1679–87, som troligen drack vin i tornet vid Fornanäs. Målning av okänd mästare, Lunds universitetsbibliotek.

med den som förfogade över Fornanäs har en passande bakgrund i relation till artefaktmaterialets karaktär. Innan han blev kyrkoherde i Ronneby hade han varit professor i logik och metafysik och även rektor för det nyligen inrättade universitetet i Lund. Efter tiden som kyrkoherde i Ronneby, blev han 1679 utsedd till biskop i Lund, en tjänst han innehade till sin död 1687 (Göransson 1950). Som kyrkoherde i Ronneby hade Hahn möjlighet att utnyttjat tornet i Fornanäs, så troligen var det han som lät bygga om det. Även efter det att han tillträtt som biskop i Lund vistades han ofta i Ronneby, särskilt sommartid. En anledning till det var att biskopsresidenset i Lund förstörts när Lund brändes 1676. Enligt jordeboken över Kristianstads län var Knut Hahn fortfarande 1680 skriven till Fornanäs (SE/RA/55201/55201.11/17). Enligt Lunds stifts herdaminne erhöll Hahn fortfarande inkomsterna från Ronneby 1682, där en ny kyrkoherde utnämndes först 1683 (Cavallin 1858: 212f).

Den 3 augusti år 1681 fick Hahn dessutom rätt att erhålla skatten från tre hemman i Påtorp av kung Karl XI. Påtorp är grannbyn omedelbart norr om Fornanäs. I Påtorp hade Hahn tagit upp några gårdar som tidigare legat öde, odlat upp dem och försett dem med gemensamma byggnader. Några dagar tidigare, den 28 juli 1681 hade Karl XI varit på genomresa i Blekinge, varpå han stannat på middag hemma hos biskop Hahn i Påtorp (Göransson 1950: 118ff). Man kan fundera på vart den där middagen egentligen ägde rum. Hade Hahn en passande gårdsbyggnad i Påtorp där monarken kunde bjudas på middag, eller skedde middagsbjudningen i det mer exklusiva stentorn han nyttjade vid Fornanäs? Avståndet mellan de två platserna är inte mer än cirka 1,5 kilometer.

Det fyndmaterial som påträffats vid tornet gör det till en fullt tänkbar plats för en kunglig middag.

Man kan undra varför biskop Hahn ville bo i ett torn. Vid den här tiden var detta ingen vanlig typ av bostad. Under sin tid i Lund som professor vid universitet bodde han i det så kallade Dekanresidenset, en tornliknande byggnad av medeltida ursprung. Även i Ronneby fanns nu en tornbyggnad som Hahn förfogade över (Blomqvist 1946; Göransson 1950: 77). Som en av de drivande i försvenskningen av Skånelanden under tiden efter Skånska kriget var Hahn delvis en omstridd figur. Möjligen var tillgången till ett torn en försäkring i en orolig tid? Eller var det estetiska skäl som lockade, då tornet låg vackert vid strandkanten?

Avslutning

Kastalen vid Fornanäs är i dagsläget unik. Det är det första exemplet på att kastalbyggnader uppförts under 1600-talet i Skandinavien. Eftersom många andra kastaler är odaterade, är det dock fullt möjligt att det kan finnas fler exempel även på andra håll i Skandinavien. Fristående bostadstorn från 1500- och 1600-talen är annars i princip okända i nordisk herrgårdsarkitektur. Vid den här tiden blev torn alltmer omoderna inom fästningsarkitekturen tack vare utvecklingen av kanoner och skjutvapen. Ofta anför det så kallade Vasatornet på Rydboholm i Uppland som ett exempel på ett bostadstorn från tiden, men ursprungligen ingick det i den herrgårdsanläggning som Per Brahe d.ä lät uppföra i mitten av 1500-talet (Andersson 2002: 35). I Skåne försågs ett flertal borgar med diagonalt ställda runda kanontorn som ett sätt att förstärka försvaret under 1500-talet, med kanske Lillö som det främsta exemplet. I Blekinge var den nya kungliga borgen i Lyckå ett närliggande exempel (Hansson 2011: 113ff; Reisnert 2012). Dessa anläggningar fick dock ingen större militär betydelse. Vid Hovdala slott i Skåne uppfördes ett imponerande porttorn år 1600 (Juhlin Alftberg & Nilén 2010). Men detta och tidigare nämnda exempel på sena torn var delar av större byggnadskomplex. Liknande exempel på helt fristående bostadstorn av den typ som uppfördes vid Fornanäs under 1600-talet verkar ännu saknas. Å andra sidan är det inte heller någon som har letat efter dem.

Däremot finns det tydliga paralleller till de så kallade *tower-houses* som hittas på Irland och Skottland, vilka var vanligt förekommande vid tiden kring 1600. De uppfördes inte bara av frälsepersoner utan även av köpmän, som borgmästaren Knud Pedersson, eller präster, som kyrkoherden Knut Hahn. När man i framtiden undersöker den här typen av lämningar måste det göras med ett öppet sinne, då kronologin för ensamliggande tornbyggnader kan vara betydligt vidare än förväntat. Kastaler behöver inte vara medeltida, även om många är det. Ur formell mening var således undersökningen av kastalen vid Fornanäs ett "misslyckande", det blev inte alls som det var tänkt. Ur vetenskaplig synvinkel gjorde detta dock resultatet mycket intressantare genom att etablera en gammal byggnadstyp i en ny tid.

Tack

Tack till Blekinge museum och Blekinge Fonminnesförening för gott samarbete och till Magnus Bergvalls stiftelse och Ebbe Kocks stiftelse, vars ekonomiska bidrag möjliggjorde undersökningarna av kastalen.

Referenser

- Anderson, W. 1925. Knud Pedersens epitafium i Ronneby kyrka. *RIG* 1925, 94–97.
- Andersson, K. 2002. *Rydboholm. Från befäst sätesgård till empire-slott*. Med bidrag av Sigurd Rahmqvist. Stockholm.
- Ankarloo, B. 1996. *Ronneby stadsbok 1634–1640*. Lund.
- Carelli, P. 2007. *Det medeltida Skåne. En arkeologisk guidebok*. Lund.
- Cavallin, S. 1858. *Lunds stifts herdaminne, del 5*. Lund.
- Göransson, G. 1950. *Canutus Hahn. En biografisk studie*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 25. Lund.
- Hansson, M. 2011. *Medeltida borgar. Maktens hus i Norden*. Lund.
- 2021 *Kastalen "Hagbards källare", RAÄ 67 samt intilliggande husgrund, RAÄ 668, Arkeologisk forskningsundersökning, 2021*. Blekinge museum Rapport 2021:31.
- 2022. The Medieval Towers on the Island of Gotland. *Lund Archaeological Review* 26–27, 63–80.
- 2023. Att bygga borg och anlägga stad: några tankar om Sölvesborg. *Fornvännen* 118(2), 101–118.
- 2024. *Kastalen "Hagbards källare", RAÄ 67 samt intilliggande husgrund, RAÄ 668, Arkeologisk forskningsundersökning, 2023*. Med bidrag av Bergman Carter, R., Johansson, E., Linderson, H., & Sjöberg, H. Blekinge museum Rapport 2024:10.
- Holm, O. 2020. Korskyrkan och "kastalen i Brunflo". En ovanlig sockenkyrka med ett ovanligt klocktorn. *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 79, 63–89.
- Ingstad, O. 1915. *Bidrag till Ronneby stads historia: Efter tryckta och otryckta källor*. Karlskrona.
- Juhlin Alftberg, J. & Nilén, K. 2010. *Porttornet Hovdala slott. Byggnadsarkeologisk undersökning, 2010, Brönnestad socken, 1031, Hässleholms kommun, Skåne län*. Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne, Rapport 2010:72.
- Kongelige Bibliotek, Köpenhamn: *Sjökort*, (KBK 1113,1116,5-1-1750/4).
- La Cour, V. 1972. *Danske Borganlæg. Til Midten af det trettende århundradet I*. København.
- Lantmäteriet, *Historiska Kartor*. <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/>
- Ljunggren, K.-G. & Ejder, B. 1952. *Lunds stifts landebok*. D. 2, Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm, Skånsk senmedeltid och renässans 5. Lund.
- Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariska Serien 40. Stockholm.
- McNeill, T. 2006. *Castles in Ireland. Feudal Power in a Gaelic World*. London.
- Norberg, L. & Pettersson, B. 2009. *Forskningsundersökning Kila-kastalen. Fornlämning 45:1, Stora Kungsladugården 2:1, Nikolai socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län*. Sörmlands museum. Arkeologiska Meddelanden 2009:01.
- O'Keeffe, T. 2015. *Medieval Irish Buildings, 1100–1600*. Maynooth research guides for Irish local history. Maynooth.
- Olsson, M. 1932. En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust. *Fornvännen* 27, 273–304.
- Randsborg, K. 2003. BASTRUP – EUROPE. A massive Danish Donjon from 1100. *Acta Archaeologica* 74, 65–122.
- Reisnert, A. 2012. Torups slott under renässansen och lite till. *Årsbok. Föreningen Svedala-Barabygden*. Svedala, 39–60.
- Riksarkivet: *Jordebok, Kristianstads län 1680*, Kristianstads län, SE/RA/55201/55201.11/17 (1680), bildid: A005556_00215.
- *Jordrevningsprotokollet för Medelstads härad*, Blekinge, Kammarkollegiet Andra provinskontoret (K, L, M) FI:621 (1671).
- Rundkvist, M. 2019. *At Home at the Castle. Lifestyles at the Medieval Strongholds of Östergötland, AD 1200–1350*. Linköping.
- Sjöborg, N.H. 1792. *Blekinges historia och beskrivning*. Faksimilutgåva 1968. Malmö.
- Skansjö, S. & Tuvestrand, B. (red.). 2007. *Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm*. Landsarkivets i Lund skriftserie 13; Skånsk senmedeltid och renässans 21. Kristianstad.
- Stenholm, L. 1986. *Ränderna går aldrig ur. En bebyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*. Lund.
- Svensson, B. 2016. Gud till ära, kyrkan till prydna och oss själva till evig hågkomst. Epitafierna i Ronneby kyrka och deras donatorer. *Blekingeboken*. Karlskrona, 193–211.
- Swensson, M. 1969. Bondehamnar i nordvästra Skåne och Blekinge under 1600-talet. *Historisk tidskrift 1969–1970*, 12 række, bd. 4, 45–95.
- Torbrand, D. 1965. The Potash Companies in the Province of Blekinge at the Close of the Danish Era (1649–1656). *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography* 1965, Vol. 47, No. 1, 55–69.

Hjälten

En historia om 1600-talets manlighet

TED HESSELBOM & ANNA LIHAMMER

The Hero

A story of masculinity in the 17th-century

'The Hero' is one of the seemingly timeless ideals of masculinity, dominant in ideas of war, literature, popular culture, art etcetera. But what is a hero? How has the ideas of heroes been used and changed over the centuries?

In a Swedish context, the warrior kings of the 17th century have often been portrayed as heroes. This article investigates the idea of 'the Hero' by examining how a number of people of the 17th century presented themselves in portraits

and combines analyses of images, texts and materiality with focus on portraits of respectively an aristocrat, an artist, a king and a queen.

The article concludes that there have been major shifts in how heroes are depicted from the 17th century onwards but that the notions of what a hero is, on the other hand, is surprisingly intact.

Inledning

Hjälten är ett av de mest långlivade manlighetsidealen. Figuren, gestalten och arketyper möter oss i berättelser, mytologier och i bilden av historiska gestalter. *Nationalencyklopedien*, *Svenska Akademiens ordbok* och *Wikipedia* är samstämmiga i sina definitioner: En hjälte är någon som utfört bragder eller stordåd och genom dessa vinner ära och beundran. Detsamma gäller när hjälten möter oss som protagonist i litteratur från olika tider. Ofta handlar det om att någon med fysisk styrka riskerar livet för en stor idé eller för att rädda någon annan. Utöver dessa grundegenskaper är begreppet brett och omfattande (jfr diskussion i Wienberg 2015).

Hjälten är inte bara en idé utan omges också av olika slags materialitet som genom historien gestaltats på specifika sätt och i specifika syften, till exempel för att vinna makt, rikets förtroende, krig eller hjärtan. Den här artikeln fokuserar på ett antal personer som levde under 1600-talet och som av senare tider betraktats eller inte betraktats som hjältar samt den materialitet som idén om dem gett upphov till både i deras samtid och efteråt.

Artikeln exemplifierar detta utifrån hur ett antal 1600-talsmän gestaltade sig själva genom porträtt och hur eftervärlden i sin tur använt sig av dem. Frågeställningarna lyder:

- Hur gestaltas hjälten i 1600-talets propagandabilder?
- Vilka avtryck har detta gett i eftervärlden i synen på vad det innebär att vara hjälte?

Frågeställningarna undersöks genom studier av ett antal porträtt och porträttserier, vilka ofta skapades i ett relativt

stort antal kopior. Konstnärerna som skapade porträtten hämtades ofta till Sverige från andra länder och ingick i sin tur i internationella nätverk med vedertagna normer för hur hjältar skulle skildras. Idag betraktas dessa verk som konst och bevaras till största del på Nationalmuseum, men ursprungligen var de snarast avsedda att fungera som reklam eller propaganda. Kanske kan man kalla konstnärerna för hjälteskapare.

Hjältarnas tid

I Sverige brukar 1600-talet kallas stormaktstiden. Begreppet är ett uttryck för nostalgiskt tillbakablickande och valdes en gång för att associera till hjältar och nationell storslagenhet. Begreppet stormaktstid avser dock egentligen inte seklet, utan en längre period som börjar med Karl IX:s död år 1611 och slutar med hans barnbarns barnbarn Karl XII:s död år 1718. Under perioden hann sex regenter regera. I analogi med Eric Hobsbawns benämning "det långa 1800-talet" (jfr diskussioner i översiktsverken Hobsbawm 1996a, 1996b, 1996c) skulle seklet därför kunna kallas det långa 1600-talet, en epok som alltså avgränsas av död snarare än av att något nytt tog sin början.

Det mest utmärkande för 1600-talet är det ständiga kriget. För det mesta pågick flera krig samtidigt. Ofantliga mängder människor dog, svalt, lemlästades eller drevs på flykt. Vid sidan om kriget skedde andra saker – världen utforskades, kolonier skapades, bilden av världen förändrades, statsförvaltningen byggdes upp och nya typer av materialiteter blev på modet. Olika utvecklingar som ofta hade som sitt grundsyfte att fortsätta föda det ständiga kriget. Det som brukar kallas stormaktstiden känne-

tecknas dock inte bara av krig utan även av att världen i snabb takt förändrades i riktning mot den transatlantiska och globala världen (jfr artiklar i Lihammer & Monié Nordin 2010). Olika delar av världen hängde plötsligt samman på sätt som gjorde att de påverkade varandra. Kriget i Europa hade sina pendanger – och ibland sina huvudmotiv – i kolonier i en annan del av världen. Bilden av världen var i gungning, vilket avtecknades inte bara i de föränderliga geografiska uppfattningarna utan även i religionsstrider och vetenskapliga landvinningar vilket på sikt ledde till vad som brukar kallas avförtrollningen av världen (jfr Malmstedt 2018). Detta ger också sitt avtryck i porträtten.

I analogi med begreppet ”stormaktstid” har de svenska kungar som regerade under den här perioden ofta lyfts fram som hjältar i senare tider. Regenterna har använts som förebilder för krigisk manlighet, kärv militarism och hyllats för sin styrka och krigföring. De har förärats statyer samt fått ge namn åt gator och städer runtom i Sverige. Här har hjältestatusen avgörande betydelse. I särklass flest statyer har rests över Gustav II Adolf (14 stycken) ungefär dubbelt så många som över Gustav Vasa. Gustav II Adolf personifierade, i varje fall för hundra år sedan, mer än någon annan vad det innebar att vara hjälte (jfr Stadin 2004; Liliequist 2009).

I det följande undersöker vi utifrån ett antal porträtt av personer med olika roller de svenska 1600-talshjältarnas materialitet, det vill säga genom vilka slags objekt, uttryck och poser hjältarna skapades, samt hur gestaltandet gick till. I alla sina fjädrar, rosetter, peruker och skimrande kläder var 1600-talets män en del av det ständiga krigandet. Många av dem, särskilt de som tillhörde samhällsklasser som hamnade på porträtt och målningar, ägnade hela sina liv åt krig och krigande.

Hjälteporträtt från 1600-talets Sverige Beställaren

Ett av de mest kända hjälteporträtten är det ryttarporträtt föreställande Carl Gustaf Wrangel till häst som konstnären David Klöcker Ehrenstrahl målade år 1652, inbjuden till Sverige av Wrangel specifikt för att måla av honom och hans familj (jfr Larsson 2023, se fig. 1).

Porträttet visar Wrangel till häst. På målningen har han just gjort en kraftfull gir med hästen och vänt om, tittar tillbaka och möter sin tänkta publik med blicken. Han tycks vilja säga; jag är stark och beslutsam, jag är född av en gud, det vill säga jag har kunglig kraft. Jag är en hjälte! Samtidigt visar hans och hästens riktning att han är på väg framåt. I bakgrunden ser man en oändlig skara av soldater och ryttare som lyder under hans befäl. I förgrunden är landskapet upplyst, som om det är mitt på dagen, medan längre in i bilden är det redan skymning med en begynnande rödare ton i himlen och här bär även gestalterna facklor. På så sätt skapas ett tidsrum i bilden. Wrangels ena hand håller om tyglarna och den andra om svärdet, vilket understryker hans betydelse som

härförare. Ekipaget gör en levad, en av de svåraste poserna inom ridkonsten och förmodligen därför vanlig på just ryttarporträtt. En levad är en kontrollerad stegring där all tyngd ligger på hästens bakben och resten av kroppen håller en viss vinkel (Svensén 2005).

När Wrangel beställde porträttet hade han gjort en snabb karriär och kunde ståta med titlar som greve, generalmajor, riksråd, fältmarskalk, generalguvernör i Pommeren, riksmarsk, slottsbyggare med flera. Den snabbt ökande statusen innebar en press att leva upp till. Stora resurser lades därför på slott, till exempel Skokloster, och på inredning och statusladdade ägodelar som konst, porträtt, praktfulla textilier, värdefulla böcker och vapen. Porträttet var ett led i detta. Det skulle framställa Wrangel som en hjälte, och visa upp honom i hans nya roller och var laddat med olika maktsymboler och -referenser.

Porträttet målades i en stil som anspelade på tidens porträtt av kungar. När det målades var ryttarporträtt en egen genre i princip bara avsedd för furstar och regenter. Som maktanspråk och propaganda riktade sig även Wrangel till dem – internationella och nationella kungligheter och högadel (Svensén 2005). Genom det valda formspråket gjorde Wrangel helt enkelt anspråk på att vara en av dem (jfr Olsson 2005 om de sociala rollerna i porträtt).

Wrangel gick för långt. I 1600-talets ståndssamhälle gick förhållsen inte an. Under 1600-talet fanns ett myller av lagar och regler kring hur olika samhällsklasser och -grupper fick klä sig, uppträda och konsumera. Wrangel hade i alltför stor utsträckning framställt sig själv lik en furste. Klöcker Ehrenstrahl, hjältemakaren, blev å sin sida berömd.

Hjältemakaren

David Klöcker Ehrenstrahl (1628–1698) kom till Sverige på uppdrag av Carl Gustaf Wrangel. Året efter att han färdigställt Wrangels ryttarporträtt anställdes han av änkedrottning Maria Eleonora, som också bekostade

Fig. 1. Carl Gustaf Wrangel, ryttarporträtt. Målning av David Klöcker Ehrenstrahl från 1652, olja på duk. Tillhör Skoklosters slott/SHM. Foto: Samuel Uhrdin. Public Domain.

Fig. 2. Målning av David Klöcker Ehrenstrahl från 1691, olja på duk. Tillhör Statens porträttsamling, Nationalmuseum. Foto: Anna Danielsson/Nationalmuseum. Public Domain.

en flerårig europeisk bildningsresa som gick till tidens stora konstcentra Venedig, Rom, Paris och London och möten med tidens främsta konstnärer. År 1661 utnämndes han till hovkonterfejare och adlades så småningom (Larsson 2023).

Ehrenstrahls självporträtt från 1691 visar honom mitt i skapandet (se fig. 2). Han skapar hjältar, kanske är det ett majestätsbrott att då göra ett självporträtt? Han omger sig med allegorier. En för fantasi, *Inventio. Pictura*, för måleriet och en liten kerub eller putti som svävar över alltsammans. På pappersarket som hålls fram av *Inventio* står det "Att måla majestäternas odödliga berömmelse". Den texten summerar hela idén med hjälteskapandet. Den visar på medvetenhet om att måleriet har ett tydligt kommunikativt syfte. Ehrenstrahl är en skapare av kungar. Symboliken i porträttet avser att visa att konstnären är enastående i sitt yrke. Tavlan har hängt på Drottningholm i Hedvig Eleonoras audiensrum.

David Klöcker Ehrenstrahl skulle få en lång och framgångsrik karriär i Sverige. Bland annat målade han många porträtt av en av 1600-talets krigshjältar, tillika svensk kung, Karl XI. Men han var också, likt tidens mer berömda konstnärer, del av ett internationellt sammanhang; konstnärer som reste, utbildade varandra och utbytte nyheter, teknikutveckling och moden i gestaltning mellan sig oberoende av nationella kontexter.

Hjälten

Ehrenstrahl (eller i varje fall hans ateljé) är särskilt känd för den stora mängd porträtt som producerades föreställande kung Karl XI. Redan i samband med Karl XI:s

Fig. 3. Karl XI, kung av Sverige (1655–1697) gestaltad som Apollo Pythias. Målning av David Klöcker Ehrenstrahl, olja på duk. Tillhör Statens porträttsamling. Foto: Nationalmuseum. Public Domain.

trontillträde målades femton porträtt som skickades ut åt olika håll. Därefter producerades ungefär ett porträtt om året (Svensén 2005).

Samtidens stora regent, inte minst i propagandasammanhang, var den franske kungen Louis XIV som mycket medvetet använde porträtt och statyer som ett led i att skapa sig själv (Burke 1992). Samma klädval, poser och gestaltning går igen i porträtten av den svenske kungen. I synnerhet i början av hans kungavaranande är de internationella influenserna tydliga. Karl XI låter till exempel Ehrenstrahl porträttera honom som *Apollo Pythias* (se fig. 3 och 4) och i en annan målning som en sittande konung i omfångsrik hermelinmantel och långa vita strumpor (se fig. 5). Varken valet av konstnär eller miljö, posering, hur kungens ansiktsuttryck uppfattades eller vad han har på sig var slumpartat. Allt är en medveten avbild av den härskare som kungen vill visa upp. På bilden gestaltas han som en sittande konung lugn på sin tron, till synes helt oberörd av det lite morrande lejon som ligger vid hans fötter. Den övriga miljön är inte överraskande för en kung av denna tid. Möjligtvis är valet av färgskala och textilier, tillsammans med lejon, orientaliskt inspirerat. Den oändliga capen med foder av vit sobel med de typiska svarta svansspetsarna jämt utspridda över pälsytan är något som fortfarande används som symbol för en kung. Den kan till och med uppfattas som en artefakt eller ett piktogram för en kung. Vidare i målningen av Karl XI finns det i posering, i plaggens material och i den yviga frisyren signaler som under de senaste 200 åren skulle anses som tydligt omanliga. Men en del av 2000-talets senaste hjältar är män som överskrider dessa gränser.

Fig. 4. Dräkten på porträttet av Karl XI som Apollo Pythias finns i dag på Livrustkammaren. Foto: författarna.

Internet flödar av pappor som ställer upp på att dansa i rosa tyll tillsammans med sina barn. Eller dragqueens som läser sagor på bibliotek, upklädda till fantasifigurer med många kvinnliga attribut och accessoarer. Eller hårdrockare. Det är som att dessa gruppers kläder, i alla fall delvis, är hämtade från stormaktstidens hjältegarderober.

Ryttarporträtt var, tillsammans med ryttarstatyer, de mest prestigefulla gestaltningarna. I ryttarporträtten av

Karl XI kan man se en skiftning från de tidiga, som är starkt inspirerade av den samtida franske kungen Louis XIV med färgglada och kostbara kläder, mycket guld detaljer och långa peruker, till det som skulle komma att bli det som allra mest förknippas med Karl XI – en enkel rock, ingen peruk och inga extravaganta uttryck med undantag för hästarnas levader. Enkelheten finns inte i den motsvarande franska härskargestaltningen utan är

Fig. 5. Karl XI, kung av Sverige (1655–1697). Målning av David Klöcker Ehrenstrahl, olja på duk. Tillhör Statens porträttsamling. Foto: Nationalmuseum. Public Domain.

ett tydligt uttryck för en egen propaganda i en tid som också präglades av införandet av indelningsverket, enhetliga uniformer och en statsförvaltning som inte längre nödvändigtvis var knuten till den landägande adeln (jfr Stadin 2004; 2005). Bilden av hur en hjälte såg ut tycks alltså ha skiftat under Karl XI:s livstid, i varje fall skiftade den bild av honom själv som han ville framhäva.

Kung, drottning och hjälte

Kristina var den enda kvinna som regerade i sin egen rätt under 1600-talet. Under hennes regeringstid slöts Westfaliska freden som avslutade trettioåriga kriget med många fördelar för Sverige, men Kristina fick ingen hjältegloria under 1800-talets nationalism. Hon fick aldrig någon staty rest efter sig när de övriga stormaktsregenterna fick det och fram till ganska nyligen var den enda staty som gestaltar henne en liten nakenstaty högt upp på en av gavlarna till Stockholms stadshus. En av förklaringarna är sannolikt att hon valde bort regentskapet för att bli katolik, men en annan kan vara att hon var kvinna.

Året innan drottning Kristina abdikerade färdigställdes dock ett ryttarporträtt, det vill säga den porträttform som var allra mest "hjälteladdad". Ryttarporträttet av drottning Kristina målades av Sébastien Bourdon (se fig. 6). Kompositionen är märkligt oregelbunden för att vara en målning av en regent om man jämför med andra regentporträtt. Eftersom det var porträtt skapade i propagandistiska syften var man i regel mån om att signalerna i bilden skulle vara tydliga och det fanns därför sällan

utrymme för konstnärliga utsvävningar eller som i porträttet av Kristina tvetydiga, kanske rentav dolda budskap.

Liksom flera andra hjälteporträtt som föreställer regenter så är inte Kristina ensam i bilden. Skillnaden är att de andra gestalterna tycks ta lite mera plats i kompositionen, nästan som om de tryckts in. Bakom Kristinas häst står en yngling med jaktfalk. Ynglingen står så nära att det nästan ser ut som att falken sitter på drottningens häst. En hop av jakthundar rör sig ostyrigt tätt alldeles bakom hästen. Pojkens dräkt är färgstark och mer lik andra samtida porträtt av eliten och de som vill befästa sin ställning genom porträtten. Det ser nästan ut som att motivet inte passar ihop, utan som om de övriga gestalterna är ditmålade i efterhand eller i varje fall inte var inplanerade när målningen påbörjades. Tar man bort klungan bakom hästen blir porträttet av drottningen mycket mer likt andra porträtt av regenter och förmodade krigshjältar. Kanske är klungan ett tillägg efter att Kristinas abdikering var ett faktum? Om det är ett senare tillägg som ska visa på hennes efterträdare är dock den målade pojken allt för ungt gestaltad. Karl X Gustav var trettiotvå när han efterträdde Kristina 1654. Sébastien Bourdon (1616–1671), som målat porträttet, var aktiv i Stockholm som hovmålare 1652–1653. Hans porträtt av Kristina är mer nertonat än många andra överdådiga porträtt av svenska regenter från 1600-talet. Det finns en mjukare och mer närvarande person i bilden. Samtidigt är kläderna nedtonade och i dova färger, vilket målningen delar med många andra porträtt av Kristina.

Porträttet var avsett för den spanske kungen Felipe IV som en påminnelse om den svenska drottningens återbekräftelse av den katolska tron. Det hängdes 1666 på

Fig. 6. Drottning Kristina till häst. Målning av Sébastien Bourdon från 1653, olja på duk. Kopia som tillhör Nationalmuseum. Foto: Hans Thorwid/Nationalmuseum. Public Domain.

Alcázar-palatset i Madrid och fungerade där som officiellt porträtt. I det katolska Europa ökade den svenska drottningens abdikering och framförallt hennes konvertering till katolicism hennes hjältestatus. I Sverige och i svenskt historiebruk blev det tvärtom.

Var Kristina en kung som gestaltades som en kvinna, eller kvinna som gestaltades som en kung? Hade regentens kön någon betydelse för hur makthavaren materialiserades i de målningar som spreds? Oberoende av hur det förhåller sig är målningen intressant i kategorin ryttnarporträtt målade av stormaktstidens svenska regenter.

Det har spekulerats mycket kring könsidentitet och om att vara man eller kvinna i maktposition. Kristina har omnämnts som kung Kristina. I sina egna brev uttryckte hon det som att om hon gifte sig skulle hon bli tvungen att underordna sig en man och för henne tycks frågan om att kunna behålla eller förlora sin makt varit en av de avgörande (Stadin 2004).

Utifrån 1600-talets syn på familj och rollfördelning skulle Kristinas man blivit regent och kung om hon gift sig. Det är talande för senare tiders syn på kön, äktenskap och sexualitet att hennes kista öppnats långt efter hennes död för att ta reda på om hon var hermafrodit, något som mest visar på utmaningen i att acceptera att manlighet och könsroller förändras över tid liksom att hon skulle kunnat välja bort äktenskap av just det skäl hon angav själv. Med Kristina som en av hjältarna blir analysen av vad en hjälte är än mer intressant. Det är tydligt att det varit betydligt svårare för många att acceptera henne som en hjälte, oavsett kläder eller porträttform.

Tidstypiska hjältar men eviga hjältesagor

Det finns minst lika många samtida överdådiga extravaganta offentliga porträtt av alla regenterna, oberoende om de var män eller kvinnor. Porträtten förenas av att de skapats i propagandistiska syften, för att framställa regenten (eller makthavaren) som den allra mest lämpliga för positionen. Som en hjälte. Här har kön ingen betydelse.

I Statens porträttsamling med över 5 000 verk från sent 1400-tal till idag finns många exempel på vad som skulle kunna betecknas som hjälteporträtt. I kläder, material och utsmyckning syns inga betydande skillnader mellan könen i 1600-talets porträtt. De porträtterade uppvisar, oberoende av kön, lika mycket spets, brodyr, guldtrådar, siden, sammet och rosetter. Smycken av alla de slag med de ädlaste stenarna och i guld och silver, där finns örhängen, broscher och halsband på både kvinnor och män. Ändå fanns i samtiden glasklara skiljelinjer, men de handlade om klass snarare än kön. Vad som gick an för en furste passade sig till exempel inte för andra. Däremot kan det finnas symbolik i poser och klädval som vi inte uppfattar. På en del porträtt står manliga regenter med vinklad arm och handen i sidan, en pose (akimbo) som i sin samtid uppfattades som i det närmaste ekvok. Färgval och snitt kunde artikulera religion, där gult symboliserade protestantism och så kallade ”polska

rockar” visade på politiska ambitioner i centrala Europa (jfr Stadin 2004; 2005).

Porträtten framställdes för att spridas och synas för att ersätta fursten när hen inte var på plats och bör betraktas som reklam och propaganda. De är knutna till en specifik tid och gestaltningen av de porträtterade är avhängig av de effekter man ville uppnå och de trender som rådde just då (Krispinsson 2016). Det är tydligt att vad som var passande och vad som var opassande varierade utifrån vem man var. Till exempel var Wrangels porträtt opassande eftersom han gjorde anspråk på en status han inte hade. Drottning Kristinas porträtt var å andra sidan inte opassande i hennes samtid. Det är under tiden från 1800-talet och framåt man haft problem med att acceptera henne därför att hennes livsval och handlingar inte passade med 1800-talets könsroller som var annorlunda än 1600-talets.

Stormaktstidens kungar har hyllats som hjältar långt efter sin död, allra mest tydligt under 1800-talet då statyer restes på många platser. Men statyerna från 1800-talet är tydligt anpassade efter 1800-talets syn på manlighet. Både rosetter, ”feminina” uttryck och tjockhet är nedtonade. Ett exempel är statyn av Gustav II Adolf i Göteborg (se fig. 7) Under 1800-talets folkrörelser och klassresorna de möjliggjorde – och inte minst det nya mansidealet *self-made man* – blev klass mindre viktigt medan skillnaden mellan könen blev allt viktigare. Detta syns inte minst i att mode och kläder plötsligt blev mycket olika varandra för män respektive kvinnor inte bara i modell utan även i färg och material. Även männens allt högre hattar är ett uttryck för detta genom behovet av att markera att mannen var längre och starkare än kvinnan (jfr Tjeder 2003; Hesselbom & Lihammer 2021). Med tiden har det alltså skett en förändring i hur man föreställer sig att en hjälte ser ut.

Skillnaderna som uppstått genom tiden är särskilt tydliga i vissa plagg. De vita trikåer som täcker Karl XI:s ben på en av de tidigare målningarna passar till exempel inte in i den tidstypiska klädsel vi idag uppfattar som ett manligt attribut men om vi bara tänker ”hjalte” så återkommer de exempelvis hos 1900-talets trikåklädda fiktiva hjältar, som Stålmannen, Läderlappen och Fantomen. Däremot är de otänkbara som ett generellt manligt attribut under 1900-talet. Åtsmitande trikåer framhäver förvisso en muskulatur som visar att det är en man men få samtida män skulle bli tagna på allvar klädda i samma trikåer, såvida det inte handlar om idrott.

Slutsats

Det är möjligt att se en förflyttning över tid av hur en hjälte gestaltas. Vad som uttryckte manlighet och hjältestatus på 1600-talet är inte detsamma som under det senaste seklet. Attributen som under 1600-talet användes för att skapa hjältar har senare fått en genusstämpling. Mycket av detaljerna är idag snarast förknippade med kvinnors garderober. Sedan de industriella revolutionerna med massproduktion, syntetiska kopior och scenkläder har

Fig. 7. Gustav II Adolf. Bronsskulptur av Bengt Erland Fogelberg från 1854, Gustav Adolfs torg, Göteborg. Foto: Gegik. CC-BY-SA 3.0.

nästan alla människor möjlig tillgång till sidenrosetter, spetsar och böljande peruker. I början av 1900-talet gjorde Coco Chanel revolution genom att plocka ur mannens garderob och erbjuda samma funktionsplagg för kvinnor. Är 1600-talets krigshjältebilder inspiration för dagens könsrollsöverskridande trender?

Det är tydligt att idealpersonen, eller hjältens, yttre har omförhandlats. Trenderna har ändrats gång på gång, kläder och sätt att gestalta har blivit trendiga eller omöjliga. När vi idag ser porträtt från 1600-talet associerar vi kanske inte till hjältar. Samtidigt är idén om vad en hjälte egentligen är anmärkningsvärt stabil.

Referenser

- Burke, P. 1992. *The Fabrication of Louis XIV*. London.
- Hesselbom, T. & Lihammer, A. 2021. *Vikingen. En historia om 1800-talets manlighet*. Lund.
- Hobsbawm, E. 1996a. *The Age of Revolution 1789–1848*. London.
- 1996b. *The Age of Capital 1848–1875*. London.
- 1996c. *The Age of Empire 1875–1914*. London.
- Krispinsson, C. 2016. *Historiska porträtt som kunskapskälla. Samlingar, arkiv och konsthistorieskrivning*. Stockholm.
- Larsson, L.O. 2023. *David Klöcker Ehrenstrahl. Stormaktstidens porträttmålare*. Stockholm.
- Lihammer, A. & Monié Nordin, J. (red.). 2010. *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*. The Museum of National Antiquities, Studies 17. Stockholm.
- Liliequist, J. 2009. Ära, dygd och manlighet. Strategier för social prestige i 1600-talets och 1700-talets Sverige. *Lychnos* 2009, 117–148.
- Malmstedt, G. 2018. *En förtrollad värld. Förmoderna föreställningar och bohuslänska trolldomsprocesser 1669–1672*. Lund.
- Olsson, T. 2005. En man försvinner. Den visuella kulturen under det långa 1500-talet. I: Hurd, M., Olsson, T. & Öberg, L. (red.) *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*. Södertörn Studies in History 1. Stockholm, 86–117.
- Stadin, K. 2004. *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund.
- 2005. Stormaktsmän. Mode, manlighet och makt. I: Hurd, M., Olsson, T. & Öberg, L. (red.) *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*. Södertörn Studies in History 1. Stockholm, 31–59.
- Statens porträttsamling, del av Nationalmuseums samlingar. <https://www.nationalmuseum.se/utforska-konst-och-design/vara-samlingar/statens-portrettsamling>
- Svensén, T. 2005. Det flärdfria maktspråket. Karolinska ryttarporträtt. I: Hurd, M., Olsson, T. & Öberg, L. (red.) *Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder*. Södertörn Studies in History 1. Stockholm, 60–85.
- Tjeder, D. 2003. *The Power of Character. Middle-Class Masculinities, 1800–1900*. Stockholm.
- Wienberg, J. 2015. Vikings and the Western Frontier. I: Larsson, L., Ekengren, F., Helgesson, B. & Söderberg, B. (red.) *Small Things – Wide Horizons, Studies in Honour of Birgitta Härdh*. Oxford, 289–294.

Var tillverkades skånekannen?

ERIK JOHANSSON

Where was the Scanian jug made?

This paper revisits the glazed redware Scanian jug, brought to the fore by Kulturen archaeologist Anders W. Mårtensson in 1973. Characterized by its faceted base and distinct handle, the jug stands out from its contemporaries. This brief paper presents new chemical data for the Scanian jug, its most common rim forms and a discussion on its area of production. So far, no medieval ceramic production sites have been found

in Sweden, including Skåne. However, chemical analysis using portable X-Ray Fluorescence (pXRF) reveal similarities between the clay used for Scanian jugs and for Baltic ware, supporting a hypothesis of local production. Combined with analogies in Denmark and ethnographic information, an area between the Höje and Sege Rivers is proposed as a likely candidate for the production of Scanian jugs.

Bakgrund

I den här artikeln presenteras ett hypotetiskt produktionsområde för den så kallade skånekannen, en regional variant av de medeltida äldre rödgodskannorna. Forskare har ofta angett Lund, eller andra skånska städer, om ursprung för tillverkningen. Jag skulle vilja nyansera detta och blicka utanför stadsgränserna. Som underlag för diskussionen har nya kemiska analyser gjorts på skärvor från skånekannor samt andra godstyper för jämförelse. Dessa analyser har också påvisat nya mynningsformer hos skånekannorna, utöver de som redan var kända från kompletta kärl. Detta är viktigt i sig för att kunna spåra analogier i keramikmaterial från andra platser, och i förlängningen diskutera periodens kontaktvägar. Det är dock diskussionen om produktionsplats som står i fokus i artikeln, och det är tänkt att den ska utgöra ett första steg för att kunna lokalisera en medeltida produktionsplats för keramik.

Äldre rödgods avser keramik av kvartära leror som bränts i 700–900 grader Celsius i oxiderande atmosfär. Ugnarna som användes var oftast av en horisontell, liggande typ med två kamrar; en för eldning och en där godset staplades och brändes. Godset var ofta naturligt magrat eller magrat med tillsatt sand. Käriluppsättningen utgjordes framför allt av drejade kannor och trebensgrytor, även om en rad andra kärlformer förekom, så som droppannor, flaskor, skålar, fat och stekpannor. I Lund till exempel utgör kannor över 80 procent av kärlformerna för äldre rödgods. Kannorna har utvändig glasyr, dock sällan heltäckande. Glaseringen skedde genom att bly applicerades på kärllroppen. Blyet agerade då som ett flussmedel som sänkte smälttemperaturen för lergodset, med resultatet att det yttersta skiktet bildade en glashinna (fig. 1).

För Västeuropa och Skandinaviens del har det medeltida glaserade rödgodset delats in i två huvudgrupper; skandinaviskt och flandriskt (Erdman *et al.* 1984). I den

skandinaviska gruppen ingår även den nordtyska produktionen (Drenkhahn 2015; Brorsson 2021; Kjellberg *et al.* 2024). På Jylland och Själland har produktionsplatser som Farum-Lillevang, Faurholm och Kragelund kommit att visa med all tydlighet att det skett lokal produktion av äldre rödgods i regionen under medeltiden (Jessen 2001; Liebgott 2001a, 2001b). Däremot har ännu inga medeltida produktionsplatser påträffats i Sverige, inklusive det medeltida Danmarks östra landsdel, Skåne.

Fig. 1. Detalj som visar typiskt gods och glasyr för äldre rödgods i Lund. Foto: Erik Johansson, 2024.

Fig. 2. Till vänster och i mitten: Skånekanna från Lund (KM 16539). Foto och illustration: Erik Johansson, 2024. Till höger: Dansk/västeuropeisk kanna, föremålsnummer 121989 HST. Historiska museet/SHM (CC BY 4.0). Foto: Sanna Stahre, 2006. Notera skillnaden i bottnarnas och hänklarnas utformning.

Skånekannan

Anders W. Mårtensson skrev 1973 om de speciella glaserade rödgodskannor som då bara hade påträffats i Skåne. Nu känner vi även till enstaka skärvor från Lödöse och Oslo (Wahlöö 1976a; Molaug 1977). Dessa kannor skiljer sig från de västdanska, nordtyska och västeuropeiska typerna på framför allt två sätt. Dels är kannornas bottenrand facetterad i stället för tummad, dels har bandhänklarna en mer vinklad form än de jämnt svängda motsvarigheterna i Danmark och på kontinenten (fig. 2). Tillsammans utgör de här stilelementen ett regionalt särdrag för Skåne. Mårtensson beskrev kannan som drejad, torrglaserad genom att blyaska ströddes över kärlkroppen, och bränd i oxiderande atmosfär. Kannorna är sällan dekorerade, men när det förekommer är det oftast genom inristade parallella linjer eller en enkel våglinje (Mårtensson 1973). I vissa fall förekommer även applicerad dekor i form av påmålad järnoxid.

Efter att kannan hade drejats applicerades en lerkorv runt basen. När sedan kärlet blivit läderhårt formades facetterna genom att keramikern pressade med tummen mot lerkorven med stöd från pekfingeret. Beroende på i vilken vinkel krukmakaren höll tummen erhöles olika längd på facetterna (Lindahl 1986: 51). Facetternas längd varierar, från 20 mm upp till 50 mm, och de varierar även på samma kanna. På en av kannorna från dominikan-konventet i Lund, till exempel, varierar facettlängden mellan 28 och 42 mm (Johansson 2022). Anders Lindahl kunde konstatera att facetterna sällan var jämnt formade och de kunde således inte användas för att gruppera botten-skärvor till kärl. Krukmakaren syftade inte till att tillverka jämna och regelbundna bottnar, utan fokus låg snarare på funktionalitet och stabilitet (Lindahl 1986). Skånekannans bottnar är i regel också tjockare än de tummade. Eventuellt är detta anledningen till att de bevarats bättre i jordlagren jämfört med den tummade varianten. Detta tar sig uttryck i en högre medelvikt och

en större diameter per skärva. I Lund utgör kannor med tummad botten cirka 56 procent av det totala antalet äldre rödgodskannor, sett till perioden 1150–1350. Kannor med facetterad botten utgör 29 procent och kannor med en enkel flat botten cirka 15 procent under samma period. Efter 1300 däremot är det ungefär jämnt mellan tummade och facetterade bottnar.

Skånekannans mynningsform

På grund av fragmentering är det oftast svårt att koppla ihop rätt mynning med rätt botten. Att pussla ihop en så stor del av ett kärl från ett skärvmaterial kräver omfattande arbete och tidsanspråk. Detta gäller all keramik och inte bara äldre rödgoods. Hur kan vi då ta reda på vilka mynningsformer som just skånekannorna hade? De kompletta skånekannor som påträffats i gravar och brunnar

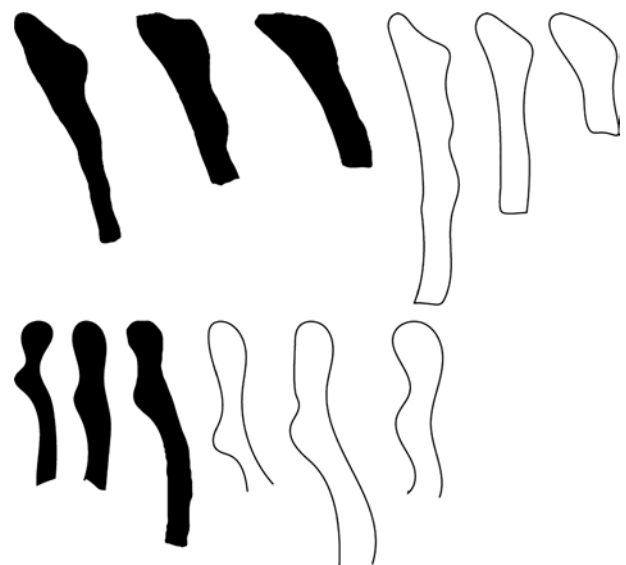

Fig. 3. Skånekannans vanligaste mynningsformer. Bandformade mynningar (ovan), förtjockad och avfasad (nedan). Vita mynningar från Dalby (avritade av författaren från Lindahl 1986), svarta mynningar från Lund. Illustration Erik Johansson 2024.

i Lund kan ge oss en del av svaret. Dessa har raka eller lätt utåtböjda och bandformade mynningar. Ytterligare en pusselbit får vi genom att jämföra den kemiska signaturen hos skånekannornas facetterade bottenar med olika mynningsformer av äldre rödgods. Hypotesen är att de mynningar som grupperar sig med de facetterade bottenarna (det vill säga bottenar från skånekannor) sannolikt härstammar från samma produktion, eller till och med från samma kärl. Analysen på materialet från Lund visar att skånekannor också hade mynningar med en avfasad, förtjockad kant (fig. 3).

Datering

Skånekannans introduktion kan dateras med relativt stor säkerhet. Mårtensson föreslog, med viss reservation, en datering till 1200–1300-tal (Mårtensson 1973). I Dalby ligger majoriteten av skärvor från skånekannor i perioden 1300–1333 (Lindahl 1986: 61), dock kan sex facetterade bottenar från sådana dateras till perioden 1275–1300, baserat på mynt och stratigrafiska relationer (Lindahl 1986: 24). I Kv. Apotekaren 4, i Lund, där stratigrafin är högupplöst med hjälp av dendrokronologi och tydliga bebyggelsehorisonter, dyker facetterade bottenar först upp i perioden 1300–1320 (förutom en omlagrad skärva i perioden 1200–1270). Antalet ökar ytterligare i perioden 1320–1350. Även från Kv. Sankt Mikael 16, i Lund, dominikankonventets bakgård, dateras skånekannan till perioden efter 1300 (Johansson 2022). Ett brunnnsfynd av en nästan hel skånekanna har daterats till 1300-talet (Wahlöö 1981).

Distribution

I svensk forskning har det funnits en viss försiktighet kring frågan om det medeltida lergodsets proveniens, eftersom ingen produktionsplats för medeltida keramik hittills påträffats i Sverige, Skåne inberäknat. I dansk forskning däremot, har man sedan 1950-talet, efter upptäckten av keramikugnen i Farum-Lillevang, betraktat den medeltida lergodset som i huvudsak lokalproducerad, undantaget de tydligt flandriska, franska och engelska importerna.

Sedan det ökade bruket av kemiska analyser har det upprepade gånger påvisats att skånsk lera använts för medeltida keramikproduktion, inte minst för äldre rödgods (Brorsson 2014: 2021). Enstaka kärl, skärvor och föremål har framförts som indikation på lokal produktion (Wahlöö 1976b; Brorsson 2007) men inga solida bevis såsom ugnar eller gropar med felbränd keramik har hittills påträffats.

Baserat på den stora mängden av skånekannor från Lund föreslog Mårtensson, med viss försiktighet Lund som produktionsplats. Men eftersom äldre rödgodskannor med facetterad botten (det vill säga skånekannor) har påträffats i relativt rikliga mängder i Malmö (Billberg 1987), Dalby (Lindahl 1986), Åhus (Svensson 2005) samt flera andra skånska byar, får typen betraktas som skånsk snarare än lundensisk (Svensson 2005). I Malmö finns till exempel minst fem kompletta skånekannor bevarade (Johansson 2022) och från Åhus kommer en nästan

komplett skånekanna utan glasyr, eventuellt resultatet av misslyckad bränning (Wahlöö 1976a: kat.no. 298). Som nämnts ovan finns även vissa indicier på att skånekannan först dyker upp i Dalby. Flest skånekannor har påträffats i Lund, vilket kan bero på den höga graden av arkeologiska undersökningar som utförts i staden, samt det högre konsumtionstrycket som måste ha rått i staden på medeltiden jämfört med andra skånska orter (Malmö undantaget). I Kulturens utställningar och på museets magasin finns 10–12 kompletta eller delvis kompletta skånekannor. Enstaka skärvor av facetterade bottenar i äldre rödgods har påträffats i Lödöse och Oslo (Wahlöö 1976a: kat.no. 393; Molaug 1977) och eventuellt i Halmstad (Augustsson 1985). Skånekannorna har bevisligen distribuerats i små mängder norrut längs med Öresund, Halland och upp mot Oslo. Ian Reed har visat att andelen skandinaviskt äldre rödgods var högre i till exempel Tønsberg och Oslo än i Bergen och Trondheim (Reed 1994). Påståendet att skånekannorna skulle ha tillverkats i Lund, för associationerna, anser jag, till idén om ett centralt beläget krukmakeri. Något sådant har aldrig påträffats trots den höga graden av undersökningar i Lund, och jag anser därför att vi bör blicka utanför stadens gränser.

Skånekannans produktionsområde – ett hypotetiskt förslag

För att undersöka skånekannans proveniens har kemiska analyser med pXRF genomförts på ett omfattande keramikmaterial från Lund. En pXRF-spektrometer är ett handhållet instrument som använts för petrografisk analys sedan 2005 (Hunt & Speakman 2014; Holmqvist 2017). Materialet i den här studien har analyserats vid Lunds universitets historiska museum med en Thermo Scientific Niton XL5. Följande grundämnen ingick i analysen: Aluminium (Al), Järn (Fe), Kalium (K), Magnesium (Mg), Mangan (Mn), Niob (Nb), Rubidium (Rb), Kisel (Si), Strontium (Sr), Titan (Ti), Yttrium (Y), Zink (Zn) och Zirkonium (Zr). För att bearbeta resultaten från pXRF-analysen används principalkomponentsanalys (PCA). PCA är en multivariat analysmetod som behandlar stora mängder data (Orton & Hughes 2013: 176). PCA söker upp de grundämnen som visar störst variation och konstruerar principalkomponenter. Principalkomponent 1, 2 och 3 sammanfattar den största variationen. Resultatet visualiseras i ett spridningsdiagram där avståndet mellan punkterna återspeglar graden av likhet mellan skärvorna (Orton & Hughes 2013: 176).

pXRF-PC-analyser visar att det råder stor samstämmighet i lerans kemiska sammansättning mellan östersjökeramik från Lund och skånekannor från Lund (fig. 4). Eftersom östersjökeramiken tillhör en äldre produktionstradition då hantverket var hushållsbaserat och bara i undantagsfall en handelsvara (Peacock 1982; Roslund 2007) bör leran som användes ha hämtats från lertag i närheten av gården där kärlen tillverkades och brukades. Vi kan således anta att lertäkterna för både östersjökeramik och skånekannor låg i Lunds omedelbara närhet.

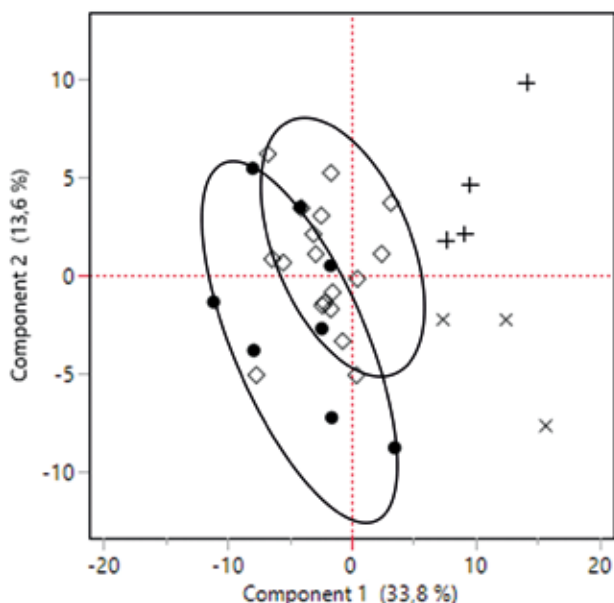

Fig. 4. PCA-diagram. $\diamond$ =Skånekannor, $\bullet$ =Östersjökeramik, +=Flandern, $\times$ =Rhendalen. Spridningsarta över skärvor analyserade med pXRF. Ju närmare varandra två prover placerar sig, desto mer lika är lerornas kemiska signatur. De svarta ovalerna markerar dels östersjökeramikens spridning, dels skånekannornas spridning. Ovalernas överlappning antyder att lerorna är snarlika, men över lag skiljer sig grupperna åt. Referenserna från Flandern och Rhendalen bildar distinkt separata grupper.

Den subtila skillnaden som syns i diagrammet, alltså att grupperna bara delvis överlappar varandra, skulle kunna indikera att östersjökeramikens leror är tagna från grovar, diken eller brunnar inne på stadsgårdarna, medan leran till skånekannorna kommer från lertag belägna utanför staden.

Etnografiska studier har visat att keramiker i traditionella samhällen, i de allra flesta fall hämtade sin lera mindre än en kilometer från verkstaden, men transport upp till nio kilometer förekom också (Arnold 1985; McCarthy & Brooks 1988; Rice 2015). Utökar vi analogin med några kända medeltida keramikugnar stärks bilden av att produktionen (eller i alla fall ugnen) under denna period var förlagd strax utanför by- eller stadsgränsen. I nuvarande Danmark, till exempel, låg Hellumugnen, Barmerugnen och Kragelundugnen precis utanför sina bygränser, medan ugnarna vid Lindholtsgård, Faurholm och Farum-Lillevang låg cirka två till tre kilometer från närmaste by- eller stadsgräns (Jessen 2001; Kock 2001a; 2001b; Liebgott 2001a, 2001b). I Einbeck i Tyskland, kring mitten av 1100-talet, etablerades ett krukmakeri 1,5 kilometer från stadskärnan (Heege 1997).

Resultaten från den kemiska analysen tillsammans med analogin med de danska ugnarnas placering och distansuppgifterna från de etnografiska studierna av lertransporter utgör en grund i diskussionen kring placeringen av skånekannans produktion. Förslagsvis har ett eller flera krukmakerier alltså legat inom en radie av maximalt nio kilometer från Lund. Men försäljningen av keramiken kan ha förekommit inom ett större område. Forskning på bönders marknadshandel visar nämligen att

bönder världen över har varit villiga att resa cirka 10–16 kilometer för att sälja sitt överskott (Davis & Britnell 2022: 15), något som mycket väl också kan ha varit fallet för 1300-talets skånska krukmakare. Både tillverkning och avsalu av skånekannor kan därför möjligen ha legat inom en radie av ungefär 16 kilometer räknat från konsumtionsplatsen. Applicerar vi modellen på Lund, Dalby och Malmö överlappar områdena varandra västsydväst om Lund inom en yta som sträcker sig från Norra Nöbbelövs socken i norr till Bara socken i söder, från Lomma i väst till Bjällerups socken i öst (fig. 5). Inom detta område kan alltså krukmakare ha tillverkat och försett alla tre platser med skånekannor.

Utnyttjande av lera i området

Området som föreslås ovan avgränsas också ungefär av Høje å i norr och Sege å i söder (det vill säga Bara härad), ett område rikt på kvalitativ rödbrännande lera. I historisk tid har här legat många tegelbruk (Björning 1947: 141). Murtegel introducerades som byggnadsmaterial i Skåne i slutet av 1100-talet. Då hade antagligen viss produktion eller import av taktegel förekommit redan sedan första hälften av 1100-talet (Larsson 1993: 154f). För tillverkning av tegel behövs lera och i Skånes slättområden finns gott om framför allt moränlera och sjölera. De flesta tidiga tegelugnar (det vill säga före 1558) låg i de västskånska kuststäderna, inklusive Lund. Uppgifter om tegelbruk finns dessutom för till exempel Fågelsång nära Södra Sandby, och skriftliga uppgifter tyder även på att det kan ha förekommit tegelproduktion i Silvåkra, Håslöv, Gärdslöv, Vallby och Borgeby (Ljunggren & Ejder 1950; Rosborn 1984; Sundnér 1999).

Förutom tegelbruken indikerar även tegelkyrkorna ett utnyttjande av områdets lera. Utöver klosterkyrkorna i Lund och S:t Petri i Malmö finns tegelkyrkan i Stora Råby, några kilometer sydöst om Lund (Wahlöo 2014: 283; Gardelin 2015: 50) och Veberöds tegelkyrka öster om Dalby (Wahlöo 2014: 334). Men murtegel har dessutom, och kanske framför allt, använts i tillbyggnader och i valv (Sundnér 1999). Före 1350 förekommer tegel i murverk och valv i flera kyrkor i området söder om Lund, om än inte lika tätt som i södra Skåne.

Fokus har hittills varit på skånekannorna från Lund, Malmö och Dalby, men de har också som nämnts ovan påträffats på andra skånska orter. Förekomsten av skånekannor i exempelvis Åhus kan förklaras på olika sätt. De kan ha transporterats dit. En dagsresa landvägen under medeltid har uppskattats till 30–40 kilometer (Rasmussen 1957) vilket innebär att det skulle ha tagit flera dagar att ta sig från Lund till Åhus. Givetvis kan en del skånekannor färdats den vägen. Sjövägen däremot, från till exempel Skanör till Åhus, kunde genomföras i en etapp under en lång sommardag (sträckan mäter cirka 150 kilometer). Det är dock mer sannolikt att ett minde handels skepp som utgick från Lomma, Malmö eller Skanör lade till i Ystad på vägen (Greer Jarret muntl. uppg.). Skånekannor har påträffats både i Ystad och Skanör (Mårtensson 1973). Åhus skånekannor kan förstås också vara tillverkade

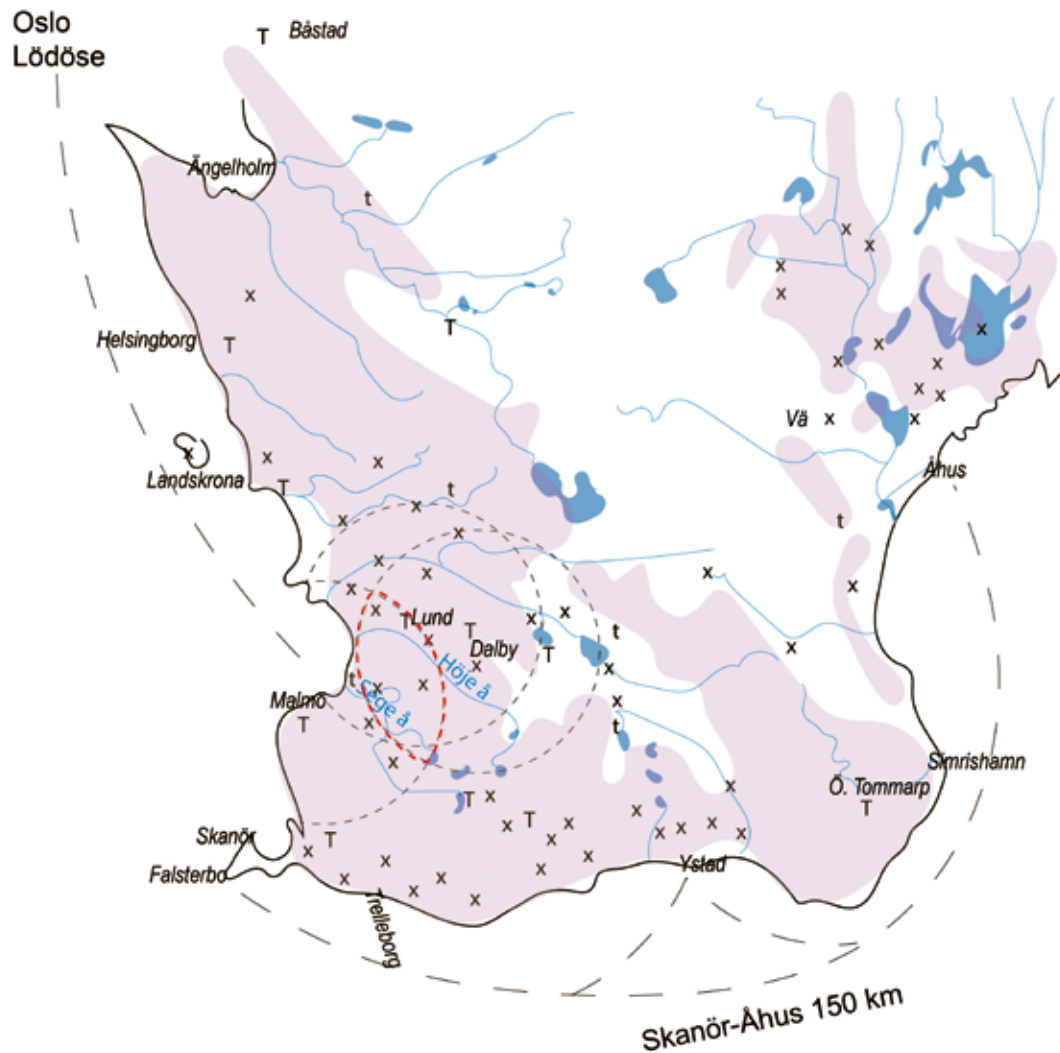

Fig. 5. Skånekarta. De streckade cirklarna motsvarar en radie på 16 km. Dessa är placerade över Lund, Malmö och Dalby. Den röstreckade ovalen markerar var dessa överlappar varandra. Överlappningen motsvarar ett hypotetiskt område för skånekannans produktion. T=tegelbruk före 1558. t=tegelbruk före 1825. X=förekomst av tegel i kyrkor, före 1350. Lila område markerar förekomst av lera. Karta av Erik Johansson 2024.

i stadens närhet. Flera tegelbruk har legat i området i modern tid (Björning 1947), och i Åhus omland finns flera medeltida tegelkyrkor som vittnar om att man utnyttjat den lokala lerresursen.

Slutsats och förslag för framtiden

Skåne är rikt på lera men saknar fynd av medeltida keramikugnar. Det saknas även felbränd keramik. Denna dumpades ofta i direkt anslutning till ugnen. Produktionsplatser har således oftast upptäckts genom att plojen fört med sig felbränd keramik till ytan. I ett landskap som Skåne, med så omfattande jordbruk kan det tyckas osannolikt att inga produktionsplatser påträffats på det sättet. Detta kan bero på att ugnar och felbränd keramik inte ligger ute i fullåkerslandskapet utan intill bygränserna. Vad som krävs för att lokalisera produktionsplatserna är därför noggranna kartstudier och fältinventeringar, och för att projektet inte ska bli fullständigt övermäktigt bör ett första inventeringsområde väljas med omsorg. Den här studien har visat att området som ungefär motsvarar Bara härad, mellan Höje och Sege å är en bra kandidat. Här har

det i historisk tid legat flera tegelbruk som vittnar om att lerförekomsterna var kända och att de utnyttjades flitigt. Även under medeltiden har så antagligen varit fallet, något som koncentrationen av kyrkor med byggnadselement av tegel vittnar om. Här hade potentiella krukmakare nära till lertag, torghandel och hamnplats. Skånekannor kan också ha tillverkats nära Ystad och Åhus. Konsumtionstrycket kring särskilt Lund och Malmö bör dock ha föranlett placeringen av en eller flera krukmakerier i anslutning till någon eller några av byarna utanför dessa städer. Det område inom vilket krukmakeriet eller krukmakerierna bör ha varit belägna framgår av den röda ovalen i figur 5.

För att utreda om det funnits flera verkstäder kopplade till de olika konsumtionsplatserna bör mera omfattande kemiska analyser utföras. Förslagsvis kan olika råleror karteras, provtas och analyseras. Deras kemiska signatur kan sedan jämföras med skånekannor från Malmö, Dalby, Ystad, Lund samt från de byar i området där sådana kannor påträffats. Inkluderas även kemiska analyser av exponerat tegel i områdets kyrkor bör resultatet kunna visa om skånekannorna tillverkades vid en verkstad eller om det fanns flera.

Tack

Jag vill rikta ett tack till Ingrid Gustin, Lena Strid, Sara Williamsson och Robert Bergman Carter som har läst min text och kommit med värdefulla kommentarer.

Referenser

- Arnold, D.E. 1985. *Ceramic theory and cultural process*. Cambridge.
- Augustsson, J. 1985. *Keramik i Halmstad ca 1322–1619. Produktion, distribution, funktion*. Halmstad.
- Billberg, I. 1987. *Från trattbägare till fajans*. Malmö 5. Malmö.
- Björning, L. 1947. *Skånes jord- och stenindustri. Dess utveckling, lokalisering och betydelse ur näringsgeografisk synvinkel*. Hälsingborg.
- 1985. Tegel och tegeltillverkning i Skåne under fem århundraden. I: Werdenfels, Å. (red.) *Skånskt tegel*. Kristianstad, 26–52.
- Bodilsen, A. 2001. Lindholtgårdovnen. I: Kock, J. (red.) *Middelalderlige pottemagerovne i Danmark. Undersøgelse, rekonstruktion og fremlæggelse*. Hikuin 28. Højbjerg, 81–88.
- Brorsson, T. 2007. Keramiken från Genarp. I: Karlsson, M. & Lenntorp, K. (red.) *Genarps bytomt. Genarp 3:8 m.fl., RAÄ 84, Genarps socken, Skåne. Rapport över arkeologisk slutundersökning 2006*. Kulturen i Lund, 79–82.
- 2014. *ICP-analys av högmedeltida keramik från Lund, Skåne*. Kontoret för Keramiska Studier. Rapport 86.
- 2021. Keramiken från Sankt Mikael 16. I: Larsson, S. & Lindberg, S. (red.) *Kvarteret Sankt Mikael 16. Arkeologisk undersökning 2019*. Kulturens rapporter 10, 284–307.
- Davis, J. & Britnell R.H. 2022. Introduction. I: Davis, J. (red.) *A Cultural History of Shopping, Volume 2, In the Middle Ages*. London, 1–26.
- Drenkhahn, U. 2015. *Die Lübecker keramikchronologie vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*. Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte 29. Rahden.
- Erdmann, W., Kuhn, H., Lüdtke, H., Ring, E. & Wessel, W. 1984. Rahmenterminologie zur mittelalterlichen Keramik in Norddeutschland. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 14(4), 417–436.
- Gardelin, G. 2015. *Kyrkornas Lund*. Lund.
- Heege, A. 1997. A Local Potter's Workshop at Einbeck, Lower Saxony, Germany, Producing from 1140/1145–1230 AD – Kilns, Ceramic Products and Production Technology, Environment and Subsistence. An Interdisciplinary Approach. I: De Boe, G. & Verhaeghe, F. (red.) *Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' conference [internationaal congres over middeleeuwse en latere archeologie, 1–4 oktober 1997]. Vol. 7, Material culture in medieval Europe*. Zellik, 95–106.
- Holmqvist, E. 2017. Handheld portable energy-dispersive X-ray fluorescence spectrometry (pXRF). I: Hunt, A. (red.) *The Oxford Handbook of Archaeological Ceramic Analysis*. Oxford, 363–381.
- Hunt, A.M. & Speakman, R.J. 2015. Portable XRF analysis of archaeological sediments and ceramics. *Journal of Archaeological Science* 53, 626–638.
- Jessen, A.B. 2001. Kragelundovnen. I: Kock, J. (red.) *Middelalderlige pottemagerovne i Danmark. Undersøgelse, rekonstruktion og fremlæggelse*. Moesgård.
- Johansson, E. 2022. Grav- och hushållskeramik från Kvarteret Sankt Mikael. I: Larsson, S. (red.) *Kvarteret Sankt Mikael arkeologi 1904–2020*. Archaeologica Lundensia No. 12. Lund, 179–197.
- Kjellberg, J., Brorsson, T. & Johansson, E. 2024. Äldre rödgods från Studentholmen i Uppsala. En undersökning av proveniens genom pXRF- och ICP-analys. *META – historiskarkeologisk tidskrift* 2024, 61–78.
- Kock, J. 2001a. Hellumovnen. En pottemagerovn fra ældre middelalder. I: Kock, J. (red.) *Middelalderlige pottemagerovne i Danmark. Undersøgelse, rekonstruktion og fremlæggelse*. Hikuin 28. Højbjerg, 17–26.
- 2001b. Barmerovnene. Pottemagerovne fra 1300-årene. I: Kock, J. (red.) *Middelalderlige pottemagerovne i Danmark. Undersøgelse, rekonstruktion og fremlæggelse*. Hikuin 28. Højbjerg, 27–42.
- Liebgt, N.-K. 2001a. Farum Lillevangovnene. I: Kock, J. (red.) *Middelalderlige pottemagerovne i Danmark. Undersøgelse, rekonstruktion og fremlæggelse*. Hikuin 28. Højbjerg, 53–62.
- 2001b. Faurholmovnene. I: Kock, J. (red.) *Middelalderlige pottemagerovne i Danmark. Undersøgelse, rekonstruktion og fremlæggelse*. Hikuin 28. Højbjerg, 63–70.
- Lindahl, A. 1986. *Information through sherds. A case study of the early glazed earthenware from Dalby, Scania*. Lund.
- Ljunggren, K.G. & Ejder, B. (red.). 1950. *Lunds stifts landebok D. 1. Nuvarande Malmöhus län*. Lund.
- Madsen, P.-K. 2001. Graven vellugt. Danske gravpotter fra middelalderen. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1999, 67–170.
- McCarthy, M.R. & Brooks, C.M. 1988. *Medieval pottery in Britain, AD 900–1600*. Leicester.
- Molaug, P. 1977. Leirkarmaterialet fra "Mindets tomt". I: Høeg, H. (red.) *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen Oslo. Bind I*. Oslo, 72–120.
- Mårtensson, A.W. 1973. En krukmakeriprodukt från det medeltida Lund. *Kulturens årsbok* 1973. Lund, 37–48.
- Orton, C. & Hughes, M. 2013. *Pottery in archaeology*. Cambridge Manuals in Archaeology. Cambridge.
- Peacock, D.P.S. 1982. *Pottery in the Roman world. An ethnoarchaeological approach*. Longman archaeology series. New York.
- Rasmussen, P. 1957. Dagsreise. I: Granlund, J. (red.) *Kulturhistorisk Lexikon för nordisk medeltid. Band II*. Malmö, 618–619.
- Reed, I. 1994. Late Medieval Ceramics in Norway. *Medieval Ceramics* 18 (1994), 59–65.
- Rice, P.M. 2015. *Pottery analysis. A sourcebook*. Chicago.
- Rosborn, S. 1985. Skånskt tegel under medeltiden. Tegelbruk och tegelproduktion fram till 1588. I: Werdenfels, Å. (red.) *Skånskt tegel*. Årsbok. Skånes hembygdsförbund. Kristianstad, 7–25.
- Roslund, M. 2007. *Guests in the house. Cultural transmission between Slavs and Scandinavians 900 to 1300*. The Northern World 33. Leiden.
- Sundnér, B. 1999. *En byggnadsarkeologisk metodstudie av skånska kyrkor*. Rapport till HSFR. Lund. Opublicerad.
- Svensson, C. 2005. *Skärvor från Wor fruis have. D. 5, Keramik från kv. Spritan, Åhus. Arkeologiska undersökningar i kv Spritan 1994–96, fornlämning 23, Åhus socken, no. 1152, Kristianstads kommun, Skåne län*. Rapport Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne 2005:125. Kristianstad.
- Wahlö, C. 1976a. *Keramik 1000–1600 i svenska fynd*. Archaeologica Lundensia VI. Lund.
- 1976b. Keramik i fas 5. I: Mårtensson, A.W. (red.) *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Archaeologica Lundensia VII. Lund, 269–274.
- 2014. *Skånes kyrkor 1050–1949. Guide till 493 monument och minnesplatser, därtill försvunna kyrkor, runstenar knutna till kyrkor, heliga källor, kyrkor 1950–2000*. Lund.

De Tre högarna och årsmarknaderna i Lund

Åter i blickfånget

MATTIAS KARLSSON

The Three Mounds and the annual fairs in Lund

A closer look

In the late medieval period two annual fairs were held in Lund: Trehögars marknad, “the market of the three mounds”, around Ascension Day, and the St Lawrence market on 10 August. Little is known about the history of these two markets, with the market of Trehögar being particularly intriguing. Evidence suggests that the market was named after an ancient monument called tre högar, or “three mounds”, which appears in written sources from around 1570. The mounds were located on the eastern pasture belonging to the city of Lund, which, from 1869, was the garden belonging to Linero farm. It has been theorised that

the market on the pasture could be older than the settlement and urban centre of Lund. Other circumstantial evidence suggests that locations with communal and regal functions existed along the ridge between Lund and Dalby in the mid-12th century, such as the Scanian council at Arendala, a royal hostel, possibly a stone-house and perhaps a deer park. This would further support the proposed location of the market. The author argues that, despite extensive exploitation, it may still not be too late to shed some light on the matter through archaeological field investigations.

Inledning

Fenomenet årsmarknader har historiskt sett varit en komponent inom det större europeiska forskningsfält som behandlar uppkomsten och utvecklingen av städer och urbanitet (se exempelvis Schück 1926; Christensen 1933; Endemann 1964; Moore 1985; Dijkman 2011). I nyare stadsforskning i Norden har dock årsmarknaderna inte haft en särskilt framträdande roll, vilket möjligen sammanhänger med att vi faktiskt vet ganska litet om deras äldre historia. Årsmarknaderna i Lund har framförallt diskuterats av lundaarkeologins nestor, Ragnar Blomqvist, som föreslog att Trehögars marknad var äldre än Lund och följaktligen kan ha haft betydelse för bebyggelsens och stadens tillblivelse (Blomqvist 1941a: 33–37; Blomqvist 1951: 21–24).

Frågan om tidiga marknaders betydelse för samhällsutvecklingen har också berörts i senare decenniernas forskning om den viktiga järnåldersboplatsen Uppåkra. Försöken att placera denna marknad – uppkallad efter Tre högar – i Uppåkra (Andrén 1998: 139; Tegnér 1999: 229; Hårdh & Larsson 2007: 100; Andrén 2020) eller för den delen på en tredje och fjärde plats, är dock inte helt övertygande (Anglert 2006: 93ff; Rosborn 2011). Det är framförallt marknadens namn som pekar mot en bestämd lokal på Lunds stads tidigare östra fälad, en lokal uppkallad efter tre högar. Men denna tolkning utesluter naturligtvis inte att marknader har hållits eller att handel har förekommit i Uppåkra eller på andra platser nära Lund under vissa

perioder. Det kan tilläggas att det kanske är mer troligt att en tidigare hypotetisk marknad i Uppåkra skulle ha uppkallats efter bebyggelsenamnet, som säkert var vida känt.

I denna artikel vill jag, återigen, lyfta fram de obesvarade frågor som årsmarknaderna i Lund är förknippade med, frågor som är såväl arkeologiska som historiska. I synnerhet kommer artikeln att kretsa kring Trehögars marknad. Arbetet bygger på en större och bredare undersökning kring fenomenet årsmarknader i Lund och Skåne, i vilken även diskuteras förhållanden under efterreformatorisk tid, om tulluppbörden, marknadernas organisering och varuutbytet, däribland hästhandeln mot utlandet (Karlsson in prep.).

Trehögars marknad

Under senmedeltiden och fram till 1700- och 1800-talen hölls två årsmarknader i Lund: Trehögars marknad och Laurentii marknad. Den senare marknaden har fått sitt namn efter helgonet S:t Laurentius som var domkyrkans värnhelgon, och marknaden hölls kring helgonets årsdag den 10 augusti. Gissningsvis har marknaden växt fram kring domkyrkans återkommande liturgiska firande av S:t Laurentius.

De äldsta beläggen för Trehögars marknad, *Trehøghs marcket* från 1504 (*Danmarks købstadslovgivning*, bd 5: 130; *Malmö rådstueprotokol* (stadsbok) 1503–1548: 9.) och *Trehøges marcket* från 1516 (*Danmarks købstadslovgivning*, bd 4: 101), talar för att den namnbärande platsen där

marknaden hölls var 'tre högar'. Materiella belägg för denna tanke saknas emellertid fortfarande, men sådana har knappast heller eftersökts. Placeringen av de aktuella tre högarna har mest utförligt diskuterats av Ragnar Blomqvists i skriften *Tusentalets Lund* (1941:33ff). Efter att Blomqvist redovisat och värderat de då kända källorna med bäring på frågan, såsom skriftställaren Herman Chytræus skildring från 1598, men också Lunds stifts landebok och äldre lantmäteriakter, blir hans slutsats att de tre högarna har legat i området för gården Linero på Lunds stads tidigare östra fäladsmark. En förnyad granskning av Blomqvists underlag stödjer tanken på att tre högar en gång har funnits i området.

Den första skriftställaren som diskuterade "tre högar" i förbindelse med en marknad var Herman Chytræus. Han sammanställde år 1598 en handskrift om fornlämningar, sägner och berättelser från Skåne och Halland (dock ej Blekinge) med den långa titeln *Monumenta præcipua que in Schania, Hallandia, et Blekingia inveniuntur observata, et cum Historica brevi enarratione illustrata* (utgiven av Sven Lagerbring). Låt oss se vad han skriver om Lund och marknaden:

Om Lund, skåningarnas huvudstad

Lundia [Lund], som fordom var Skånes huvudstad, har visserligen inte fått sitt namn från den engelska staden Londinum [London], såsom vissa vill göra gällande, utan från den högst ljuvliga lund, som fanns på denna plats, smyckad med flera utomordentligt klara källor. Ty på tre kullar, som reser sig mot stadens östra del, hade utplacerats beläten av tre fosterlandets gudar, nämligen av Tor, Oden och Frigga. Om än Olaus Magnus försäkrar att i Uppsala deras gudomlighet eller snarare diaboliska energi fordom var högst närvarande, bör man emellertid veta att under påvetiden de heliga apostlarnas bilder vördades, inte på en enda plats, utan överallt såsom även hos hedningarna. Därför avhålls marknaden som på folkspråk kallas *Tre höyes Markitt* [TreHögars marknad] ännu årligen i Lund [...] [...] För kulten av dessa gudar hölls mycket talrika sammankomster och på samma plats utövades intensiv kommers, varför den nedhuggna lunden gav namn åt staden Lund som vid tiden för Kristi födelse var högst blomstrande som visas av dessa versrader:

*När Kristus lät sig föda
stod Lund och Skanör i sin fagreste gröda.*

[Den svenska översättningen har godhetsfullt ställts till mitt förfogande av Erik Persson som förbereder en utgåva av Chytræus Monumenta]

Chytræus berättelse om den tidiga kultplatsen är naturligtvis på ett fantasifullt sätt broderad med mytologiskt stoff influerat från den litteratur han då hade tillgång till (Blomqvist 1962; Körner 1962). Men den innehåller också några originella tankar. Chytræus är den första som i text sammankopplar platsen med tre högar, belägen öster om staden, med Trehögars marknad. Och de tre högarna var

knappast Chytræus påhitt. Redan i Lunds stifts landebok, som sammanställdes kort efter 1569, omnämns indirekt tre högar som har givit namn åt åkrar i Stora Råbys norra vång: *trehöy bers agir* och *Vestre trehöy bers agir* (Lunds stifts landebok, del 1: 31). Marknamnen kan senare, lätt förändrade, följas i lantmäterihandlingar för byn upprättade på 1780-talet (följande akter för Stora Råby socken: 12-str-2: 46–48, LMM; L188-3:1, LMS) och omkring 1805 (Stora Råby socken, 12-str-1: s. 89, 90, 94, LMM). I den senare källan kan exempelvis noteras namnen *Troihebjär* och *Troihebjärsbacken*. Marknamnen kan, med ett visst pusslande, med stor säkerhet placeras i byns norra vång, mot gränsen till Lunds östra fälad och den där senare anlagda gården Linero.

Den ovan nämnda namntraderingen gör att vi måste sätta tilltro till den inte alltid pålitliga antikvitetsforskaren Nils Henrik Sjöborgs uppgifter. I andra volymen av *Samlingar för Nordens fornälskare*, publicerad 1824, skriver Sjöborg om *Trehögarna* vilka

nu [äro] små och förfallne, dock ännu till en del i behåll. De äro belägne på Fälads-lotterna N:o 187, den jag händelsevis ägt, och det därintill gränsande N:o 64. (Sjöborg 1824: 196f)

I en annan skrift nämner Sjöborg att högarna ligger i "trekant" (Sjöborg 1815: 22). Högarna omnämns även av andra tidiga arkeologer och skriftställare (Liljegren & Brunius 1819–1823, bd I: 43; Berling 1859: 3). En jämförelse med 1799 års karta över Lunds östra fälad visar att nämnda lotter har legat invid Linero gård som anlades 1869 på just lott 64 (Lunds stad, L131-1:5, LMS).

Vilka eventuella spår av högarna finns idag kvar i området? I samband med Riksantikvarieämbetets fornlämningsinventering i Lunds kommun år 1968 uppmärksammades två misstänkta fornlämningar på platsen för Linero gård. Fornlämning nummer 57 beskrevs som rester av en hög belägen nära gårdsbyggnaderna. Fornlämning 58 var en annan möjlig rest av en hög, belägen längst i söder på tomten (fig. 1), i gränsen till åkermark (Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, Lunds socken). "Högarna", som än idag finns kvar, uppmärksammades i dagspressen 1970 i samband med förestående exploateringar i närområdet (*Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 5 maj 1970). Som en respons på artikeln framkom uppgifter genom tidigare arrendatorer om att den södra högen ska ha funnits på platsen sedan åtminstone 1930-talet (brev från arrendatorn Alrik Örbom till stadsantikvarie Anders W. Mårtensson, i Kulturens arkiv).

Med tanke på att det med all sannolikhet har funnits tre högar i området, som kanske daterar sig till bronsåldern, och den centrala betydelse som området kring dem senare kan ha haft, i kraft av en tidigare marknad, är det märkligt att platsen rönt så begränsat arkeologiskt intresse. Idag är större delen av Lunds forna östra fäladsområde exploaterat. Gården Linero revs slutligen 1980, men fortfarande står gårdstomten obebyggd och den omges delvis av en park. Men det är kanske inte för sent att utvinna viktig arkeologisk information.

Fig. 1. Stadsantikvarie Anders W. Mårtensson på den södra högen på Linero gård. Fotot är taget på våren 1970. Foto i Kulturens arkiv.

Andra samlingsplatser på Romeleåsens västra utlöpare

I avvaktan på framtida arkeologiska undersökningar kan man överväga om det finns andra indikationer, förutom namnet, som kan stödja tanken på Linero som en tidigare marknadsplats. De naturtopografiska förhållandena talar i varje fall inte emot hypotesen (fig. 2). Platsen ligger på Lunds stads östra fäladsmark, som just här bildar en långsmal utlöpare mot öster, väl lämpad för att ta emot stora skaror med människor och djur. Därtill har Ragnar Blomqvist och andra forskare, såsom Bertil Lindquist (1938) och Ola Svensson (2015), pekat på flera intressanta platser spridda längs med Romeleåsens västra utlöpare, från Lund och egentligen hela vägen till Dalby, vilka tyder på att det i området har funnits andra viktiga funktioner under tidig medeltid.

Omkring 1,5 kilometer öster om Linero och 3,5 kilometer öster om Lund ligger Arendala. Orten omnämns två gånger i Saxos *Gesta Danorum* som den plats där skåningarna höll ting i samband med oroligheter på 1100-talet. Saxo berättar att när kung Erik Lam befann sig med följe i ett härbärge i **Arnalunda* (=markerar rekonstruerad form), in *Arnalundensi hospitio*, antagligen år 1138 eller 1139, överfölls han om natten av tronpretendenten Olof och hans beväpnade män (Saxo, Bok XIV, 2, 6). Angreppet slogs tillbaka, men kort därpå återvände Olof från sitt tillhåll i Sverige och höll ting (*contione*) med skåningarna i Arendala (in *ualle Arnensi*) där han valdes till kung (Saxo,

Bok XIV, 2, 6). Försöket att störta Erik Lam misslyckades emellertid. Några år senare omnämns Arendala återigen när skåningarna gjorde uppror mot Sven Grates fogdar. De samlades då för ting (*contione*) i Arendala, in *Arnam vallem* (Saxo, Bok XIV, 13, 1).

Den källkritiska historikern Lauritz Weibull hävdade tidigt att samtliga dessa tre platser och omnämmanden ska ses i förbindelse med Arendala (Weibull 1936: 282ff). Men tvekan har funnits om var härbärgets i *Arnalundensi* ska placeras. Det har i åtminstone två utgåvor av Saxos danmarkshistoria, från 1839 och 1931, förbundits med platsen *Arvalunda*, ett kungalev i Ingelstads härad (Kong Valdemars jordebog, bd 2: 207 (fol. 311)). Men, såsom Weibull påpekade, man kan inte förutsätta att Christiern Pedersens utgåva av *Gesta Danorum* från 1514 är felaktig beträffande ortografin, det vill säga att *Arnalundensi* ska rättas till **Arvalundensi*. Den tyske krönikeskrivaren Albertus Kranz, som omkring 1500 återger delar av Saxos berättelse utifrån en handskrift, alltså ej från den tryckta utgåvan, skriver nämligen samma ortnamn som *Arnolindensi*, alltså med "n" inte "v" i förleden (Krantz 1546: 198). Utifrån detta ligger det närmast till hands att betrakta namnet *Arnalundensi* som en ellipsform, alltså en ideal eller konkret förkortning, av ett **Arnadala lund*. Kan härbärgets där Erik Lam befann sig kanske ha legat i riktning mot Hardeberga? Vid Hardeberga finns ägor med namn, belagda på 1500–1700-talen, som (*Lunds stifts landebok*, del I: 54f; Hardeberga socken, L77-6:1, LMS; Lindquist 1938: 23f, fig. 10) indikerar ett tidigare bestånd av ekar och en eller flera lundar.

Förutom att en tingsplats i Arendala och ett närliggande härbärge för kungen understryker betydelsen av denna del av Romeleåsen i dåtidens kollektiva medvetande kan man peka på att den skånska kyrkorätten, enligt vissa versioner, antogs kring 1170 "Mællen lund oc dalby. i stenhus" (Skånska kyrkorätten (Schlyter sign. G): 357; Skånske kirkelov I, 2: 821; jfr även Skånske kirkelov I, 2: 879f). I en version ska det ha ägt rum på "paa denn hoy" (Skånske kirkelove I, 2: 879 (text IV)). Oavsett om detta hus är identiskt med ovannämnda härbärge, visar det områdets betydelse i den rättsliga praxisen. Naturligtvis ska även nämnas den betydelse som Dalby med dess kloster hade vid denna tid. En tidig kunglig jaktpark har föreslagits som en förklaring till lämningen Dalby hage (Andrén 1997).

Lunds årsmarknader under hög- och senmedeltid

Saxos berättelse kan tala för att Arendala var platsen för skåningarnas ting strax före eller kring mitten av 1100-talet, men att det under århundradets andra hälft flyttades till Lund (Saxo, Bok XV, 4, 1–2). Landstinget tycks kontinuerligt ha hållits i Lund från slutet av 1200-talet. År 1294 omnämns landstingets tingstockar, placerade inte alltför långt ifrån domkyrkan och biskopsgården (Huitfeldt 1599: 3f; Clausen 2011). I sammanhanget bör nämnas att den på 1200- och 1300-talet omnämnda kungatagnings-

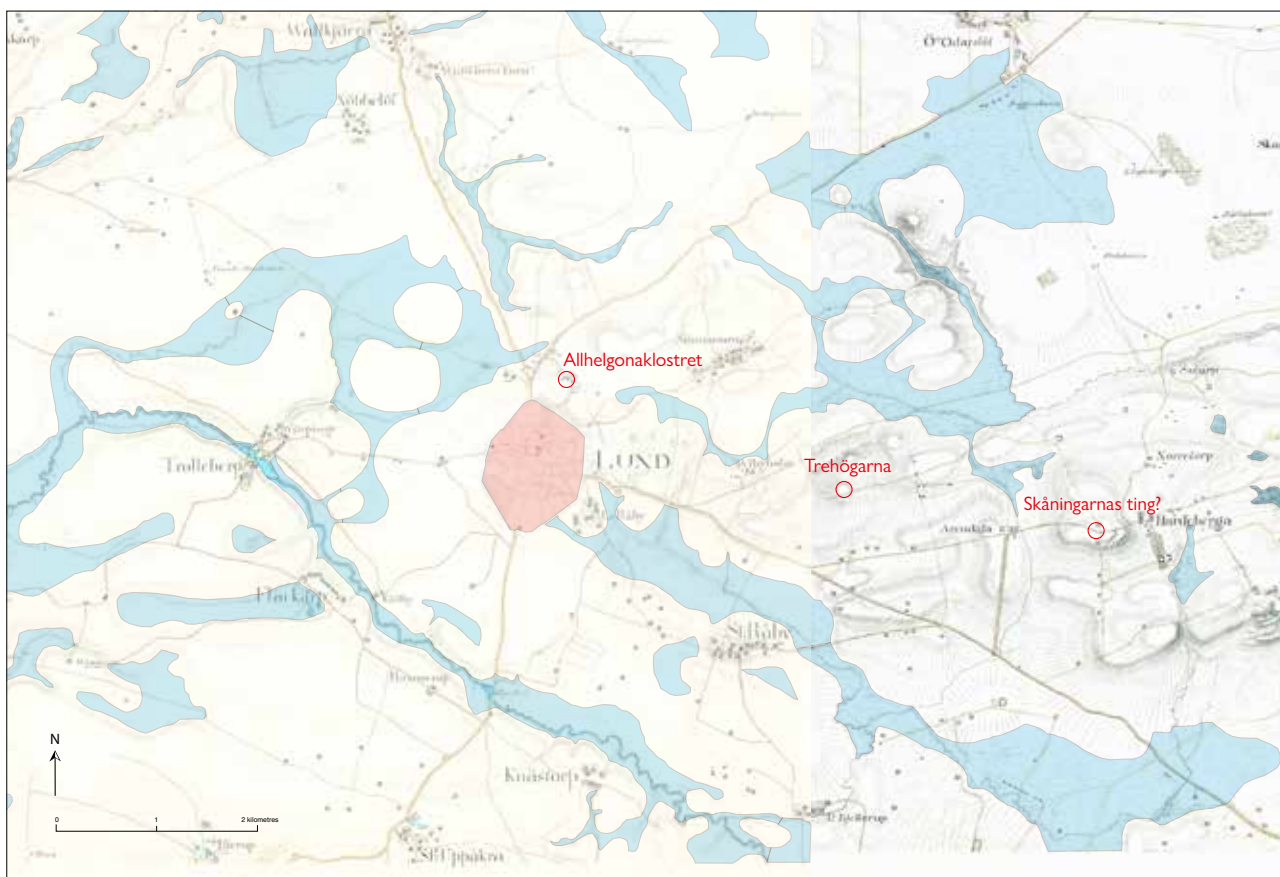

Fig. 2. Skånska rekognosceringskartan 1812–1820 med Lunds stad (Riksarkivet). Kartans markeringar av låglänta och fuktigare områden har gjorts tydligare med blå täckande färg. På kartan har markerats de hypotetiska placeringarna av "Trehögarna" och skåningarnas ting kring mitten av 1100-talet.

platsen Lerbäckshög, antagligen belägen norr om Lund, inte nödvändigtvis tjänade som ordinarie mötesplats för det skånska landstinget. Det är dock belagt att kungens rättarting samlades på Lerbäckshög i slutet av 1200-talet (APL: 181, 225; DD 2:5 nr 42; DMA: 73; Jørgensen 1927: 214). Från 1100-talet kan beläggas omfattande sten- och träkonstruktioner på platsen för torget i Lund (Eriksdotter 1994); en plats som förutom handel kan förbindas med rätt (stadens rådhus) och straff, exempelvis genom 1913 års fynd av en skamstock (Blomqvist 1941b). Trehögars marknads förflyttning från den föreslagna ursprungliga platsen vid gården Linero till Lund, kan möjligen ses i sammanhang med en flyttning av skåningarnas tingsplats. I sådana fall kan Trehögars marknad, hypotetiskt, ha hållits i Lund tidigast från omkring 1100-talets mitt eller kort därefter.

De båda årsmarknaderna i Lund omnämns explicit i skrift i privilegiebrev mot slutet av medeltiden. Men denna omständighet kan knappast tas som intäkt för att marknaderna i sig har tillkommit först under sen-medeltiden. Den kan, i likhet med förhållanden i andra områden och för andra städer, ses som ett uttryck för ett behov från städernas sida – i en tid av intressekonflikter om handeln mellan städer och klasser – genom kungliga privilegiebrev för framtiden fastställa rättigheten att hålla frimarknader. Det äldsta bevarade privilegiebrevet som omnämner en årsmarknad i Lund är utfärdat av Kristian

I år 1449. Brevet är endast bevarat i en avskrift (PRFSS, del 1, nr 308.). Den tredje artikeln innehåller vissa oklarheter som kan tolkas på mer än ett sätt:

Først at dj skulle holde oc haffue deres torgh med saadanne friiheet, som andre kiøbsteder i Skaane haffue, saa att ingen vtenbyes kiøbmend skulle kiøbslaa paa deres torgh med annden end med borgerne i byen, vnder fyrretiue marck brøde, halfft till oss och halfft till byen, det med forbrøt som kiøbt ehr, vnder tagene deres jahrmarckede, som holdes s. Laurentij dagh, och vor frue dag assumptionis.

I förstone ser det ut som att brevet omnämner två årsmarknader, en på S:t Laurentius dag och den andra på Marie himmelfärds dag. Ett problem, uppmärksammat av Ragnar Blomqvist, är dock att den senare dagen infaller den 15 augusti, alltså bara fem dagar efter S:t Laurentius dag. Omöjligen kan två marknader ha hållits så tätt inpå varandra. I ovannämnda utgåva av brevet finns en viktig kommentar: "Sista ordet [*assumptionis*] synes tillagt med annan hand". Det visar sig dock att vid en kontroll av originalavskriften (Lunds stadsarkiv: Rådhusrättens och Magistratens arkiv 1413–1970, EI. Privilegieböcker och kungliga brev, Landsarkivet i Lund) finns inget som direkt indikerar att ordet är ett tillägg. Kommentaren ska nog betraktas som en spekulering av utgivaren, som när han har blivit varse problemet med brevets datumangivelser.

Blomqvist försökte alltså förklara det hela med en felskrivning; Marie himmelsfärd (*Assumptio Mariae/Vorfrue*) var fel för *Assumptio Christi* eller *Dies sanctus ascensionis Domini* eller liknande, alltså Kristi himmelsfärd. Det som talar starkast för denna tolkning är att Trehögars marknad faktiskt hölls på Kristi himmelsfärds dag, i varje fall från 1500-talet och framåt (Karlsson in prep.). En annan möjlighet är att det är en annan av årets Mariadagar som har avsetts. Oavsett detta problem kan alltså brevet, enligt Blomqvist (1941a: 34) och senare skribenter, vara det äldsta skriftliga belägget för dessa två årsmarknader i Lund.

Men även en annan möjlig tolkning av 1449 års privilegiebrev bör nog prövas, nämligen att båda festdagarna har återgivits korrekt. Enligt denna hypotes kan avskriften innehålla andra, men smärre, fel, kanske efter en tidigare översättning av ett originalbrev på latin. Mellan festdagarna följer endast konjunktionen ”och”. Ett syftningsfel kan lätt ha uppstått om ”och” även har följts av prepositionen ”till”, som bortfallit eller alternativt endast har bytts ut mot ”och”. Med en sådan korrigerings nämnas festdagarna i den faktiska ordning som de återfinns i kalendern, annars skulle vårmarknaden (på Kristi himmelfärdsdag) nämnas efter sensommarmarknaden. Tolkningen, om den är korrekt, skulle innebära att brevet omtalar en marknad som pågår i fem dagar, från Laurentius dag till Marie himmelsfärds dag, vilket inte är orimligt. Årsmarknaderna på 1500- och 1600-talen i Lund pågick ofta i tre dagar (Karlsson in prep.).

Helt säkra uppgifter om Trehögars marknad finns först i privilegiebrev från 1504 (*Danmarks købstadslovgivning*, bd 5: 130; *Malmö rådstueprotokol* (stadsbok) 1503–1548: 9) och 1516 (*Danmarks købstadslovgivning*, bd 4: 101). Återigen bör det dock understrykas att marknaderna kan vara betydligt äldre än de första explicita omnämnandena. Vissa implicita uppgifter och omständigheter som kan indikera tidigare marknadstillfällen kan extraheras ur de skriftliga källorna (Karlsson in prep.). Exempelvis kan nämnas att hyllningen av drottning Margareta i Lund den 10 augusti 1387, endast få dagar efter sonen Olofs död på Falsterbo, skedde under närvaron av

[...] bønder og flere gode mænd samt menige folk fra flere af Danmarks lande”. (DD 4:3 nr 22; jfr Linton 1997: 96f)

Varför var dessa människor redan samlade i staden, om inte för bevistandet av den stora årsmarknaden och firandet av Laurentius?

De stora årsmarknaderna i Lund, uppkallade efter tre högar och helgonet Laurentius, var en gång i tiden betydelsefulla inslag i böndernas och stadsbornas liv och årsrytm. Deras betydelse för Lunds tidiga utveckling har förblivit oklar. Den ursprungliga platsen för Trehögars marknad kan ha varit en lokal på Lunds stads östra fäladsmark. Syftet med denna artikel har varit att uppmärksamma denna marknads oklara historia och att det kanske ännu finns avgörande arkeologiska lämningar och fynd på platsen för de tre högarna.

Referenser

- AHA [sign.] 1970. På Tre högar köpte man vapen och slavar. *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 5 maj 1970.
- Andrén, A. 1997. Paradise Lost. Looking for Deer Parks in Medieval Denmark and Sweden. I: Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (red.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Archaeology 19. Lund, 469–490.
- 1998. En centralort utan textbelägg? Uppåkra som historiskt- arkeologiskt problem. I: Larsson, L. & Hårdh, B. (red.) *Centrala platser. Centrala frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 80, No 28. Stockholm, 137–146.
- 2020. Searching for new central places. An experiment. Re-Imaging Periphery. I: Hillerdal, C. & Ilves, K. (red.) *Archaeology and Text in Northern Europe from Iron Age to Viking and Early Medieval Periods*. Oxford, 71–78.
- Anglert, M. 2006. Vidinge, torpnamn och kristen gårdskult. I: Larsson, S. (red.) *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*. Stockholm, 77–100.
- APL = *Acta processus litium inter regem Danorum et archiepiscopum Lundensem*. Krarup, A. & Norvin W. (red.). Hauniae 1932.
- Berling, E.W. 1859. *Lund. Öfversigt af Staden historia och öfriga märkvärdigheter*. Lund.
- Blomqvist, R. 1941a. *Tusentalets Lund*. Skrifter utgivna av Föreningen Det Gamla Lund, XXI–XXII. Lund.
- 1941b. Byamotet i Lund. Topografiska notiser. *Kulturens årsbok* 1941, 143–158.
- 1951. *Lunds historia, I. Medeltiden*. Lund.
- 1962. Till staden Lunds äldsta historia? Ett genmäle. *Scandia*, vol. 38, nr 2, 413–415.
- Christensen, A.E. 1933. Dansk torve- og markedsvæsen i middelalderen. I: Schück, A. (red.) *Nordisk Kultur XVI. Handel och samfærdsel*. Stockholm, 181–191.
- Clausen, S. 2011. Fangelskroniken. Den hellige Jens Grands lidelser. *Historisk Tidsskrift*, dd. 111, hft. 2, 416–453.
- Danmarks købstadslovgivning*, bd 1–5. 1951–1961. Utg. E. Kroman. København.
- DD = *Diplomatarium Danicum*. 1938–2000. Det Danske Sprog og Litteraturselskab. København.
- Dijkman, J. 2011. *Shaping Medieval Markets. The Organisation of Commodity Markets in Holland, c. 1200–c. 1450*. Global Economic History Series, Vol. 8. Leiden.
- DMA = *Danmarks middelalderlige annaler*. 1980. Utg. Kroman, E. Selskabet for udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København.
- Endemann, T. 1964. *Markturkunde und Markt in Frankreich und Burgund vom 9. bis 11. Jahrhundert*. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Konstanz.
- Eriksdotter, G. 1994. *Stortorget, Lund. Stratigrafisk berättelse*. Arkeologiska rapporter från Lund, nr 7. Lund.
- Huitfeldt, A. 1599. *En Historiske [sic] Beskriffuelse, Om en Erchebiscop wdi Lund, som hede, Herr Jens Grand, som blefffangen aff Konning Erich Menduedt, Oc siden erlediget aff samme sit Fengsel*. Kiøbenhaffn.
- Hårdh, B. & Larsson, L. 2007. *Uppåkra. Lund före Lund*. Föreningen Gamla Lund, Årsbok 89, 2007. Lund.
- Jørgensen, E. 1927. *Erik Klipping og hans Sønner. Rigets opløsning. Udvalg af kilder til tidsrummet 1275–1340*. Skrifter udgivne af Selskabet til historiske Kildeskrifters Oversættelse, Rk 10, 20–23. København.

- Karlsson, M. in prep. *Årsmarknaderna i Lund från medeltid till nyare tid*.
- Kong Valdemars Jordebog, 1–3. Aakjær, S. (utg.) Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur, 50. København 1926–1945.
- Krantz, A. (Albertum Krantzium) 1546. *Chronica regnorum aqvilonarivm Danie Svetie Norvagie*. Argent.
- Kulturens arkiv, Byggnadsantikvariska avdelningen: *Brev från arrendatorn Alrik Örbom den 5 maj 1970 till stadsantikvarie Anders W. Mårtensson, angående hög på Linero gård*.
- Körner, S. 1962. Till staden Lunds äldsta historia. *Scandia*, vol. 28, nr 1, 191–196.
- Lagerbring, S. 1748. *Monumenta scanensia, quibus varia ad antiquitates sviogothicas pertinentia capita continentur, academicis antea disputationibus ventilata nunc in unum collecta fasciculum, edidit notisquw illustravit Sven Bring*. Londini Gothorum.
- Landsarkivet i Lund: Lunds stadsarkiv, Rådhusrättens och Magistratens arkiv 1413–1970, EI, Privilegieböcker och kungliga brev.
- Liljegren, J.G. & Brunius, C.G. 1819–23. *Nordiska fornlemningar*, band I–II. Stockholm.
- Lindquist, B. 1938. *Dalby söderskog. En skånsk lövskog i forntid och nutid*. Acta Phytogeographica Suecica, X. Svenska växtgeografiska sällskapet. Stockholm.
- Linton, M. 1997. *Margareta. Nordens drottning 1375–1412*. Stockholm.
- LMM = Lantmäterimyndighetens arkiv. <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/Arkiven-som-ingar/Lantmateriets-arkiv/>
- LMS = Lantmäteristyrelsens arkiv. <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/Arkiven-som-ingar/Lantmateristyrelsens-arkiv---LMS/>
- Lunds stifts landebok*, band 1–3. 1950–1965. Utg. av Ljunggren, K.G. & Ejder, B. Skånsk senmedeltid och renässans 4–6. Vetenskaps-Societeten i Lund. Lund.
- Malmö rådstueprotokol (stadsbok) 1503–1548*. 1965. Kroman, E. (utg.) Ældre danske rådstueprotokoller og bytingbøger. Selskabet for udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København.
- Moore, E.W. 1985. *The Fairs of Medieval England. An Introductory Study*. Pontifical Institute of Medieval England, Studies and Texts 72. Toronto.
- PRFSS = *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*, del I–VII. 1927–1985. Stadshistoriska Institutet. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering, *Stockholm/Visby* (uppgifterna om nr 57 och 58 i dåvarande Lunds socken endast tillgängliga via pappersoriginal).
- Riksarkivet, Topografiska kåren, C14a, Skånska rekognosceringskartan 1812–1820.
- Rosborn, S. 2011. *Tre högar och vikingatida lastplats*. Bulletiner från Foteviken, 13 november 2011. https://www.academia.edu/3349771/Kronetorp_Tre_högar_och_en_vikingatida_lastningsplats_2011_
- Saxo = [Gesta danorum] *Danmarkshistorien*, bd 1–2. Saxo Grammaticus. 2005. Friis-Jensen, K. (latinsk text) & Zeeberg, P. (översättning). Danske Sprog- og Litteraturselskab. København.
- Saxonis Gesta Danorum*. 1931–1957. Knabe, C., Hermann, P., Olrik, J. & Ræder, H. (red.). Hauniae.
- Saxonis grammatici historia danica*, vol. I–II. 1839. Müller, P.E. & Velschow, J.M (red.). Havniae.
- Schück, A. 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Stockholm.
- Sjöborg, N.-H. 1815. *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlemningar*. Stockholm.
- 1824. *Samlingar för Nordens fornälskare*, Tom. II. Stockholm.
- Skånska kyrkorätten (Kock) = ”Skånska kyrkorätten”. 1943. översatt av E. Kock. I: Holmbäck, Å. & Wessén, E. (red.) *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Fjärde serien: Skånelagens och Gotalagen*. Stockholm.
- Skånska kyrkrätten (Schlyter) = ”Codex Iuris Ecclesiastici Scaniae. Skånska kyrkrätten”. 1859. I: Schlyter, D.C.J. *Corpus Iurus Sueo-Gotorum Antiqui, Volumen IX. Samling AfSveriges Gamla Lagar, Nionde bandet. Skånelagen*. Lund.
- Skånske kirkelov = se ”Skånske lov”. 1933. I: Brøndum-Nielsen, J. & Aakjær, S. (utg.) & Kroman, E. (inledning). *Danmarks Gamle Landskabslove med Kirkelovene*, Band I:1–I:2. København.
- Svensson, O. 2015. *Nämnda ting men glömda. Ortnamn, landskap och rättsutövning*. Växjö.
- Tegnér, M. 1999. Uppåkra under sen vikingatid. I: Hårdh, B. (red.) *Fynden i centrum. Keramik, glas och metall från Uppåkra. Uppåkrastudier 2*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 80, No 30. Stockholm, 225–241.
- Weibull, L. 1936. Saxo inför Bestyrelsen af Det danske Sprog- og Literaturselskab. *Scandia*, band IX, 1936, 257–300.

Gotikken i 1700-tallet

ULLA KJÆR

Gothic in the 18th Century

Sorø Abbey Church contains, among other things, two medieval royal funeral memorials, namely the monuments to Christoffer II (†1332) and his queen Euphemia, and Valdemar Atterdag (†1375). The damaged monuments were restored in the 1770s. At this time, the dominant style was Neoclassicism. This is often, but wrongly, regarded as a mere imitation of the styles of Classical Antiquity. In reality, Neoclassicist artists used the inspiration from Classical works of art and their principles in order to be able to work freely with historical styles. They began to regard art as a product of its time, and

some of the most influential Danish Neoclassicists like C.F. Harsdorff and Johannes Wiedewelt defended a principle that restoration of older art should be done in a style that respected the old, as opposed to more conservative ideals from less up-to-date colleagues. Today it is easily overlooked that modern, historically considerate restorations began at the end of the 18th century. The work with the Gothic royal monuments in Sorø Abbey Church in the 1770s clearly testifies to such a deliberate intention to achieve a historically correct restoration.

Indledning

Sorø Klosterkirke er, som Jes Wienberg skrev i 2012, et forskningsmæssigt overflødhedshorn (fig. 1). Skønt dens ”materielle levn, skriftlige kilder og billeder, der kendetegner den historiske arkæologi”, er gennemdokumenterede, rummer kirken ”gode muligheder for nye iagttagelser og tolkninger” (Wienberg 2012: 9). En udbygning af historien bag kirkens kongegrave kan eksempelvis nuancere eftertidens opfattelsen af begrebet gotik.

1700-tallets stilopfattelse

Forfatteren Ludvig Holberg besvarede i 1748 et spørgsmål om bygningskunstens historie med, at han delvist kendte historien, men ikke fattede kunsten. Bortset fra at klandre udsmykninger, der ”stikker udi Øyene”, var han også mest optaget af, om husene fungerede og kunne holde. Eftersom en egentlig stilhistorie først blev formuleret i 1800-tallet, måtte Holberg i lighed med sine samtidige fordele al arkitektur på to grupper. Alt med enkle og indlysende

Fig. 1. Sorø Klosterkirke set fra sydvest. Foto: Ulla Kjær 2024.

Fig. 2. Som kilderne antyder, er Skipperhuset ved Esrum Sø nok den første danske bygning i nyere tid, der blev reddet fra nedrivning på grund af sine historiske kvaliteter. Foto Ulla Kjær 2006.

konstruktioner blev kaldt antik og alt mere sammensat gotisk, begge dele uden hensyn til bygningsåret. Da den romanske stil heller ikke var blevet defineret, blev gotikken en samlebetegnelse for hele middelalderen. Holberg delte stilen op i en ældre, simpel form og en yngre og udbroderet med flere upraktiske træk såsom kirker i korsform, hvor mange kirkegængere ikke kunne høre prædikerne, eller høje tårne, ”hvilke er til liden nytte og koster undertiden mere end kirkernes bygning i sig selv” (Wienberg 1993: 33 (Holberg: epistel nr. 55)).

Holberg testamenterede hele sin formue til ridderakademiet eller den højere læreanstalt for historie, statslære etc. i Sorø. Dermed markerede han sin fulde tilslutning til den kamp for retten til at erhverve sig viden, som fra 1752, to år før hans død, fik et afgørende gennembrud med storværket *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné* (Billeskov Jansen 1963: 237ff, 345). I encyklopædiens første bind skrev arkitekt og arkitekturteoretiker J.-F. Blondel om bygningskunsten (Diderot 1752: 617f). Han kobede arkitekturens historie med kulturens, idet han forklarede bygningskunstens skiftende udtryk ud fra dens lige så skiftende vilkår, og foregreb dermed den tyske kunsthistoriker J.J. Winckelmann, der fik pionerstatus for at beskrive kunsten i forhold til tidens klima, kultur og politik i sine bøger fra 1755 og 1764. En af encyklopædiens hovedredaktører, Denis Diderot, bemærkede sidenhen, at Winckelmann besad en uovertruffen entusiasme og dermed en mægtig gennemslagskraft, men at der var en bagside. Winckelmann var nemlig så begejstret for antikken, at han kom til plædere for en antikefterligning, der spændte ben for et kunstnerisk nybrud. Dermed havde han efter Diderots mening kastet ”kulsorte skygger” over sit eget kunstsyn (Bukdahl 1999: 86). En hvilken som helst tid måtte erhverve sig sine egne erkendelser og skabe sine egne udtryk. Eller med Blondels ord: Tidligere tiders kunstnere skulle lære nutidens at tænke; ikke at efterabe (Kjær 2010: 34, 58ff).

Men når kunstnerne i 1700-tallets slutning hentede deres inspiration hos deres antikke forgængere, kom deres resultater nemt til at ligne de antikke værker. Da der fra 1800-tallets midte blev etableret en systematisk stilhistorie baseret på de ydre stilkendetegn, blev kunsten fra perioden ca. 1750–1830 derfor sammenfattet under betegnelsen ’nyklassicisme’ og vurderet nærmest procentuelt: jo flere antikke træk, jo bedre nyklassicisme. Det kom til at give et misvisende billede af stilens rummelighed, og sløre, at nyklassicisternes erkendelse af sammenhængen mellem et givent samfund og dets kunst gjorde dem yderst tolerante overfor historisk kunst. De så jo et græsk tempel, en gotisk kirke og hus fra i går som lige fuldgyltige resultater af hver deres tids smag. Denne holdning fik selvfølgelig også betydning for restaureringerne, som i stigende grad blev præget af fagfolk med kendskab til de nye tanker.

1700-tallets syn på gotisk stil

Alle arbejder ved Danmarks offentlige bygninger blev i 1742 lagt under en kommission med to bygningsfaglige medlemmer, som fik titler af hofbygmestre. Fra 1754 havde kommissionen kun en enkelt bygningssagkyndig, der da blev generalbygmester, eller mens det i 1760–1770 var franskmænd N.-H. Jardin, der havde denne post, Indendant des Bâtiments. I 1771 blev bygningskommissionen ændret til en bygningsdirektion, og dens bygningsfaglige medlem, nemlig Jardins elev C.F. Harsdorff, fik igen titlen hofbygmester (Voss 1966: 21ff).

Indtil 1761 havde kun arkitekter med sæde i bygningskommissionen været hofbygmestre. Men så blev titlen givet til en assistent, nemlig den meget lidt historisk bevidste G.D. Anthon, sikkert som en kompensation for, at han på grund af Jardins åremålsansættelse og et uventet dødsfald fik en ekstra stor arbejdsbyrde. Jardin gav flere gange udtryk for sin mistillid til Anthon og fik blandt andet omstødt hans nedrivningsdom over det særegne Skipperhus ved Esrum Sø (fig. 2), opført som en overdækket bindingsværkshavn for Frederik IV’s lystfartøj (Kjær 2013: 185). Men historisk baserede begrundelser for bevaringer kendes først fra tiden efter 1771. Nu synes Anthon at have følt sig mere tryk, vel fordi myndigheden ikke længere lå hos en overordnet, men blot hos en anden hofbygmester, og så indgav han flere alternative restaureringsforslag. De fleste var ret ufølsomme, og Harsdorff blev tvunget til at forklare, hvorfor de var det, og kom dermed til at efterlade sig et fortrinligt indtryk af de holdninger, der prægede førstegrøden af stilbevarende restaureringer i Danmark. Da Anthon ville erstatte den s-svungne 1500-talsbro på Frederiksborg Slot i Hillerød med en lige, holdt Harsdorff eksempelvis på, at broens facon skulle bevares som en rest fra den oprindelige fortifikation (Bygningsdirektionen. Kopibog). Da spirene på de to bygninger fra Christian IV’s tid, Rosenborg Slot og Børsen, stod for at skulle repareres, og Anthon foreslog, at de blev fjernet til fordel for henholdsvis et galleri og en kuppel, førte Harsdorff såvel æstetikken som historien i marken. De foreslåede

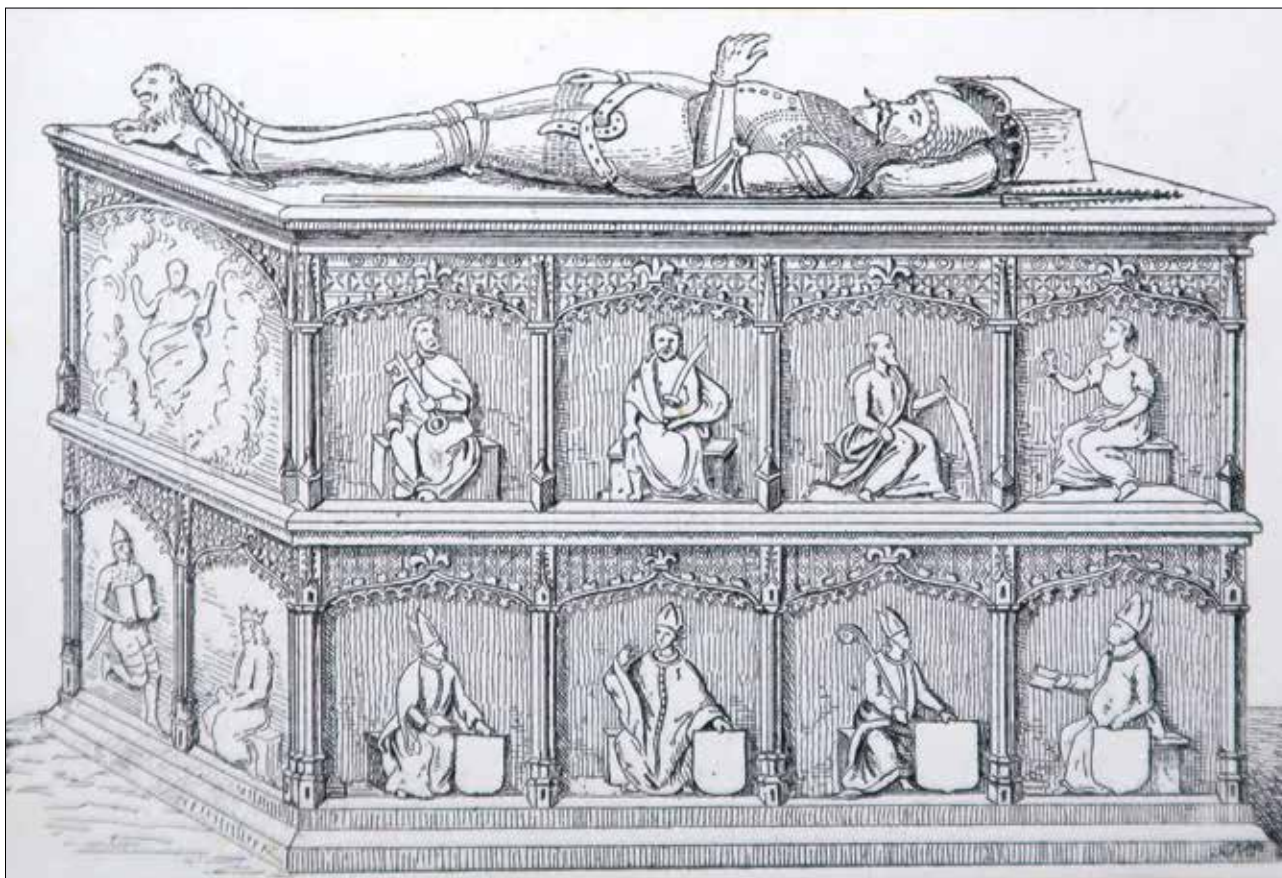

Fig. 3. Gravmælet over Valdemar Atterdag i Sorø Klosterkirke med den oprindelige(?) figurudsmykning. Kobberstik fra 1600-tallet (Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv).

bygningsdele passede ikke til de aktuelle bygninger, skrev han, og fortsatte, at det:

[...] er overhovedet meget svært i de Gothiske og gamle Bygninger at sette noget til eller tage noget fra deres Decorationer uden at vanziire det hele, da de fleste Tiid ere irregulære og altsaa participere af irregulær Skønhed, uden at tale om den Høiagtelse man har for disse gamle Bygninger. (Bygningsdirektionen. Indkomne sager 1772–76)

Anthons synspunkter var på dette tidspunkt nok mere almindelige end Jardins og Harsdorffs, og Harsdorff måtte på vegne af bygningsdirektionen flere gange sætte sig op imod lokale bygningskyndige og -administratorer, eksempelvis i 1773, da Århus Domkirke skulle restaureres, og Harsdorff gentagne gange pointerede, at det ikke gjaldt om at ændre kirkens ”udvortes Udseende i en nyere Smag”, men kun om en reparation:

Kirkens Bygninger, i den Stil de ere byggede, maatte istandsættes uden derved at foretage nogen unyttig og upassende fremmed Forandring. (*Danmarks Kirker* 1968: 305, 308)

I 1772 fik bygningsdirektionen dog en opgave, som sikrede Harsdorff et samarbejde med to ligesindede, nemlig hofbilledhugger og direktør for Kunstakademiet Johannes Wiedewelt samt overhofmester ved ridderakademiet i Sorø, Wolf Veit von Reitzenstein. Det ene af de beva-

rede, oprindelige kongegravmæler i Sorø klosterkirke, en sort marmorsarkofag med de jordiske rester af Valdemar Atterdag (†1375), stod nemlig, sikkert siden 1655, foran alteret (fig. 3). Her var den i vejen og virkede også afkrækket, eftersom den blev skadet under reformationsstridighederne i 1534–1536 og sidenhen ganske ødelagt af et nedstyrtet hvælv. Efter Reitzensteins anmodning tog Harsdorff og Wiedewelt til Sorø og skrev efterfølgende, at Valdemars sarkofag kunne gives en ny plads for enden af en af kirkens ene korsarm, idet resterne af det andet bevarede kongegravmæle, det metalstøbte monument over Christoffer II (†1332) og dronning Euphemia (†1330), der aktuelt lå i syv stykker i et lukket sidekapel, kunne anbringes for enden af den anden korsarm (fig. 4). I sidste ende blev begge monumenter anbragt i det oprindelige højkor, hvor Christoffer og Euphemia lå begravet. Holberg, der med sin donation til Sorø Akademi havde reddet stedet, havde ganske vist fået sin kiste opsat i det samme kor, men den blev nu flyttet til en endelig plads i et sidekapel, og Wiedewelt satte de to kongegravmæler i stand i en gotisk stil og udførte en sarkofag til Holberg i en nyklassicistisk stil (fig. 5).

Historien bag hele dette arbejde er flere gange fortalt, men oftest i redegørelser, hvor vægten er lagt på kongegravmælerne (Bøggild Johannsen 1978; 2012; 2014; Kryger 2014). En enkelt artikel om processen præges desværre af de sorte skygger fra Winckelmanns tid. Den undrer sig nemlig over valget af den gotiske stil til restaureringerne

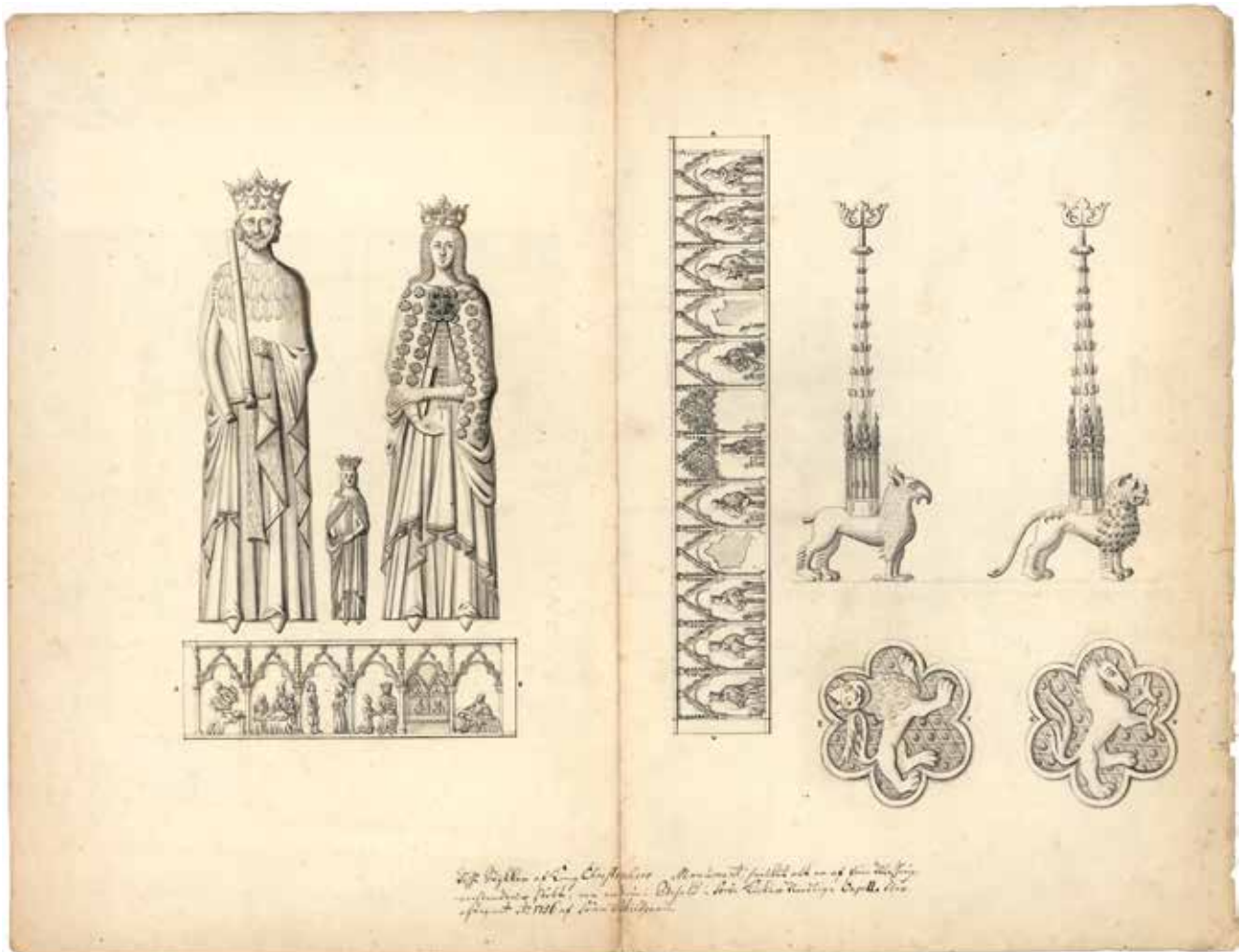

Fig. 4. De syv bevarede dele af gravmælet over Christoffer II og Euphemia, tegnet af Søren Abildgaard 1756 (Nationalmuseet, Antikvarisk-Topografisk Arkiv).

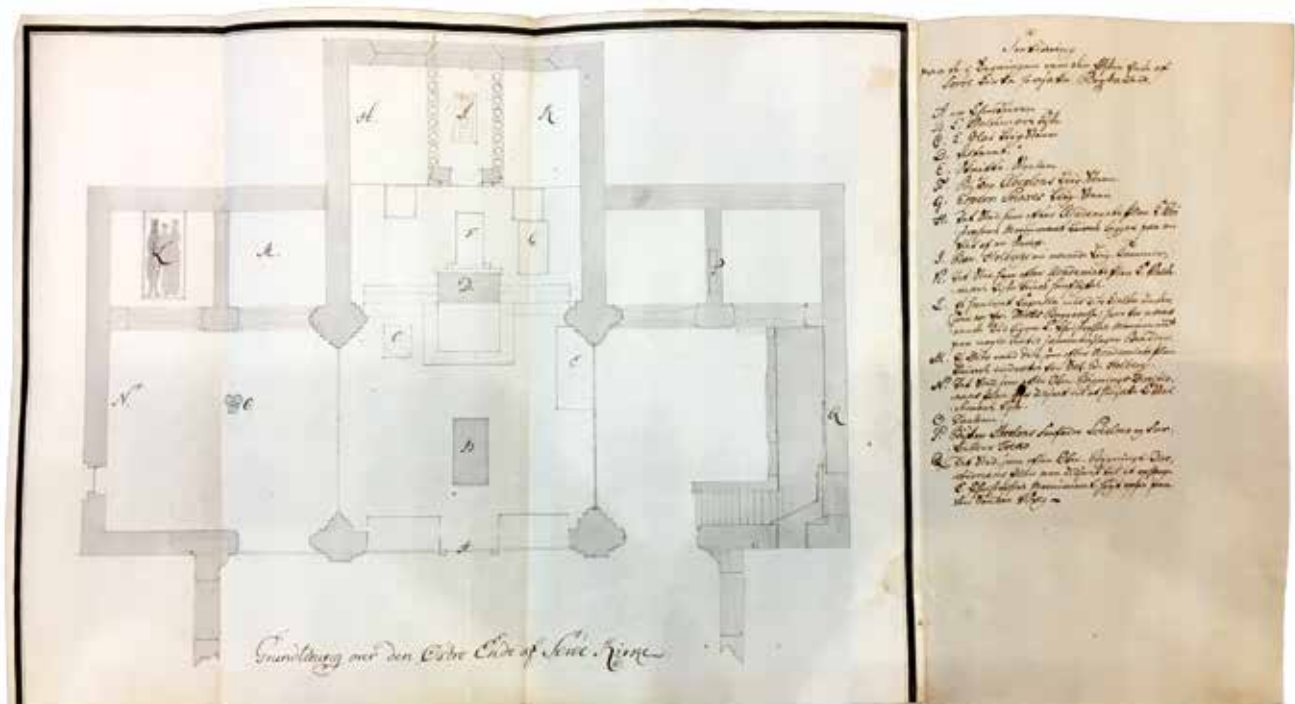

Fig. 5. Plan af Sorø Klosterkirkes østparti 1776 med Holbergs midlertidige gravplads i koret og forslag til, hvor de to middelalderlige kongegravmæler kan placeres (Rigsarkivet. Bygningsdirektionen. Indkomne sager 1772-76).

ud fra en overbevisning om, at et kongebud om at sætte de to gravmæler i stand logisk måtte få Wiedewelt til at bruge den moderne nyklassicistiske stil og kun overveje gotikken på grund af de første spæde skridt, der på dette tidspunkt blev taget mod den senere "gothic revival" (Jørgensen 2009).

Overfladisk set kunne Wiedewelt godt fremtræde som en forbenet nyklassicist. Under sit studieophold i Rom i 1750'erne havde han boet sammen med Winckelmann og havde i vid udstrækning overtaget dennes principper (Bukdahl 1999: 84ff). I en kunsthistorisk oversigt fra 1762 beskrev han endvidere, hvordan den "Gothiske Smag, som havde vanskabt og oversvømmet Europa", i de seneste århundreder atter var blevet fortrængt, mens "en god Smag triumferede". Men Wiedewelt delte ikke Winckelmanns blinde begejstring over antikken og måtte derfor, som han også skrev i 1762, understrege, at antikken skulle være midlet og ikke målet. Kunstneren skulle lade antikken lede sig vej gennem naturens mægtige opbud af modeller, men han skulle aldrig kopiere den, for "den som bestandigen træder udi en anden Fodspoer, kommer aldrig foran" (Wiedewelt 1762: 7, 19, 21). Der var ingen tvivl om, at Wiedewelt gik ind for Blondels krav om, at enhver kultur måtte udtrykke sig på sin egen måde. Winckelmann havde ønsket den græske skønhed genskabt under den cimbriske, dvs. nordiske, himmel, og Wiedewelt viede hele sit kunstnerliv til at bruge antikkens sprog til at beskrive det typisk danske (Kjær 2013: 140ff).

Med sin nedvurderende beskrivelse af gotikken adskilte Wiedewelt sig heller ikke fra andre historisk bevidste kunstnere, som eksempelvis Blondel. Al kunst blev jo stadig fordelt på kun to udtryk, det antikke og det gotiske, og da det i 1700-tallets anden halvdel gjaldt om at finde den mest naturlige stil til at indramme det nye, frie menneske, måtte den mest oprindelige og enkle af de to stilarter, antikken, gøres så ideel som muligt, blandt andet ved at blive stillet op som en modpol til den konstruerede gotik. Men en negativ holdning til gotikken som et begreb kunne fint forenes med en positiv holdning til gotikken som en anvendt stil. I foråret 1769 rejste Wiedewelt rundt i England sammen med Jardin og beskrev alle turens detaljer i sin dagbog. De to rejsende var begejstrede både for ægte gotiske værker som katedralen i Salisbury fra 1200-tallet og for yngre, sammenstykkede og dermed defineret 'gotiske' bygninger som Hampton Court fra 1500–1700-årene. Men det er interessant, at de generelt gik efter at se de mest berømte huse og haver og så fravalgte et af tidens mest opsigtsvækkende, nemlig forfatteren Horace Walpoles splinternye, gennemført nygotiske Strawberry Hill. De kom flere gange lige forbi. Men denne pastiche har tydeligvis ikke interesseret dem. De var begge oplyste mænd med en god fornemmelse for sammenhængen mellem en given kunst og dens tid, og der er ingen tvivl om, at de har fundet det helt forkert, at et hus i 1760'erne blev bygget, som om der stod 1360'erne i kalenderen. Brug af formsprog skabt til andre tider og steder gik an, når det drejede sig om at fylde sin have med drømme i form af småhuse i eksotiske stilarter såsom kinesisk eller gotisk. Men når

det var alvorligt ment, var det ensbetydende med, at selve kunsten ikke blev taget alvorligt (Kjær 2010: 958, 939, 966).

Wiedewelt så det stadig som sin mission at skabe en kunst, der i et og alt passede til hans samtids Danmark. Det kunne aldrig ændres af, at andre ikke gjorde det samme. Men ét var at skabe en ny kunst, et andet at sætte en anden i stand. Det overses ofte, at de moderne, historisk hensynsfulde restaureringer begyndte i 1700-tallets slutning. Resultaterne bliver hurtigt verftet til side med en bemærkning om, at de jo ikke tager de antikvariske hensyn, som man ville tage i dag. Men de måtte jo også udføres på en anderledes bar bund. Arbejdet med Sorø kirkes gotiske kongegrave i 1770'erne viser tydeligt, at viljen til at istandsætte historisk korrekt var til stede (fig. 6).

Gotikken i Sorø

Efter deres første besøg i Sorø roste Harsdorff og Wiedewelt i en fælles skrivelse fra 20. januar 1773 kirken som en af de "anseeligste og efter den tiids Bygningsmaade bedst distribuerede og konstruerede Kirker i Sælland", og anbefalede, at ikke blot Valdemars, men også Christoffers gravmæle blev bragt i spil, eftersom det sidste for nærværende var stuvet bort uden hensyn til dets betydning og vidnesbyrd om den daværende danske metalstøberkunsts høje stade. Med dets istandsættelse

conserveres dee Tiiders Skikke, gives Oplysning udi Historien, anseelse udi Kirken og kan tiene til Exempel hvorledes Alderdommens, vores Forfædres og Nationens bør agtes og Eftertiiden værdiges.

Der var på dette tidspunkt ikke tale om en rekonstruktion, idet delene af Christoffers gravmæle blot var tænkt placeret:

[...] enten simplement plat paa Muuren, men hvilket bedre var, udi huggen Steen indfattes paa en Maade, som med det øvrige kan være overensstemmende. (Bygningsdirektionen. Indkomne sager 1772–76)

Den 14. oktober samme år gav kongen sit minde til såvel reparationerne og nyopstillingerne som udarbejdelsen af en mindetavle over de begravede kongelige og deres gravmælers restaurering. Men den 7. marts 1776 godkendte han i stedet, at de to monumenter blev placeret i højkoret med delene fra Christoffers gravmæle "paa en dertil indrettet Seng" (Sjællandske Tegnelser; fig. 7).

I henhold til en bevaret plan over Sorø kirkes kor var tanken om at placere kongegravmælerne i højkoret kommet fra akademiet, vel Reitzenstein, der i juni 1776 også udtrykte sin glæde over Wiedewelts første udkast til, hvordan de to monumenter kunne stå side om side hér; Christoffers rekonstrueret. Delene fra dette gravmæle var blevet målt og tegnet af arkivtegner Søren Abildgaard i 1756, og bestod af tre legemsstore figurer af kongeparret og et barn, to dyrefigurer med lanternespir og to relief-friser, den ene med seks og den anden med tolv felter (Grinder-Hansen 2010: 281). Wiedewelt forestillede sig en aftrappet 'seng' med de to (delvist beskårne!) relieffriser anbragt over hinanden på den gavl, der vendte ud imod kir-

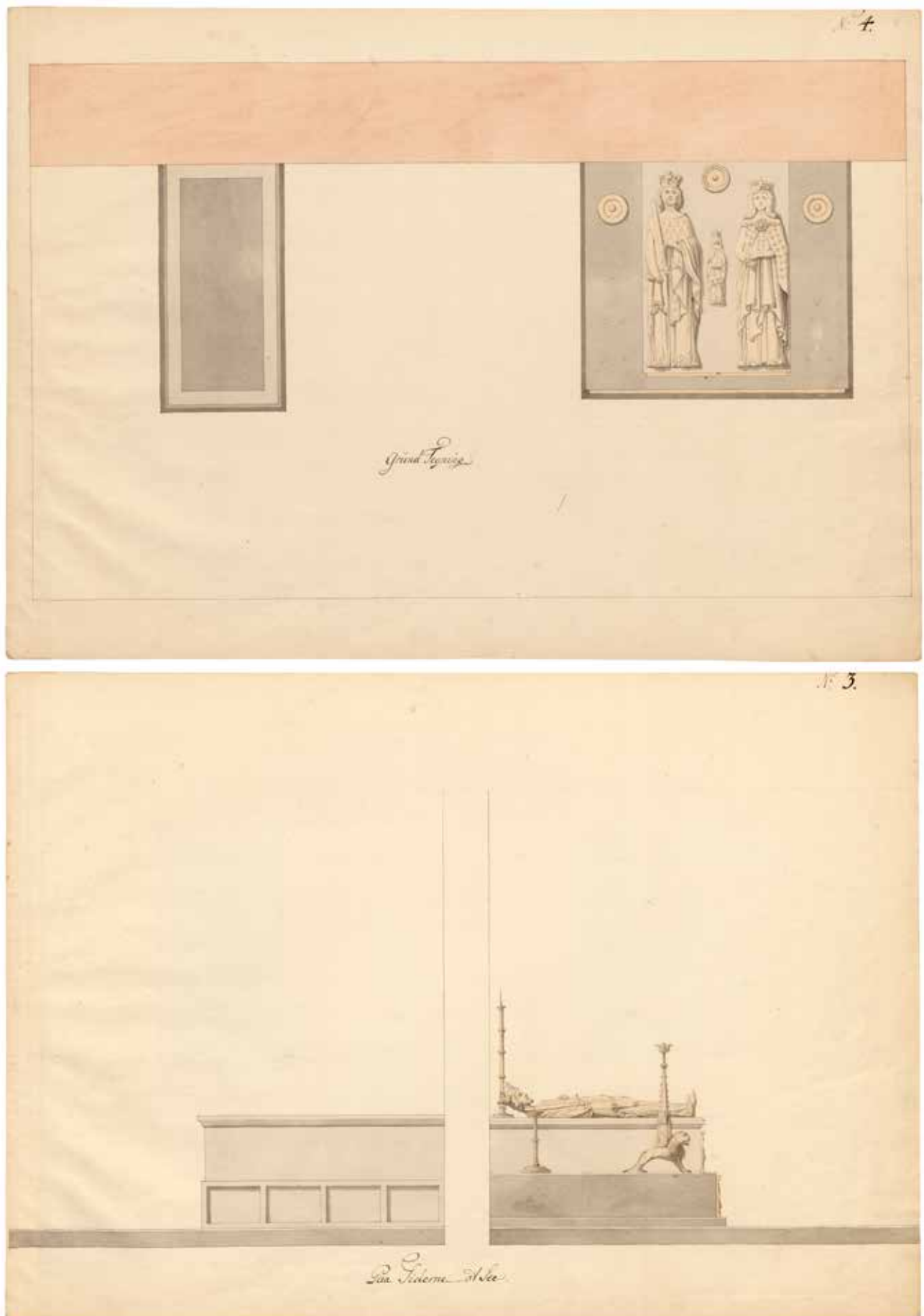

Fig. 6. Wiedewelts første forslag til, hvordan de to middelalderlige kongegravmæler kunne placeres i Sorø Klosterkirkes højkor og gravmælet over Christoffer II og Euphemia restaureres. Plan samt opstalt set fra siden (Kunstakademiets Bibliotek. Samlingen af Arkitekturtegninger).

Fig. 7. Højkoret i Sorø Klosterkirke set fra sydvest med de kandelabre, som Wiedewelt satte på gravmælet over Christoffer II og Euphemia, anbragt ved Absalons grav. Foto: Ulla Kjær 2024.

Fig. 8. Gravmælet over Christoffer II og Euphemia i Sorø Klosterkirke. Foto: Ulla Kjær 2024.

ken, de to dyrefigurer forrest på den brede underdel og tre middelalderlige kandelabre, fundet i kirken, fordelt rundt omkring sengens hovedende for at veje de andre op. Men denne disposition blev dadlet af professor i matematik og filosofi ved akademiet Jeremias Wöldike. Han havde også kritiseret Wiedewelts udkast til Holbergs sarkofag og var ikke optaget af de historiske aspekter, men af æstetikken. Hans bemærkninger om, at monumentet blev for bart på siderne og så højt, at man kun så topfigurerne som spidse skosnuder, samt at figurerne lå så sært uden noget under hovederne, førte ikke desto mindre til et mere historisk korrekt resultat (Af Johannes Wiedewelts efterladte papi-

Fig. 9. Gravmælet over Valdemar Atterdag i Sorø Klosterkirke. Foto: Ulla Kjær 2024.

rer). De to relieffriser blev fordelt på dels en af lang-, dels en af kortsiderne på den nu ret lave seng, og figurerne fik puder af sten, dyrefigurerne ud for deres hoveder og kandelabrene ved deres fødder (fig. 8).

Wiedewelt synes aldrig at have tænkt på at gøre andet ved Valdemars sarkofag end at erstatte det udfaldne marmor på dens sider (fig. 9). Men de originale dele stod fortsat med sporene af de fjernede relieffer, og "ilde berørt" over at se monumentet i denne "udplyndrede Skikkelse" tilbød brygger og kunstmæcen Carl Jacobsen i 1877 at bekoste en rekonstruktion af dets originale udsmykning (Det særlige Kirkesyns Arkiv). Efter en lang og dyr pro-

ces blev dette arbejde dog opgivet på grund af den alt for store usikkerhed om, hvordan reliefferne oprindeligt havde taget sig ud. Bortset fra at kandelabrene er fjernet fra Christoffers gravmæle, står de to kongegrave i Sorø derfor fortsat i den form, som de blev givet i 1770'erne ved en restaurering, der respekterede deres oprindelige, gotiske udformning og forsøgte at holde alle tilføjelser i en stil, der passede til gotikken. Men som ikke forsøgte at efterligne den.

Referencer

- Af Johannes Wiedewelts efterladte papirer. Add. 192 I–VI fol.* Det kongelige Biblioteks arkiv.
- Billeskov Jansen, F.J. 1963. *Ludvig Holbers Memoirer*. København.
- Bukdahl, E.M. 1999. Winckelmanns tolkning af oldtidens græske kunst og dens betydning for Wiedewelts og Diderots kunstopfattelse. I: Nielsen, A.M. (red.) *Det lykkelige Arkadien. Grækenland og Europa i 1700-tallet*. København, 77–87.
- Bygningsdirektionen. *Indkomne sager 1772–76*. 423.23–423.31. Rigsarkivet, Rentekammeret 303, 1771–82.
- Bygningsdirektionen. *Kopibog 1771–78*. 423.2–423.5. Rigsarkivet, Rentekammeret 303, 1771–82.
- Bøggild Johannsen, B. 1978. Studier i Christoffer II's gravmæle. I: Lund, H. (red.) *En bog om kunst til Else Kai Sass*. København, 27–52.
- 2012. Fortidskult, status og identitet. *hikuin 39. Sorø-Studier*, 147–164.
- 2014. Christoffer 2 og Euphemia, samt Valdemar 4. Atterdag og Helvig. I: Kryger, K. (red.) *Danske Kongegrave bd II*. København, 31–47, 53–83.
- Danmarks Kirker, XVI. Århus Amt bd 1*. Udg. Nationalmuseet 1968. København.
- Det særlige Kirkesyns Arkiv. Sorø Klosterkirke. Nationalmuseets arkiv.
- Diderot, D. et al. 1752. *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences des art et des métiers*, I. Paris.
- Grinder-Hansen, P. 2010. *Søren Abildgaard (1718–91). Fortiden på tegnebrættet*. København.
- Jørgensen, C.A. 2009. Gothic art and neo-classicism. Connecting aspects in Wiedewelts restoration programme at Sorø. I: Nielsen, M. & Rathje, A. (red.) *Johannes Wiedewelt. A Danish Artist in Search of the Past, Shaping the Future*. Acta Hyperborea II. København, 225–239.
- Kjær, U. 2010. *Nicolas-Henri Jardin. En ideologisk nyklassicist*. København.
- 2013. Kongens nordsjællandske lystslot. I: Kjær, U., Scavenius, B. & Rasmussen, C.W. (red.) *Fredensborg Slot og slotshave*. København, 8–199.
- Kryger, K. 2014. Sorø Klosterkirke. Fra stormandsbegravelse til kongelig gravkirke. I: Kryger, K. (red.) *Danske Kongegrave, bd II*. København, 9–29.
- Sjællandske Tegnelser 1773–78. FH-1–2*. Rigsarkivet, Danske Kancelli, 1773–99.
- Voss, K. 1966. *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*. København.
- Wiedewelt, J. 1762. *Tanker om Smagen udi Konsterne i Almindelighed*. København.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeologi 11. Stockholm.
- 2012. Klosterarkæologi og Sorø-studier. *hikuin 39. Sorø-Studier*, 7–14.

Lek Ofradssons dotter

Sigill, kyrka och gods i 1300-talets Västergötland

HENRIK KLACKENBERG

Lek Ofradsson's daughter

Seal, church and manor in 14th century Västergötland

For medieval archaeology it is important to use and connect a wide range of sources and competences to get interesting results. Departing from a metal detector find of a fragmented seal matrix in 2017, the author uses heraldry and genealogy to identify its owner. It turns out to be a female member of a prominent landowning aristocratic family in 14th century Västergötland in western Sweden. The lady was buried with

her invalidated seal matrix in or adjacent to the manorial church of her family. This church was excavated in 1956 and the identification of the owner of the manor gives the results of the excavation a new context. Finally, the author makes an attempt to trace the origins of the family, manor and its church.

Inledning

Medeltidsarkeologin drar nytta av kompetenser inom många fält. Genom att analysera de fysiska lämningarna från medeltiden i kombination med bilder och texter kan ny och oväntad kunskap uppstå. De stumma tingen förmås att tala. Detta sätt att arbeta med medeltidsforskning kan kallas för tvärvetenskapligt eller källpluralistiskt. Begreppet källpluralism lanserades 2007 som en metodologisk nyhet (Monié Nordin 2021: 27f), men för medeltidsarkeologerna har detta alltsedan ämnets akademiska tillkomst för mer än ett halvsekel sedan varit dess kärna och självklara metodologiska utgångspunkt (Cinthio 1963; Andrén 1997: 40ff; Bentz 2011). I denna begränsade lokalhistoriska undersökning avser jag att visa hur kombinationen av arkeologiska fynd med kompetens inom heraldik och genealogi leder till nya insikter.

Arkeologi

I ett flackt landskap, där Lidan stilla flyter mot Lidköping och sitt utflöde i Väneren tre kilometer norrut, hittar man lämningarna av en liten medeltida kyrka. Den är belägen cirka 600 hundra meter öster om älven, på fastigheten Östby, som idag är en del av Hovby socken (fig. 1). Kyrkogrunden undersöktes arkeologiskt 1956 varvid kunde konstateras att kyrkan bestått av långhus och ett smalare kor med absid (Ekelöf 1956; Nyqvist Thorsson 2021: 553). Den var uppförd av sandstenskvader och hade en total längd på cirka 16 meter och bredd på nära 8 meter (fig. 2 & 3). Det var således en liten men påkostad kyrkobyggnad av den typ som brukar anses vara uppförd på enskilt initiativ på en stormannagård (Dahlberg 1998: 133ff, 331).

Vid den arkeologiska undersökningen tillvaratogs ett fåtal smärre objekt av metall och ben samt glasfragment. Det viktigaste fyndmaterialet var 51 medeltida mynt, som vittnar om aktiviteter i kyrkorummet från mitten av 1200-talet till början av 1500-talet (Klackenberg 1992: 224). På arkitekturhistoriska grunder anses byggnaden, liksom de flesta stenkyrkorna i denna trakt, vara uppförd på 1100-talet eller början av 1200-talet (Dahlberg 1998: 86f). Kyrkan lades ned och övergavs vid reformationen, senast på 1540-talet, då Östby socken blivit ett annex till Härene (Lundahl 1961: 121). I 1572 års jordebok bestod

Fig. 1. Översiktskarta med markering av läget för Östby i Hovby socken, Västergötland (Lantmäteriet 2024).

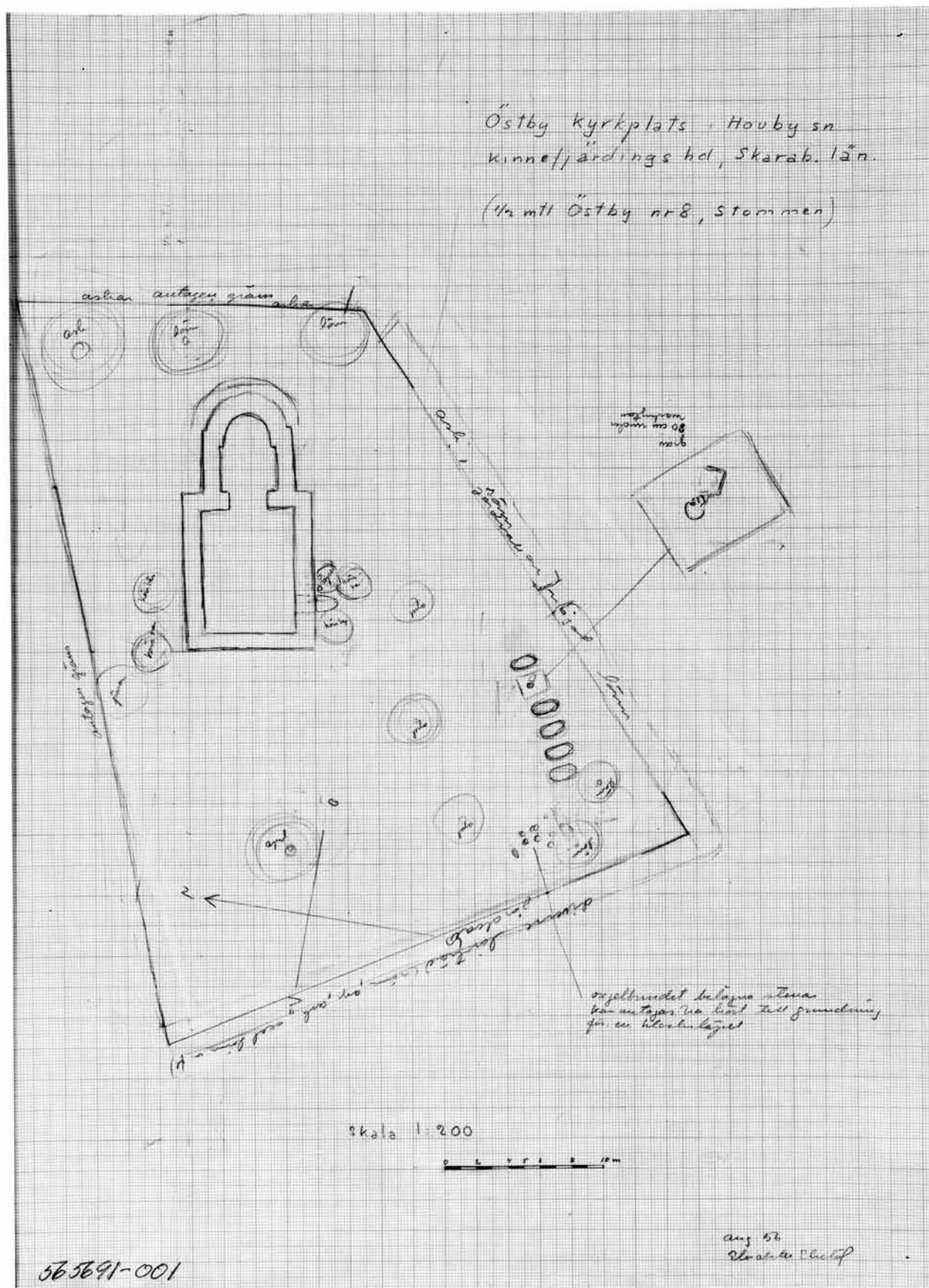
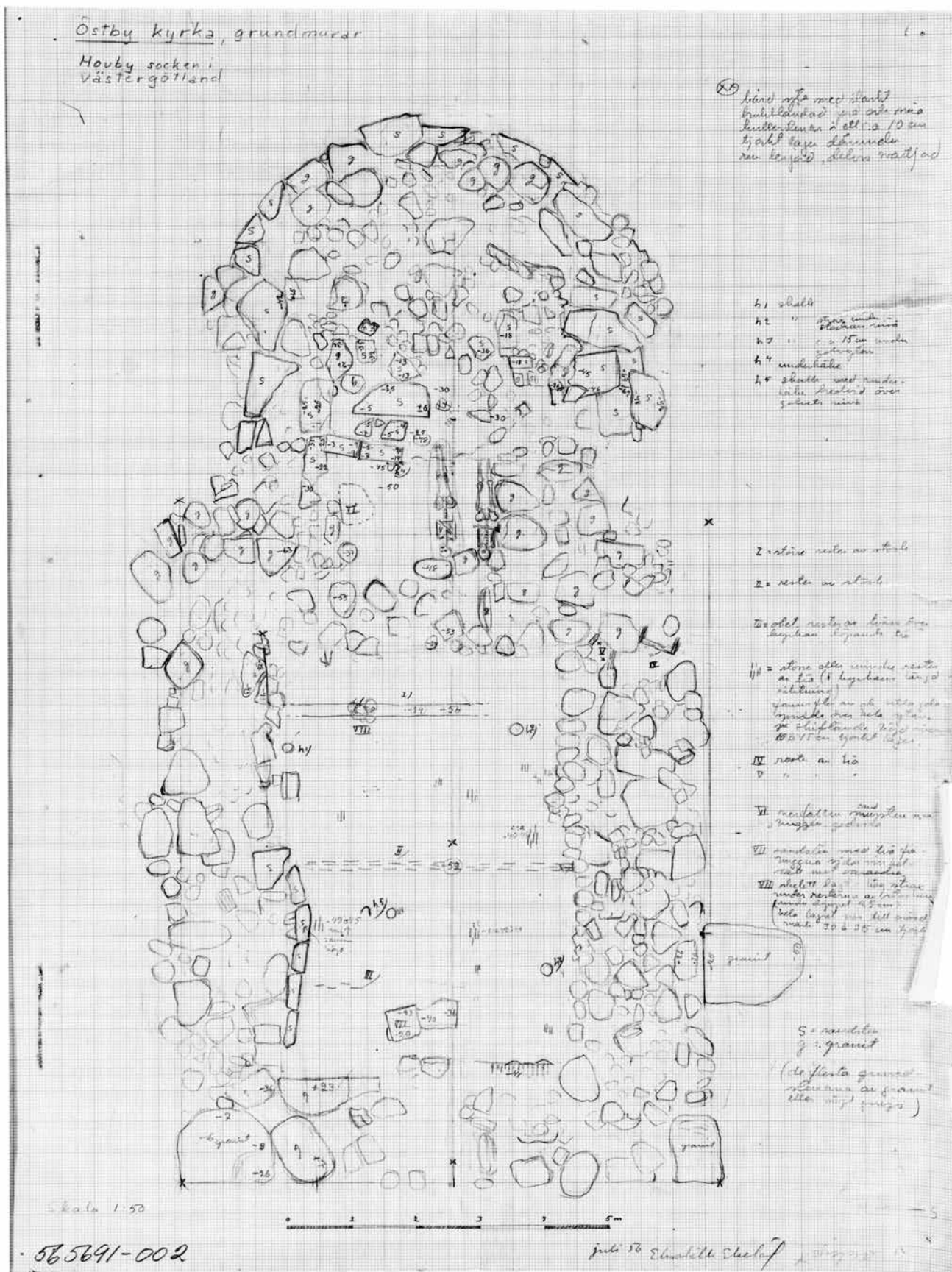

Fig. 2. Situationsplan med kyrkogrund och kyrkogård i Östby. Ritning: E. Ekelöf, 1956 (Antikvariskt topografiska arkivet, diarienummer 5691/56).

Östby socken av sju hela hemman, varav fyra ägdes av kyrkan, ett av en skattebonde samt två hela, ett halvt och ett fjärdedels hemman av frälset (Lundahl 1966: 17). En

avgränsad kyrkogård med begravingar omgärdar kyrkogrunden. På kyrkogården och i kyrkans golv påträffades spår av flera begravingar, bland annat två i koret.

Som ett led i ett arkeologiskt forskningsprojekt rörande staden Lidköpings uppkomst genomfördes 2017 i detta område metalldetektering (fig. 4), varvid man fann spår

av en bosättning från sen vikingatid, bland annat hästutrustning i form av ett djurformat beslag och en remdelare. Från den medeltida perioden påträffade man ett

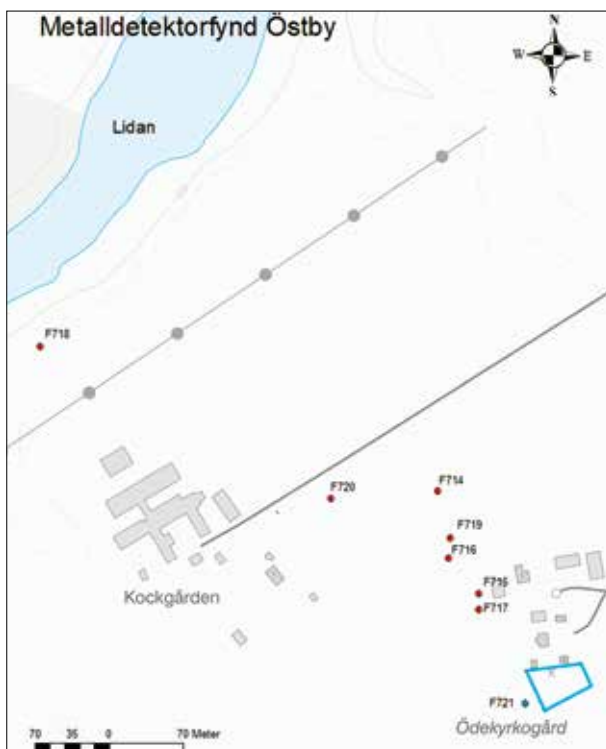

Fig. 4. Metallidetektorfynd i Östby 2017. Sigillstampens fyndplats (F721) och kyrkogården markerade. Ritning: A. Nyqvist Thorsson / Västsvensk arkeologi, 2024.

beslag med kors och AVE MARIA inskription. Det viktigaste fyndet var dock en fragmenterad sigillstamp (fig. 5), som är upphovet till denna artikel. Fyndet gjordes i ploglagret strax utanför begravningsplatsens avgränsning och kan inte knytas till någon enskild begravning. Med hänsyn till fyndomständigheterna är det dock troligt att sigillstampen härrör från en söndergrävd eller -plöjd grav (Nitenberg & Nyqvist Thorsson, manus).

Heraldik

Sigillstampen var kluven och obrukbar när den hittades 2017. Makuleringen kan antas ha skett i samband med ägarens död för att förhindra fortsatt användning (Lingström & Klackenborg 2020: 35). Tillräckligt mycket av den är dock bevarat för att man ska kunna konstatera

Fig. 5. a) Fragmentarisk sigillstamp funnen i Östby 2017, b) ett avtryck. Skala 2:1. Foto: A. Nyqvist Thorsson/Västsvensk arkeologi, 2024.

att sigillet har haft en åttkantig form och en diameter på strax över två centimeter. Den till hälften bevarade omskriften är fragmentarisk och skadad, vilket gör en läsning och tolkning osäker. Möjligen kan man utläsa LEKZ : DOT(TER), vilket visar att sigillens ägare var en kvinna, men vems dotter det handlar om är svårt att veta. Sigillens motiv är heraldiskt, en vapensköld med till synes två fält, det nedre skrafferat. En noggrann granskning tyder dock på att det inte varit en vapensköld delad i två fält, utan en där åtminstone det övre fältet varit kluvet, men mest troligt är det en kvadrerad vapensköld, det vill säga med fyra fält i stället för bara två.

Med dessa utgångspunkter kan så ett försök till en identifiering av sigillstampens ägare göras. Sex- och åttkantiga sigill förekom bland frälset redan på 1280-talet, men är mest frekvent under 1300-talets första decennier, vilket ger en kronologisk indikation (HiSig III, pl. 11–15, 39). Det mest kända kvadrerade medeltidsvapnet är ätten Totts, men det är inte det enda. Att sigillstampen tillhört någon medlem av ätten Tott är dock osannolikt av det skälet att de inte var verksamma i Sverige förrän på 1400-talet (Gillingstam & Lundholm 1989: 270). Det finns emellertid ytterligare några ätter, som förde kvadrerade vapen och genom jordägande har anknytning till Västergötland på 1300-talet (Raneke 2001: 87ff). Av dessa är det dock endast en som har anknytning till Östby, som därför framstår som den mest sannolika ägaren till sigillstampen.

På 1320-talet uppträdde i sydöstra Värmland frälse mannen Lek Ofradsson som sigillvittne (RAp 1323 6/7 & 1326 17/1). Han förde i sitt sigill ett kvadrerat vapen (HiSig III, nr 347). Dennes son Ofrad Leksson är känd i brev från 1340-talet (RAp 1346 25/10, 1347 28/10), då han figurerar som jordägare i Västergötland, närmare bestämt i Kinnefjärdings, Skånings och Redvägs härader. Han ägde också jord i Närke och Västmanland. Något avtryck av hans sigill är tyvärr inte bevarat. Ofrad Leksson fick genom hustrun Gunhild Tyrgilsdotter (Färla) anknytning till Östby. Hon fick nämligen genom modernearv 1351 huvudgården Östby med tillhörande torp och en del i Råda skog (*curia Östby cum omnibus et singulis adiacenciis cum colonia ibidem et cum parte silue Rodhoscogh*) samt flera andra gods på andra håll i Västergötland (RAp 1351 27/1).

Min tolkning av sammanhangen är att sigillstampen har tillhört en kvinna av denna ätt, som i den genealogiska litteraturen efter den äldste kände medlemmen fått namnet Lek Ofradssons ätt (Axelsson manus). Om läsningen av omskriften är korrekt, så är det möjligt att sigillstampen tillhört en i övrigt okänd dotter till honom eller kanske lika gärna tillhört dottern till hans barnbarn Lek Ofradsson. Denna hade namnet Ingrid Leksdotter och omnämns 1402 som tidigare avliden. I arvet efter henne ingick gods från många delar av Sverige, så hon måste ha varit en betydande jordägare, med behov av ett eget sigill (RAp 1402 3/1).

Med hänsyn till de medeltida källornas knapphet finns det dock även andra alternativ. Vem än denna högättade kvinna var så ser det ut som att hon har begravts tillsammans med sin makulerade sigillstamp vid eller i

Fig. 6. a) Lek Ofradssons (den äldre), b) Lek Ofradssons (den yngre) och c) Lasse Lekssons sigill. Skala 2:1. Foto: E. Olgun, 2024 (Riksarkivets pergamentsbrev 1326 17/1, 1365 26/6 och 1411 9/6).

huvudgården Östbys kyrka. Ofrad Leksson fick tillträde till godset tidigast 1351, vilket utgör en *terminus post quem* för denna begravning. Sigillstampens vapenbild överensstämmer väl med Lek Ofradssons, sonsonen Lek Ofradssons och sonsonsonen Lasse Lekssons sigill, alla med kvadrerade vapensköldar (fig. 6).

Genealogi

Ofrad Leksson och hustrun Gunhild Tyrgilsdotter lämnade huvudgården Östby och dess kyrka vidare i arv till sonen Lek Ofradsson, som förekommer omnämnd såsom riddare i källorna mellan 1365 och 1371 och som död senast 1377 (Axelsson, manus). Såsom framgår av figur 6 pryder den kvadrerade vapenskölden hans sigill, men det är mer elaborerat än förfädernas. Liksom fadern var han jordägare i Västergötland, men i större format med gods i Kinnefjärdings, Skånings, Redvägs, Gudhems, Vartofta, Vilske, Väne och Ås härader samt även några gårdar i Västmanland.

Lek Ofradssons hustru Katarina Olofsdotter (pilstjärna) fick 1365 såsom morgongåva Västby och Östby i Östby socken, samt även en gård i Vartofta härad och en kvarn Gudhems härad (RAp 1365 26/6). År 1371, vid slutet av inbördeskriget mellan folkungar och mecklenburgare, pantsatte Lek för 200 mark lödiga alla sina fäderne- och moderneärvda gods i Västergötland, däribland en gård i Västby i Hovby socken och fyra gårdar i Östby i kyrkbyn, till riddaren Erik Kettilsson (Puke), Sveriges marsk (RAp 1371 1/6, 24/8). Den huvudgård (*curia*) Östby, som genom arv tillfallit Ofrad Lekssons hustru Gunhild Tyrgilsdotter (Färla) tjugo år tidigare, har då delats upp på fyra landbogårdar i kyrkbyn. En sådan omläggning av driften på de medeltida storgårdarna till att brukas av flera landbor var en allmän process som pågick under 1300-talet (Widgren 2014).

Det kan också ha sitt intresse att söka huvudgårdens och kyrkans ursprung, som ju uppenbarligen inte var arvegods inom Lek Ofradssons ätt. Östby var ju 1351 Ofrad Lekssons hustru Gunhilds arv efter modern Ingrid Nilsdotter (Bielke). Det finns en möjlig arvslinje som via Bengta Algotsson (Hjorthorn, Törne Mattssons ätt, se Winroth manus), gift med Nils Kettilsson (Bielke), går tillbaka till riddaren Algot Jonsson av nämnda ätt. Arvsgången är möjlig, men inte bekräftad. Den bygger på att ätten Bielke saknar anknytning till Västergötland vid denna tid (Raneke 2001: 12), vilket gör det mer troligt att godset ärvt inom den västsvenska ätten Hjorthorn. Riddaren Algot Jonsson var lagman i Värmland, sedermera riksråd och känd i källorna mellan 1293 och 1324 (Winroth, manus). Hans ätt var en av de främsta bland Västergötlands frälse. Det är i dessa släktkretsar av stora jordägare som godset Östby har ärvt och en stenkyrka uppförts, kanske bara några generationer före herr Algot's tid.

Ortnamnet

Godsets namn – Östby – ger möjligheter att följa historien ännu längre bakåt i tiden. Ortnamn med efterledet -by anses av ortnamnsforskarna vara av en sort som var produktiv under vikingatiden och tidigare (Lundahl 1961: 20), men vad innebär förledet Öst- i detta fall? Det tidigare nämnda brevet från 1351 ger en fingervisning. I brevet nämns att till godset Östby hörde även en del

i Råda skog på västra sidan älven. Denna koppling till Råda kan möjligen vara förklaringen till ortnamnet: ett nybygge öster om Råda (jfr Lundahl 1966: 17). På Råda ås, som är ett dominerande höjdparti i det flacka landskapet, låg under medeltiden häradets tingsplats och under vikingatiden fanns här en sedan länge etablerad bebyggelseenhets som tillhörde den sociala eliten, manifesterad genom påkostade, ståtliga förromanska gravmonument från 1000-talets första hälft (Dahlberg 1998: 64, 76; Ljung 2016: 71ff). Utgrävningar på platsen har dokumenterat en storgård med långhus och några grophus nära den medeltida stenkyrkan, som torde ha föregåtts av en träkyrka från 1000-talet (Jacobzon & Vretemark 1996; Nyqvist Thorsson 2021: 435ff). Boplatsmaterialet därifrån är av samma karaktär som från de begynnande stadsbildningarna Skara och Lödöse, med bland annat enstaka mynt och hushållskärl av östersjökeramik som kan dateras till vikingatid och tidig medeltid.

Avslutning

Huvudgården Östby med kyrka och tillhörande socken framträder tydligt i källorna vid 1300-talets mitt. Gården synes ha sitt ursprung i vikingatiden och är möjligen avstyckad från en äldre bebyggelseenhets på Råda ås. Det är ur miljöer som dessa som det västgötska frälset växte fram till en upphöjd social position baserad på stora jordegendomar. Vi kan se de fysiska spåren av deras förfäders ståtliga gravmonument från 1000-talet och stenkyrkor från 1100-talet, men det är först under 1200- och 1300-talen som vi kan få grepp om dessa ätter, deras heraldiska vapen och enskilda individers namn och liv.

Tack

Tack till Anna Nyqvist Thorsson och Anneli Nitenberg som generöst har ställt sitt manus till rapporten över Lidköpingsundersökningen till mitt förfogande. De har också bidragit med bildmaterial samt kunnigt och trevligt sällskap på en exkursion till undersökningsområdet. Tack också till Roger Axelsson och Anders Winroth, som så vänligt låtit mig ta del av deras manus till artiklar kommande häfte i serien *Äldre Svenska Frälsesläkter*. Ett särskilt tack till Roger för många goda samtal om medeltidsgenealogiska frågor.

Referenser

- Andrén, A. 1997. *Mellan ting och text*. Stehag.
- Axelsson, R. manus. Lek Ofradssons ätt. För tryckning i *Äldre svenska frälsesläkter*.
- Bentz, E. 2011. Ämnet medeltidsarkeologi. Om det som förenar och fragmenterar. I: Andersson, H. & Wienberg, J. (red.) *Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier*. Lund, 11–28.
- Cinthio, E. 1963. Medieval Archaeology as a Research Subject. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1962–1963*, 186–202.
- Dahlberg, M. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Västervik.
- Ekelöf, E. 1956. *Rapport över undersökningarna av lämningarna på Östby kyrkplats i Hovby sn, Västergötland, dnr 5691/56*. Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.
- Gillingstam, H. & Lundholm K.-G. 1989. Tott. *Äldre svenska frälsesläkter*, I:3. Stockholm, 270–295.
- HiSig = Hildebrand, B.E. 1862 & 1867. *Svenska sigiller från medeltiden*. Stockholm.
- Jacobzon, L. & Vretemark, M. 1996. Råda. Från vikingaby till villasamhälle. I: Holmström, E. (red.) *Mellan bronsköld och JAS-plan. Glimtar av Lidköpingsbygdens historia*. Lidköping, 105–114.
- Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Stockholm.
- Lingström, M. & Klackenberg, H. 2020. Sigillstampen från Biskops-Arnö, Uppland. *Fornvännen* 115, 29–36.
- Ljung, C. 2016. *Under runristad häll. Tidigkristna monument i 1000-talets Sverige, II*. Stockholm.
- Lundahl, I. 1961. *Det medeltida Västergötland*. Uppsala.
- 1966. *Ortnamnen i Skaraborgs län. Del 6, Kinnefjärdings härads territoriella namn*. Uppsala.
- Monié Nordin, J. 2021. *Mellan medeltid och modernitet*. Lund.
- Nitenberg, A. & Nyqvist Thorsson, A. manus. *Lidköping. Staden mellan broarna. Arkeologisk undersökning av RAÄ Lidköping 11:1 åren 2016–2018*. För tryckning i Verdandi arkeologisk skriftserie.
- Nyqvist Thorsson, A. 2021. *När andra ser. Gravmonument, social praktik och aktörskollektiv under 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet*. Göteborg.
- Raneke, J. 2021. *Svenska medeltidsvapen I–III*. Nora.
- RAp = Riksarkivets pergamentsbrev. riksarkivet.se/sdhk.
- Widgren, M. 2014. Hur drevs den medeltida–vikingatida storgården? I: Karsvall, O. & Jupiter, K. (red.) *Medeltida storgårdar*. Uppsala, 59–72.
- Winroth, A. manus. Hjorthorn, Törne Matssons ätt. För tryckning i *Äldre svenska frälsesläkter*.

Melchior Jung

En centralgestalt i den svenska tidigmoderna bordskulturen

JAN KOCKUM

Melchior Jung

A central figure in Swedish early modern dining culture

Melchior Jung was a pioneer in Swedish glassmaking. Until now, there have been surprisingly few material traces of his production. A recent archaeological survey unearthed a small, but representative group of finds. The finds included both glass and glassmaking materials, which now make it possible

to identify his products. Another aspect of the investigation was the opportunity it gave to explore Jung as a person. In this paper, I will shed light upon his role as a person, an entrepreneur in early modern Europe, and a central part of Sweden's 17th century dining culture.

Inledning och bakgrund

Det har fram till nu funnits få materiella spår efter Melchior Jung, på 1600-talet pionjär inom den svenska glasstillverkningen. Vid en arkeologisk undersökning var det viktigaste resultatet därför fynd av glas, avfall och råmaterial som framöver gör det möjligt att identifiera hans glasprodukter. Men en annan aspekt av undersökningen var det tillfälle den gav att utforska människan Jung: entreprenör i den tidigmoderna europeiska bordskulturen.

En höstdag 2020 påbörjades en schaktningsövervakning i samband med att Katarinahuset på Södermalm i Stockholm skulle renoveras och byggas om. När huset uppfördes på 1930-talet makades berggrunden ur. Således var de arkeologiska förväntningarna inte höga. I en smal remsa utanför huset skulle dock ledningar dras fram och här framkom plötsligt fragment av deglar med stelnad glasmassa. Senare tiders avröjningar och påförda massor hade lagt ett skyddande lock över en betydelsefull del av svensk glashistoria. Här vid Saltsjöns äldre strandlinje låg under 1600-talets andra hälft nämligen Jungs fastighet med glasbruk (Kockum 2023: 32ff).

Jung, hans tomt och glasbruk

Under 1630-talet planerades för en omreglering av gatunäten på Stockholms malmar. Regleringsarbetet påbörjades åren 1641–1642, men redan innan hade man fyllt ut strandkanten mot Saltsjön, ett arbete som bör ha varit klart 1638. Utfyllnaden resulterade i en landvinning om cirka 20 meter ut i vattnet (Bertheau & Tonemar 2024: 344). Vid den aktuella undersökningen påträffades delar av ett krubbverk bestående av stolpar och timmerknippen förankrade vid strandklipporna med bjälkar. Krubbverket

var uppfyllt med massor på vilka tomter var utlagda. En av dessa var Jungs.

Till grund för skatt och tomträttsavgift upprättades så kallade tomtböcker (Montén 2018: 16). För området finns en framställd av Johan Olofsson Holm, i vilken det finns uppgifter om Jungs fastighet (*Holms tomtbok* 1674).

Av denna framgår dock inte hur tomten disponerades, men genom en bouppteckning efter Jung får vi en uppfattning om fastigheten och dess byggnader (fig. 1):

En gård med ett halvbyggt stenhus vid gatan där själva glasbruket är, samt en träbyggnad neder på gården, där änkan bor uti. Så och en avstängd gård näst ut med denna, var uti mågen mons. Salberg bor med alla dess tillhörande lägenheter vid sjön [...]. (*Stockholms rådhusrätt*)

Genom fyndsammansättning och datering, rumslig avgränsning och stratigrafisk läsning så kan fyndmaterialet och de arkeologiska lämningarna kopplas till Jungs verksamhet och hushåll. Den bebyggelse som framkom sammanföll med tomtens sjöside och platsen för lägenhetsbebyggelsen som omnämns i bouppteckningen (Kockum 2023: 34ff). Det skriftliga källmaterialet har således gett en god förståelse för de arkeologiska lämningarna och Jung är genom dessa heller ingen okänd person. Köpmannen Melchior Jung (cirka 1615–1678) fick 1641 privilegium att anlägga ett glasbruk i Stockholm, vilket uppfördes på dagens Kungsholmen. Tidigare hade fadern Påvel haft en glashytta utanför Örebro – helt främmande för glastillverkning har Jung således inte varit. År 1652 eldhärjades glasbruket och verksamheten flyttades över till Södermalm där glastillverkningen återupptogs, sannolikt tidigast år 1654 (Haggrén 2023: 15). Ett flertal böcker och artiklar som berör Jung direkt eller indirekt har också författats (Andrén 1972: 71; Haggrén 2008: 359ff; Henricson 2010:

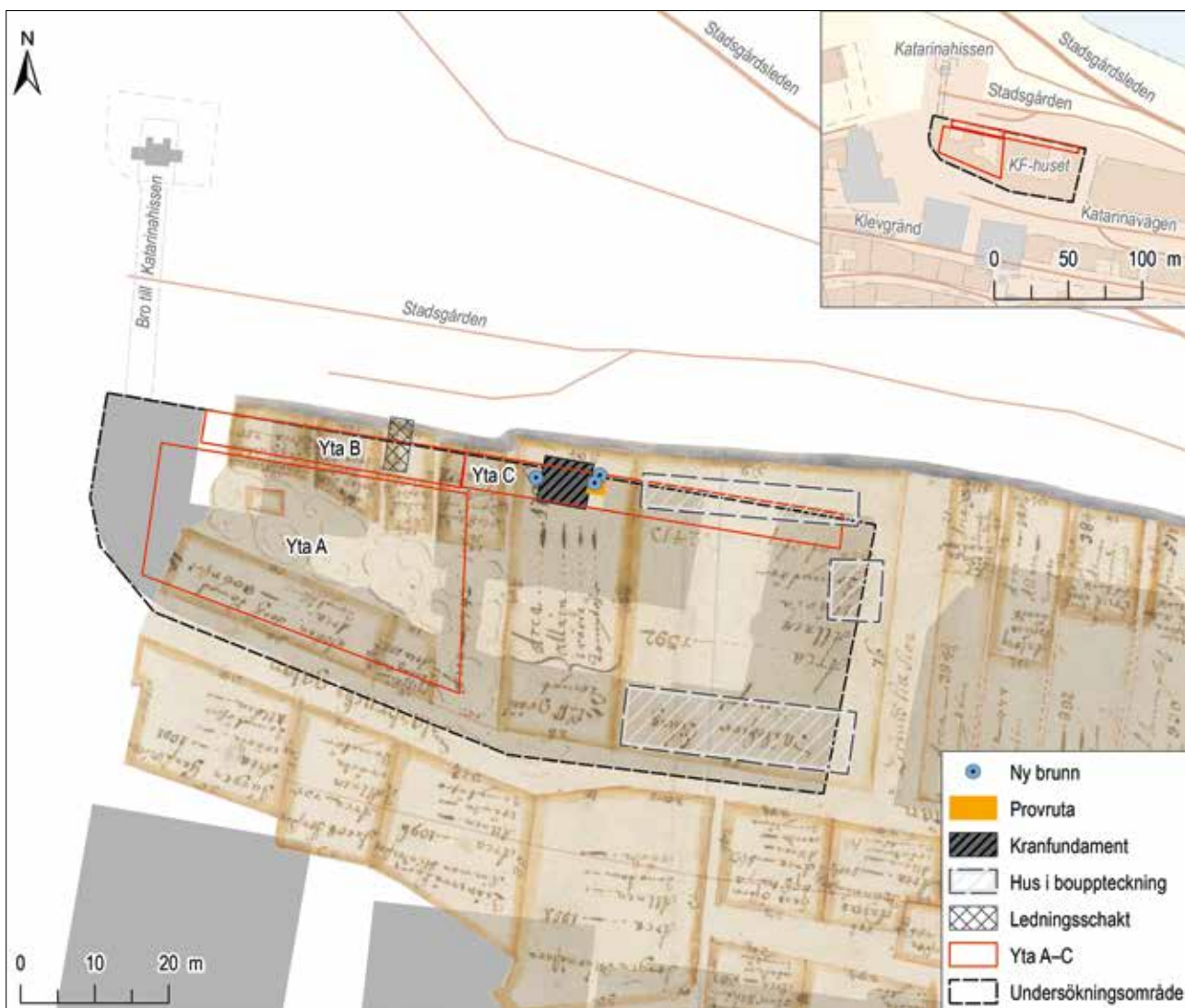

Fig. 1. Utsnitt ur Holms tomtbok från 1674 och en modern situationsplan med de undersökta ytorna A–C. En möjlig tolkning, utifrån bouppteckningen efter Jung, hur glasbrukstomten var disponerad har markerats i bild (Kockum 2023: 13).

93ff; Karlenby 2010: 63ff; Ramström 2010: 83ff). Hans betydelse inom den svenska glastillverkningen till trots finns sedan tidigare dock endast ett föremål kvar som med säkerhet kan attribueras Jungs glashytta: en ljuskrona på Skokloster.

Den arkeologiska undersökningen har nu gett oss ett nytt källmaterial som mångfaldigt vår kunskap om hans produktion. Vid bearbetningen av undersökningsmaterialet och det skriftliga källmaterialet har också en bild av personen Jung vuxit fram, som här ska presenteras.

En centralgestalt i bordskulturen

Jung var en pionjär inom svensk glasproduktion och det är det som främst gör honom historiskt intressant. Tiden han levde i såg en stigande levnadsstandard för de mer välbärgade. Standardökningen har i Västeuropa och Amerika betecknats som en konsumentrevolution präglad av kapitalismens och globaliseringens uppkomst, något som syns väl i den så kallade bordskulturen (Haggrén 2010: 124).

Begreppet bordskultur är ofta använt men sällan förklarad. En tidig definition ser vi dock hos författarpseudonymen "Fru Märta", som samlar allt från värdinnans plikter, serviser, matrummets beskaftenhet, konversation, bordsplacering, klädsel, nöjesinslag samt mat och dryck under rubriken bordskultur (Fru Märta 1928). En arkeologisk definition skulle kunna vara bordskultur som den sociala praktiken som uppstår i ett dialektiskt förhållande mellan det materiella – mat och dryck, de kärl och redskap som används vid dess beredning, servering och förtäring – och det immateriella – regler kring dukning, vilka rätter och drycker som serveras samt seder och bruk kring dess intagande (fig. 2). Förändringar av det materiella leder till förändring i det immateriella och vice versa, och så utvecklas bordskulturen över tid.

Som producent av glas hade Jung en självklar roll i bordskulturen och en länk mellan globaliseringen och Sverige. I ett privilegiebrev från 1648 framgår det att han fört in glasmästare från utlandet och att han tillverkar allehanda "Dryckesglaas och Geschier [hushållsreda]/både fine och gemeene ..." (Christina 1648). År 1650 hade han,

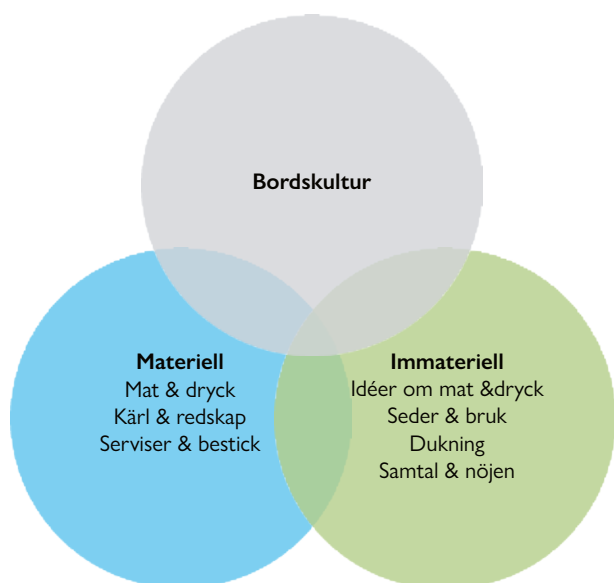

Fig. 2. Exempel på hur bordskulturen kan förstås. Modell: Jan Kockum.

enligt egen utsago, låtit italienare lära upp ”två svenska poiker at göra glas på fenidishe [venetianskt] maneret ...” (Andrén 1972: 72). Endast ett föremål, ljuskronan på Skoklosters, har sedan tidigare kunnat kopplas till Jungs hytta. Med de nya fynden – fragment från glaskärl, fönsterglas, spegelglas, deglar samt produktionsavfall och råmaterial – har vår kunskap om hans verksamhet mångfaldigats (fig. 3). Han inte bara förmedlade den venetianska lyxen, analys av glaset knyter även Jungs hytta till den västeuropeiska traditionen av *façon de Venise*-glas (venetianskt glas) och den kemiska sammansättningen av glaset i två Londonhyttor (Haggrén 2023: 56ff, 72f). Hans geografiska inspirationsområde och kontaktnät var således omfattande.

Men även hushållets sopor berättar sin historia, de speglar konsumenten Jung. Låt oss dock först se vad

Fig. 3. Exempel på produktion och produktionsavfall från Jung: bottenfragment, cirka 70 mm i diameter, från degel med stelnad glasmassa. Foto: Stefan Gustavsson, Arkeologikonsult (Haggrén 2023: 72, fig. 74).

bouppteckningen ger för bild. Hans fastighet beskrivs och värderas och kontanter räknas upp. Sedan listas lösöret sorterat efter värde: guld, förgyllt silver, silver, engelskt tenn, svenskt tenn, koppar, malm, mässing, järn, bleck och textilier. Inventarielistan fortsätter med ”husgeråd”, det vill säga prydnadsföremål, möbler, kistor och konst. På hans väggar hängde tavlor efter tidens smak och ideal: kungliga porträtt, stilleben och bataljmålningar. Bouppteckningen ger bilden av ett palatsliknande hem för en av rikets burgna och av samhällets elit förväntade sig drottning Kristina representativitet och ståndsmässighet. I slott, stadspalats och herresäten blev det till exempel vanligt med en särskild matsal. Nu såg kokböcker på svenska dagens ljus och nu skulle även matintaget bli värdigt en stormakt (jfr Wikström 2002: 33). I *Een Lijten Kockebok* ... från 1658 beskrivs detaljerat vilka instrument och redskap som behövdes för den som ville ha ”omaket” att laga mat (Okänd författare 1658). I Jungs bouppteckning finns de flesta av de föreskrivna utensilierna med. Det och posterna med bordssilver och tenntallrikar visar att hushållet väl uppfyllde drottningens förväntningar.

I inventarielistan över Jungs bibliotek återfinns boken *Sundhertz Spiegel*, vari Kristinas egen livmedikus, Anders Sparrman, behandlar födoämnens hälsoaspekter med kapitel om till exempel spannmål, frukt och kött från ”fyrfota djur”. Nu skulle matintaget vara hälsosamt; här rekommenderas motion och fiberrik kost (Sparrman 1642; jfr Wikström 2002: 37). Resultatet från undersökningen begränsas av bevaringsförhållandena och endast spåren efter animalisk föda påträffades. I det osteologiska materialet från ”fyrfota djur” hade nöten högst representation följt av får/get och svin (Flood 2023: 125ff). Detta resultat kan jämföras med skatteunderlag från Södermalm åren 1627 och 1653. Proportionerna i boskapsinnehavet varierade något; år 1627 var antalet svin högre än antalet kor, med motsatt förhållande år 1653. Får/get saknas helt år 1627 men finns med år 1653, då de dock utgjorde den minsta andelen av tamboskapen (Berg 1932: 189ff). Köttintaget vid hushållet tycks spegla det lokala boskapsinnehavet och rimligen talar detta för lokala inköp. Dock är underlaget så litet att det endast kan betraktas som indikativt. I fyndmaterialet finns skal av ostron, musslor och snäcka; fisk är representerat av abborre, gädda och torsk (Flood 2023: 128). Bland Melchior listade köksutrustning finns två fiskpannor och två laxpannor (*Stockholms rådhusrätt*). I fyndmaterialet återfinns också fågelben, både vilt och tamt (Flood 2023: 128); även för fågel finns dedikerad utrustning förtecknad i form av en gåsanna i järn (*Stockholms rådhusrätt*).

Hushållets keramikkarl kommer långt ner i inventarielistan. I relation till värdeordningen i bouppteckningens inledning tycks det keramiska materialet vara lågt värderat. Dock visar en studie av tidigmodern keramik och bouppteckningar att keramiken har haft betydelse som socio-ekonomisk klassmarkör och att den även kan visa på direkta kulturella kontakter (Nilsson Schönborg & Rosén 2003: 18ff, 33). Posten *Husgeråd*, där keramiken ingår, listar också övrigt lösöre. Tallrikar, krus, durkslag,

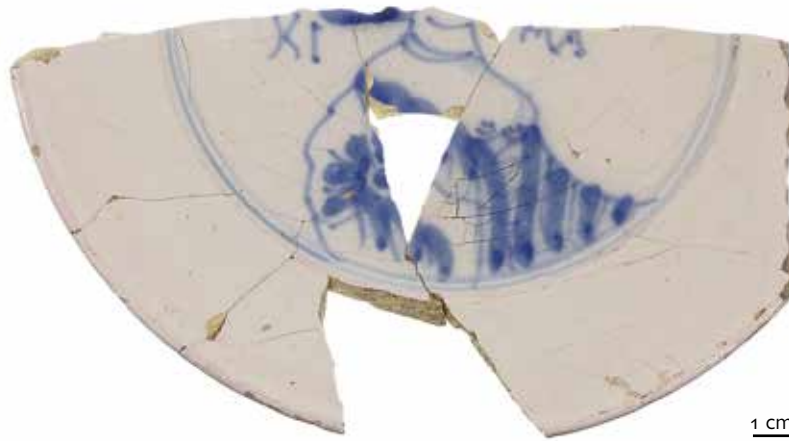

Fig. 4. Exempel på konsumtion och keramik från Jung: holländsk fajanstallrik, cirka 220 mm i diameter (Johansson 2023: 46, fig. 34, foto: Mikael Johansson, ARKEO keramikanalys).

”stenfat”, och fat blandas med möbler, tavlor, urverk och annat. En självklar värdeordning saknas och liksom keramiken markerar de övriga husgeråden samhällsklass.

För keramiken nämns materialet endast i sammansättningen *stenfat*, i övrigt endast som kärlform (*Stockholms rådhusrätt*). Begreppet ”stenfat” avser material som fajans och stengods (Nilsson Schönborg & Rosén 2003: 28f). Vanligt lergods specificeras inte men merparten av keramiken som påträffades utgjordes av yngre rödgods, såväl lokalproducerat som importerat och såväl bordskärl som matlagingskärl (Johansson 2023: 46ff). Denna typ av kärl har för boupptecknaren inte behövt någon närmare förklaring. Bland keramiken finns förutom från Sverige även kärl från Tyskland, Nederländerna (fig. 4), Spanien, Portugal, Italien, Polen, Frankrike och sannolikt även från England. Det sistnämnda är ovanligt för tiden (Johansson 2023: 46ff). Utgrävningarna vid Slussen i Stockholm, strax intill glasbruket, visar att den engelska importen slår igenom först på 1700–1800-talen, och endast ett fåtal av de påträffade engelska skärvorna är möjligen att föra tillbaka till 1600-talet (jfr Carlsson & Svensson 2019; Carlsson 2020; Carlsson, Lindblom & Låås 2021; Bertheau & Tonemar 2024; Evertsson 2024). Glasanalysen knyter dock Jungs bruk till London (Haggrén 2023: 72f); mycket talar således för direkta förbindelser med England. Hans verksamhet förutsatte helt enkelt internationella direktkontakter: italienska glasmästare värvades nere på kontinenten och vissa råmaterial importerades. ICP-analys av degelfragment från glashytan visar på import av lera från Tyskland (fig. 3; Brorsson 2023: 239ff).

Jungs kontaktnät sträckte sig således över hela västra Europa. Hans bibliotek visar en person i takt med tidens internationalisering och med en humanistisk bredd. I hans hyllor trängdes böcker i vitt skilda ämnen: kristendom och historia, flora och alkemi, resehandböcker och lagssamlingar på olika språk. Om vi utgår från att han kunde läsa all litteratur i biblioteket behärskade han, förutom de nordiska språken, även latin, tyska och nederländska. Alla språk förekom i samtidens Stockholm och borde även komma väl till hands vid hans affärsresor. Att förstå världen gick hand i hand med globaliseringen.

Hans verksamhet innebar att han umgicks med alla samhällsklasser. Han fick privilegiebrev från drottningen och avrapporterade sina framgångar till henne. Hans socio-ekonomiska ställning höjde krav på hushållets representativitet och resultaten från undersökningen tillsammans med bouppteckningen visar att han uppfyllde bordskulturens materiella aspekter. Som producent av glas så har han själv gått i bräsch för bordets materiella utveckling. Han kunde producera klarglas med venetianska metoder, men även buteljer i det traditionella grön-bruna glaset. Men glasets kärlformer var också förmedlare av idéer, seder och bruk – olika drycker krävde olika glas. Genom sin konsumtion tog han del av det yppersta och senaste inom bordskulturen. På så vis blev han även förmedlare av bordskulturens ideologier, till hög som låg. Som konsument var nya idéer kring kosthållningen och matens inverkan på hälsan honom inte främmande; som värd, baserat på hans bibliotek, så har samtalsämnen inte trutit vid taffeln. Som konsument och producent måste Jung anses vara en centralgestalt inom den tidigmoderna bordskulturen, i vilken han utgjorde en länk mellan den materiella och den immateriella delen.

Referenser

- Andrén, E. 1972. Melchior Jungs glasbruk i Stockholm 1641–1678. *Sankt Eriks årsbok* 1972/73, 71–86.
- Berg, G. 1932. Boskapsskötsel i det gamla Stockholm. *Samfundet Sankt Eriks årsbok* 1932, 183–214.
- Bertheau, M. & Tonemar, P. 2024. ... ena tomt vppa Sudra malm belegna vidh Stadz garden. *Arkeologisk dokumentation av en hamnmiljö med hantverk och handel samt delar av försvarsverket vid Stadsgården på Södermalm. Lämningar från tidigt 1300-tal fram till 1933*. Slussenprojektet 5. Rapporter från Arkeologikonsult 2024: 3085. Upplands Väsby.
- Brorsson, T. 2023. ICP-analys av deglar. KKS, Kontoret för keramiska studier. Rapport 190, 2022. Bilaga 9. I: Kockum, J. (red.) *Melchior Jung och hans glasbruk ... at göra glas på fenidische maneret. Glastillverkning under tidigmodern tid på Södermalm i Stockholm*. Rapporter från Arkeologikonsult 2023: 3336. Upplands Väsby, 239–245.

- Carlsson, M. 2020. ... *aldrig har storstadens elände trätt mig mer påtagligt och ohöjligt till mötes, än just här. Arkeologi och människor i kvarteret Ormen och Glasbruket större på Södermalm. Lämningar från tidigt 1600-tal till 1910-talet. Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 2. Rapporter från Arkeologikonsult 2020: 3039. Upplands Väsby.*
- Carlsson, M., Lindblom, C. & Låås, J. 2021. ... *en uttrampad nedkippad sko, min gud, en fruntimmers-sula hon vandrat i Gröna gången. Arkeologisk dokumentation av försvarsverk och saluhandeln vid Södra Slussplan på Södermalm. Lämningar från mitten av 1500-talet till 1935. Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 3. Rapporter från Arkeologikonsult 2021: 3068. Upplands Väsby.*
- Carlsson, M. & Svensson, K. 2019. *In fundo dicto Suthræmalm iam de nouo constructum. Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt. Stockholm 103:1, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonsult 2019: 2746. Upplands Väsby.*
- Christina [Regina]. 1648. *Wij Christina medh Gudz Nåde, Sweriges, Göthes och Wändes vthkorade Drottning och Arffurstinna ... låtit inhämta och hijt i Rijket förskaffat någre Glasmakare ... Kungl. Maj:t (1648-03-20). Stockholm.*
- Een lijten kockebook, hwarvthinnan beskriiffwes, huruledes man allahanda spijs wäl koka och tilträtta kan: nyttigh för them som gärna hafwa en godh bisken, och intet wilia see på hwad som ther til hörer, såsom och icke spara omaket ther til: nu nyligen förfärdigat, och aff trycket vthgången. Stockholm 1658.
- Evertson, E. 2024. ... *slagtardrängarnes basröster, fiskmånglerskornas besa diskant, körsvennarnas hojtande och de lifdömda oxarnas bölande. Arkeologisk undersökning av bebyggelselämningar vid Karl Johans torg i Slussen. Lämningar från 1500-tal till 1930-tal. Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 4. Rapporter från Arkeologikonsult 2024: 2984/3057/3396. Upplands Väsby.*
- Flood, A. 2023. Osteologisk analys. Bilaga 3. I: Kockum, J. (red.) *Melchior Jung och hans glasbruk. ... at göra glas på fenidische maneret. Glastillverkning under tidigmodern tid på Södermalm i Stockholm. Rapporter från Arkeologikonsult 2023: 3336. Upplands Väsby, 125–139.*
- Fru Märta. 1928. *Borddukning och bordskultur.* Stockholm.
- Haggrén, G. 2008. Gustaf Johan Jung (1645–1695). *Biografiskt lexikon för Finland*, utg. Svenska litteratursällskapet i Finland. <https://blf.fi/artikel.php?id=5520> (hämtad 23 augusti 2024).
- 2010. Bordskultur och glashandel i renässansens Nordeuropa. *Renässanceglas i Norden.* Hikuin 37, 123–142.
- 2023. Bruket: glas och glasavfall. I: Kockum, J. (red.) *Melchior Jung och hans glasbruk. ... at göra glas på fenidische maneret. Glastillverkning under tidigmodern tid på Södermalm i Stockholm. Rapporter från Arkeologikonsult 2023: 3336. Upplands Väsby, 56–73.*
- Henricson, L. G. 2010. ”3 hat kullar füllä soüda”. Ur Mäster Gustaf Johan Jungs anteckningsbok i Uppsala universitetsbibliotek – En kort översikt. *Renässanceglas i Norden.* Hikuin 37, 93–108.
- Holms tomtbok*, Södra förstaden östra 1674. Stockholms stadsarkiv (SSA), kvarteret Stadsgården. <https://sok.stadsarkivet.stockholm.se/bildarkiv/Egenproducerat/atlas/holm/Holms-tomt-bok-1674public.pdf> (hämtad 29 april 2024).
- Johansson, M. 2023. Keramik. I: Kockum, J. (red.) *Melchior Jung och hans glasbruk. ... at göra glas på fenidische maneret. Glastillverkning under tidigmodern tid på Södermalm i Stockholm. Rapporter från Arkeologikonsult 2023: 3336. Upplands Väsby, 46–54.*
- Karlenby, L. 2010. Sundby glashytta och Glashytteuddden utanför Örebro. *Renässanceglas i Norden.* Hikuin 37, 63–68.
- Kockum, J. 2023. *Melchior Jung och hans glasbruk. ... at göra glas på fenidische maneret. Glastillverkning under tidigmodern tid på Södermalm i Stockholm. Rapporter från Arkeologikonsult 2023: 3336. Upplands Väsby.*
- Montén, R. 2018. *Vägvisare i 1670-talets Södermalm. Johan Olofsson Holm 1674 & 1679.* Lidingö.
- Nilsson Schönborg, G. & Rosén, C. 2003. Om värdet av keramik. Kär i jordfynd och den arkeologiska litteraturen. *Meta* 2003:2, 18–40.
- Ramström, A. 2010. Glasblåsarna på Melchior Jungs glasbruk i Stockholm. *Renässanceglas i Norden.* Hikuin 37, 83–92.
- Spar[r]man, A. 1642. *Sundhetzens speghel, uthi hwilken man besko-dhar sundhetzens natur, förnämste orsakerne till alla siukdomar, som sundheten förstöra plägha, såsom och the medels rätta bruk, hwarigenom hon för them befriat, til thet bestämde målet kan underhållen warda, på wårt tungomål stält och i liuset gifwin.* Stockholm.
- Stockholms rådhusrätt 1:a avdelning F1A:27 (1679): Inventarium efter glasbruksförvaltaren, numera hos Gud sal. Melchior Jung som d. 30 November A 1678 f. 169–169v.*
- Wikström, K. 2002. *Det dukade bordet.* Stockholm.

Træbyggede fløje ved danske klostre

En forsvunden bygningstype

HANS KRONGAARD KRISTIANSEN

Wooden wings at Danish monasteries

A lost building type

The traditional conception of a medieval monastery is a large complex with a church and three brick-built wings, which together with the church have enclosed a closed cloister garth. For many monasteries, however, it was only in the very latest Middle Ages that this ideal was realized. In quite a lot of places, the monastery wings in the High Middle Ages were

made of wood or half-timbered buildings or a mix of both stone and wooden buildings. During the building boom in the 15th–16th centuries, the wooden buildings disappeared, and can today only be recognized through archaeological and building archaeological investigations.

Indledning

Den traditionelle opfattelse af et middelalderligt kloster er et stort anlæg med en kirke og tre grundmurede fløje, som sammen med kirken har omsluttet en lukket klostergård. Egentlig er det kun ved få klostre i det middelalderlige Danmark, at denne form er synlig i dag, men fra ældre oplysninger og arkæologiske undersøgelser er det tydeligt, at dette har været normen. For mange klostre var det dog kun i den allerseneste middelalder, at dette ideal blev realiseret. Måske fik man først på dette sene tidspunkt behov eller økonomiske midler til at fuldføre, hvad der nok hele tiden har været planen.

Fig. 1. Kort over det middelalderlige Danmark med angivelse af de i teksten omtalte klostre. Tegning: Morten Larsen.

Blanding af stenbyggede klosterfløje og træbyggede korsgange er tidligere påvist ved en del klostre (Kristensen 2017b). Det har således ikke været ukendt, at der fandtes trækonstruktioner i klostrene. Der er dog ikke bevaret klosterbygninger af træ eller bindingsværk i Danmark, hvorfor typen skal påvises gennem arkæologiske udgravninger eller gennem indirekte undersøgelser. Herreklostrene var normalt betydeligt større, end man i den tidligere forskning var optaget af. For bygningernes vedkommende var de ofte grupperet omkring tre gårde opbygget i en hierarkisk struktur (Kristensen 2010: 247). Den ydre del husede blandt andet økonomibygninger og stod med klosterporten i forbindelse med verden udenfor. Fra den ydre gård kom man til den indre, hvor der eksempelvis har været gæstehus og abbedbolig og måske indgang til kirken for gæster. Den inderste del af klostret var grupperet omkring fratergården med korsgang. Det er dette såkaldte klausurområde, som vil være genstand for undersøgelsen.

Træbyggede klostre

påvist arkæologisk

Ring

Det kan være lidt vanskeligt at påvise en forsvunden træbygget klosterfløj i tilfælde af, at den senere blev erstattet af en grundmuret bygning (fig. 1). Det er således kun få steder, vi har sådanne spor, og i alle kendte steder er de yngre huse også væk, så det har været muligt at foretage arkæologiske udgravninger.

Bortset fra stolpebyggede korsgange, der kunne være sene, stammer de bedste oplysninger om træbyggede huse fra Ring. Her er påvist stolpehuller fra både øst- og nordfløjen (Ingvordsen 1988: 212ff, 218ff). Hverken

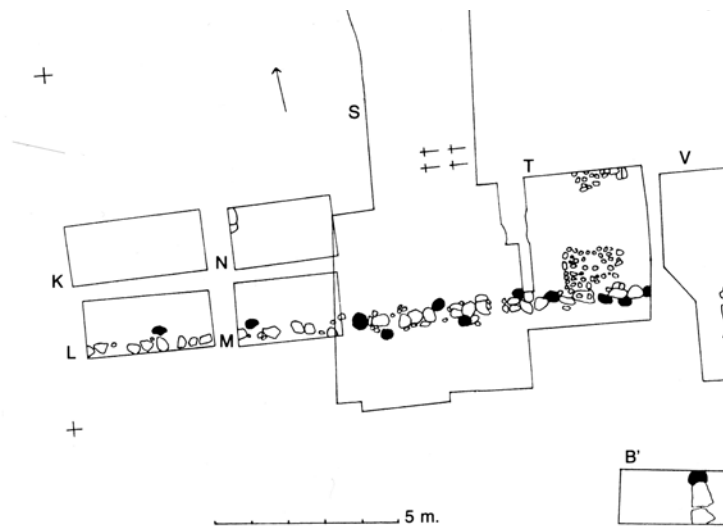

Fig. 2. Udsnit af nordfløjen i Ring Kloster. Med sort er markeret en række stolpehuller fra fase 2 (ca. 1260–1300), som afløses af en syldstensrække i fase 3 (ca. 1300–1400) i felterne L, M, S og T. Muren i det grundmurede anlæg fra 1400-tallet lå lidt længere mod nord i bl.a. felterne K og N. Efter Ingvordsen 1988.

nordfløjens fulde længde eller bredde kendes; men fra en sydvæg påvistes 11 stolper med en indbyrdes afstand på 0,8–1,1 m.

Østfløjen med få stolpehuller kendes fra spredte søgegrøfter, men opfattes som en mindst 28 m lang bygning delt i en 2 m bred korsgang mod vest og flere andre rum mod øst på 3,1 m. Mellem stolperne var væggene udfyldt

med lerklinet fletværk. Huset regnes for nedbrændt o. år 1300 (Ingvordsen 1990: 235).

Efter branden opførtes et par grundmurede huse i nordøsthjørnet, mens vest-, nord- og østfløj genrejstes på forholdsvis spinkle syldstensrækker bestående af en enkelt række store sten (Ingvordsen 1988: 214ff, 1990: 34ff) (fig. 2). Syllden har båret træ- eller bindingsværksbygninger,

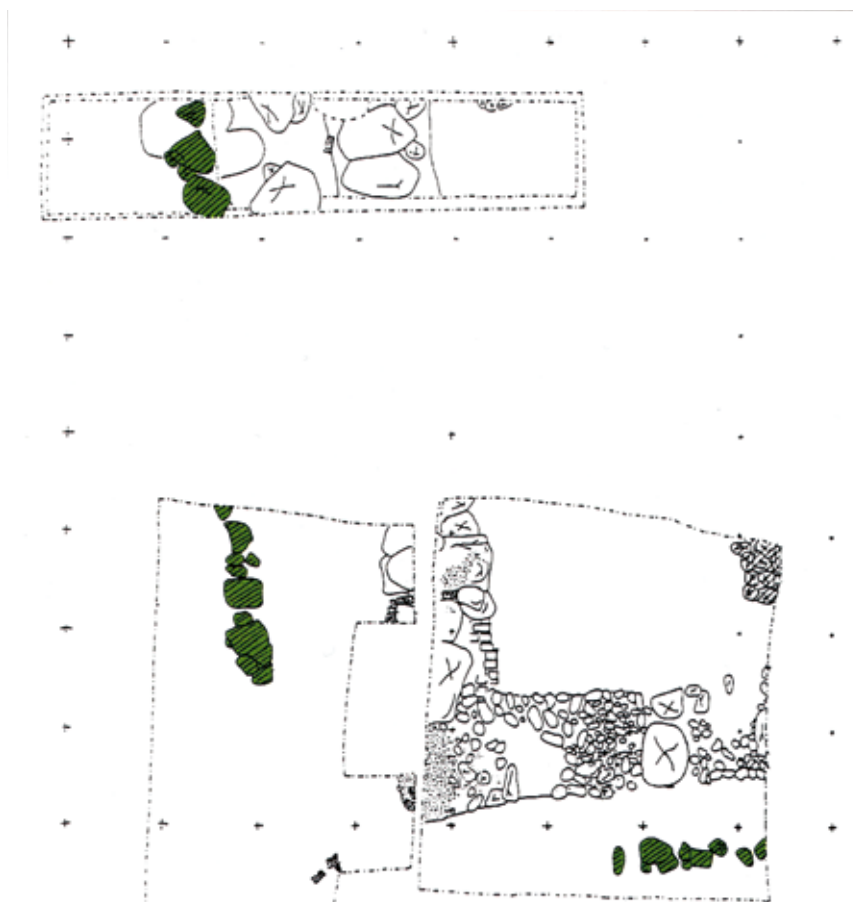

Fig. 3. Sydvesthjørnet ved hovedanlægget i Tvillum. Vest for de solide fundamenter til den grundmurede vestfløj fra senmiddelalderen er markeret en syldstensrække, der har båret en træ- eller bindingsværksbygning, som på et tidspunkt er brændt. Efter Kristensen 2013a.

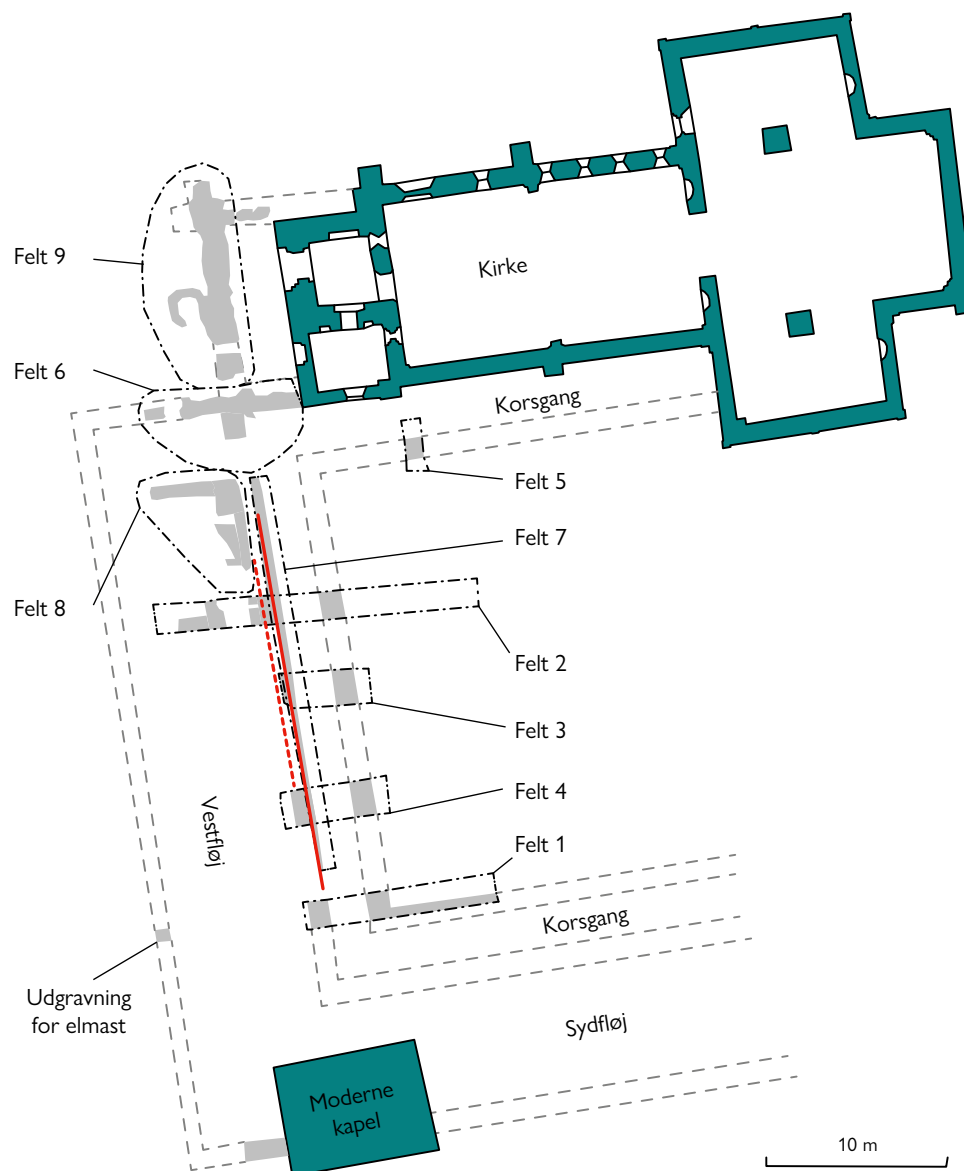

Fig. 4. Plan over udgravningsfelterne ved Dalum Kloster. Opmåling: Eskild Arentoft 1996, rekonstruktion af klosteranlægget ud fra de fundne spor: Morten Larsen 2017.

der blev ødelagt ved en voldsom brand i 1430. Vestfløjen skulle have haft en længde på mindst 20, måske 31 m og en bredde på ca. 11 m, hvilket vel inkluderer en korsgang. Nordfløjen er erkendt over godt 26 m, mens bredden nok er lidt usikker. Længde og bredde kan ikke angives sikkert for østfløjen, muligvis havde den en korsgang med en bredde på 2,4 m.

Tvilum

I Tvilum tyder mange indicier på, at man fra begyndelsen havde planlagt, at klosterbygningerne skulle ligge nord for kirken. Mens kirken og et sakristi på nordsiden blev opført af tegl, er det mest sandsynligt, at de første klosterbygninger her blev bygget af træ eller bindingsværk.

På et tidspunkt i senmiddelalderen flyttede man klosterbygningerne om på sydsiden af kirken, og det kunne se ud til, at der her et stykke syd for kirken var en aktivitet med oparbejdning af råjern til smedejern, som enten ophørte eller blev flyttet til en anden placering.

Også i Tvilum er der på sydsiden påvist rester af en træ/bindingsværksbygning rejst på en syldstensrække (fig. 3) (Kristensen 1996: 74ff, 2017a: 91ff). Formentlig er der påvist rester af både en vest- og en sydfløj, uden at man dog kan sige noget om udstrækning og alder. I begyndelsen bestod klosteranlægget på sydsiden af flere bygninger af lettere konstruktioner som fx bindingsværk på syldsten og et enkelt grundmuret hus i sydføjens østende (Kristensen 2017a: 91ff). Et par af husene synes på et tidspunkt at være brændt. Nok forholdsvis sent i 1400-tallet blev de brændte bygninger erstattet af tre grundmurede fløje, der formentlig alle var opført i to stokværk og sammenbygget med hinanden og kirken, så der dannedes en lukket fratergård.

Dalum

Vestfløjen ved nonneklostret i Dalum i udkanten af Odense blev undersøgt i to omgange i 1995 (Arentoft 1995, 1996). Her afdækkedes i en række søgegrøfter en grund-

muret bygning opført o. 1400. Fløjen må have haft en indbygget korsgang, da den langsgående skillevæg kun havde en bredde på to sten og i øvrigt var rejst på et spin-kelt fundament (Kristensen 2013a: 243). Korsgangen var altså ikke tilføjet, som ellers angivet. Væggen har adskilt fløjen i en hoveddel mod vest med en indvendig bredde på 8,85 m og en korsgang på 2,6 m mod øst.

Fløjen erstattede en ældre bygning i bindingsværk eller træ med jordgravede stolper og med formodet samme dimensioner, som den grundmurede efterfølger, hvilket dog ikke ses dokumenteret. Fra den træbyggede vestfløj med tilhørende korsgang fandt man fem jordgravede stolper i felterne 2, 3 og 4 (fig. 4). Endvidere fandtes tre andre stolpehuller ældre end den grundmurede fløj, men som dog ikke med sikkerhed kunne tilskrives den ældste fløj (Møntergården, KMO, j.nr. DK95: 11).

Asmild

Fra 1961 og nogle år frem foretog Viborg Stiftsmuseum omfattende udgravninger i Asmild Kloster. De arkæologiske undersøgelser omfatter kun vestfløjen og overgangen til sydfløjen (VSM A2; Kristensen 2021). I den sydlige del af vestfløjen blev der påvist og opmålt en lang række kraftige stolpehuller. Hovedretningerne på rækkerne stemmer overens med fundamentene til det grundmurede kloster, selv om de ligger forskudt i forhold til disse. Dette kunne tale for, at der har været en nær tilknytning mellem bygningen med nedgravede stolper og det grundmurede anlæg – enten som en forgænger eller som en del af det samlede anlæg. I et notat fra 1971 angives, at stolpehullerne mod vest kunne følges det meste af vejen langs vestmurens kampestensfundamenterne. De nordligste stolpehuller er dog tilsyneladende ikke indmålt. Konstruktionen opfattedes i 1971 som en vest- og en sydfløj med en bredde på ca. 4 m (Kristensen 2021: 123).

Træbygningen er på et tidspunkt kortfattet tolket som hørende til et anlæg, der opfattes som ældre end klostret (Kristensen 2021: 123f). I andre sammenhænge opfattes den som en ældre klosterbygning. Der gives dog ingen eksakte dateringer, men løseligt til 1100-tallet. Huset er brændt og i brandlaget er fundet keramik af en type, der opfattedes som ældre end andet keramik fra tomten. Der synes dog ikke at være grundlag for en datering ældre end slutningen af 1100-tallet. Det forekommer derfor mest sandsynligt at opfatte træbygningen som en del af det ældste kloster. Som ved andre tidlige kloster ikke være usædvanligt, at bygningsbestanden både har omfattet grundmurede huse og bygninger opført som træ- eller bindingsværkskonstruktioner.

Viborg Gråbrødre Kloster

Den nordlige gårdsplads i Viborg Gråbrødre Kloster var formentlig afsluttet mod vest af en nu forsvunden bygning (Breum *et al.* 2020: 140f). Ved undersøgelsen i 1976 påvises langs den daværende mur, som afsluttede gårdspladsen, en parallel række kampesten og en enkelt genanvendt granitkvader, der opfattedes som en syldstensrække til et bindingsværkshus. For at afprøve tolkningen blev der i

2012 anlagt et lille felt i nabogrunden (Sct. Mogens Gade 12) (Breum *et al.* 2020: 141). Der blev fundet spor efter et plyndret fundament, der syntes at have bestået af store sten på række. Det vil, i tilfælde af at stenrækken tilhørte samme konstruktion som stenene inde i klostergården, give et hus med en bredde på 4,5–5,0 m.

Der er ikke noget materiale som kan datere et sådant hus – hverken opførelse eller nedlæggelse. Meget tyder på, at det senere hospital ved sin oprettelse havde ganske mange bygninger til rådighed og derfor i den første lange tid ikke havde brug for at bygge nyt. Huset er derfor mest sandsynligt opført i klostertiden (Ørberg 1986: 74ff).

Skriftlige kilder

Bygningskonstruktionen ved klostrene er normalt ikke omtalt i de skriftlige kilder. Der er dog et par eksempler.

Ved midten af 1170'erne flyttede abbed Vilhelm augustinerklostret på Eskildsø til Æbelholt og påbegyndte et nyt kloster på dette sted (DK, Frederiksborg Amt: 1413). Her blev abbeden gravlagt i 1202 i den kirke, han selv havde opført, som i følge levnedbeskrivelsen var lille og af træ, og som syv år senere blev erstattet af korpartiet af en ny kirke i tegl (VitæSanct: 340f, 350f). Det angives, at trækirken var placeret langt fra stenkirken, og den er ikke påvist arkæologisk. Der kan dog dels rejses tvivl, om der virkelig har været en trækirke og dels tanker om muligheden af, at den kunne være udslettet ved opførelse af en lille romansk teglstenskirke samme steds. Problemet er nok i virkeligheden, at klostret langt fra er totaludgravet, sådan som det ellers ofte antages, og at trækirken kan have ligget uden for det undersøgte areal (DK, Frederiksborg Amt: 1428). I og for sig passer oplysningerne vel med forestillingen om midlertidige bygninger af træ, som brugtes, indtil bygningerne af sten på det centrale sted var rejst.

I Vejle stiftede drosten Laurids Joensen af slægten Panter et dominikanerkloster, som ved stiftelsen blev opført af Laurids Joensen selv i huse, der var bygget af træ (DiplDan 3, IV, 333). Oplysningerne stammer fra et afladsbrev, hans søn Peder Laurensen fik udfærdiget i 1355, og det er derfor lidt usikkert, hvad man skal lægge i formuleringerne. Men sammenholdt med andre franciskanske klosterstiftelser forekommer det sandsynligt, at Laurids Joensen skænkede sin bygård i Vejle med grund og bolig til sortebrødrene. Han havde en del gods på Vejleegnen, så det virker ret sandsynligt med en ejendom i byen. Klostret kom her ved til at ligge i den daværende bys vestlige udkant (nu i centrum nordvest for rådhuset). I den ældre middelalder synes bebyggelsen nemlig at være koncentreret omkring Sankt Nicolai Kirke (DK, Vejle Amt: 67f). Afladsbrevet af 1355 skulle give mulighed for indsamlinger til støtte for at lade bygningerne omsætte i sten.

Manglende spor efter bygninger

Ved en række klostre, der både er tidlige og nedlagt tidligt, mangler der spor efter klosterbygninger. Vejerslev Kloster er nok det blandt de hidtil kendte danske klostre, hvor de

Fig. 5. Børglum kloster set fra luften – i forgrunden sydfløjen. De tre fløje mod syd, vest og nord består af ombyggede huse fra senmiddelalderen, mens østfløjen er en herskabsstald fra begyndelsen af 1800-tallet. Her lå engang klostrets hovedfløj med dormitoriet. De sene fløje må have erstattet ældre – formentlig af bindingsværk. Foto: Per Lysdahl 2008.

skriftlige oplysninger er tyndest. I 1203 optræder abbed Ingmar som vidne blandt mange andre på et dokument, hvor Biskop Peder Vognsen af Aarhus overdrager en lang række besiddelser til den nye domkirke (DiplDan 1, IV, 82). Senere blev klostret overflyttet til Alling. Overflytningen fra Vejerslev til Alling må have fundet sted mellem 1231 og 1268 (Kristensen 2013a: 91f). Der er angiveligt ikke fundet spor efter klosterbygninger på kirkegården i Vejerslev. Årsagen er vel, at på dette tidlige tidspunkt i middelalderen, kunne sådanne bygninger være opført i træ- eller bindingsværkskonstruktioner, som ikke har efterladt sig synlige spor på grund af kirkegårdens brug gennem århundreder.

Klostret i Veng er stiftet ganske tidligt og også nedlagt tidligt. Klostret er som sådan kun omtalt i Øm Klosters Krønike, da det blev overtaget af cistercienserne i 1165 (ScrMin: 163f). Der er ikke fundet spor efter stenbygninger på kirkegården mod nord, hvor der var indgang i nordre korsarm. Her er samme situation som i Vejerslev.

Præmonstratenserklostret i Væ, grundlagt i 1170, blev ifølge Annales Lundeses ramt af en ildebrand i 1231 (*Danmarks middelalderlige annaler*: 61). Dette gav formentlig anledning til udflytningen til Bäckaskog ca. 20 km mod nord, mens den bagvedliggende grund kunne være økonomiske interessemodsatninger mellem klostret og kongen omkring Væ (Kockum 2009: 98ff). Her foreligger der heller ikke oplysninger om grundmurede

klosterbygninger. Træbyggede fløje antages at have ligget på kirkens sydside.

Sene klosterbygninger

Ved en lang række klostre er det påfaldende, at klosteranlægget indeholder en gammel stenkirke, mens de tilhørende og i dag kendte klosterbygninger er langt yngre.

Børglum

I det rige Børglum Kloster stammer de tre bevarede bygninger alle i deres grundmurede udformning fra senmiddelalderen (fig. 5). Dog kan man vanskeligt forestille sig, at der ikke tidligere i middelalderen har været et lukket anlæg i forbindelse med kirken omkring en fratergård. Forgængerbygningerne kan også her have været opført i lettere materiale som træ eller bindingsværk. Sådanne fløje har heller ikke nødvendigvis stået samme sted som nu, og i hvert fald har man først fået ideen til nordfløjens placering, efter at man havde opgivet at give kirkens skib den maksimale længde (Kristensen 2013b: 94ff).

Skovkloster

Vestfløjen i Skovkloster havde før ombygningen i 1868–1869 en række høje, overhængende rum (Lorenzen 1933: 263ff; Helms 1940: 633ff). Formålet hermed er omdiskuteret, men fløjen blev ombygget af abbed Jakob Germundsen

o. 1440 ifølge omtalen på hans gravsten (Lorenzen 1933: 265). Her må man vel gå ud fra, at den grundmurede fløj har erstattet en ældre af træ.

Tiggerklostre

Ved undersøgelsen af karmeliterklostret i Varberg kunne man påvise, at klosterkirken, vestfløjen og dele af korsgangen var opført i grundmur, mens dette ikke var tilfældet for østfløjen (Forsström 1973: 102ff). Her nord for koret var der svage spor efter syldstensrækker til bygninger af træ eller bindingsværk, ligesom der også havde været tilsvarende bygninger mod nordøst. Klostret, der først blev grundlagt o. 1470, blev givetvis ikke færdigbygget før nedlæggelsen. Således synes nordfløjen og dele af korsgangen at mangle. Med lidt længere levetid var østfløjen nok også blevet ombygget i grundmur.

Gråbrødrene i Ystad startede med en beskeden rektangulær kirke på tre fag opført i slutningen af 1200-tallet (Lorenzen 1914: 106ff). I midten af 1300-tallet blev den udvidet med et langstrakt kor med tresiddet afslutning. Vi kender ikke noget til de ældre klosterbygninger, som måske har ligget noget anderledes end de kendte senmiddelalderlige på kirkens nordside. I hvert fald var der hverken på kor eller skib afsat plads til klosterbygninger. Så ved byggeriet af den store østfløj i 1400-tallet måtte man blænde alle vinduer mod nord i koret. Den oprindelige østfløj eller den bygning, som indeholdt dormitoriet, er ikke kendt, og det er helt klart, at det nuværende anlæg ikke var planlagt fra starten (Andersson 1969).

Østfløjen i Viborg Franciskanerkloster må være flyttet lidt mod øst i senmiddelalderen, da dens østmur må have været forskudt ind på apsiden og ikke på selve koret (Kristensen 2020: 64f, 69f). Der synes ikke at være fundet fundamenter til en ældre østfløj, så sandsynligvis har der været tale om en bygning i træ eller bindingsværk.

Konklusion

Mange klostre blev fra begyndelsen udstyret med midlertidige bygninger af træ eller bindingsværk. I andre tilfælde benyttede man denne type bygninger i hundreder af år. Den der leder skal finde.

Referencer

- Andersson, K. 1969. Gråbrödraklostret i Ystad. *Ale* 1969:1, 24–34.
- Arentoft, E. 1995. Dalum Klosters vestfløj. *Fynske Minder* 1995, S. 92–100.
- 1996. Dalum Kloster. *Fynske Minder* 1996, S. 144–145.
- Breum, B., Risvig, M., Larsen, M. & Kristensen, H.K. 2020. De stående bygninger – bygningsarkæologiske undersøgelser i Viborg Gråbrødre kloster. *hikuin* 41, 107–162.
- DiplDan: *Diplomatarium Danicum*, udg. af Det danske Sprog og Litteraturselskab, København 1938–. Paralleludgave med dansk oversættelse i Danmarks Riges Breve.
- Danmarks middelalderlige annaler, udg. ved Erik Kroman, København 1980.
- DK: *Danmarks Kirker*:
- *Frederiksborg Amt* (II). København 1964–75.
 - *Vejle Amt* (VIII). København 2004–.
- Forström, M. 1973. Karmeliterklostret i Ny Varberg. *Varbergs Museum årsbok* 1973, S. 96–126.
- Helms, H.J. 1940. *Næstved St. Peders Kloster (Skovkloster)*. Næstved.
- Ingvordsen, J. 1988. Ring klostres nordøsthjørne i 1300-årene. Et rekonstruktionsforsøg. *hikuin* 14, 209–220.
- 1990. *De gode nonners konvent i Ring, Ring klostres middelalderlige bygningshistorie belyst primært ud fra de arkæologiske levn*. Højbjerg.
- KMO: Møntergården, Odense Bys Museer: j.nr. DK95, s. 11.
- Kockum, J. 2009. Bäckaskog – a Norbertine Abbey in the Cirkary of Denmark and Norway. I: Auge, O., Biermann, F. & Herrmann, C. (red.) *Glaube, Macht und Pracht*. Rahden. S. 95–106.
- Kristensen, H.K. 1996. Augustinerklostret i Tvilum. *hikuin* 23, 71–86.
- 2010. Intra Monasterium – de danske herreklostres totalanlæg. I: Høiris, O. & Ingesman, P. (red.) *Middelalderens Verden*. Århus. S. 243–258.
- 2013a. *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Højbjerg.
- 2013b. *Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen*. Hjørring.
- 2017a. *Tvilum Kloster*. Højbjerg.
- 2017b. Træbyggede korsgange ved danske klostre. *Kuml* 66, S. 123–154.
- 2020. Viborg Gråbrødre Kirke i middelalderen. *hikuin* 41, 61–74.
- 2021. *Asmild Kloster*. Højbjerg.
- Lorenzen, V. 1914. *De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie*. De danske Klostres Bygningshistorie II. København.
- 1933. *De danske Benediktinerklostres Bygningshistorie*. De danske Klostres Bygningshistorie X. København.
- ScrMin: *Scriptores minores historiae Danicae medii ævi* I–II, udg. ved M. Cl. Gertz, København 1917–20.
- VitæSanct: *Vitæ Sanctorum Danorum*, udg. ved M. Cl. Gertz, København 1908–12.
- VSM A2: Viborg Museum: Udgravning af Asmild Bispegård ved Peter Seeberg 1961–62.
- Ugravning af Asmild Klostres vestfløj ved Erik Levin Nielsen, 1961–70. M.v.
- VSM 09543: Viborg Museum: Viborg Gråbrødre kloster.
- Ørberg, P. 1986. *Når nøden er størst. Viborg Gråbrødre Klostres historie fra reformationen til nutiden*. Viborg.

Cavetto moulding ceilings of the Gloslunde type

An interdisciplinary study

PER KRISTIAN MADSEN, ANDERS CHRISTIAN CHRISTENSEN,
KARL-MAGNUS MELIN & ORLA HYLLEBERG ERIKSEN

Cavetto moulding ceilings of the Gloslunde type

An interdisciplinary study

Some 27 parish churches on the Danish isles of Lolland, Falster, Møn and Zealand show remains of a certain kind of ceiling in the shape of a cavetto moulding along the walls. Only the brick built church of Gloslunde on south-western Lolland still preserves some of the corbels needed to carry the moulding. This paper presents an investigation in Gloslunde in 2023, including dendrochronological and craft scientific

analysis. The roof and ceiling in the chancel had been renewed. In the nave the cavetto moulding seems to have belonged to the first ceiling. Dendrochronological results from the roof constructions in the nave indicate a felling date within the period from 1222 to 1231. And then probably a similar dating of the erection of the nave which was added to the chancel.

The churches on Lolland-Falster

The two volumes of *Danmarks Kirker* on Maribo Amt, which were concluded in 1951, described a very special group of Denmark's medieval churches, the two islands of Lolland and Falster's large, and compared to the rest of Denmark, unusual group of late Romanesque brick churches. The group is mainly related to a number of churches in the North German area, and the influence of the brick building on Zealand can also be identified in a number of respects. There is, on the other hand, no discernible influence from the church building on Funen, the main island of the Funen Diocese, which the two islands belonged to in the Middle Ages. In architectural-historical terms, this is a unique and independent area (see Steenberg 1955).

Brick churches constituted 80 of the total of more than 90, and 73 of these are still standing, mostly dating to around and after c. 1250 (*Danmarks Kirker, Præstø Amt* 1935, *Maribo Amt* 1951 with associated art-historical summaries). In a small group of these, as well as in a few churches on Zealand and Møn, an unusual type of ceiling, the so-called Gloslunde ceiling, has been observed, which will be examined in more detail in the following (see Mackeprang 1944: 69).

Gloslunde Church

The church that forms the basis of this study, is a typical representative of its group (fig. 1). The plan follows carefully thought-out dimensions, including the chancel and nave being divided up into squares. A toothing in the wall on the north side indicates that the chancel constituted the first stage, after which the nave was erected as planned immediately afterwards. The sacristy and porch are from the Late Middle Ages.

The church is whitewashed, but originally had bare walls, as is usually the case with the brick churches on Lolland and Falster, and these can still be observed from the loft of the sacristy. The walls, which rest on a double, bevelled plinth between corner pilaster strips, are decorated with an intersecting round-arched frieze, a diamond frieze and patterned masonry and saw-tooth courses.

The late medieval vaults dominate the interior, but before this the ceiling was flat and consisted of longitudinal boards, that were nailed to the underside of the tie beams and a row of corbels along all four walls, in the form of a cavetto moulding that was c. 25 cm high (fig. 2). Several corbels are still preserved above the vaults (fig. 3). The walls are covered by a thick, original layer of plaster that extended up to the bottom board of the cavetto moulding, where the plaster still forms an outward-facing edge.

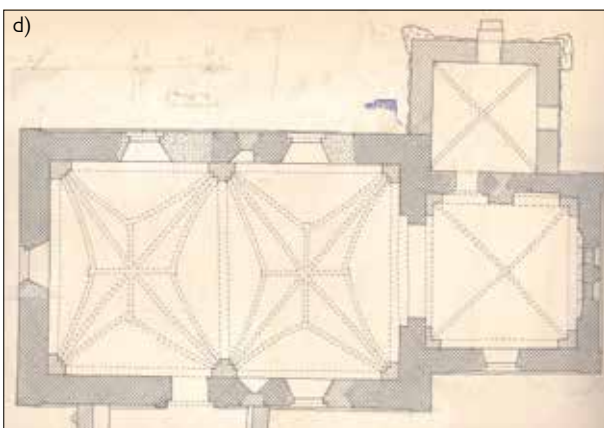
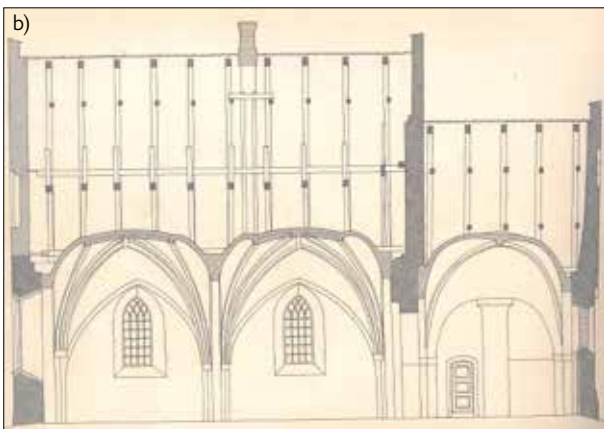

Fig. 1. a) Gloslunde Church seen from the south. The freestanding wooden belfry to the west of the church was dendrochronologically dated to c. 1430 (Daly 2002). Photo K.-M. Melin 2018. b–d) Sections and plan. Scale drawings in the National Museum, Copenhagen.

Gloslunde ceilings on Lolland and Falster

Ceilings of the Gloslunde type, as they ended up being called, were recorded as early as the 1930s in a few of the churches in Præstø Amt, south-eastern Zealand. The name reflects the fact that Gloslunde Church is the only church in which part of the wooden ceiling in the form

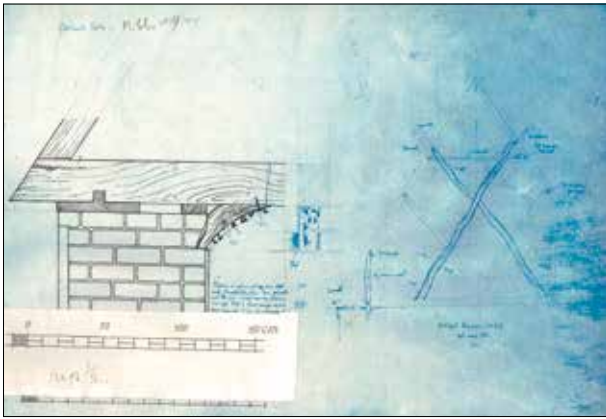

Fig. 2. Mogens Clemmensen's survey from 1914 of section at the top of the north wall of the nave with corbel and wall plate. Drawing in the National Museum, Copenhagen.

Fig. 3. Corbel under rafter foot (the original tie beam) with nails on the underside. Photo: A.C. Christensen 2023.

of the corbels are preserved. Whether this was the original ceiling in these churches or secondary was left as an open question.

The otherwise mostly indirect traces of ceilings with a cavetto moulding are, according to an examination of *Danmarks Kirker*, today present in 27 churches, the vast

majority of which (18 including the one on Fejø) are on Lolland. There are only two on Falster. Another three are found on Møn, whilst four in south-eastern Zealand consist of two in Stevns and two to the south of Præstø (fig. 4). The ceilings are thus predominantly a Lolland

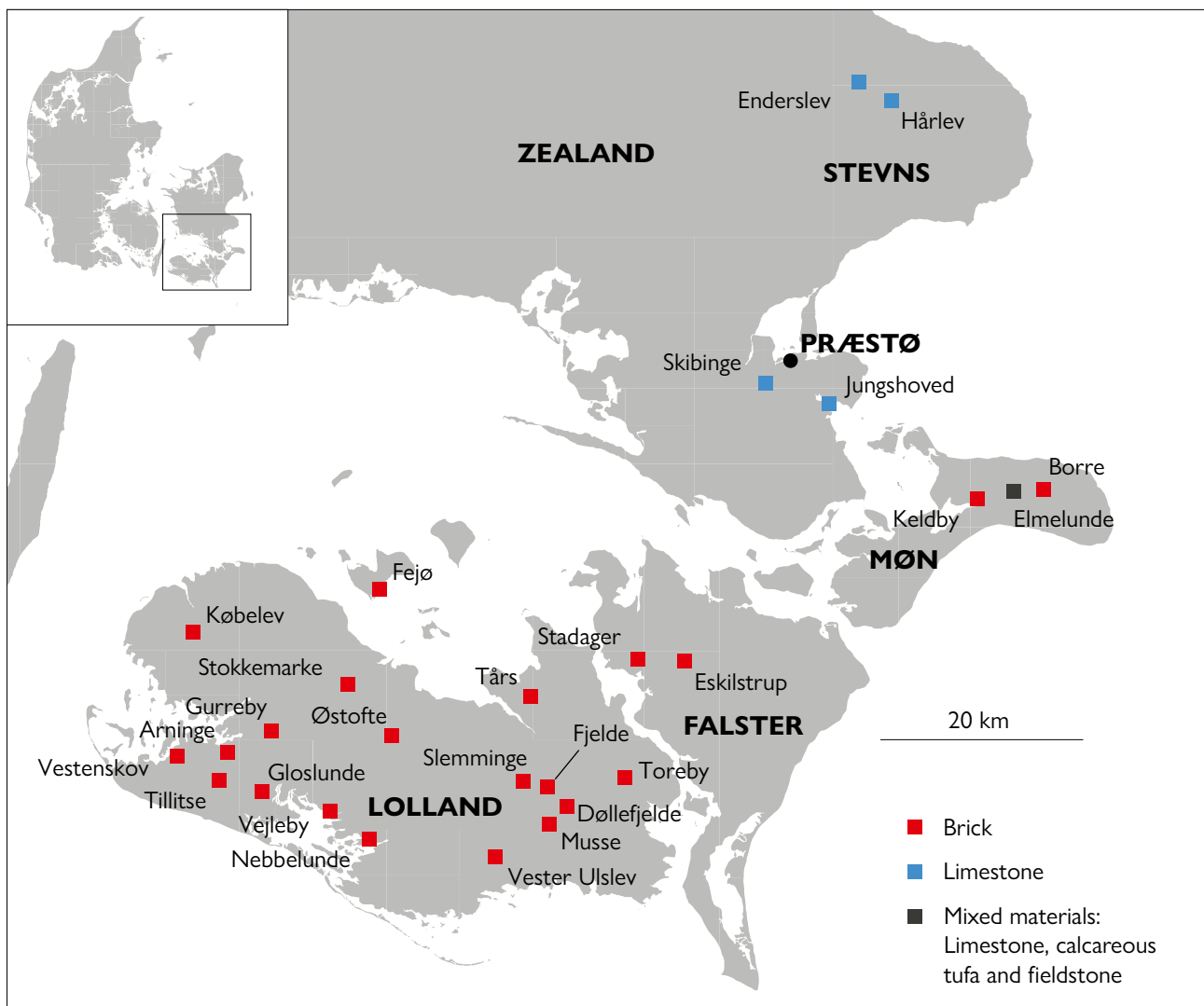

Fig. 4. Churches with no longer preserved ceilings of Gloslunde type on Lolland-Falster, Møn and Zealand. Map: Morten Larsen.

phenomenon, but further examples, perhaps on Zealand, may be identified in the future.

As previously mentioned, corbels have so far only been found in Gloslunde Church, where they are placed in recesses cut out of the brickwork. This was also the case in the other churches where the empty holes are still visible. The distance between the holes varies quite considerably: in Gloslunde Church it is c. 130 cm, whereas in Toreby Church the distance is only c. 70 cm. In the chancel of Vejleby Church, the ceiling has apparently been replaced, as is indicated by two sets of holes at different levels. Or did a craftsman initially cut the holes in the wrong place. In Maglebrænde Church on Falster, the cavetto moulding of the ceiling ran along all four walls of the nave. It was removed at some point before the Elmelunde workshop painted new frescoes on the walls in the early 16th century, across and into the empty corbel holes (Madsen 2019). In all churches, the lower edge of the holes is at the same level as either an obvious mortar edge or quite often a cut-out groove in the back wall. In the churches at Døllefælde and Musse, the groove has a horizontal bottom and a sloping back, as the holes for the corbels, so it could support the bottom board of the cavetto moulding. In Stadager Church on Falster, there are corbel holes and a cut-out groove in the nave, whilst holes are only present in the chancel walls. Irrespective of whether the nave or chancel – or both – had a ceiling with a cavetto moulding, it does not necessarily run along all four walls. In Jungshoved Church, south-east Zealand, preserved frescoes indicate that the cavetto moulding did not continue along the chancel arch wall. The height of the moulding also varied, as the one in Gloslunde Church was 25 cm high, compared to c. 45 cm for the moulding in Vestenskov Church. Here, a groove is also preserved in the sides of the sole pieces, indicating that short boards may have been inserted between them; the undersides of the boards and beams were thus visible from the church interior (see Mackeprang 1944: 68).

Gloslunde ceilings on Zealand and Møn

The four northernmost examples of the Gloslunde type are all found in limestone churches on Zealand. In the Stevns area, this involves the churches at Hårlev and Enderslev, and whilst the latter only has the characteristic mortar edge preserved, in Hårlev Church there are not only holes associated with previous corbels, but also remains of a secondary ceiling with a cavetto moulding, similar to that in Vejleby Church, with pine corbels, which were nailed to the undersides of the beams.

In Jungshoved Church from the first half of the 13th century, there were ceilings with cavetto mouldings in both the chancel and nave. In the chancel, the wall holes for the corbels are visible in all upper parts of the walls, where they are placed at a distance of as little as only 40 cm to 80 cm apart. The ceiling with a cavetto moulding in the nave was installed after a western extension was

erected, and here the holes are more carelessly shaped, and are 80–120 cm apart. The neighbouring church at Skibinge, of the same date, has irregular holes preserved in the gables of the nave, two in the east and four in the west. The examples from Møn have been recorded in the churches at Borre, Keldby and Elmelunde. Borre and Keldby are both brick churches, and the nave's wall plaster in Borre stops at the third course from the top, above which the corbel holes have been cut out. In Keldby, the mortar plaster continued up to a line corresponding to the sixth course from the top. Elmelunde Church, probably from the first half of the 1100s (Schultz 1934), is constructed of granite, limestone and calcareous tufa. Here, the ceiling has been secondarily inserted into the expanded nave, with corbel holes cut into the mortar-covered wall.

The investigation in Gloslunde Church in 2023

In the autumn of 2023, the authors of this article undertook an investigation in Gloslunde Church and dendrochronological samples were also taken. Before the dendrochronological sampling, the construction was analysed and interpreted with craft scientific methods, assessing used craft techniques, wood qualities, joints and also different building phases. The aim was then to sample interpreted original timbers still in situ, including the cavetto corbels, the cogged wall plates, rafters and tie beams.

One of the questions to be answered was whether the roof structure and the associated ceiling with a cavetto moulding dated back to the time when the church was erected or was a later installation. The presence of both sapwood and waney edge in the timber raised hopes of useful dendrochronological results.

The chancel roof has been altered a great deal, and only the substantial northern cogged wall plate was judged to be original. The roof of the nave is, on the other hand, much better preserved and its original appearance can be reconstructed (fig. 5). At the top of the northern wall of the nave is the original cogged wall plate, still func-

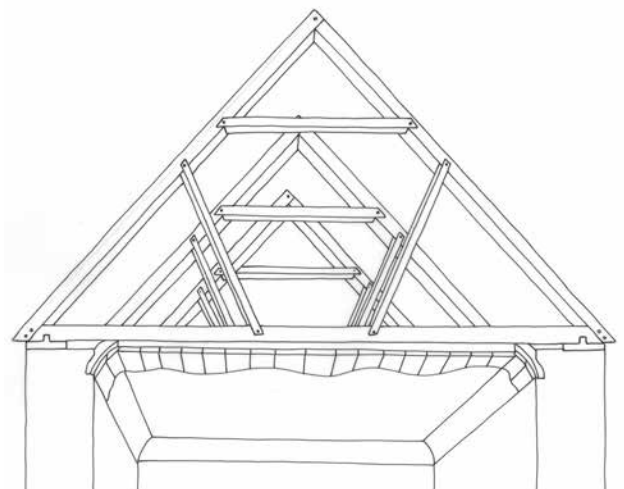

Fig. 5. Gloslunde Church, reconstruction of the original ceiling and roof. Illustration: A.C. Christensen 2024.

Fig. 6. The easternmost tie beam of the Gloslunde nave. It is partially built into the vault. On the underside of the beam there are fragments of pine boards, built into the vault, with traces of red and white paint. Photo: K.-M. Melin 2023.

tioning as a support for the trusses. The wall plate, like that of the chancel, is made from a cleaved oak trunk. With one exception, the easternmost, only the two ends of the tie beams are preserved in the form of sole pieces, as the beams were cut off when the vaults were inserted. The cutting off was so precise that the corbels under the beams were not affected. The ends of the tie beams protrude horizontally from the top of the wall, and on the east side the rafters are attached with lap joints and secured with wooden dowels. Higher up on the rafters, are lap housings with dowels, which secure horizontal collar beams and now lost, sloping struts, which ran down to the tie beams. Under the sole pieces on the north side are preserved wooden corbels, the upper part of each has been attached to the tie beam with iron nails, whilst the bottom end occupies the cut-out holes in the wall.

The joints of the brick wall have been smoothed and were then probably covered with lime water. This, together with a fresco decoration of the relieving arch over the door opening in the gable between the nave and the chancel, could indicate that some time may have elapsed between the completion of the nave and the installation of the ceiling with a cavetto moulding. This perhaps happened in an overall sequence in the case of both the chancel and nave, provided that there was also a ceiling with a cavetto moulding in the chancel, which was completed with the plastering of the nave walls. In the chancel of Maglebrænde Church, there was a similar treatment of the joints between the bricks as in Gloslunde Church, involving covering with paint plaster up to the upper part of the walls. This also corresponds to the chancel in Tirsted Church, although here the consecration crosses were painted directly onto the bare wall of the nave (*Danmarks Kirker, Mariibo Amt*: 804, 1122).

In Gloslunde Church, the easternmost tie beam of the nave is, as already mentioned, fully preserved, partially enclosed in the side of the secondary vault (fig. 6), and on its underside there are still two pieces of the c. 2.5

cm-thick ceiling boards. These are made of pine and, like the corbels, attached with hand forged nails with large, flat heads and shanks with square cross-sections. The boards were put up before the vaults were added, so they may be original, and it is worth mentioning that they show traces of red and white paint – an obvious subject for future analyses of medieval painting techniques and materials.

The dendrochronological sampling with a core drill was undertaken in December 2023, and was inspired by the development of the method from the primary focus upon building up reference series in the 1970s to today's more detailed possibilities (Edvardsson *et al.* 2021; Lindblad 2021). In addition, there is also the somewhat important matter of the assessing the timber and its working and preparation from the perspective of craft-orientated studies. The aim was to drill out samples from the interpreted original timbers, including the cavetto moulding construction, the cogged wall plates, rafters and tie beams.

A total of 12 samples were taken from the nave, along with an anchor beam inside the gable wall between the chancel and the nave, and a sample was also taken from the northern cogged wall plate in the chancel.

Dendrochronological and craft scientific results

With one exception, all samples were of oak (*Quercus sp.*), which grew in south-eastern Denmark, i.e. possibly locally. Eight samples could be dated, six of which were from the nave (fig. 7). The latest, completely preserved annual growth ring is from a rafter in the nave which was formed in the year 1212. When the rings from the missing sapwood are added, it can be estimated that the tree from which this sample originates was felled after c. 1227 (Eriksen 2024). During the sampling of the anchor beam in the chancel gable, sapwood was documented very close to the sampling point. This observation was interpreted as the sample including the year ring from the boundary between the sapwood and the heartwood. The felling of the anchor beam can therefore be estimated, based on the sapwood statistics for oak trees, as having occurred in the period 1217–1231.

The samples from the northern wall plate of the chancel and the built-in anchor beam from the chancel's western gable both had preserved last growth rings that were dated to 1207. This result, as well as the observations during the sampling, strongly indicate they both belong to the primary construction phase of the chancel.

The wood for the chancel may have been cut down a little before that for the nave (see the toothing in the brick walls between the chancel and nave). The nave's fourth rafter from the east was also sampled at the boundary between the heartwood and sapwood. It is estimated that the tree was felled in the years 1222–1236. Samples were also taken from sole piece no. 2 from the east of the nave, again at the boundary between the heartwood and sapwood, indicating an estimated felling date between

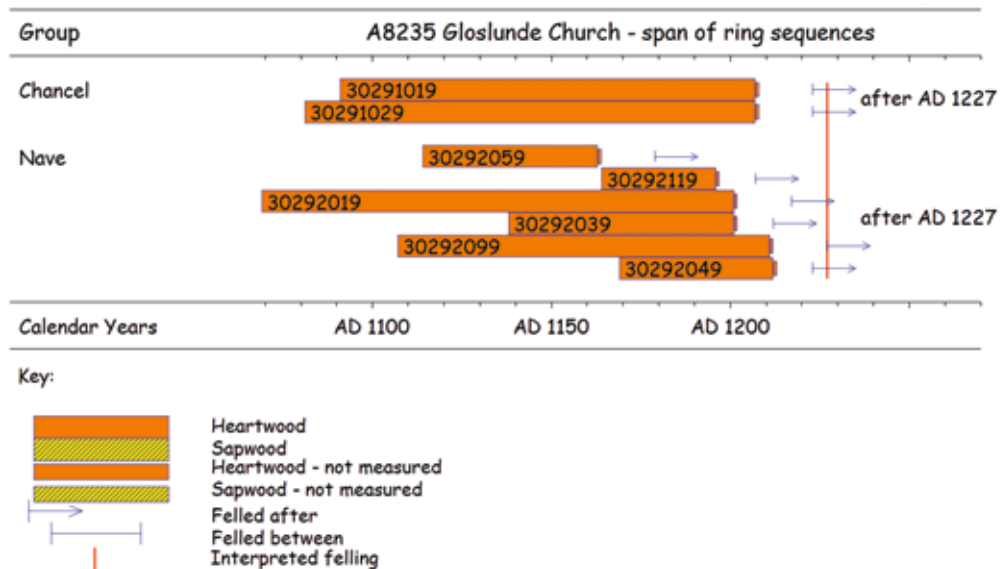

Fig. 7. Gloslunde Church, dating diagram. Orla Hylleberg Eriksen 2024.

1221 and 1235. If all the oak trees used were felled in the same year, this must fall within the period 1222–1231.

The sampled corbels included waney edge, but unfortunately they could not be dated. One of these was made from willow (*Salix sp.*), possibly a branch (Eriksen 2024, wood identification Claudia Baittinger). Similar use of willow, aspen and oak has been observed in the last few years in the medieval diocese of Lund, and the ceiling boards in Lyngsjö Church are also made of willow (Melin 2022b). This emphasises that in dendrochronological investigations samples should also be taken for the purposes of wood identification.

The wide and long cogged wall plates in particular provided information about working methods, both in the forest and the church itself. The northern wall plate in the chancel is 0.51 m wide and c. 5.4 m long, which

corresponds to the length of the chancel. In the nave, the north wall plate is today c. 12 m long and at the widest point measures 0.59 m. Whether the ends of the wall plates were originally anchored into the gable walls of the building could not be determined due to damage from decomposition, but the maximum length of the wall plates may have been c. 13 m (fig. 8). A freshly felled oak log of this length, 0.60 m thick at the top and 0.90 m at the root end, weighs about 6600 kg and has a volume of about 5.7 m³. After the log had been cleaved into two halves and these were worked into the final form of wall plates, each would have weighed c. 580 kg and had a volume of around 0.5 m³. If the wall plates were then left to dry out, however, their weight would have decreased to c. 380 kg per piece. The transportation of wall plates from the forest would have been much easier

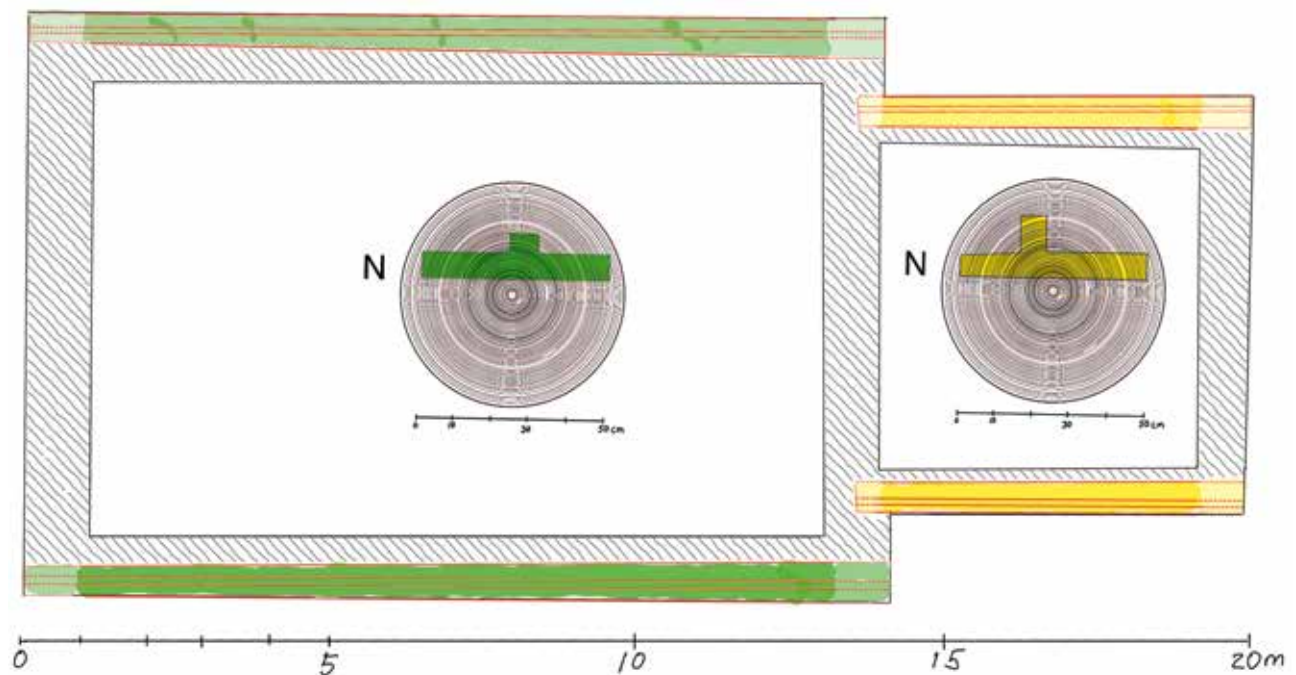

Fig. 8. Gloslunde Church, cross section of northern wall plates in respectively the chancel and nave (see fig. 2). Illustration: K.-M. Melin 2024.

than to transport oak logs weighting 10 times more, even if the transport took place on frozen ground and with the help of draft animals (see Melin 2022a). The enormous amounts of chopped-off wood might have been used for other purposes.

There were only tool traces made by axe on the underside of the northern wall plate in the chancel. As the underside is also the core side of the timber this indicates that a saw was not used in the cleaving process. The wall plate has thus apparently been cleaved with axes and wedges, whilst on a few of the nave's remaining pieces of tie beams, of quarter size, there are actually marks from a long saw on two sides of the timbers. Saw marks of the same type have previously been observed in the western Danish churches at Roager (c. 1220–1230) and Sædding (c. 1250–1260) (Madsen 2007: 140; Bonde & Larsen 2007; Bonde & Madsen 2016: 238f; Laigaard 2018).

The results of the investigation

Observations and dates in Gloslunde Church suggest that the ceiling with a cavetto moulding was the original ceiling in the church. Future investigations in other churches will hopefully identify the period during which the type was in use and whether it, as is often suggested, although not necessarily everywhere, may have disappeared as early as before the end of the Middle Ages. The fact that ceilings with a cavetto moulding were often removed must be considered in the context of how often the churches had vaults added in the Late Middle Ages (Wienberg 1993). Of the total of 27 churches, only one, Hårlev on Zealand, did not have vaults installed.

When it comes to the inspiration for ceilings with cavetto mouldings, it is remarkable how concentrated their distribution is in Denmark, contrasting with their absence in the neighbouring countries around the Baltic Sea. They are not known in Scania or from medieval Sweden (information provided by Petter Jansson, Ann Catherine Bonnier and Robin Gullbrandsson), nor in the areas to the south of the Baltic Sea (information provided by Jens Christian Holst and Tilo Schöfbeck, see Schöfbeck 2014). There is one possible example from the church in Qutzwow to the south of Schwerin in Brandenburg, which is dendrochronologically dated to 1292. But whether this was flat, had a barrel-vaulted wooden ceiling or a ceiling with a cavetto moulding like the Danish ones remains uncertain (information provided by Tilo Schöfbeck, see Schöfbeck 2004: 241ff; Schöfbeck 2014: 141, 249; Eissing 2016).

Further discoveries may well alter the picture that is painted here. The search has also focused on possible parallels in secular buildings, and these probably mostly ought to be looked for outside Denmark, as it certainly should not be ruled out that ceilings with cavetto mouldings were also installed in such buildings. A hint of what could be involved can perhaps be observed in the church at Keldby on Møn, where the frescoes covering the surfaces may reflect the walls of the lord of the manor's hall, dec-

orated with tapestries depicting many figures (*Danmarks Kirker, Præstø Amt* 1935: 966). Perhaps in some places, tapestries also hung over the wall benches in Danish medieval churches, whether or not these were matched by colourfully painted ceilings with cavetto mouldings of the Gloslunde type.

Acknowledgements

We are much indebted to the Congregation Council in Gloslunde for letting us work in the church and to the local vicar, Henrik Gade Jensen, for his interest and support. The dendrochronological analyses and the translation into English by Patrick Marsden were paid for by the National Museum. Also, many thanks to several colleagues mentioned in the text for their information.

References

- Bonde, N. & Larsen, B.B. 2007. Gjellerup kirke. Bygningshistorie, datering og dendrokronologi. *Herning Museum – Midtjyske fortællinger* 2007, 129–135.
- Bonde, N. & Madsen, P.K. 2016. "Om en aaben Tagstol i vore romanske Smaakirker". Sædding, Sdr. Borris, Velling og Gjellerup. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2015, 223–263.
- Daly, A. 2002. *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Gloslunde kirke, Storstrøms amt*. NNU rapport nr. 2, 2002, Miljøarkæologi & Materialeforskning, Dendrokronologisk Laboratorium, Nationalmuseet. København.
- Danmarks Kirker, Maribo Amt*, vol. 1–2, by Otto Norn & Aage Roussell with the support of Gertrud Købke Knudsen, Erik Skov & Kirsten Weber-Andersen. København 1948–51.
- Danmarks Kirker, Præstø Amt*, vol. 1–2, by Chr. Axel Jensen & Victor Hermansen. København 1933–35.
- Edvardsson, J., Almevik, G., Lindblad, L., Linderson, H. & Melin, K.-M. 2021. How Cultural Heritage Studies Based on Dendrochronology Can Be Improved through Two-Way Communication. *Forests* 2021, 12. <https://www.mdpi.com/1999-4907/12/8/1047>
- Eissing, T. 2016. Zur Entstehung der Holztonnengesparre und Holztonnengewölbe im mittleren und nördlichen Frankreich und ihre Vermittlung nach Mitteldeutschland. In: Klein, U. (ed.) *West- und mitteleuropäischer Hausbau im Wandel 1150–1350*. Jahrbuch für Hausforschung 56. Marburg, 89–124.
- Eriksen, O.H. 2024. *Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Gloslunde kirke, Maribo amt*. NNU rapport nr. 08, 2024, Miljøarkæologi & Materialeforskning, Dendrokronologisk Laboratorium, Nationalmuseet. København.
- Laigaard, I. 2018. Tømmermærker, værktøjsspor og afbindingstyper i danske tagkonstruktioner. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2016, 167–205.
- Lindblad, L. 2021. *Handledning för dendrokronologisk undersökning i kyrkobyggnader*. <https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/68677>
- Mackeprang, M. 1944. *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. 2nd edition. København.
- Madsen, P.K. 2007. Middelalderlige kirketagværker i Sydvest- og Sønderjylland. Eksempler på alder og typer. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2003, 7–172.

- 2019. *Maglebrände Kirke, rapport om spor af hulkehløst i skibet, december 2019*. ATA Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet. København.
- Melin, K.-M. 2022a. Medeltida inmurade fönsterramar i Lunds stifts kyrkor. 1100-talets kamp om naturresurser, och hantverk i förändring. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2018, 129–205.
- 2022b. *Lyngsjö kyrkas taklag och frontalets ekstomme. Hantverksvetenskaplig analys och provtagning med efterföljande dendrokronologisk analys. Timmermanskonst i Lunds stift*. Knadriks Kulturbbygg AB Rapport.
- Schöffbeck, T. 2004. Dachwerke mittelalterlicher Dorfkirchen in Brandenburg. Eine Kurzvorstellung. In: Jankowski, B. & Schumann, D. (eds.) *Dorfkirchen, Beiträge zur Architektur, Ausstattung und Denkmalpflege*. Kirchen im ländlichen Raum, Bd. 3. Berlin, 237–152.
- 2014. *Mittelalterliche Kirchen zwischen Trave und Peene. Studien zur Entwicklung einer norddeutschen Architekturlandschaft*. Diss. Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Berlin.
- Schultz, C.G. 1934. Nogle tidlig-romanske Landsbykirker, deres Alder og Forudsætninger. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1934, 195–236.
- Steenberg, J. 1955. Lolland-Falsters Kirkebygninger. In: Høgsbro, H. (ed.) *Lolland-Falsters Stift i 150 år*. København, 11–41.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.

Den torra dimman och forskningsskuggan

Paradigmatiska förvandlingar över ett kvartssekel

MATS MOGREN

The dry fog and the research shadow Paradigmatic changes over a quarter of a century

With a re-reading and self-critique of the author's own doctoral thesis as point of departure, a discussion about paradigmatic shifts and research progress, especially regarding

the 536 AD event, leads to a few suggestions about how historical archaeology could and should expand in the future.

Inledning

Arkeologin har inga fakta, bara data. Dessa data tolkas i syfte att skapa narrativ som de flesta kan erkänna som plausibla. I tolkningsarbetet använder vi oftast någon form av teori. I vår tid är teori mestadels bara en fråga om begreppsbildning. Det finns emellertid inom den arkeologiska forskningen en över tid högst varierande acceptans för vad som *får* anses vara plausibelt.

När man kommer till slutet av sin aktiva tid och kan se tillbaka, så har man antagligen varit med om några paradigmskiften. Då blir läsningen av äldre texter belysande, inte minst ens egna.

Detta fick jag anledning att göra då jag 2023, inför ett uppdrag att förmedla på ort och ställe vad min forskning i Hälsingland hade resulterat i, nödgades läsa om min egen doktorsavhandling. Jag fann att det mesta i avhandlingen kan jag stå för fortfarande. Detta beror inte på någon framsynthet hos mig, utan helt enkelt på att ingen forskning har bedrivits under dessa år som skulle ha kunnat vederlägga vad där står. Det är tråkigt, men Hälsingland är fortfarande till stor del ett landskap i forskningsskugga.

Det finns emellertid ett kort avsnitt som jag idag läser med en ångestfylld skam och helst skulle vilja klippa ut ur boken. Det är avsnittet under rubriken *Kollapsen* (Mogren 2000, framför allt s. 70–72).

Syftet med avhandlingen var att beskriva hur Hälsingland stegvis över tid kom att anslutas till det svenska riket. För att inte börja narrativet *in medias res* sökte jag mig tillbaka till en punkt i kronologin som kunde ses som ett slags år 1. Den punkten är Vendeltidens begynnelse vid 500-talets mitt. Därmed kunde det bli en skildring av Hälsinglands medeltid från begynnelsen.

Övergången mellan perioderna är relativt tydlig och det har naturligtvis att göra med vad som tidigare kallades den folkvandringstida krisen. Att en sådan hade ägt rum

var forskarna medvetna om för länge sedan. Förklaringsmodellerna kunde emellertid vara lite trubbiga. Någon agrar-arkeologi fanns knappast. I stället diskuterade man Sahlin-stilar och 500-talets kaos förklarades med att barbarerna hade varit alldeles för barbariska (till exempel Åberg 1948). Man hade bara de data som man hade och det var inte mycket att bygga på sett i eftervärldens ljus.

På 1970- och 1980-talen ville man bringa reda i problemet. Det talades till exempel om den Justinianska pesten som en förklaring, men utan att man hade ett enda belegg för att denna farsot hade nått Skandinavien. Man kom egentligen ingenstans.

När man på 1990-talet påpekade att icke-antropogena faktorer kunde ha inverkat på skeendet fick man underliga blickar från många kollegor. Det var mer eller mindre tabu att diskutera sådana förklaringsmodeller. Det dominanta paradigmet då var att allt som hänt i historien var antropogent på något sätt. Nyckelordet var *agency*, aktörskap. Ännu något decennium in på det nya årtusendet kunde man bli varnad för "katastrofism" och "monokausala förklaringar". Men tolkningarna var aldrig monokausala. Och debatten var inte särskilt välinformerad. Själv har jag mer och mer blivit som Tove Janssons Filifjonka; jag har börjat tro på katastrofer.

I min avhandling försökte jag förankra en tolkning av krisen i en då aktuell bok av Joseph A. Tainter (1988) som ville förklara samhällskollaps utifrån begreppet vikande marginalvinst. Det var rent trams. Det har ingen betydelse för min bok i övrigt, men det är en hemsk skönhetsfläck. Så vad skulle det ha stått?

I den torra dimman

Det skall inledningsvis sägas att knappast någon skandinavisk forskare innan millennieskiftet tyckte medveten om vulkanvintern år 536 och halvtannat decennium framåt och dess inverkan på samhällslivet. Detta trots de samtida

skriftliga källorna. Prokopios beskrev hur solen lyste som i ständig eklips hela det året (Prokopios 2000: 131), och ett flertal källor från Mellanöstern, Kina och Europa talar om en torr dimma. Cassiodorus var ännu mer utförlig och elokvent. Han förstod inte vad som hände, men han förstod implikationerna; frost och torka ger inga skördar (se ett långt citat i Price & Gräslund 2015: 109f, som också kan rekommenderas som den bästa introduktionen till eländet från skandinavisk synvinkel).

Det var egentligen först i och med Morten Axboes artiklar om brakteater (1999 och 2001) och i Sverige en artikel av Bo Gräslund i *Saga och Sed* (2007), som de flesta blev medvetna om att något hade hänt. Idag vet vi alla vad det var, åtminstone i stora drag.

Folkvandringstiden (och Antiken på kontinenten) tog slut år 536. Vendeltiden började cirka 550 (jfr Ljungkvist 2008). Tiden däremellan är en lång hiatus med massdöd, åkrar i träda och en blek sol, som vi i Bo Gräslunds och Neil Price's efterföljd med fördel kan benämna *Fimbulvintern*. Fimbulvinterns betydelse för hela den äldsta medeltiden (Vendeltiden) måste ha varit mycket stor, inte bara vad gäller odling, bebyggelseutveckling och demografi, utan även mentalt. Som en nyckel till vår förståelse kan man se den nytolkning av Rökstenens text (Holmberg *et al.* 2020) som relativt nyligen publicerades i ljuset av vad som blivit känt om vulkanvintern. Texten i denna nya läsning handlar om Ragnarök och kampen mot Fenrisulven. Den syftar bakåt från Rökstenens antagna resning cirka 800, genom att nämna den som dog för nio generationer sedan (*fur nīu aldum*), det vill säga solen. Nio generationer, räknat på 30 år per generation, blir ganska exakt år 536. Rökstenen (fig. 1) är således ett monument över *minnet* av en extrem väderhändelse mer än två och ett halvt sekel tidigare.

Fimbulvintern varade i 10, maximalt 15 år. Det var alltså *inte* en klimatkris, som många fortsätter att benämna den, utan en extrem väderhändelse, den extremaste av dem alla. 15 år var mycket nog; det gamla samhället var ekologiskt inbäddat, som redan Braudel lärde oss (Braudel 1979), och det hade räckt med två felsegna skördar för att en omfattande svältkatastrof skall ha varit ett faktum. Price och Gräslund (2015) antar att befolkningen i nuvarande Sverige, Norge och Finland minskade med hälften, en uppfattning som jag finner mycket trolig. Men varför var nedgångsperioden 10 gånger så lång som själva krisen? För samhället fick inte momentum igen förrän omkring år 700.

Man kanske kan tillåta sig spekulera om att ett slags kollektiv *anomi* hade lamslagit samhället, åtminstone fram till slutet av 600-talet. Så många döda, så mycket som förlorades, inte minst av den immateriella kulturen, religionen som omdanades, kanske en namndöd i landskapet när ingen längre mindes platsers betydelse (jfr Fabeck 1991: 287). Arkeologin är ett alldeles för trubbigt instrument för att man ska kunna belägga – eller vederlägga – sådant, men man kan söka analogier. Det finns jämförelsematerial från senare tid som antyder att något sådant kan ha hänt; farsoterna på Söderhavsoarna på

Fig. 1. Rökstenen. Rest till minne av ett minne. Wikimedia Commons.

1700- och 1800-talen tycks ha resulterat i en uppgivenhet, ett slags "själens sjukdom", som kan ha varit en lika stor orsak till folkminskningen som farsoterna själva. Det har skildrats väl av Robert Louis Stevenson (1896). En liknande vilsenhet drabbade Marshallöarnas befolkning när de omlokalisades i samband med kärnvapenproven på 1940- och 1950-talen (Kirsch 2001).

Forskningsskugga och framtidsmöjligheter

Alla dessa data om vulkanvintern hade jag således ännu inte blivit medveten om för 25 år sedan. Jag hade fel i mitt val av tolkningsmodell. Men sedan kommer vi till resten av boken.

Det finns några fina undersökningar från Hälsingland, utförda under innevarande sekel, som jag gärna hade refererat i avhandlingen. Den jag främst vill framhålla är de arkeologiska undersökningarna i Hög (Blennå & Eriksson 2016), bland annat av vad som uppenbarligen är den gamla tingsplatsen. Undersökningarna bekräftar i stort min tolkning. Därtill har ett par kyrkor dendrodaterats, men resultaten avviker endast marginellt från Ann Catherine Bonniers stildateringar, mot vilka jag lutade mig.

Nej, det mest iögonfallande är allt det som *inte* blivit gjort. Det stora problemet med min avhandling är nämligen att den håller än. Knappast någonting har fått motugg av senare forskning (med undantag för tolkningen av kollapsen). Så ska det inte vara ett kvarts sekel senare.

Boken skrevs under en period då den historiska arkeologin frigjorde sig från sina gamla geografiska fätrar. I Lund, men även annorstädes, skrevs avhandlingar om Norrbotten, Västernorrland, Värmland, Dalarna, Gästrikland, Småland, och, som sagt, Hälsingland. Den gamla medeltidsarkeologins lilla begränsade universum tycktes kunna utvidgas åt alla håll. Men det blev bara en våg. Det kom ingen ny generation och vi fick stå oemotsagda.

Man kan spekulera över orsakerna. En förklaring är de så kallade Tham-reformerna vid 90-talets slut med de nya kraven på genomströmning i forskarutbildningen. De avhandlingar som vi skrev byggde på relativt småskaliga arkeologiska undersökningar under en lång följd av år. De landskap som det var frågan om hade endast i mycket begränsad omfattning blivit föremål för uppdragsarkeologiska undersökningar, så det fanns ingen "gratis" datamängd att bearbeta. Det innebar att vi kunde vara forskarstuderande i ett decennium eller mer. För mig tog det 12 år. Tham bestämde att det skulle ta fyra och de nya doktoranderna sattes i en relativt trång bur. Vår typ av avhandlingar blev omöjliga att skriva inom det nya systemet.

Det finns också sedan länge en uppfattning om att vissa landskap ligger i forskningsskugga. Under 1900-talets första hälft raljerades det om att arkeologins material utgörs av det till vilket man kunde cykla från institutionerna i Lund och Uppsala. Längre fram har vi fått universitet och högskolor med arkeologi i många delar av landet, men den geografiska räckvidden är fortfarande en faktor. Detta är särskilt accentuerat i Hälsingland, som saknar högskola.

Och ändå har landskapet fortfarande en stor potential för åtskilliga arkeologiska avhändlingsarbeten. Det har en relativt lättbegriplig landskapsstruktur, där de enstaka anomalierna framstår som desto mer iögonfallande. Det vore en värdig forskningsuppgift att bedriva bebyggelsearkeologi i de socknar där sockenbildningen inte är uppenbart beroende av begreppet bygd, främst Rogsta och Segersta.

Det vore också viktigt att få bättre fart på forskningen kring den äldsta medeltiden (vendeltid och vikingatid) i landskapet, kring vilket försvinnande lite är känt. Detta kan i sig kopplas till det tema som texten inleddes med, ödeläggelsen. Det anas att en mycket stor del av bebyggelsen försvann helt i och med Fimbulvintern. Andres Tvauri (2014) tecknar en sådan bild från ett annat marginellt hörn av Nordeuropa; i Estland finns knappast några artefakter alls att uppvisa från 500-talets andra hälft och demografiskt tycks Estland ha hämtat sig först vid 800-talets slut.

Det som försvann behöver kanske inte längre förklaras, men det som överlevde kräver i gengäld sin förklaring, i Hälsingland som överallt annars. Där finns sedan länge nyckellokalor att arbeta med, inte minst Borg i Norrala (Varenius 1961). Att gamla elitmiljöer som den har överlevt krisen är egentligen inte så märkligt. Det var där som möjligheten till en förrådshushållning fanns. Men det kan också ha öppnat sig en möjlighet för entreprenöri-

ella sociopater att berika sig på andras arbete. Svältande människor kan ha erbjudits mat mot arbete, varvid eliten har kunnat bygga upp ett "landesque capital". Någoting analogt ägde rum under hungeråren i Småland 1867–1868. Många svalt ihjäl, men andra erbjöds mat mot arbete av de lite rikare bönderna som därigenom ytterligare höjde värdet på sina egendomar. Røjningsrösen och stenmurar i landskapet är vittnesbörd om detta (Andersen & Nyhlén 2007).

När och var växte den nya bebyggelsen i Hälsingland och andra drabbade områden fram och under vilka parametrar etablerades den? En bebyggelsearkeologi som tar sin *utgångspunkt* i Fimbulvintern skulle innebära ett stort steg framåt.

Nya rum och nya vägar

Lyfter man blicken, så kan en framtida historisk arkeologi fortfarande erövra nya rum. Det finns åtminstone tre vägar att gå och alla bör beträddas. Den inom ämnet ofta nyttjade metaforen om triangulering är fortfarande tvådimensionell när man ritar upp den på ett papper. Det finns därtill alltid en risk att arkeologiska resultat förblir fragment i ett biografiskt berättande. Det kan därför behövas en triangulering i 3D genom att även de olika skalnivåerna förs in i modellen. Den undersökta lokalen bör än tydligare relateras till regionala och globala förhållanden i sin samtid, så att säga en *kontextualisering av kontexterna*. Det är den ena vägen.

Den andra är att arkeologer behöver ännu bättre kunskaper om *immateriell* kultur och hur den fungerar. Här kan Rökstenens tolkning vara en förebild. Det immateriella minnet utgör kärnan i tolkningen av den materiella stenen och dess text. En immateriell tolkningsmodell berördes också ovan, då polynesiernas och mikronesiernas anomi och vilshenhet (förlusten av platser) kunde vara del av en tolkning av demografiska förändringar. Det kan vara dags att även sådant får vara plausibelt.

Det tredje och viktigaste är att det är dags att sätta Braudels självklara påstående, om att samhället var och är *ekologiskt inbäddat*, i främsta rummet igen. Det är inte naturdeterminism, det är själva ramverket (Braudel uttryckte det som "det möjligas gränser"), som borde vara lika självklart som att vi tror oss existera i tre fysiska dimensioner.

Allt detta kanske är mycket begärt, eftersom Thams system fortfarande gäller, men man ska hålla sig med utopier.

Referenser

- Andersen, I. & Nyhlén, Å. 2007. *Stenminnen. De småländska stenmurarna – ett kulturarv*. Växjö.
- Axboe, M. 1999. The Year 536 and the Scandinavian Gold Hoards. *Medieval Archaeology* XLIII.
- 2001. Amulet Pendants and a Darkened Sun. On the Function of the Gold Bracteates and a Possible Motivation for the Large Gold Hoards. *KVHAA Konferenser* 51. Stockholm.

- Blennå, I. & Eriksson, K. 2016. *Makt och kult i Hög*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2016:17. Gävle.
- Braudel, F. 1979. *Les Structures du Quotidien: Le Possible et le Impossible*. Paris.
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. I: Fabech, C. & Ringtved, J. (red.) *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Højbjerg, 283–303.
- Gräslund, B. 2007. Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e.Kr. *Saga och Sed* 2007, 93–123.
- Holmberg, P., Gräslund, B., Sundqvist, O. & Williams, H. 2020. The Rök Runestone and the End of the World. *Futhark: International Journal of Runic Studies* 9–10 (2018–2019), 7–38.
- Kirsch, S. 2001. Lost Worlds. Environmental Disaster, 'Culture Loss', and the Law. *Current Anthropology*, 42:2, April 2001, 167–178.
- Ljungkvist, J. 2008. *The development and chronology of the Valsgärde cemetery*. <https://www.researchgate.net/publication/278009526> (besökt 16 augusti 2024).
- Mogren, M. 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.
- Price, N. & Gräslund, B. 2015. Excavating the Fimbulwinter? Archaeology, geomythology and the climate event(s) of AD 536. I: Riede, F. (red.) *Past Vulnerability. Volcanic eruptions and human vulnerability in traditional societies past and present*. Aarhus, 109–132.
- Prokopios. 2000. *Vandalkrigen*. Övers. Sture Linner. Stockholm.
- Stevenson, R.L. 1896. *In the South Seas*. New York.
- Tainter, J.A. 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge.
- Tvauri, A. 2014. The Impact of the Climate Catastrophe of 536–537 AD in Estonia and Neighbouring Areas. *Estonian Journal of Archaeology*, 2014, 18, 1, 30–56.
- Varenius, C. 1961. En stormansgrav i Norrala. *Hälsingerunor* 1961, 13–33.
- Åberg, N. 1948. Germanerna i brytningstiden mellan senantik och medeltid. *Fornvännen* 43, 34–40.

Mötesplatser i tid och rum

Kyrkor och kapell i det tidigmoderna norra Sveriges inland

JONAS MONIÉ NORDIN

Encounters in time and space

Churches and chapels in inland early modern Sweden

The historical archaeology of early modern churches and chapels in northern Sweden in general and in Norrbotten in particular is an understudied field of research. The purpose of this paper is to survey the breadth and variation of the churches and chapels of the Norrbotten region from the late medieval period to the eighteenth century, with focus on the

seventeenth century. In particular the church at Silbojokk silver works in the Arjeplog region is discussed in its industrial and social context. The paper proposes more historical archaeological efforts concerning the church and chapels of northern Sweden in the future for a deeper understanding the making of modern Scandinavia.

Inledning

Den 26 september 2023 brann Hietaniemi kyrka ned till grunden. Även den vackra och välbevarade klockstapeln totalförstördes. Kyrkan hade uppförts 1745–1747 på en äldre grund som en av de tidiga kyrkorna i norra Norrlands inland. Som samlingsplats och religiöst centrum är udden på västra sidan Torne älv betydligt äldre (Wallerström 1995: 109ff). Fram till förlusten av Finland, när Torne älv blev gräns, var kyrkan gemensam för en socken som omfattade båda sidor älven.

Trots Hietaniemi kyrkas ålder och kulturhistoriska betydelse fick den tragiska branden begränsad uppmärksamhet (fig. 1). Intresset för norra Sveriges kyrkohistoria har länge varit blygsamt och inom arkeologin är ämnet sällan uppmärksammat. Antikvariska och arkeologiska insatser har i hög grad inriktats mot gravar, insatser som ofta styrts av rasbiologiska förtecken, snarare än kulturhistoriska frågeställningar kring kyrko- och kapellbyggnaderna. Detta har skapat en kunskapslucka kring de äldre kyrkorna i Norrbotten. Den här artikeln är en översiktlig presentation av några kyrk- och kapellplatser i Norrbottens inland, som dels har syftet att peka på forskningspotentialen i källmaterialet, dels vill visa på några av särdrag som präglar norra Sveriges tidigmoderna kyrkliga landskap.

Tidigmodern kyrkoarkeologi i norr – finns den?

Jes Wienberg har genom sin långa forskargärning visat på behovet av helhetsperspektiv och historiskarkeologiska metoder i studier av kyrkorummet. Religiösa rum som ideologiska manifestationer, kulturarv, eller uttryck för strävan mot det heliga, utgör kärnan i en

triangulerande kyrkoarkeologi. I norra Skandinavien saknas emellertid ännu mycket av dessa helhetsperspektiv. Čohkkiras/Jukkasjärvi kyrka från början av 1600-talet, lämningarna efter Árviesjávrris/Arvidsjaur 1500-tals kyrka, Nábbreluokta kapell från 1650-talet, eller kyrkorna i Násavárre/Nasafjäll eller Silbojohkka/Silbojokk, från 1630–1640-talen, har hittills undgått mer omfattande historisk-arkeologiska analyser, trots befintligheten av både stående byggnader och arkeologiskt fyndmaterial.

Norrbottenskustens imponerande stenkyrkor som Nederkalix, Nederluleå och Piteå, har med sina religiösa, politiska och sociala betydelser lockat till forskning, men även här återstår mycket att göra (jfr Wallerström denna volym). Kustlandets kyrkor blev till betydelsefulla noder för integrationen med det svenska riket från senmedeltiden (Wallerström 1995; Bäck 2008). De närmast mytiska birkarlarna, deras härkomst, betydelse och roll för en integration mellan Bottenvikskusten och inlandet har länge studerats, men ny forskning och nya upptäckter har fördjupat komplexiteten i denna historia (jfr Bergman & Edlund 2016). Maktens territorialisering genom skattläggning, sockenbildning och urbanisering, eller som i inlandets fall, genom anläggandet av kyrk- och marknadsplatser, utgör viktiga pusselbitar för att förstå de nordiska samhällenas uppkomst och utveckling.

Arkeologiska undersökningar, eller rättare, undersökningar med olika typer av arkeologiska metoder har genomförts vid flera av inlandets kapell- och kyrkoplatser, men det är sällan som byggnadens kulturhistoria intresserat undersökarna. Istället har jakten på mänskliga kvarlevor varit vägledande. Historien har präglats av hur museer och samlare på mest effektiva sätt kunnat tillgodo-göra sig förment representativa urval av denna fysiska

Fig. 1. Hietaniemi kyrka 1924. Teckning: Ferdinand Boberg, Nordiska museet.

historia: att fylla sina samlingar med samiska mänskliga kvarlevor (jfr Persson 2022). Från Rounala, Jukkasjärvi, Eanodat / Enontekis / Markinna och Akamella i norr, till Liksjö / Lycksele i söder, har rasbiologiska perspektiv övertrumpat kulturhistoriska hänsyn (Ojala 2022).

Något förenklat kan de äldre kyrkorna och kapellen i Norrbottens inland delas in i fyra typer: 1. Medeltida och tidigmoderna kyrkor/kapell utan känd sockenorganisation som Rounala och Arvidsjaur (I); 2. bruks- och gruvkapell/sockenkyrkor som Nasafjäll, Silbojokk, Huhtán / Kvikkjokk, Veaikevárri / Svappavaara och Geavnnis / Kengis; 3. sockenkyrkor med ursprung i Karl IX:s reformer som Lycksele, Arvidsjaur (II–III), Jáhkámáhkke / Jokkmokk, Jukkasjärvi, Enontekis och Árrapluovve / Arjeplog, samt, 4. sockenkyrkor som Särkilax och Nabreluokta kapell från 1400-, respektive, 1600-talen, och vars historier i allt väsentligt är höljd i dunkel.

Nyare undersökningar från Rounala kapell, längst norrut i Sverige, i samband med repatrieringen av mänskliga kvarlevor, har visat att dessa är av hög ålder. Begravningsplatsen togs i bruk redan under 1300-talet och gravarna utgör därmed några av de äldsta kristna i nordligaste Sápmi (Lidén *et al.* 2017). Det faktum att så många av gravarna daterats till medeltid talar för en omfattande spridning av kristendomen i norra Sápmi redan under denna period, vilken sammanfaller med missionstillskyndaren Margaretha, *gens lapponica*, och hennes strävan efter ökad kyrklig närvaro i norr kring sekelskiftet 1300–1400 (Tjällén

2018). Särkilax kapell i Övertorneå uppfördes omkring 1482 och utgör en annan av de tidiga inlandskyrkorna. Byggnaden spolades bort i en översvämning 1617 och spår efter kyrkobyggnaden saknas (Vahtola 1991). Den kyrkliga funktionen togs över av Hietaniemi kyrka.

En annan plats där den kyrkliga funktionen är av hög ålder, är Arvidsjaur. Det äldsta omnämnandet är från 1606 men de arkeologiska undersökningarna av den äldre marknadsplatsen visar på aktiviteter under senmedeltiden (Liedgren 1997: 37, 45). Ett kapell uppfördes senast under 1500-talet slut (Arvidsjaur I), men kom att ersättas av en ny kyrkobyggnad i samband med Karl IX:s kyrk- och marknadsreform 1605–1607 (Arvidsjaur II) då lappmarkerna försågs med kyrk- och marknadsplatser. Denna process hängde samman med Kronans ishavspolitik och expansion. En ny kyrka byggdes i Arvidsjaur år 1704 (Arvidsjaur III). Den var i bruk fram till att marknaden flyttades till sin nuvarande plats år 1826 (Arvidsjaur IV; Wallerström 2017: 84).

Kyrkan och metallutvinningen

I samband med fyndet av silver i Nasafjäll 1634 inleddes den storskaliga exploateringen av Norrbottens mineraler. Vid gruvor och bruk kom kapell att uppföras, som i Svappavaara omkring 1660 och Geavnnis / Kengis under 1700-talet. Brytningen av malm i Nasafjäll och uppförandet av ett silverbruk i Silbojokk 1635 innebar uppförandet av ett kapell på vardera plats, trots att de endast ligger drygt tre mil ifrån varandra (fig. 2) På Nasafjäll inhystes den kyrkliga funktionen i gruvstugan (Awebro 1986). År 1640 blev de två kapellen kyrkor i varsin av Pite lappmarks fyra socknar. De två andra var Arvidsjaur och Arjeplog. Kyrkostrukturens något förvånande geografiska slagsida mot fjällvärlden kan förklaras av kronans högt ställda förväntningar på Nasafjälls silvergruvor, men även på den intensifierade missionen riktad mot den samiska befolkningen (Lundholm 1968: 3). Missionens brutala sidor är kända, inte minst från Silbojokk med dess plundrade samiska offerplatser, beslagtagna trummor och avrättningen av Lars Nilsson för avgudadyrkan 1693 (Rydving 1993).

Förhoppningarna på silverfyndigheterna ledde också till planer på att skapa en stad i Arjeplog (Nordin 2020: 235ff). Bruket i Silbojokk brändes emellertid ned 1659 i samband med ett norskt anfall under Karl X:s danska krig vilket tillsammans med silverbrist ledde till att de högtflygande planerna kom av sig. Även kyrkan förstördes men byggdes upp igen något decennium senare. Under denna tid intensifierades kyrkans kamp för att förmå samerna att begrava sina döda på kyrkogården och inte efter egen sed (Awebro 1986: 25). Detta har efterlämnat arkeologiska spår i form av de många gravarna på Silbojokks kyrkogård. Efter en brand 1775 upphörde den kyrkliga funktion och ett nytt kapell uppfördes i Lövmokk 1777. Drygt hundra år senare flyttade kapellet till Jäggeluokta / Jákkvik där det står än idag.

Fig. 2. Silbojokk och platsen för silverbruket. Kyrkan var belägen utanför bild, till höger. Foto: Jonas Monié Nordin.

På grund av nya planerade dämningar av sjön Sädvåjåvrre, genomfördes under åren 1982–1983 arkeologiska undersökningar av Silbojokks övergivna silverbruk. Delar av hyttan, bruksgården och bruksarbetarnas bostäder undersöktes. Ett rikt fyndmaterial togs tillvara bestående av föremål relaterade till den samiska såväl som den icke samiska befolkningen (Awebro red. 1989; Nordin 2015). Trots riktade sökinsatser påträffades dock varken kyrkan eller några gravar. Först år 2002, efter att privatpersoner påträffat mänskliga kvarlevor som spolats fram, kunde kyrkogården lokaliseras.

Norrbottens museum har under 2000-talet bedrivit räddningsarkeologiska undersökningar av kyrkplatsen i Silbojokk, ofta under ansträngda förhållanden mot bakgrund av att tiden mellan snösmältningen och påfyllningen av vattenmagasinen är kort. Sammanlagt har drygt 80 gravar undersökts tillsammans med delar av kyrkogrunden (Lindgren 2022). Flera gravar påträffades inne i kyrkorummet och flera av de begravda hade fått gåvor med sig i döden. Hur många av de gravlagda som härrör från tiden för silverbruket, respektive hur många som gravlagts under efterföljande period har inte varit möjligt att avgöra mer precist. Majoriteten tillhör dock perioden efter brukets nedläggning. Kvarlevorna är vanligen mycket dåligt bevarade och präglade av decennier av översvämningar. Trots detta har undersökningarna kunnat ge en fördjupad bild av en tidigmodern sockenkyrka mitt i Sápmi under tidigmodern tid.

Många av gravgåvorna pekar på att de begravda tillhört den samiska befolkningen, som till exempel fyndet av en gravlagd kvinna (grav 82) med två miniatyrglättstenar eller stenägg under huvudgården (Lindgren 2022: 13). Glättstenar av bergart är en typ av samiskt föremål som varit i bruk i stora delar av Sápmi från järnåldern och in på 1800-talet (Nordin 2024). I en annan grav påträffades fynd av en trolig körstav, också det ett typiskt samiskt föremål från tidigmodern tid (Lindgren 2017: 19).

Korsformiga centralkyrkor

Även fynden av själva kyrkogrunden var ett viktigt resultat som fördjupar kunskapen om Silbojokks roll under tidigmodern tid. Vapenhuset var symmetriskt anlagt i förhållande till sakristian, vilket innebär att kyrkan kan betraktas som en av de tidiga korsformade centralkyrkorna i Sverige (jfr Malmström 1990: 28ff). Inspirationen bakom planformen ska framförallt ha kommit från det reformert kristna kyrkorummet som betonade harmoni och enkelhet (Bedoire 2009: 42ff). I Sverige är Jean de la Vallés S:t:as Katarina och Hedvig Eleonora kyrkor i Stockholm och Nikodemus Tessins (d.y.) trefaldighetskyrka i Karlskrona, de mest framträdande byggnaderna av denna nya typ (Malmström 1990: 30ff). Men centralkyrkoformen har längre historia än så, vilket undersökningarna av Silbojokks kyrka visar. Äldre paralleller finns också i Bergslagen som i Garpenbergs gruvkapell i Dalarna som sannolikt är från början av 1600-talet och utgör en av de

Fig. 3. Garpenbergs gruvkapell från tidigt 1600-tal. Foto: E.V. Vestin, 1930-talet. Tekniska museet.

äldsta och bäst bevarade (fig. 3). Ett annat men något yngre exempel är Vällinge brukskapell i Salem söder om Stockholm, invigt 1679.

Den kanske äldsta kända korsformiga centralkyrkan i Sverige som också kan knytas till bergsbruket är Sala gruvkapell från slutet av 1500-talet eller början av 1600-talet. Kapellet har äldre anor, från 1500-talets början, men hade sannolikt inte den korsformiga planen vid denna tid. Byggnaden var i bruk fram till 1630-talet då dess funktion övertogs av den nyuppförda stadskyrkan i Sala. Gruvkapellet byggdes om flera gånger och nämns 1630 som med "korsvis" form, vilket också bekräftades genom arkeologiska undersökningar (Bäckström & Sundström 2012).

Bergverken i Sala och Nasafjäll var socialt och ekonomiskt organiserade på ett likartat sätt. Båda drevs i huvudsak i kunglig regi och kunskapsöverföringen från Sala till Silbojokk var intensiv. Utmaningen i Nasafjäll bestod i att bryta silver på över tusen meters höjd över havet och sedan förädla malmen vid en jock på gränsen till kalvfället. Det krävde planering, struktur och resurser. Många av arbetarna och tillsynspersonerna på Nasafjäll och i Silbojokk var från Sala men med rötter i de tyska bergverken (Bromé 1923). Vid sin sida hade de samiska kokerskor och malmtransportörer samt svenska knektar från Bottenhavskusten.

De särskilda förutsättningarna på Nasafjäll föranledde år 1638 en reglering av gränsen mot Norge och för första

gången i svensk historia användes krut för att spränga berg. Tillmakning, det vill säga sprängning av berg med hjälp av eld, omöjliggjordes av de långa och påfrestande transporterna till skogslandet (Awebro 1989: 51ff). Vid Silbojokks bruk kom 25 års aktiviteter att betyda total förödelse av barrskogsbeståndet runt Sädvvåjåvrre (Zackrisson 1985). Än idag är brukets inverkan på den lokala floran tydlig. Den tidigmoderna världens hunger efter ädelmetaller visste inga gränser. Precis som idag sågs Norrbottens inland som en ekonomisk resurs för att lösa akuta samhällsproblem.

Kyrkan i Silbojokk övergick redan efter några år till att bli sockenkyrka för västra delen av Pite lappmark. Kan det ha varit så att kontakterna med det likaledes mångkulturella Sala var avgörande för de första formativa åren i Silbojokk och inspirerade denna orts kyrkoarkitektur? Bruksarbetarna i Silbojokk kanske kände sig hemma i den redan bekanta arkitekturen vilken också genom sina reformerta ideal signalerade kontinentala anknytningar.

Silbojokks bruk övergavs efter kriget 1659. Kronas förhoppningar om fynd av ädelmetaller överflyttades 1660 till silverfyndigheterna i Alkavare och Kedkavare i Sarek och ett nytt silverbruk anlades i Kvikkjokk. Någon kyrkobyggnad i Kvikkjokk uppfördes inte förrän 1764, över sextio år efter att bruket lagts ned. Ett kapell uppfördes också vid Alkavare gruvor 1788 men detta hade inte någon funktion för gruvverksamheten utan för de samer som här hade sitt sommarviste (Awebro 1988).

Fig. 4. Kiruna kyrka, omkring 1920. Foto: Borg Mesch, Tekniska museet.

Avslutning

I huvudsak kom den tidigmoderna kyrkliga etableringen i Norrbotten att bli framgångsrik, åtminstone ur kyrkans synvinkel. Sillbojokks kyrkliga verksamhet överlevde bruksepoken. Marknadsplatsernas kyrkor kom alla att bli kvar även om både Arvidsjaur och Enontekiös kyrkor flyttades när marknaderna omlokalisades under 1800-talet. Jukkasjärvis kyrka ligger kvar på ursprunglig plats. Några undantag finns dock. Både Särkilax och Hietaniemi kyrkor är borta så också Nabreluokta kapell vid Stora Lulevattnet i nuvarande Gällivare socken. En nyare centralkyrka fast förankrad i gruvindustrin är Kiruna kyrka, ritad av Gustaf Wickman och invigd 1912 (fig. 4). Kiruna kyrka ska flyttas 2025 som ett sista led i den omfattande stadsflytten. Hur det blir med gravarna på kyrkogården är i skrivande stund oklart. Här fortsätter den nära relationen mellan kyrka och resursutvinning. Marknader och städer flyttar och kvar blir materiella vittnesbörd om relationer mellan samer och nybyggare, mellan gruvbolag och arbetare, och mellan lokalsamhället och de globala konjunkturerna.

Referenser

- Awebro, K. 1986. *Kyrklig verksamhet i Silbojokk*. Stockholm.
- (red.) 1988. *Kring Alkavare lappkapell*. Stockholm.
- 1989. Piteå silververks försörjning av ved och kol. I: Awebro, K. (red.) *Silvret från Nasafjäll: arkeologi vid Silbojokk*. Stockholm.
- Bedoire, F. 2009. *Hugenotternas värld: Från religionskrigens Frankrike till skeppsbroadelns Stockholm*. Stockholm.
- Bergman, I. & Edlund, L.-E. 2016. *Birkarlar* and Sámi – inter-cultural contacts beyond state control: reconsidering the standing of external tradesmen (*birkarlar*) in medieval Sámi societies, *Acta Borealia*, 33:1, 52–80. DOI: 10.1080/08003831.2016.1154676.
- Bromé, J. 1923. *Nasafjäll. Ett norrländskt silververks historia*. Stockholm.
- Bäck, M. 2008. *Prästgården och staden: Drivkrafter bakom tidiga urbaniseringstendenser i Luleå*. Stockholm.
- Bäckström, Y. & Sundström, A. 2012. *Sala gruvkyrkogård. Innanför och utanför Sala silvergruva. Etapp 3*. SAU rapport 2012:14. Uppsala.
- Lidén, K., Fjellström, M. & Wallerström, T. 2017. Nya resultat från Eskil Olssons Rounala-utgrävning 1915. I: Wallerström, T. (red.) *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster. Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori*. Oslo.
- Liedgren, L. 1997. Den gamla kyrk- och marknadsplatsen i Arvidsjaur, Pite lappmark: en mötesplats med medeltida anor. *Norrbotten* 1997. S. 36–53.
- Lindgren, Å. 2017. *Silbojokk 2017. Arkeologisk räddningsundersökning av ödekyrkogård, L1999:490, Arjeplogs KRÖLM*. Norrbottens museum Rapport 2017:11. Luleå.
- 2022. *Silbojokk 2022. Arkeologisk räddningsundersökning av ödekyrkogård, L1999:490, Arjeplogs KRÖLM*. Rapport 2022:6, Norrbottens museum. Luleå.
- Lundholm, K. 1968. *Gamla kyrkplatsen i Arvidsjaur*. Luleå.

- Malmström, K. 1990. *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920: Med en byggnadsantikvarisk inventering*. Stockholm.
- Nordin, J.M. 2015 Metals of Metabolism: The Construction of Industrial Space and the Commodification of Early Modern Sápmi. I: Leone, M.P. & Knauf, J. (eds.) *Historical Archaeologies of Capitalism* (revised edition). New York. S. 249–272.
- 2020. *The Scandinavian Early Modern World. A Global Historical Archaeology*. Routledge.
- 2024. Mellan artefakt och geofakt. Glättstenar i samiska kontexter från 1700- och 1800-talen. *META*.
- Ojala, C.-G. 2022. Sammanfattning av rapport om insamling av mänskliga kvarlevor, I: *Ko ihmisarvoa mitathiin/Då människovärdet mättes. Exkludering av tornedalningar, kväner och lantalaiset. Delbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaiset*. SOU 2022:32. Stockholm. S. 111–153.
- Persson, C. 2023. Sammanfattning av rapport om rasbiologiska undersökningar, I: *Ko ihmisarvoa mitathiin/Då människovärdet mättes. Exkludering av tornedalningar, kväner och lantalaiset. Delbetänkande av Sannings- och försoningskommissionen för tornedalningar, kväner och lantalaiset*. SOU 2022:32. Stockholm. S. 61–109.
- Rydving, H. 1993. *The end of drum-time: Religious change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. Uppsala.
- Tjällén, B. 2018. ”Lappkvinnan Margareta”: birgittinsk mystik och kyrkoreform i den senmedeltida omvändelsen i Sápmi. *Kvinnor och andlighet i norr*. S. 27–50.
- Vahtola, J.-P. 1991. Tornö socken. I: Hederyd, O. (red.) *Tornedalens historia 1. Från istid till 1600-talet*. Malung. S. 315–321.
- Wallerström, T. 1995. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden: Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*. Lund.
- 2017. *Kunglig makt och samiska bosättningsmönster. Studier kring Väinö Tanners vinterbyteori*. Oslo.
- Zackrisson, O. 1985. Biological consequences of cutting operations during the 17th century carried out at Sadvajaur, N. Sweden. *History of Forest Utilization and Forestry in Mountain Regions. Schweizerischen Zeitschrift für Forstwesen*, (74), 40–52.

Settler colonialism and boundary work

The case of Thomas Petersen and the St. Croix Ojibwe Indians

MAGDALENA NAUM

Settler colonialism and boundary work

The case of Thomas Petersen and the St. Croix Ojibwe Indians

Between the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, hundreds of thousands of Danes migrated to America pushed by lack of opportunities and enticed by a promise of a better life. Danish settlements, which concentrated in the Midwest, often neighbored American Indian communities whose land the settlers appropriated. The two groups engaged in a complex boundary work of negotiating

commonalities and differences. To exemplify these complexities, I am focusing on a Danish migrant Thomas Petersen and his interactions with his Ojibwe neighbors, the Chieays and the Batistes, and investigating them through the prism of historical sources, oral accounts and an almost complete Ojibwe dress, which Petersen brought back to Denmark.

Introduction

In the collections of Ærø museum in Denmark, there is a nearly complete Ojibwe regalia dress. It consists of a blue cotton shirt and two dance aprons with a beaded design, a headdress made from porcupine quills and bird feathers, a tobacco bag made of hide with a beaded geometric design, bandolier bag and matching belt, both beaded with floral design, two pairs of moccasins and a pair of leggings (Fig. 1). The dress was brought to Denmark by

Thomas Petersen, who spent part of his life in the early 1900s in the village of Luck in northwestern Wisconsin.

Petersen's ownership and occasional wearing of the regalia dress raises several questions. In this study, the circumstances of acquiring the regalia dress, and the dress itself, open an opportunity to explore the complexities of interactions between the Ojibwe and Petersen, the possibilities and willingness of crossing cultural boundaries in the colonial settler settings. In exploring this subject, I rely on the concept of *boundary work* developed by

Fig. 1. Shirt and moccasins made for Thomas Petersen either by Ojibwe women Marie Chieay and her mother or by Jenny Batiste and her daughter Julia or Maggie. Courtesy of Ærø Museum.

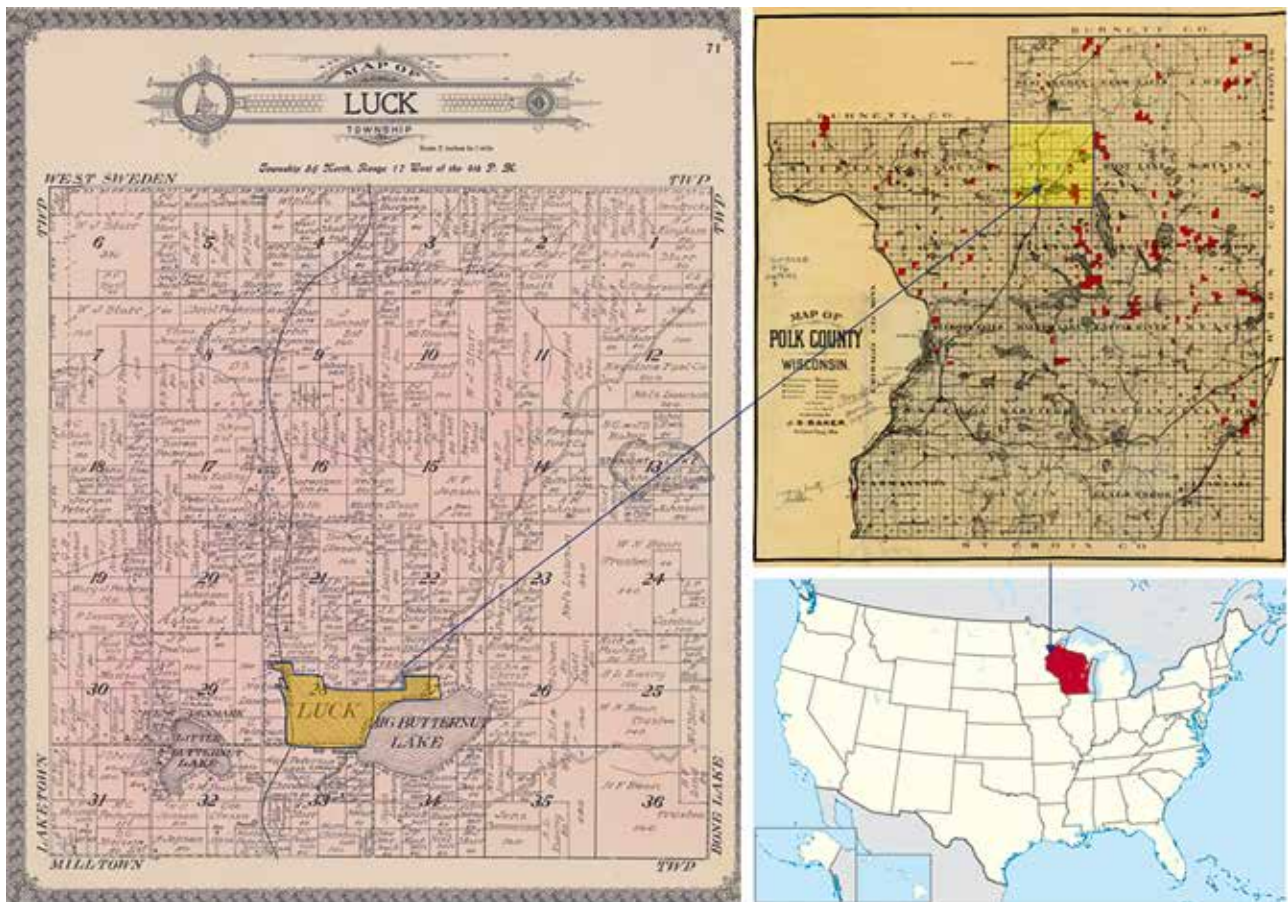

Fig. 2. Location of Luck in the Polk County, Wisconsin. The plat book of Luck township (left image) from 1914 shows the land ownership in the township and the location of the village of Luck. Courtesy of Wisconsin Historical Society.

Karen Hansen in her research on American Indian and Scandinavian coexistence in late 19th-early 20th-century Midwest America (Hansen & Duffy 2008; Hansen 2013; Hansen *et al.* 2017). The concept denotes a process of reflexive scrutiny of loosely defined group characteristics – those imposed by existing laws and socio-political system as well as those developed on an individual and communal level – to establish an understanding of the self and other. As pointed out by Hansen, Chih-Yan Sun & Osnowitz (2017: 1922), ‘boundary work underscores the flexibility and permeability of structural and cultural arrangements and the reflexivity of social actors.’ The practices of boundary-making are multifaceted, with the potential of maintaining, buttressing, or challenging inequalities and difference. Individuals and group members decode social divisions, ascribe meaning to the observed cultural differences, and decide to build bridges or reinforce distinctions.

Thomas Petersen and Danish settlers in the American Midwest

Thomas Petersen was born in 1879 in a small town of Ærøskøbing on the island Ærø in southern Denmark. He grew up in a large family constantly struggling with poverty. Letters the family received from an aunt and uncle who migrated to Minnesota inspired Thomas and

his seven siblings to leave Denmark (Kuhl & Fabricius 2005: 21).

The members of Petersen family were just a small group in a sea of hundreds of thousands of their countrymen who left for America seeking opportunities and cheap public land – former Indian Territory – made available through the Homestead Act (1862) and the Dawes Act (1887). It is estimated that over 400.000 people left Denmark between 1850s and 1930s, with migration peaking in 1880s–1910s and a majority chose North America as their destination. The areas mostly affected by emigration were Bornholm, Lolland-Falster and northern Jutland, where ca 15–18% of population decided to leave. By the 1890s, even towns like Silkeborg and the areas of the former Aarhus county saw a considerable level of emigration – the former lost 17% of its population and the latter about 11% (Bender 2007: 15ff).

In some respects, Petersen was a typical migrant. When he left his native Ærøskøbing, he was young and single, already had a family in the United States he could rely on, and chose Midwest as his destination. After the arrival in 1897, his first destination was a Danish community in Minnesota, where he lived with his aunt and worked as a field laborer (85-aarig ... 1963). The next stop was the village of Badger in South Dakota, another densely populated Scandinavian community. Sometime before 1920 he decided to move again and settled in the village

of Luck, Polk County, Wisconsin, a community with an equally heavy Scandinavian presence (Fig. 2).

His choice of migrating to Minnesota, South Dakota and then to Wisconsin was not accidental. These territories attracted large numbers of Danish and other Scandinavian settlers already in the middle of the 19th century. According to the census records, in 1910–1930 up to 90% of the population of the village of Luck, where Petersen lived, were first- or second-generation Scandinavians, mostly Danes. Wisconsin was heavily promoted in letters published in Danish newspapers and pamphlets, which portrayed the state as a land of opportunity. It was advertised as an abundant and fertile farmland with moderate climate, devoid of Indigenous people and already partially settled by Scandinavians – an ideal destination for prospective migrants (Friberg 1847; Sørensen 1847; Christensen 1928).

In reality, the Wisconsin territory was not empty of Indigenous people, as it was advertised, but populated by different Ojibwe bands and other American Indian groups. Even if by the late 19th century many of them were pushed into reservations, there were families who continued to live on and use ancestral lands outside of the reservations. Recollections of Ojibwe elders Archie Mosey/*Niibaa-giizhig*, born in 1901 in the vicinity of Balsam Lake, just south of the village Luck, and Jim Clark or *Naawi-giizis* born in 1918, highlight a constant presence of the Ojibwe in northwestern Wisconsin and neighboring Minnesota. They relate the continuous use of forest resources, seasonal movements motivated by economic and social life, efforts to maintain traditional knowledge and ceremonies as well as extensive networks with other Ojibwe communities forced into reservations. These networks included coming together for dances and other important events (Treuer 2001; Child 2012).

The historical accounts indicate that the Scandinavians directly neighbored American Indian communities whose land the settlers appropriated. In the village of Luck, according to the census records of 1910–1930, there was a constant presence of the Ojibwe. In 1910 there were three Ojibwe families (23 persons) in the village: the Batistes, the Lucias and the Bildeaus; and in 1920 the families of the Batistes, Chieays and Merrels lived in the village. In 1930 the household of widowed Jenny Batiste, which included her children and grandchildren, is the only Ojibwe household recorded in the census. James Batiste, Alac Bildeau and Jack Chieay were laborers employed in the forest. This means that Ojibwe and Scandinavians were not only neighbors but also some of them labored in the same logging companies and sawmills.

Although Scandinavians and Ojibwe occupied the same geographical space, they led concurrent lives. Their worlds and realities were separated from each other. They didn't necessarily share the same worldviews, moral and spiritual systems, and cultural practices. Danish and other Scandinavian settlers were involved in the processes of settler colonialism that dispossessed people like the Ojibwe from their land. The lives of these two

groups were unevenly shaped by colonial policies, racial categorizations, and opportunities (Hansen & Duffy 2008; Fur 2014). Oral narratives, letters and recorded events indicate mistrust, prejudice and hostility, especially around logging and encroachment on forest resources (Bracklin 1919; Øverland 2009: 89ff). But the closeness of occupied space engendered boundary work, which included negotiations of similarities and differences, inclusion and exclusion as well as actions subverting colonial discourse (Jensen 2006; Øverland 2009: 93f). Interactions between Petersen and his Ojibwe neighbors is a micro-level example of participating in such boundary work and the regalia dress materializes some aspects of this process.

Regalia dress

The census of 1920 identifies Thomas Petersen as an employee of a logging company and a boarder in the house of Hans Petersen. Their immediate neighbors were two Ojibwe families – the Chiaeys and the Merrels. It is more than likely that all these households maintained some level of interactions. Just like his Ojibwe neighbors, Petersen was employed as a logger. Working in the forest he met other Ojibwe living and working there, and he developed a particular fascination with their culture.

In the very short recollections of his time in Wisconsin, Petersen wrote:

I sometimes worked with them [American Indians]. They kept to themselves, especially when there was a dance. They had their own dances 4 times a year, related to the seasons. They came from many miles away. The pow wows lasted a week. [...] Everyone must have a costume to participate. One sees many beautiful costumes. All colors of beads and feathers. (Petersen, n.d.)

The seasonal dances and gatherings are also recorded by the Ojibwe Archie Mosey, who was roughly contemporary to Petersen. Mosey recalled his family leaving the Balsam Lake area to visit other communities and relatives for medicinal dances:

[...] all the Indian people went to different places when they participated in this medicine dance. [...] We walked everywhere to participate in the medicine dance as my father was summoned to go over and help out, assisting those old men who did the medicine dance. It took us three days to get there. That's how the Indian did things in former times when he approached where his life originated (Treuer 2001, 25ff, 41).

Judging from the accounts and photographs of Petersen, at least some of these dances welcomed white settlers. It seems that Petersen had attended the dances several times, noting the differences between women's and men's ceremonies and building his own understanding of their performative aspects. His fascination reached a point

where he decided to acquire dance regalia dress, with an intention to actively participate in dances.

I really wanted a costume and asked a young Indian girl, who I knew in town, where one could buy a costume. The answer came right out, no one sells costumes and there aren't many of us who make them anymore, and then 'what did I want one for?' I told her 'for a reminder of my friendship with them'. She offered to make a part of one if I would provide beads and cloth. [...] While it was being made, I was in her home to see how the work was going. I met the old and the young woman putting beads on string. They don't have a pattern to work from and everything is made from imagination. I asked about the flowers and leaves and where they were found. 'We know' was the answer. They don't talk about their work. The girl made the shirt, apron, scarf, belt. Her mother made the moccasins. Although the moccasins' beadwork was the daughters' (Petersen n. d.).

The most likely makers of the dress were Marie Chieay and her mother – the Chieays were the immediate neighbors of Petersen, and he must have met them on a regular basis. Another possibility is Julia or Maggie Batiste and their mother Jenny, who also lived nearby.

For Ojibwe and other Great Lakes Indians, bead working was a female activity, learned by girls from mothers and grandmothers. Margaret Hart (born in 1922) from the St. Croix band of Ojibwe, recalled working alongside her grandmother who introduced her to all steps of moccasin making in her childhood and making plain moccasins for everyday use as well as the fancy beaded ones for drum dances (Margaret Hart, Woodland Indian Traditional Artist recordings, 1994, UW-Madison Library). Similar memories were shared by Josephine Daniels (born in 1928 on Potawatomi reservation) who started her apprenticeship as a little girl, sorting the beads and threading beading needles for her grandmother, who taught her beading and moccasin making and instilled in her a sense of artistry (Josephine Daniels, Woodland Indian Traditional Artist recordings, 1994, UW-Madison Library). Both women and other Indigenous artists also recall the popularity of beadwork among white settlers and tourists (Earl Nyholm, Batiste Sam, Woodland Indian Traditional Artist recordings, 1994, UW-Madison Library). Selling the handwork provided additional, and important, income and it is listed as such in the contemporary records from the Ojibwe reservations.

Petersen mentions that he received the other parts of the regalia dress – the bandolier bag, leggings and the head-dress – from the tribe's elder he befriended at the drum dances. The bandolier bag has an embroidered name of 'John Baptiste' (Fig. 3). The Batistes lived in the village of Luck – James and Jenny with their children, grandchildren and Jenny's mother are listed in the 1910 through 1930 census records for the village. John might have been related to that family. Another Batiste family is mentioned in the records from Lac du Flambeau Reservation in Wisconsin.

Fig. 3. Bandolier bag with an embroidered name of 'John Baptiste' gifted to Thomas Petersen. Courtesy of Ærø Museum.

Petersen, the Ojibwe and boundary work

Petersen's regalia dress – from the events that fostered his desire for having one, the act of making, and wearing the dress during the drum dances – indicates Petersen's interest in, affinity and willingness to embrace, at least on a superficial level, some elements of Indigenous culture and his readiness of crossing cultural boundaries.

The American governmental policies imagined white settlers, like Petersen, as helpful instruments in bringing

Indigenous peoples into civility, realizing the benefits of agriculture and settled life. Euro-American institutions, like schools and churches, worked to erase Indian traditional worldviews and practices. Petersen's fascination and exploration of Indigenous customs, desire to attend drum dances not just as a passive observer but active participant, run counter to the expected behavior. Instead of condemning the supposed superstitions he found them attractive to the point of imagining himself and acting as the 'other' at least in the socio-temporal situation of the seasonal ceremonies. The settings of drum dances were the most evident circumstances of blurring, crossing, or even perhaps thwarting visible or invisible cultural and ethnic boundaries by Petersen.

The interactions at the dances, at the logging camps and in the village might have momentarily dissolved and even subverted some structural boundaries and expectations but other limits seemed to have remained in place. The answer 'we know' to Petersen's questions about the beaded patterns indicate that while the Chiaeys or the Batistes opened their homes to him, they were not willing to converse about their knowledge and work.

Despite the neighborly closeness and Petersen's appreciation of Indigenous customs, it is impossible not to comment on the unequal consequences as well as ironies of dressing as Indian in the settler colonial settings. Petersen exhibited, what Gunlög Fur (2014: 67) described as 'the strange nature of white privilege that it allows those deemed to be white the leeway to incorporate, pass through, and speak for all other races and ethnicities.' He could attend the drum dances and play Indian freely without any major consequences. He did it of his own choice, knowingly or unknowingly subverting, in a small way, governmental policy. Perhaps dressing and participating in Ojibwe gatherings provided some form of escape from the constraints and expectations of his own culture. Philip Deloria in his seminal study entitled *Playing Indian* explored white fascination and enactment of American Indian culture seeing it as a reaction against the anxieties of modernity. He notes, however, that if some settlers 'recognized Indian power and allowed themselves to be pulled into the middle ground, and if they sought and accepted Indian affirmation, these experiences were small, personal, and confined largely to the powwow grounds. Outside, Indian people still faced racism, poverty, and coercive government policies aimed at destroying the very qualities' that the settlers fascinated with the aspects of the indigenous culture cherished (Deloria 1998: 153).

Petersen's Ojibwe acquaintances had to adopt symbols of the so-called civility. In the second half of the 19th century, the US government aimed to assimilate Indigenous people by exposing them to the patterns of life of mainstream white America. Homesteading and settlement became part of this erasure project invoking discourses of uncivilized and primitive Indians and enterprising, progressive and forward-looking pioneers. Furthermore, Indigenous spiritual and ceremonial life came under repeated attack. The circular 1665 issued by the Bureau

of Indian Affairs in 1921 prohibited Indian dances and ceremonies of religious nature considering them as 'Indian Offences'. It proposed a 'careful propaganda to be undertaken to educate public opinion against the dance and to provide a healthy substitute' and suggested measures against commercializing Indian dance shows. Thus, the dances Petersen enjoyed were potentially subjects of punitive measures for the Ojibwe.

It's hard to know whether Petersen ever reflected on his privilege, on the discourses structuring the settler colonial settings. The subject appears, albeit very sporadically, in letters written by Scandinavian settlers to their families back home indicating that at least some white settlers connected their opportunity with dispossession and misery of the Indigenous people (Øverland 2009; Fur 2014). It remains unknown if he ever considered the consequences of his and the other settlers' presence for the Ojibwe. He did, however, continue to wear the regalia dress on special occasions and cultivated a story of friendship with the Ojibwe after his return to Denmark in 1925 and until his death in 1971.

References

- 85-aarig Købingbo sender aarlig 100 breve til U.S.A. *Ærø Folkeblad*, 14 November 1963.
- Bender, H. 2007. Udvandringen fra Århus og Skanderborg amter 1850–1914. *Århus Stifts Årbøger* 90, 7–36.
- Bracklin, J. 1919. A Tragedy of Wisconsin Pinery. *The Wisconsin Magazine of History* 3.1, 42–51.
- Child, B.J. 2012. *Holding our world together. Ojibwe women and the survival of community*. New York.
- Christensen, T.P. 1928. Danish Settlement in Wisconsin. *The Wisconsin Magazine of History* 12.1, 19–40.
- Deloria, P. 1998. *Playing Indian*. New Haven.
- Friberg, L.J. 1847. *Haandbog for Emigranter til Amerikas Vest. med Anviisning for Overreisen samt Beskrivelse af Livet og Agerdykningsmaaden naermost i Viskonsin*. Christiania.
- Fur, G. 2014. Indians and Immigrants. *Entangled Histories. Journal of American Ethnic History* 33.3, 55–76.
- Hansen, K.V. 2013. *Encounter on the Great Plains. Scandinavian Settlers and the Dispossession of Dakota Indians, 1890–1930*. Oxford.
- Hansen K.V. & Duffy, M. 2008. Mapping the dispossession. Scandinavian homesteading at Fort Totten, 1900–1930. *Great Plains Research* 18.1, 67–80.
- Hansen, K.V., Chih-Yan Sun, K. & Osnowitz, D. 2017. Immigrants as settler colonists. Boundary work between Dakota Indians and white immigrant settlers. *Ethnic and Racial Studies* 40, 11, 1919–1938.
- Jensen, J. 2006. *Calling This Place Home. Women on the Wisconsin Frontier, 1850–1925*. Minneapolis.
- Kuhl, M. & Fabricius, K.M. 2005. *Ærø i Verden. Museerne i Ærøskøbings kommune årsskrift* 2005, 12–27.
- Øverland, O. 2009. Intruders on Native Ground. Troubling Silences and Memories of the Land-Taking in Norwegian Immigrant Letters. I: Hebel, U. (ed.) *Transnational American Memories*. Berlin, 79–103.
- Petersen, T. n.d. *Chippewa Indianer*. Ærø Museum.
- Sørensen, R. 1847. *Om de udvandrede Nordmænds Tilstand i Nordamerika, og hvorfor det vilde være gavnligt, om endee danske*

Bønder og Haandværkere udvandrede ligeledes, og bosatte sig sammesteds. København.

Treuer, A. 2001. *Living Our Language. Ojibwe Tales and Oral Histories.* St. Paul.

Woodland Indian Traditional Artist recordings, 1994, UW-Madison Library. <https://search.library.wisc.edu/digital/AWoodland>

Aggersborg Kirke i nyt lys

HENRIETTE RENSBRØ & JENS CHRISTIAN MOESGAARD

New light on the church of Aggersborg

The church of Aggersborg in Northern Jutland was excavated in 1976. In 2015 the authors re-examined the 341 coins found during this excavation in order to assess how and why coins ended up in the church floor. Taking into account the newest numismatic results concerning dates of striking and circulation periods of the coins, as well as new knowledges in church archaeology and -architecture the authors additionally suggest adjustments of the datings of the building phases. This is the

subject of this paper. The 12th century chancel may well have functioned as the whole church for the first half century of its existence before the wooden nave was built in the early 13th century. The wooden nave probably stood for almost a century and the present stone nave was only built after 1300. No traces of the floor of the wooden nave were found in situ, but was reused as foundation for the new floor.

Indledning

Denne artikel bygger på forfatterernes gennemgang med stratigrafisk analyse og nytolkning af resultaterne fra udgravningen i Aggersborg Kirke (fig. 1). Udgravningen

fandt sted i 1976 under ledelse af Else Roesdahl og Henrik Græbe. Gennemgangen foregik i 2015 indenfor rammerne af projektet *Religion and Money: Economy of Salvation in the Middle Ages, 2013–2017*, ledet af Svein Gullbekk, Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo (Gullbekk et

Fig. 1 Aggersborg Kirke. Set mod nord, i forgrunden er Limfjorden, i baggrunden Skagerak. Syd for kirken ses vikingeringborgen. Foto: Lis Helles Olesen, Holstebro Museum.

Fig. 2 Faseskema med dateringer. Til venstre ses dateringstolkning fra 2015 og til højre tolkning fra 1976.

Phases 2015	Dating 2015	Description	Layers and constructions	Dating 1976	Phases 1976
A		Disturbed top layers			7
B1	18–19th C	Modern floors	BØ/AU, CD/BA, AF/BA	Modern times	6
B2	16–18th C	Early modern floors	U/Ø/BB/DE		6
C-nave	14–15th C	Medieval floor in the nave	Æ (CH)	13th–15th C	5
C-chancel	12th– ?	Medieval floor in the chancel	DD/DC, EÅ	12th–15th C	5
D	Early 14th C	Stone nave (construction) and demolition of wooden nave	AL,(AW/DO/DN),	13th C	4
E-nave	13th C	Wooden nave (construction) incl. wall trench	AW/DO/DN, EF, EC, CR, CI, CK	Mid-12th C	4
E-chancel	Mid-12th C	Stone chancel (construction)	BL, BQ	Mid-12th C	4
F	1100	Abandoned stone foundation (construction) and levelling layer	DH/AY, BF, R, BD, BM, EN	1100	3
G	Late 11th–early 13th C	Graveyard and traces of ploughing divided by e ditch	BI, AØ/BE, DA/DL, EI, EA, EY, FC, DØ, DY, DZ, EL, EM, CP/CQ, DR, DS, CY	Late 11th C	2
H		Underground, clay and sand	BP, BG, BH		1
I		Graves. Post-medieval and undated	BV etc.		

al. 2021). Med sine 341 mønter er Aggersborg det største fund af mønter i en kirke i Danmark. Udgravningen i 1976 var en af de første stratigrafiske kirkeudgravninger i Danmark, som også er grundigt registreret. Formålet med den fornyede gennemgang var at se på, hvorfor og hvordan mønterne var endt i kirkegulvets forskellige lag, og hvad det kunne sige om brugen af kirken.

Som en "sidegevinst" fremkom dette forslag til en revideret kronologi for kirkens bygningshistorie. De overordnede konklusioner blev, at skibets kor sandsynligvis har stået som en selvstændig kirkebygning i en årrække (fase E), at et midlertidigt træskib var i brug i 100 år (fase E), og at dets jordgulv med indhold blev genanvendt som udjævning og byggelag for stenskipet (fase D). Desuden konkluderedes det, at gulvlagene fra 1300- og 1400-tallet (fase C-skib) i et mindre omfang er bevaret intakte (lag Æ) og som omrodede, men identificerbare lag (CH). Begge dele er genbrugt som underlag for gulvlag fra 1700-1800-tallet (fase B1), idet gulvlag fra 1500- til 1700-tallet er afgravet og fjernet fra kirken (fase B2). Dette stemmer langt hen ad vejen med udgravernes konklusioner. Men kronologien foreslås rykket (Rensbro & Moesgaard 2021).

Den stratigrafiske analyse og nytolkning (2015) bygger på rapportmaterialet i form af planer, lagbeskrivelser, genstandsliste og tekst samt diverse delrapporter om bl.a. kulstof 14 datering (Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet, 1976) samt den publicerede møntliste (Jensen 2014), der gengiver Nationalmuseets oprindelige møntbestemmelser og -dateringer (Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, fundprotokol 3528). I figur 2 (faseskemaet) figurerer vores dateringer af byggefaserne til venstre. De ældre dateringer (1976) til højre i skemaet er primært hentet fra udgravernes publikationer (Græbe & Roesdahl 1977; Græbe 1986; Roesdahl 2014: 49ff).

Det er denne artikels formål at fremlægge argumenterne for nytolkningen af bygningshistorien, der især bygger på ny viden om brugen af mønter. Den numismatiske forskning har de seneste årtier gjort fremskridt både angående dateringen af de enkelte mønttyper og deres omløbstid.

Det antages almindeligvis, at de fleste kvaderstenskirker er opført i tidsrummet mellem 1150 og 1250 (Madsen 2023), og at hvis stenskipet er lidt yngre end koret, så kan der være opført et midlertidigt skib af træ, som så blev erstattet af et stenskip i 1200-tallet. Der er dog stadig mere opmærksomhed på, at processen kan variere meget (Madsen & Bertelsen 2023), og som det vil fremgå nedenfor adskiller Aggersborg Kirkes bygningshistorie sig på flere punkter.

Nye dateringsforlag til Aggersborgs Kirkes bygningshistorie

Aggersborg Kirke er ikke beskrevet i *Danmarks Kirker*. De tidligste spor på pladsen for den nuværende Aggersborg Kirke er fundet i det nuværende skibs sydøsthjørne. Det er rester af en kristen kirkegård, der anlagdes i 1000-tallet og en skelgrøft som adskiller grave og pløjesor i råjorden (fase G). Et tidligt stenfundament (fase F) er placeret forskudt mod nordøst og har en lidt anderledes orientering end det nuværende skib. Det er sandsynligvis blevet opgivet at bygge på det. Et lignende tilsyneladende opgivet fundament er fundet i Højby Kirke på Fyn (*Danmarks Kirker* IX, hæfte 36–37: 3986f).

Næste fase er fase E, som efter nærmere analyse er opdelt i fase E-kor og fase E-skib med hver sin dateringsramme (se fig. 2 faseskema). Fase E-kor er opførelsen af koret. I gulvet (lag DD) blev foran det nuværende alter fundet to mønter, præget henholdsvis i første halvdel af

1100-tallet og cirka 1146–1152 (mønt 1–2). I denne periode var mønter ikke i omløb i lang tid (Jensen 1996), så de viser, at koret må have været taget i brug senest ved midten af 1100-tallet. For øvrigt antages de buede sten i det nuværende fundament på korets østside at være genbrug fra et en nedrevet apside, som kan høre til denne fase.

Fase E-skib er et kirkeskib af træ opført på pladsen for det nuværende stenskib. Det var bevaret som en grøft med spor efter stavplanker (lag AW). Spørgsmålet er så, hvornår dette skib blev bygget. Lag AØ/BE ("det lilla lag") er afsat direkte ovenpå den naturlige overflade, og er stratigrafisk fra tiden før og under anvendelsen af den tidlige kristne gravplads (fase G). Laget er således ældre end opførelsen af træskibet. Øverst i dette lag (niveau +36 & +44) lå to penninge fra 1330'erne (mønt 3–4), men så sent er skibet næppe, og mønterne må antages at høre til lagene herover.

Grav DS er interessant. Den er stratigrafisk set den yngste grav i den tidlige gravplads. Graven var bevaret i det nuværende skibs sydøsthjørne på grund af en stenbrolægning under en senere prædikestol. Det velbevarede skelet fra DS blev i 1977 kulstof 14-dateret til sent 1000-tal. Ældre kulstof 14-dateringer af skeletter betragtes i dag som usikre (Heinemeier 2004). Netop for Aggersborgmaterialet blev der i en pionerindsats arbejdet med at tage højde for indholdet af C13 (Græbe & Roesdahl 1977: 18f; Græbe 1986: 178), og dateringerne blev kritisk revurderet i 2011 (Roesdahl 2014, note 228). Men nederst i fyldlaget til denne grav, eller måske til en umiddelbart underliggende grav blev der imidlertid fundet en mønt fra første fjerdedel af 1200-tallet (møntliste nr. 5). På den baggrund bør grav DS omdateres til tidligt 1200-tal. Møntdateringen er således i modstrid med kulstof 14-dateringen. En enkelt mønt kan måske være flyttet af dyreaktivitet eller lignende, men som vi skal se nedenfor passer en sen datering godt med mønternes udsagn om dateringen af de senere faser.

Spørgsmålet er så, om grav DS lå udendørs eller indendørs – med andre ord, om graven er anlagt inde i træskibet, eller om der ved anlæggelsen stadig var kirkegård. Her kan en usædvanlig observation være af betydning. Det er et lille pindehul mellem benene på skelettet, der går gennem hele gravfyldet og ned til 5 cm under graven. Det samme blev set i flere af de andre tidlige grave. Det blev af udgraverne tolket som et spor efter, at begravelsen havde måttet foretages uden præst, således som det kunne ske i Norge, Island og Grønland. Når der så på et senere tidspunkt kom en præst tilstede, kunne man trække stolpen op, og præsten kunne hælde vievand i hullet (Græbe 1986, note 8 med henvisning til Magnusson 1971). Der er desværre ingen sammenlignelige fund fra andre udgravninger i Danmark. Udgraverne antog, at dette skete på kirkegården. Også ved nytolkningen i 2015 blev denne antagelse anset for mest sandsynlig.

Hvis hypotesen er korrekt, indebærer det, at træskibet ikke kan være bygget tidligere end starten af 1200-tallet, og det nuværende kor må i mindst et halvt århundrede have fungeret som en hel kirkebygning. Den nuværen-

de præstedør i koret kan have fungeret som indgang, og den formodede apsis (se ovenfor) har fuldstændt bygningen. Lignende tilfælde er påvist i en række andre kirker, blandt andre Jelling (*Danmarks Kirker* XVII, hæfte 26–27: 3036f), Døllefsælde (*Danmarks Kirker* VIII, hæfte 2: 1043), Sønder Asmindrup (*Danmarks Kirker* IV, hæfte 1: 180) og Ravnkilde (Als Hansen 1990). Tanken om at koret oprindeligt var en selvstændig kirkebygning var heller ikke fremmed for den ældre tolkning af bygningshistorien (Græbe 1986: 178).

Fire mønter kan knyttes til træskibet (fase E-skib), og vi vil her se på dateringen af dem i lyset af nyeste numismatiske forskning. To af dem er fra fyldet af et stolpehul (lag EC), som udgraverne forsigtigt sætter i forbindelse med træskibet. Det er penninge dateret til cirka 1234–1241 og 1280'erne (mønt 6 og 7). De to andre er fra væggrøften AW. Den ene er et soldefund. Det er en penning fra 1290'erne (mønt 8). Den anden blev fundet midt i grøften i niveau +83, og dateres med en vis usikkerhed til cirka 1200–1230 (mønt 9). Udgraverne fremhæver, at det er svært at bedømme, om genstande fundne i disse lag er kommet i jorden i forbindelse med opførelsen (fase E-skib) eller nedrivningen af træskibet (fase D). Det vil være logisk at sætte mønt 9 og måske mønt 6 i forbindelse med bygningen og mønt 7–8 i forbindelse med nedrivningen, som altså må have fundet sted tidligst i 1200-tallets sidste årti. Som vi vil vende tilbage til nedenfor var der ikke bevaret gulvlag fra trækirken. Men i nytolkningen anses jorden og fundene for at være bevaret som underlag for stenskabets gulv.

En del mønter knytter sig til opførelsen af det nuværende stenskab (fase D). Også her kan nyeste numismatiske dateringer kaste lys på bygningshistorien.

- Mellem nivelleringslag BD/R fra det opgivne fundament dateret cirka 1100 (fase F) og stenskabets byggelag AL (fase D) (lagenes navne var ikke angivet i fundlisten, men ud fra beskrivelsen var det klart, hvilke lag det drejer sig om) blev der fundet to penninge, dateret 1290'erne og 1320'erne (mønt 10–11).
- Fra et udefineret byggelag i skabets SØ hjørne stammer to mønter, dateret 1234–1241 og 1320'erne (mønt 12–13).
- Mønt 14–17, dateret 1290'erne, første årti af 1300-tallet og 1320'erne stammer fra jord under stenskabets gulvlag Æ (fase C-skib).
- Grøft DN kan henhøre til træskabets brug eller nedrivning (fase D–E) eller til byggeriet af stenskab (fase D). Herfra stammer en mønt fra 1310'erne (mønt 18), men der er risiko for en forstyrrelse af laget fra et moderne varmeanlæg.

Nogle mønter kan være forstyrrelser fra nyere lag. Men helt sikkert er det, at mønt 10 fra 1290'erne er fundet under byggelaget AL (fase D). Set sammen med mønterne fra træskabets nedrivning fremlagt ovenfor, bør stenskabets opførelse dateres til starten af 1300-tallet. Denne

konklusion bygger på mange mønter fra flere forskellige uafhængige kontekster og må på det grundlag anses for at være rimeligt sikker. Den indebærer, at træskibet har stået i omkring 100 år.

Stenskabets jordgulv har givet ikke færre end 50 mønter. 34 er fra perioden 1290–1500. De kan uden videre tolkes som tab i den periode, hvor gulvet var i brug. Imidlertid var ikke færre end 16 mønter fra perioden 1200–1270:

- Gulvlag Æ, mønt 19–30.
- Sandsynligvis gulvlag Æ, mønt 31.
- Lag CH, sandsynligvis en forstyrret del af gulv Æ, mønt 31–34.

Disse mønter er således ældre end den foreslåede datering af gulvet. Dette kan synes problematisk, da den numismatiske forskning har påvist, at mønter i denne periode kun var gyldige i kort tid, og derfor hurtigt gik ud af brug (Grinder-Hansen 1997). De var forlængst forsvundet fra omløbet omkring år 1300. Dermed er de i modstrid med en datering af opførelsen til stenskabets tidlige 1300-tal. Det var faktisk netop disse mønter, der var grundlaget for, at udgraverne daterede stenskabets fra 1200-tallet (Græbe & Roesdahl 1977: 19). Dog er en stor del af dem soldefund, og man kan derfor ikke sige, om de lå nederst i gulvlaget eller ej. En del af forklaringen på modsigelsen kunne måske være, at stratigrafien var kompliceret p.g.a. de mange yngre forstyrrelser. Men der skelnes faktisk i rapportens lagbeskrivelser klart mellem de underliggende udjævningslag, byggelag og selve gulvlagene med kikseagtig struktur. Derfor må forklaringen være, at de ældre mønter i gulvet er redeponeret i forbindelse med dannelsen af stenskabets gulvlag. Det er en skræmmende erkendelse for en kirkearkæolog, men langt mere sandsynligt end at der er "for unge" mønter i byggelagene.

Konklusion

Opsummerende kan man sige, at vores nytolkning er ikke uden problemer, men den bygger på mønternes stratigrafiske placering. Et svagt punkt er, at kulstof 14-dateringerne af skeletter fra gravene i skibets sydøsthjørne, bl.a. grav DS er "for gamle" i forhold til mønt 5. Men for at afvise møntens daterende værdi må man tro, at den er havnet der ved en forstyrrelse, som ikke forekommer sandsynlig p.g.a. dens placering i bunden af graven. Et andet svagt punkt er at tolkningen af træskabets alder til 1200-tallet forudsætter, at stokkene i de tidlige grave er tegn på udenørs begravelse, hvilket kun er en formodning. Og et tredje svagt punkt er, at stenskabets gulv indeholder en del mønter, som er for gamle til at have været anvendt i skabets brugstid. Man er tvunget til at formode, at de er blevet redeponerede i gulvet længe efter deres omløbstid. Nytolkningens sene datering af træskabets nedrivning og af stenskabets opførelse til starten af 1300-tallet (fase D) hviler derimod på et solidt grundlag af adskillige møntfund i forskellige kontekster. Det er svært at afskrive dem alle som forstyrrelser.

Møntliste

Nota Bene: Alle mønter med MB-nummer er omdaterede og møntstedstilskrævet efter Grinder-Hansen 2000.

MB = Mansfeld-Büllner 1887.

J = nummer i møntlisten i Jensen 2014.

- (J3). Penning, Jylland, første halvdel af 1100-tallet, type Poulsen 2016, JY14.
- (J1). Penning, Jylland, 1146–1152, type Poulsen 2022, JY16.
- 3–4 (J134–135). Penning, Nørrejylland, 1330'erne, type MB 576 var med ørnens hoved til højre.
- (J19). Penning, Nørrejylland, første fjerdedel af 1200-tallet, type Poulsen 2022, JY61.
- (J15). Penning, Ribe, cirka 1234–1241, type Poulsen 2022 JY109.5, cirkulation indtil 1250'erne, se Grinder-Hansen 1997.
- (J51). Penning, 1280'erne, Nørrejylland, type MB 204–205.
- (J55). Penning, Ribe, 1290'erne, type MB 257.
- (J290). Brakteat, fragment, sandsynligvis fra Hildesheim, cirka 1200–1230, type jfr. Mehl 1995, nr. 101–102.
- (J108). Penning, Slesvig, 1290'erne, type MB 463.
- (J158). Penning, Ribe, 1320'erne, type MB 592.
- (J17). Penning, Ribe, 1234–1241, type Poulsen 2022 JY109.5, cirkulation indtil 1250'erne, se Grinder-Hansen 1997.
- (J153). Penning, Ribe, 1320'erne, type MB 590.
- (J65). Penning, Roskilde, 1320'erne, type MB 350.
- 15–16 (J112–113). Penning, Slesvig, 1290'erne, type MB 463.
- (J175). Penning, Ribe, cirka 1300–1309, type MB 635.
- (J122). Penning, Nørrejylland, cirka 1310–1319, type MB 519.
- (J9). Penning, Roskilde, 1234–1241, type Poulsen 2022 SJ45.
- (J16). Penning, Ribe, 1234–1241, type Poulsen 2022 JY109.5, cirkulation indtil 1250'erne, se Grinder-Hansen 1997.
- (J21). Penning, Nørrejylland, cirka 1225–1230, type Poulsen 2022 JY94.
- (J22). Penning, Nørrejylland, cirka 1225–1230, type Poulsen 2022 JY95.
- (J25). Penning, Nørrejylland, cirka 1225–1230, type Poulsen 2022 JY92.
- (J27). Penning, Ribe eller Nørrejylland, cirka 1230–1234, type Poulsen 2022 JY 106.3.
- (J31). Penning, Nørrejylland, cirka 1200–1230, ubestemt type.
- (J34). Penning, Nørrejylland, 1252–1259, type MB 91.
- 27–28 (J35–36). Penning, Ribe, 1252–1259, type MB 93.
- (J43). Penning, Nørrejylland, 1260'erne, type MB 163.
- (J272). Norge, brakteat, kvartpenning, 1227–1263, type Skaare 1995, nr. 189.
- (J33). Penning, Lund, 1252–1259, type MB 71.
- (J8). Penning, Roskilde, 1234–1241, type Poulsen 2022 SJ45.
- (J23). Penning, Nørrejylland, cirka 1225–1230, type Poulsen 2022 JY95.
- (J24). Penning, Nørrejylland, cirka 1225–1230, type Poulsen 2022 JY87.

Referencer

- Als Hansen, B. 1990. På sporet af en forsvunden frådstenskirke i Himmerland. Nogle iagttagelser ved Ravnkilde Kirkes udvendige istandsættelse. *Hikuin* 17, 27–32.
- Bertelsen, T. & Madsen, P.K. 2023. Early medieval churches. A choice of materials. I: Pedersen, A. & Madsen, P.K. (red.) *Jelling – The Romanesque Stone Church*. Publications of the National Museum. Studies in Archaeology & History Vol 20:5 Jelling Series. Odense, 255–269.
- Grinder-Hansen, K. 1997. Møntfornyelse (*Renovatio monetæ*) i Danmark fra år 1200 til Christopher II's død i 1332. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 130–136.
- 2000. *Kongemagtens krise*. København.
- Græbe, H. 1986. Kirken. I: Nørgaard, F., Roesdahl, E. & Skovmand, R. (red.) *Aggersborg gennem 1000 år. Fra vikingeborg til slægtsgård*. Herning, 167–181.
- Græbe, H. & Roesdahl, E. 1977. Kirken ved Aggersborg. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 14–26.
- Gullbekk, S.H., Kilger, C., Kristensen S. & Roland, H. (red.) 2021. *Coins in Churches. Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*. London/New York.
- Heinemeier, J. 2004. Appendix til Tom Christensen og Niels Lynnerup, Kirkegården i Kongemarken. I: *Kristendommen i Danmark før 1050*. Roskilde, 151–152.
- Jensen, J.S. 1996. Møntfornyelse (*Renovatio monetæ*) i Danmark indtil år 1200. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 130–136.
- 2014. Mønterne fra Aggersborg Kirkes gulv. I: Roesdahl, E., Sindbæk, S.M. & Pedersen, A. *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og Borgen*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter. Højbjerg, 47–53.
- Madsen, P.K. 2023. *Guds huse på landet*. Aarhus.
- Magnusson, T. 1971. Stauersætning. *Arbók hins islenszka fornleifafélags*, 108–112.
- Mansfeld-Büllner, H.V. 1887. *Afbildninger af samtlige hidtil kjendte Danske Mønter fra Tidsrummet 1241–1377*. København.
- Mehl, M. 1995. *Die Münzen des Bistums Hildesheim I*. Hildesheim.
- Poulsen, T.G. 2016. De danske udmøntninger under Svend Estridsens sønner. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2015, 117–221.
- Poulsen, T.G. 2022. Mønter og Magt. Danmarks monetarisering 1074–1241. Katalog for perioden 1134–1241. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2020, 5–143.
- Rensbro, H. & Moesgaard, J.C. 2021. The archaeological landscape under church floors. Coins and contexts in Aggerborg church, Jutland, Denmark. I: Gullbekk, S.H., Kilger, C., Kristensen, S. & Roland, H. (red.) 2021. *Coins in Churches. Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*. London/New York, 237–268.
- Rensbro, H. 2021. The Archaeology of Church Floors. I: Gullbekk, S.H., Kilger, C., Kristensen, S. & Roland, H. (red.) 2021. *Coins in Churches. Archaeology, Money and Religious Devotion in Medieval Northern Europe*. London/New York, 59–64.
- Roesdahl, E. 1977. *Udgravningsrapport. Aggersborg Kirke 1976* (unpublished).
- Roesdahl, E. 2014. Aggersborg gennem historien. I: Roesdahl, E., Sindbæk, S.M. & Pedersen, A. *Aggersborg i vikingetiden. Bebyggelsen og Borgen*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter. Højbjerg, 47–53.
- Skaare, K. 1995. *Norges Mynthistorie*. Oslo.

Harald Blåtand og Roskilde

ELSE ROESDAHL

Harald Bluetooth and Roskilde

Adam of Bremen's information (c. 1075) that king Harald Bluetooth was buried in Roskilde in the church dedicated to the Holy Trinity, which he himself had built, was dismissed by historian Niels Lund in 1998. This is accepted by many, with implications for the understanding of the town's and the Cathedral's history. This article questions Lund's extremely critical view on Adam and discusses the lack of

archaeological remains of Harald's church and bones on the background of archaeological investigations in the town and the present Cathedral. It is argued that if Harald built a church here, it would have been at the royal manor, south-west of the Cathedral, and that there could be many reasons why Harald's bones are (probably) not preserved.

Indledning

I mindst 950 år har man 'vidst', at Harald Blåtand (død ca. 987) var begravet i Trefoldighedskirken i Roskilde, som han selv havde bygget (f.eks. Birkebæk 1992). Det beretter Adam af Bremen nemlig i sit store værk fra ca. 1075 om ærkebispesædet Hamburg-Bremens historie, *Historia Hammaburgensis Ecclesiae* (Adam af Bremens *Kronike*; herefter benævnt Adam). Adam omtaler mange forhold i Danmark og det øvrige Norden, fordi området var eller blev en del af dette ærkebispedømme, og han fortæller flere steder, at oplysninger er blevet ham fortalt af kong Svend [Estridsen] (bl.a. Adam, Bog III: 54).

Adams historie om Harald Blåtands begravelse blev imidlertid kategorisk afvist af historikeren Niels Lund i 1998 (Lund 1998), hvilket siden er bredt accepteret. Men i sin bog om Roskilde Domkirke forsvare Ulla Kjær Adams oplysning og giver et mere nuanceret syn på flere forhold (Kjær 2013: 20ff, 96ff), og det skal udbygges her. Hvis Adams oplysninger står til troende, så oplyser de også om byen Roskildes alder og om Domkirkens første forgænger.

Haralds grav, Roskildes alder, og Domkirkens første forgænger

Om man tror på Adams historie eller ej må stort set bero på kildekritik, erkendelsen af Roskildes topografi og udbredelsen af arkæologiske undersøgelser her, samt af datering af fundene derfra og viden om dansk kirkearkæologi.

Bag Niels Lunds afvisning lå en stærkt kritisk vurdering af mange af Adams oplysninger (se også Lund 2018) og bag tilslutningen til hans synspunkt desuden, at mens der på de fire østligste piller i den nuværende domkirkes kor er billeder af kirkens velgørere samt nicher med skeletter i de tre, så rummer den fjerde pille, der bærer Harald Blåtands billede, hverken en tilsvarende niche eller knogler. Dertil kommer, at der ved udgravninger i Domkirken 1891–1892

ikke er identificeret spor af en trækirke – Haralds kirke vil i givet fald have været af træ. Og der er få arkæologiske spor fra hans tid i byen.

Skriftlige oplysninger

Hvad angår Roskilde og Harald Blåtand beretter Adam, at kong Harald havde lidt nederlag i sønnen Svend Tveskægs oprør og flygtede såret til den slaviske by Jumne (Wolin) på Østersøens sydkyst, hvor han blev godt modtaget og døde få dage senere. Adam fortæller videre "Hans lig blev af hæren transporteret til hans hjemstavn, hvor det blev begravet i Roscald by i den kirke, som han selv havde ladet opføre til ære for den hellige Treenighed". I forlængelse deraf skriver han, at han spurgte Haralds sønnedattersøn, "danernes nuværende kong Sven" [Svend Estridsen] om Haralds endeligt, og at denne svarede undvigende, fordi hans egen morfar [Svend Tveskæg] var ansvarlig derfor (Adam, Bog II: 27f).

Encomium Emmae Reginae, som er skrevet i Flandern 1040–1042, et halvt århundrede efter Haralds død, fortæller om hans død, men ikke, hvor han er begravet (*Encomium Emmae* I:1). Derimod beretter *Roskildekroniken* fra ca. 1138, som må være skrevet af en gejstlig ved Domkirken, at Harald "var den første, der byggede en kirke på Sjælland". Den bekræfter også Adams oplysning om hans endeligt og gravsted. Her står, at Harald flygtede til Venden og døde der, og at "hans legeme blev bragt tilbage til fædrelandet af hans mænd og begravet i staden Roskilde"; en kirke nævnes ikke (*Roskildekroniken*: 13f, 39ff). Saxo omtaler i sit værk fra omkring år 1200 både Haralds død i Venden, og at liget føres til Roskilde og begraves i den kirke, han havde grundlagt kort forinden (Saxo, Bog X: 8, 4). Bl.a. Niels Lund (1998) påpeger, at Haralds tilknytning til Roskilde i de to sidste værker sikkert er baseret på Adam af Bremen, og det er også foreslået, at oplysninger om Svend Tveskægs begravelse, se

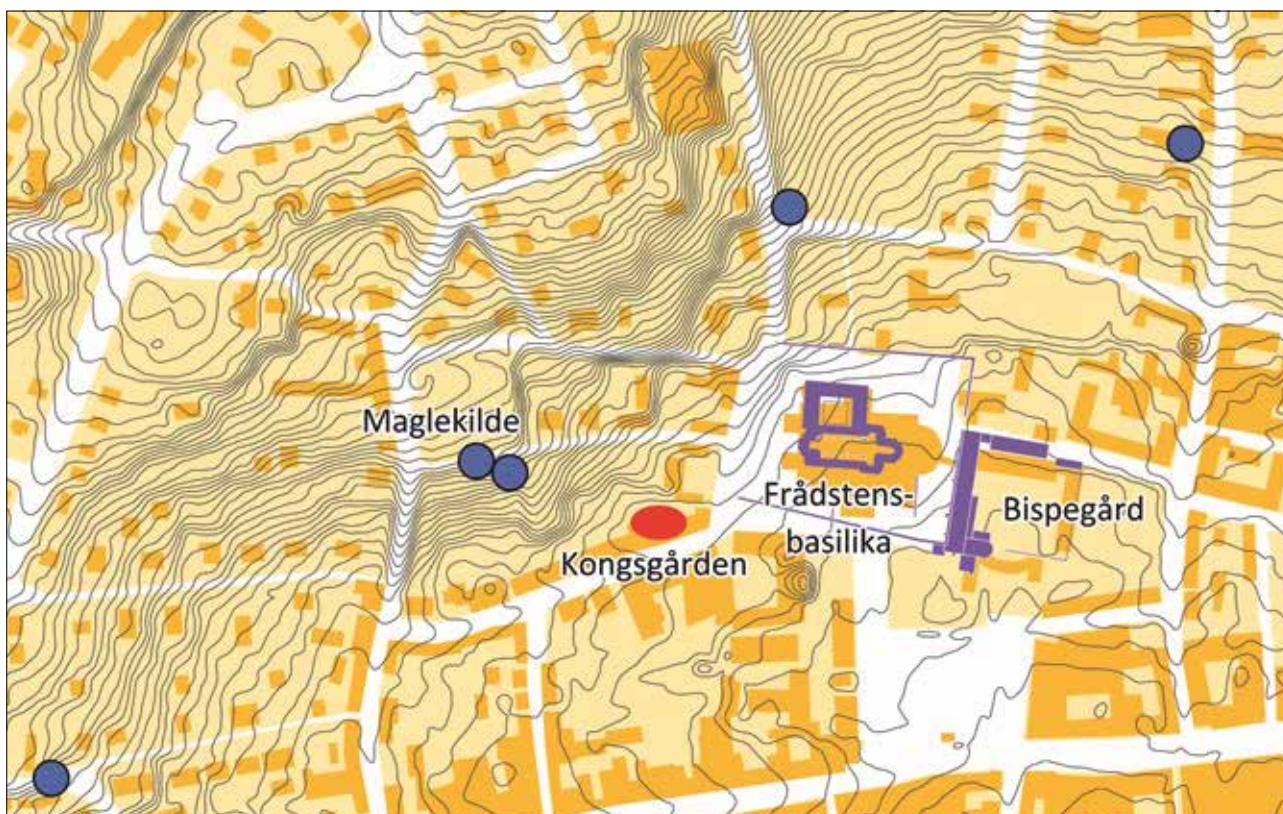

Fig. 1. Plan af det centrale Roskilde med forgængeren for den nuværende domkirke, Svend Nordmands frådstenskirke, samt bispegården og den eneste udgravning i det gamle kongsgårdsområde (rød). Ækvdistancer 0,5 m. Kildevæld er angivet med blå. Moderne gadeforløb er hvide. Efter Ulriksen et al. 2014 fig. 16. Let beskåret.

nedenfor, kan være overført til Haralds (f.eks. *Danmarks Kirker. Roskilde Domkirke* 1951: 1268).

Adam af Bremens værk og dets kildeværdi i forhold til diverse emner er selvsagt diskuteret mange gange. Der er åbenlyse overordnede tendenser, men fordi en række oplysninger om Norden og især Danmark ifølge Adam kommer fra Svend Estridsen, er de normalt accepteret (referencer i Lund 2018). Lund forholder sig dog særdeles kritisk til mange informationer og forkaster mange flere end dem om Harald Blåtands gravsted. Blandt andet mener han, at Adams jævnlige henvisninger til specifikke mundtlige kilder tit er utroværdige, og at personers hukommelse (her kong Svends), nok ikke rakte langt tilbage, end ikke vedrørende familieforhold og hvor forfædre var begravet. Herimod kan bl.a. indvendes, at der var mindre end 100 år mellem Haralds død og Svend Estridsens tid – og Adams værk. Svends mor Estrid, der var barnebarn af Harald Blåtand, blev desuden gammel og må have vidst besked om meget. Ulla Kjær undres også over, hvorfor Adam skulle opfinde en historie om Haralds gravsted (Lund 1998, 2016, 2018; jf. Kjær 2013: 20f).

En teori om, at Harald er begravet i Venden mangler al dokumentation og følges af få (Rosborn 2021; jf. bl.a. Wienberg 2022). I øvrigt kan bemærkes, at gravstedet for adskillige lidt yngre danske konger er ukendt eller usikkert (*Danske Kongegrave I* 2014: passim).

Det gælder bl.a. Svend Tveskæg, der døde i England i 1014. Ifølge Thietmar af Merseburg (død 1018) blev han først begravet dér, men for at sikre liget blev det snart

efter bragt hjem til Danmark og begravet af hans sønner; stedet oplyses ikke. *Encomium Emmae Reginae* bekræfter, at Svend blev ført tilbage til Danmark og fortæller desuden, at han blev begravet “i det kloster, som samme konge havde ladet opføre til den hellige Trefoldigheds ære, i det gravsted, han havde indrettet til sig selv”. Men om det f.eks. var i Roskilde eller måske i Lund, er uvist (Thietmar Bog 7: 26ff; *Encomium Emmae* II: 3; *Danmarks Kirker. Roskilde Domkirke* 1951: 1267f; *Danske Kongegrave I* 2014: 97ff; Cinthio 2004; Gardelin 2015: 59ff).

Arkæologiske fund, Roskildes alder og kongsgården

Der har altid været interesse for Roskildes alder og topografi, og arkæologien blev tidligt inddraget til belysning heraf (bl.a. Nielsen & Schiørring 1982; Birkebæk 1992; Ulriksen et al. 2014; Krongaard Kristensen & Poulsen 2016: 52ff, 63f).

En redegørelse for byens topografi og historie i tilknytning til de mange kildevæld og de mange arkæologiske undersøgelser og fund blev publiceret 2014, ledsaget af bl.a. udbredelseskort med højdekurver (Ulriksen et al. 2014). Konklusionen var, at kun en håndfuld genstande (metalsmykker) med sikkerhed var fra Harald Blåtands tid eller før, og at Roskilde tidligst kan være fra årtierne omkring år 1000. Men der er blot foretaget én lille udgravning i området sydvest for den nuværende Domkirke, hvor Roskildes kongsgård lå indtil 1400-årene, og som i dag

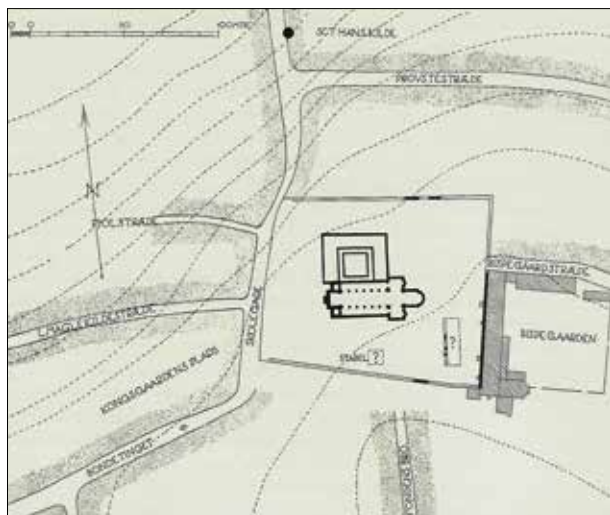

Fig. 2. Plan med terræn og gadenet omkring Roskilde Domkirke, med bispegården, kongsgårdens område og rekonstrueret plan af Svend Nordmands frådstenskirke. Efter *Danmarks Kirker. Roskilde Domkirke* 1951 fig. 3. Let beskåret.

giver plads til Katedralskolen (fig. 1–2). Kongsgården lå dermed vidt synlig ved randen af et moræneplateau og nær byens største kildevæld, Maglekilde – på “det terrænmæssigt mest markante sted i området” (Petersen 1889; jf. Ulriksen *et al.* 2014: 162, 169ff; Krøngaard Kristensen & Poulsen 2016: 53ff).

Dette betyder, at Harald Blåtands kirke og grav – såfremt han byggede kirke i Roskilde og er begravet her – næppe lå under den nuværende domkirke. Ligesom i samtidens Europa var kirken formentlig en del af kongsgården. ‘Savnet’ af Haralds kirke under den nuværende domkirke skyldes, at man tidligere ‘vidste’, at når en kirke først var opført, så lå stedet fast, og at alle Domkirkens forgængere altså burde findes under denne. Man opererede ikke med, at kirker somme tider flyttede, hvilket i dag står klart efter mange udgravninger, bl.a. i Lund og København (f.eks. Gardelin 2015: 58ff; Dahlström *et al.* 2018; Roesdahl 2023: 330ff; jf. Kjær 2013: 21).

I øvrigt giver det mening, hvis Roskildes begyndelse lå i Harald Blåtands sene tid eller meget kort efter, ligesom Lunds og Viborgs. Formentlig skete der omkring år 1000 en reorganisering og flytning af flere centrale kongsgårde og hedenske kultcentre, i tæt samarbejde mellem kongemagten og den nye Kirke (Krøngaard Kristensen & Poulsen 2016: 52ff; Søvsø 2020: 243ff; Roesdahl 2023: 255ff).

Fra senest omkring 1020 er der ingen tvivl om, at Roskilde havde en særlig betydning og var tæt knyttet til kongen. Knud den Store lod slå mønter her, og en engelsk kilde nævner i 1022 en bisp Gerbrand af Roskilde. Han må have haft en bispekirke, men spor af denne kendes heller ikke; den lå vel i kongsgården lige som Haralds eventuelle kirke og var måske dennes efterfølger.

Senere i århundredet omtales byen mange gange, også som kongesæde, og Svend Estridsen er begravet her (*Danske Kongegrave I* 2014: 166ff). I relation til kirker kan noteres, at ifølge *Roskildekroniken* lod Knud den Store sin søster Estrids mand, Ulf Jarl, dræbe “i Roskilde kirke, da han

gik til fromesse. Hans hustru Estrid gav ham en ærefuld begravelse, og i stedet for trækirken byggede hun en kirke af sten, som hun berigede på mange måder” (*Roskildekroniken*: 17f).

Estrid og Ulf var Svend Estridsens forældre, og det er den ældst nævnte stenkirke i Danmark. Den må have været af frådsten, og det er tit antaget, at den afløste Haralds trækirke og var en af den nuværende domkirkes forgængere. Men Estrids kirke er ikke sikkert påvist under denne (*Danmarks Kirker. Roskilde Domkirke* 1951: 1269f, 1284f), og det er nu foreslået, at den er identisk med den arkæologisk undersøgte St. Jørgensbjerg Kirke (oprindelig St. Clemens) i byen. Den er af frådsten og dateres til ca. 1030 ud fra en møntskat i fundamentet (Kjær 2013: 23; Bertelsen 2016: 113ff; om udgravningen se Olsen 1960). Eller lå Estrids stenkirke alligevel under Domkirken? Eller ved kongsgården?

Domkirken, pilleggravene og Harald Blåtand

Roskildes nuværende domkirke er af tegl og blev ifølge nyere undersøgelser påbegyndt i 1200-årenes første årtier (Bertelsen 2021: 44 med note 24). Den efterfulgte den store frådstenskirke, som skal være påbegyndt af bisp Vilhelm og blev færdiggjort af bisp Svend Nordmand (død 1088), der også byggede tre andre stenkirker på Sjælland. Svend Nordmands domkirke var indviet til Den Hellige Treenighed, ligesom Haralds kirke ifølge Adam af Bremen. Siden blev helgenen St. Lucius føjet til.

Udgravningerne i Domkirken 1891–1892 afslørede som nævnt ingen spor af trækirke og kun usikre spor af Estrids stenkirke. Til gengæld var der omfattende spor af Svend Nordmands kirke (fig. 2), som formentlig var lidt over 50 m lang og vel den største i Danmark på den tid (*Danmarks Kirker. Roskilde Domkirke* 1951: 1283ff; Andersen 1992: 126ff; Bertelsen 2016: 122ff). Det kan naturligvis tænkes, at stolpehuller fra Haralds kirke ikke blev erkendt, fordi man ikke var fortrolig med udgravning af sådant på den tid, eller de lå uden for de undersøgte områder.

I alt fald blev Svend Nordmands domkirke lagt lidt fra kongsgården. Der var næppe heller plads til så stor en bygning. En kirkeflytning medførte formentlig, at prominente grave som Haralds – hvis han er begravet i Roskilde – blev overført til Svends domkirke og siden vel til den nuværende. Og da træbygninger som Haralds eventuelle kirke har begrænset levetid, må allerede den i givet fald være om- og nybygget og graven dermed vel flyttet. Gennem tiden kan alt dette have givet problemer med identifikationen – små blyplader med den dodes navn lagt i grave kom først i brug i Danmark langt op i 1100-årene (Carelli 2001: 314ff).

Knoglerne af flere af Domkirkens store velgørere gennem dens første århundreder ligger i dag i nicher i tre af de fire piller i den nuværende kirkes højkor. Nicherne findes i forskellig højde over gulvet og er sekundært udhugget i pillerne, måske da koret stod færdigt. De er dækket med fine

Fig. 3. Kalkmaleri af Harald Blåtand på den nordvestre pille i Roskilde Domkirkes højkor. Øverst ses Salome med Johannes Døberens afhuggede hoved. Billedet af Harald er omtrent legemsstort og ligesom malerierne på højkorets tre andre piller forsynet med en kort latinsk tekst til identifikation. Oversat til dansk står her: "Harald, Danmarks, Englands og Norges konge, denne kirkes første grundlægger". Kalkmalerierne er udført i 1500-årene og nymalet af Jacob Kornerup i 1870'erne. I de tre piller, men ikke i Haralds, findes i dag en lille niche med knogler, dækket af en fin stenplade. Nederst i Haralds pille skal der tidligere have været et skab. Foto: Thomas Bertelsen 2024.

plader af travertin, og i 1500-årene fik alle fire piller store, kalkmalede billeder og indskrifter til identifikation. Her ses Harald Blåtand (fig. 3), Svend Estridsen, en Margrete/Estrid og bisp Vilhelm. Haralds pille mangler imidlertid en tilsvarende nichegrav og knogler. Men nederst var der tidligere et skab, hvis niche siden er udmuret (Behrmann 1832: 78ff; Friis 1852: 72ff; *Danmarks Kirker. Roskilde Domkirke* 1951: 1763f; jf. Kjær 2013: 98).

Den første dokumenterede åbning af pillegravene (ikke Vilhelms) var i 1828, men de kan selvsagt være åbnet før. I 1911 blev alle grundigt undersøgt; der blev fortaget anatomiske undersøgelser af skeletterne og kranierne blev afstøbt. Der var to skeletter i Vilhelms pille; de blev i publikationen (Hansen 1914) identificeret efter den tids kriterier som dels bisp Vilhelm og dels bisp Asser (død 1157), hvis lig ifølge vidtløftige historier hos Saxo skulle være lagt i Vilhelms grav. Sidste åbning fandt sted i 2003. Det var af Margrete/Estrids og Svend Estridsens nicher. DNA-undersøgelser viste, at de ikke var beslægtede, og kvindens tænder var fra en kun 35–40årig person, så hun kunne ikke være Svends mor, som mange havde troet. Hun var højst sandsynligt Harald Hens dronning (Kruse 2004; *Danske Kongegrave I* 2014: 182ff).

Harald Blåtand fik altså en pille i Domkirkens kor. Man har tydeligvis villet ære ham på det fornemme sted blandt andre prominente velgørere. Men hvorfor mangler hans knogler, og hvad blev den tidligere niche i pillen oprindeligt brugt til? Var Haralds lig aldrig i Roskilde? Eller fik han et kenotaf, fordi knoglerne ikke var bevaret, da pillegravene blev indrettet, eller kunne de ikke identificeres sikkert? Eller blev resterne langt i den lille niche, som i dag knap erkendes i pillen? Ulla Kjær har også peget på, at såfremt Harald Blåtand engang blev æret som næsten-helgen i Roskilde, hvilket flere har foreslået, så kan det have haft konsekvenser for, hvor og hvordan hans knogler blev opbevaret i middelalderen og for deres videre skæbne (*Danmarks Kirker, Roskilde Domkirke* 1951: 1762ff; Kjær 2013: 20, 96ff; *Danske Kongegrave I* 2014: 80ff. Om Haralds mulige helgenstatus, jf. Jensen 2012).

Eller kunne det tænkes, at det ene af de to skeletter i bisp Vilhelms niche er Harald Blåtands – at det på et tidspunkt er lagt derind? Det ville være overordentlig interessant med moderne analyser af de to skeletter i forhold til både Svend Estridsens skelet i Roskilde og til 'Gorms' skelet i Jelling, som i dag er tilbage under Jelling Kirkes gulv. Jørgen Balslev Jørgensen, der i sin tid undersøgte skelettet i Jelling legede med tanken om, at 'Assers' skelet i Roskilde kunne være Haralds (upubliceret; refereret af Piet van Deurs i TV-udsendelsen 'Hvad er det?' i Roskilde, sendt af DR 24.12 1982; jf. Kjær 2013: 99).

Slutning

Det sidste ord er ikke sagt om Harald Blåtands begravelse og kirke i Roskilde. Niels Lunds afvisning af Adam af Bremens oplysninger forekommer ikke overbevisende, og arkæologiske spor af Haralds kirke og oprindelige grav skal formentlig søges i kongsgårdens område sydvest for

den nuværende domkirke. Det samme gælder Domkirkens andre tidlige forgængere. At pillen med Haralds navn i dag er tom, kan skyldes mange forskellige ting. Vi ved så lidt. Fremtidige arkæologiske undersøgelser i kongsgårdssområdet vil utvivlsomt give spændende resultater, heriblandt spor af det ældste Roskilde.

Referencer

- Adam af Bremens *Kronike*. 2000. Oversat og kommenteret af A.A. Lund. Højbjerg.
- Andersen, M. 1992. Rigets hovedby 1080–1300. I: Birkebæk, F.A., Verwohlt, E. & Høj, M. (red.) *Roskilde Bys Historie. Tiden indtil 1536*. Roskilde, 119–232.
- Behrmann, H. 1832. *Grundrids til Roskilde Domkirkes og dens Monumenters og andre Mærkværdigheders Historie og Beskrivelse*. København.
- Bertelsen, T. 2016. Kirker af træ, kirker af sten. Arkitektur og dateringsproblemer på Svend Estridsens tid. I: Sonne, C.A. & Croix, S. (red.) *Svend Estridsen*. København, 109–132.
- 2021. *Ex lateribus coctis. Ringsted Klosterkirke og den tidligste tegl*. Ringsted.
- Birkbæk, F.A. 1992. Fra handelsplads til metropol 950–1080. I: Birkbæk, F.A., Verwohlt, E. & Høj, M. (red.) *Roskilde Bys Historie. Tiden indtil 1536*. Roskilde, 37–118.
- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturelle förändringar i 1100-talets Danmark*. Stockholm.
- Cinthio, M. 2004. Trinitatiskyrkan, gravarna och de första lundaborna. I: Lund, N. (red.) *Kristendommen i Danmark før 1050*. Roskilde, 159–173.
- Dahlström, H., Poulsen, B. & Olsen, J. 2018. From a port for traders to a town of merchants. Exploring the topography, activities and dynamics of early medieval Copenhagen. *Danish Journal of Archaeology* 7:1, 69–116.
- Danmarks Kirker. Københavns Amt III*, bd. 3–4. *Roskilde Domkirke*. 1951. København.
- Danske Kongegrave I*. Kryger, K. (red.). 2014. København.
- Deurs, P. van 1982. 'Hvad er det?' Udsendelse fra Roskilde i DR TV 24 december 1982.
- Encomium Emmae Reginae*. Campbell, A. (red.) (Camden Society, 3rd ser. 72). London 1949 (dansk oversættelse: *Kong Knuds Liv og Gerninger eller Æresskrift for Dronning Emma*, oversat af M. Cl. Gertz. København 1896).
- Friis, S. 1851. *Roskilde Domkirke*. København.
- Gardelin, G. 2015. *Kyrkornas Lund*. Archaeologica Lundensia. Investigationes de antiquitatibus urbis Lundae XII. Lund.
- Hansen, Fr. C.C. 1914. *De ældste Kongegrave og Bispegrave i Roskilde Domkirke. Anthropologisk-Historiske Undersøgelser*. København.
- Jensen, J.S. 2012. Zur Heiligenverehrung des dänischen Königs Harald Blauzahn in Münster – oder: Wie ich in Münster auf König Harald Blauzahn traf. I: Detlefs, G., Pol, A. & Wittenbrink, S. (red.) *Nummi Docent! Münzen – Schätze – Funde. Festschrift für Peter Illisch zum 65. Geburtstag*. Osnabrück, 93–96.
- Kjær, U. 2013. *Roskilde Domkirke. Kunst og Historie*. København.
- Krongaard Kristensen, H. & Poulsen, B. 2016. *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus.
- Kruse, A. 2004. Pillegravens gåde, *Skalk* 2004 nr. 4, 9–14.
- Lund, N. 1998. *Harald Blåtands død og hans begravelse i Roskilde?* Roskilde.
- 2016. Svend Estridsens blodskam og skilsmisse. I: Sonne, C.A. & Croix, S. (red.) *Svend Estridsen*. København, 39–55.

- 2018. Adam af Bremen og de mundtlige kilder. *Historisk Tidsskrift* 118 (20. rk. bd. III), 1–20.
- Nielsen, I. & Schiørring, O. 1982. Medieval Roskilde. An Urban-Archaeological Survey. *Journal of Danish Archaeology* 1, 1982, 133–144.
- Olsen, O. 1960. St. Jørgensbjerg kirke. Arkæologiske undersøgelser i murværk og gulv. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1960, 1–71.
- Petersen, H. 1889. Hvor laa Kongsgaarden i Roskilde? Et antikvarisk-topografisk Bidrag til Byens Historie. *Historisk Tidsskrift* 2. Rk. 6. Bd, 319–358.
- Rosborn, S. 2021. *Vikingakungens gulds katt. Om upptäckten av ett unikt manuskript, kung Harald Blåtands grav och placering av fästet Jomsborg*. Malmö (også udgaver på dansk og engelsk).
- Roesdahl, E. 2023. *Fra Vikingetid til Valdemarstid. Danmark 950–1200*. Aarhus.
- Roskildekroniken*. Oversat og kommenteret af M.H. Gelting. 2. udg. 2002. Højbjerg.
- Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum. Danmarkshistorien I–II*. 2005. Latinsk tekst udg. af K. Friis-Jensen. Dansk oversættelse ved P. Zeeberg. København.
- Søvsø, M. 2020. *Ribe 700–1050. From Emporium to Civitas in Southern Scandinavia*. Højbjerg.
- Thietmar von Merseburg. *Chronik*. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt 1970.
- Ulriksen, J., Krause, C. & Jensen, N.H. 2014. Roskilde. En bygrundlæggelse i vanskeligt terræn. *Kuml* 2014, 145–185.
- Wienberg, J. 2022. Anmeldelse af: Sven Rosborn. Vikingakungens gulds katt ... 2021. *Kuml* 2022, 176–181.

Notes on the rock-tombs of Tabai

PAAVO ROOS

Notes on the rock-tombs of Tabai

Tabai is an ancient town in north-eastern Caria in Asia Minor. Among its remnants are a number of rock-cut chamber tombs that, although mentioned several times have not received due interest. This is not the place to publish them either, only to mention some points of interest. These are very different among the eight tombs, half of which has one or more unique points. One has shields in relief on the walls

of the pronaos and a relief on the front of the threshold, one has an inscription in large letters flanking the door and perhaps traces of a detached separate tympanon, one has big half-columns as jambs, and one has had a single column in front. No finds have been made and the dating is difficult as usual in such connections, but the last centuries before B.C. is a probable guess.

Introduction

Tabai is an ancient town in north-eastern Caria in south-western Asia Minor. It continued in modern time as Tavass and was the centre of a province part. Unfortunately its situation was something of a cul-de-sac, so the dignity of province centre was transformed to another town 20 km further north – and the name was trans-

formed too (Robert 1954: 81f). The site of Tabai was instead called Kale, castle. The ancient acropolis became the place for a military post and was still inhabited in the 19th century (Philippson 1915). The modern town is situated below the acropolis where archaeological research has started recently.

Tabai has a number of rock-cut chamber-tombs situated just below the southern side of the summit of the

Fig. 1. The acropolis of Tabai from the south. Photo: Paavo Roos 2005.

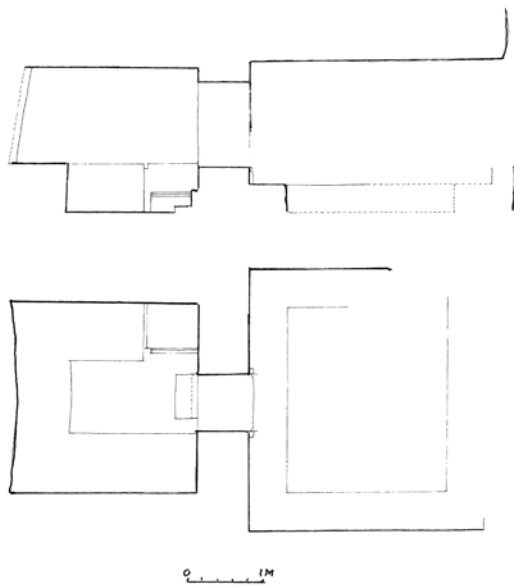

Fig. 2. Tomb 1, plan and section. Drawing: Paavo Roos.

acropolis (Fig. 1). They have been mentioned by several scholars (Kubitschek & Reichel 1893: 103; Robert 1954: 86; Åström 1957: 205) but have never been given any nearer description. This is not the place to give a thorough description of them either; here only a short survey of them will be given with some of their particular details mentioned. The tombs are not very characteristic for Carian chamber-tombs but most of them have some unusual or even unique detail that deserves to be pointed out.

An account of the tombs

The tombs in question are eight in number, five of them in a group with three of them that I list as 1–3 in an upper row from left to right, and two below them on the slope, 4–5. The remaining tombs, 6–8, are slightly further to the right, on the same level as 4–5.

1. Tomb with a rectangular chamber with a flat ceiling, about 2,5 m square and nearly 2 m high. It has a bench around three walls and a votive offering bench in the

Fig. 3. Tomb 1 from the front. Photo: Paavo Roos 2007.

right front corner (Fig. 2). This is on the same level as the bench but divided from it by a groove.

There is a wide pronaos with remains of a front wall (Fig. 3). The central part of it is sunk, leaving parts of a bench around it, which is unusual but not unique for a pronaos. The door leading to the chamber has a relief of a shield with a border on either side. Shields on rock-cut tombs are not quite unique in Caria but occur usually in the tympanon (Roos 1985, pls. 38–41), not on a wall which instead has parallels in other areas.

The high threshold has a relief on its front, which also makes the top of the threshold not quite smooth, due to the fact that the threshold is decorated with a relief which has been discovered only recently (Roos 2018: 17f). Although rather faint, there is no doubt that it represents a lion lying with a bull's head under it (Fig. 4). Whereas the motif is common and not unexpected in tomb connection it is certainly not expected as a threshold relief to be treated on by a visitor of the tomb

There is a tympanon crowned by acroteria which is in itself common in tombs but the faint relief specimen – here with a preserved palmette acroterion preserved and traces of the right lateral one – is located above the door under the pronaos ceiling where there is barely room for it, which seems rather strange.

2. Compared with tomb 1 tomb 2 is very uninteresting. It has a rather irregular pronaos and a very large but slightly irregular chamber. It has no benches, and the only interesting point is a barrel-vaulted niche, 39 cm wide with a rectangular top cut in the rear wall.

Fig. 4. Tomb 1, threshold with lion relief (bottom) and tentative drawing (top). Photo: Paavo Roos 2005, drawing: Paavo Roos.

Fig. 5. Tomb 4. Photo: Paavo Roos 2005.

3. Tomb 3 has also few noteworthy details. It has an irregular pronaos with a gable ceiling and a large chamber without benches. There is a rectangular coffin cut in the floor, only 19 cm deep. An interesting point is the existence of two holes in the pronaos floor against the wall, 8 cm square and 5 cm deep, flanking the door but not at equal distance from it. No doubt they were meant for placing posts of some sort, but their purpose and execution are enigmatic.

4. Large tomb below tomb 3 (Fig. 5) with two chambers and an irregular pronaos, much deeper to the left than to the right (Fig. 6). There is a small niche in the right pronaos wall. There is a triangular-shaped damage above the door, 25 cm high and comprising most of the width above the 60 cm wide opening (Fig. 7). A hole in it indicates that there might have been a separate part fastened in the wall with a tenon that has been removed. There are other examples of

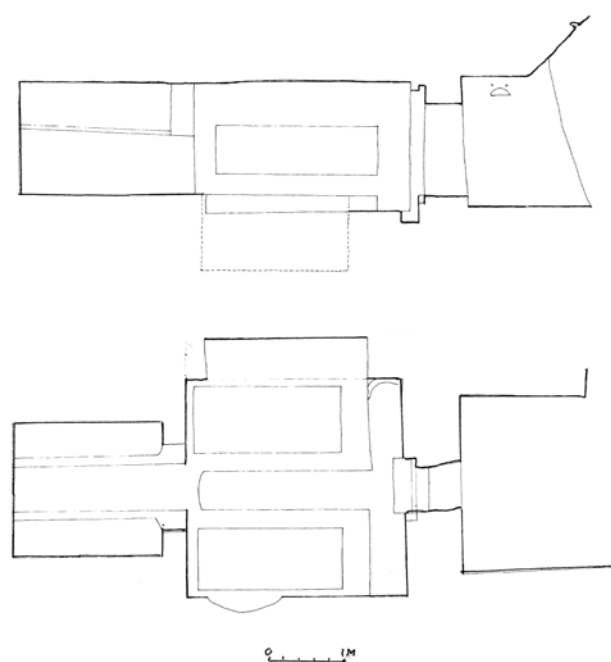

Fig. 6. Tomb 4, plan and section. Drawing: Paavo Roos.

Fig. 7. Tomb 4, top of door opening and part of the letters. Photo: Paavo Roos 2005.

separate parts, original or spare, in tombs, but in this case it might have been a metal part, which would have been unique. Above the pronaos there is a quite distinguishable triangular acroterion in relief against the very sloping rock face, which is also a quite rare feature.

There is a number of letters about 20 cm high cut in the wall at either side of the door; four lines are discernible to the left and three to the right (Fig. 8). Only a few of them can be identified now but could be read a century ago and attributed the tomb to Pereitas, a name not uncommon in the district (Robert 1954: 86f). Inscriptions on rock-tombs are very rare in Caria compared with the neighbouring Lycia including the pronaos wall. The size of the letters is also remarkable.

The door opening has a few complicated cuttings and a bolt hole, something that is not very common. It leads to a regular square chamber with two sarcophagi cut along the side walls. It is remarkable that they are only 21 cm high whereas the cutting in them is an entire metre deep. In the right wall a long and deep niche is cut for a burial. In the rear part of the left wall a similar niche is cut but only half as long and slightly more than half as deep. Along the rear wall there is a ledge between the sarcophagi, level with their tops.

The tomb has two chambers, which is not so uncommon as I once thought. The door to the inner chamber is level with the ledge between the sarcophagi. The inner chamber is much smaller and has two benches along the side walls. They are high but their surface is not level and obviously not finished. Whether they were intended to become flat benches or sarcophagi is uncertain.

Fig. 8. Tomb 4, façade. Drawing: Paavo Roos.

Fig. 9. Tomb 5. Photo: Paavo Roos 2005.

5. Tomb 5 is the most conspicuous of the tombs and the one that has roused most interest among them (Robert 1954: 86, Pl. 12.3). It reminds of a normal temple-façade tomb with columns, antae and tympanon (Fig. 9). The slightly irregular pronaos is partly covered so that some details are unknown. The columns are in fact half-columns which is rather unique. They are located very near the door and act as jambs. They have capitals with some details, like the antae. If they have bases is unknown since the pronaos floor is covered. There is an architrave and a frieze consisting of two fascias above the door. The architrave has evidently had a thick coating of stucco, parts of which are preserved to the right (Fig. 10). Also other parts have traces of a stucco coating like the anta capitals and details in the interior, which means that the tomb may have looked quite differently originally. Above the frieze is a tympanon, formed by the gable ceiling of the pronaos. It is not quite triangular as usual but has low vertical sides at the ends.

The tomb has two large, not quite rectangular chambers, the inner even slightly larger than the outer one, differently from tomb 4. The outer has a bench along three walls. A conspicuous detail is a niche in the inner side of the front wall with the strange detail that the depth decreases upwards down to zero at the top.

Fig. 10. Tomb 5, remnants of stucco above right anta capital. Photo: Paavo Roos 2005.

The door leading to the large inner chamber has the threshold level with the bench of the outer chamber and also with the floor of the inner chamber. The door is rebated both on the inner and the outer side, on the inner with additional cuttings in a way that suggests that there has been at least part of a loose frame. There is also a bolt hole in the jamb. The ceiling is a barrel vault and not horizontal as usual. There is a cornice 11 cm high but only projecting 1 cm around the walls where the vault begins. There is a large and high bench around the walls. The top surface is rather rough and it is not clear how it was intended to be performed. The front right corner has a shelf which is supposed to be a votive offering bench. The feature is not uncommon but normally it is lower than the benches or level with them (Roos 1972: 87); here it is instead higher. It has a badly preserved base and there is a cutting as if the shelf was intended to be detached from the bench. There is a rectangular niche in the left wall, decreasing upwards. A very damaged part in the rear part of the right wall may indicate a similar niche destroyed in hunt for treasures.

6. Tomb 6 more to the east has few tangible details of interest (Fig. 11). Left of the irregular pronaos is a small cist cut in the floor, and in the right inner corner of the pronaos there are remnants of a bench level with the threshold of the door. Benches in the pronaos are unusual but not quite unique. The most interesting detail with the tomb is that it has had one single column, which is very rare but has a few parallels in Caria (Roos 1985: 41, 2006: 45f, 56). Unfortunately only a rectangular, 50 cm wide and 20 cm high abacus and a small part of the column shaft are preserved.

In the large chamber, which has a barrel-vaulted ceiling it is not quite clear what is unfinished and what is damaged. There is a bench along the walls, wider at the back than at the sides and partly of different heights. Possibly there is a votive offering bench at the front right corner, lower than the bench, but the part between them is lost.

Fig. 11. Tomb 6. Photo: Paavo Roos 2007.

7. Tomb 7 has a regular pronaos and a large chamber with a barrel-vaulted ceiling and a large bench along the walls. The only noteworthy detail is the remnants of stucco as well in the pronaos as in the chamber.

8. Tomb 8 has a rather damaged front with remnants of stucco in the pronaos. There is no bench along the walls but a cist can be seen in the floor. Most of the floor is covered and it cannot be told whether there are more cists in it. The ceiling is a high barrel vault with a cornice in the form of a torus list below it around the walls.

Conclusion

To conclude the survey we may notice that in this small group of tombs there are many different uncommon details. On the other hand there are some details common for some of them that do occur so frequently in other places. E.g. many of the tomb have a pronaos, which otherwise is common only for temple-façade tombs and seldom for simpler tombs. In Tabai the only temple-façade tomb, tomb 5, has the façade located inside the pronaos instead of outside it, but of course half-columns would have been difficult to place outside it. Only tomb 6 has the column located outside the pronaos but without façade.

Finally the question of the date of the tombs must be discussed. Are they from the same epoch and if so, which? Or are they from different periods? Such questions concerning rock-cut tombs are often difficult to answer. Finds are seldom made in such tombs with the exception

of the necropolis of Caunus (Roos 1974), and informing inscriptions are also rare; the one in tomb 4 here is an exceptional specimen. The rock-cutting tradition is also of a kind that leads to copying of details without regard of period. The dating of rock-cut tombs is thus in many respects a guesswork.

References

- Kubitschek, W. & Reichel, W. 1893. Bericht über eine im Sommer 1893 ausgeführte Reise in Karien, *Anzeiger / Der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse*, 30, 92–105.
- Philippson, A. 1915. *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, V. Gotha.
- Robert, L. & Robert, J. 1954. *La Carie. Histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques. II. Le plateau de Tabai et ses environs*. Paris.
- Roos, P. 1972. *The rock-tombs of Caunus*. 1. *The architecture*. Göteborg. SIMA 34:1.
- 1974. *The rock-tombs of Caunus*. 2. *The finds*. Göteborg. SIMA 34:2.
- 1985. *Survey of rock-cut chamber-tombs in Caria*. 1. *South-Eastern Caria and the Lyco-Carian borderland*. Göteborg. SIMA 72:1.
- 2006. *Survey of rock-cut chamber-tombs in Caria*, 2. *Central Caria*. Göteborg. SIMA 72:2.
- 2018. Upptäckter och missar i kariska klippgravar. I: Gerding, H., Brännstedt, L. & Forsell, R. (red.) *Frusna ögonblick. Essäer tillägnade Anne-Marie Leander Touati*. Lund, 15–25.
- Åström, P. 1957. I de tusen törnosastädernas land. I: *Jorden Runt* 29, 201–216.

Kämpinge senmedeltida kyrka

Den gotiska labyrinten mellan två kriser

MATS ROSLUND

The late medieval church at Kämpinge The Gothic labyrinth between two crises

The construction date for Kämpinge church on the Falsterbo peninsula was unknown until 1987. In that year, teachers and students from Lund University investigated the building and the cemetery. The church was found to be built around 1400 AD and designed with a nave, chancel and three-sided chancel gable. A side altar at the north transept and a high altar were documented, along with two separate floor levels and foundations for arches. The church was abandoned in 1632 and the parish was added to Räng. The cemetery was walled. The short period of use, just over 200 years, allowed the congregation to bury their dead at a clear distance from each other. Kämpinge church was unusual,

as only 3 percent of the new churches in Skåne were built after 1350. The economic background of the parish and the church can be sought in herring fishing. After Danish royal power had relinquished control of the markets in Falsterbo and Skanör, the Hanseatic towns were able to stimulate fishing in many more places along the Scanian coast. Along with the burghers in the towns who owned properties in the villages, the farmers there may have seized the opportunity to fish to raise capital. Kämpinge kept its parish, priest and church building going from c 1400 until 1632 when drifting sand destroyed the economic conditions.

Inledning

I sin avhandling *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark* (1993) tog sig Jes Wienberg an frågan om vad gotiseringen av det medeltida kyrkorummet innebar. Uppfördes kyrkor i den nya stilen i stor omfattning? Var det så att gotiseringen bara genomfördes genom byggandet av ett fåtal nya Guds hus eller som ett tillägg i redan existerande romanska kyrkor? Med noggrann dokumentation av 2 692 sockenkyrkor från dansk medeltid kunde han övertygande leda hypoteserna i bevis. Istället för att acceptera gotiseringen som baserade på pietetsfullhet och god ekonomi lyfte Jes fram perioden före reformationen som en tid då kyrkans värderingar stod under stark press (Wienberg 1993: 189ff). Han hade god empirisk grund för sin förklaring. Några år före färdigställandet av avhandlingen deltog han i undersökning av Kämpinge kyrka som i hög grad fångar essensen av senmedeltidens stress och kris.

Medeltidens kyrkobyggande är ett viktigt tema för att förstå dynamiken i kristnandeprocessen och kyrkans ekonomi. Sockenbildningen utgjorde den ideologiska och ekonomiska grunden för kyrkans fortlevnad. Kyrkan som materiellt och immateriellt fenomen skapade stabilitet och kontinuitet för samfälligheterna. När denna dualitet bröts slets också sociala band sönder, som när en socken upphörde att existera. Förändringar i sockenstrukturer och rivning av kyrkor ses oftast som en del av reformationen,

men redan under medeltiden var dynamiken påtaglig (Wienberg 1993: 111ff; Kieffer-Olsen 2018: 412ff). Vid kriser lades kyrkor öde, men kunde vid återhämtning återgå till att fylla socknens behov av gemensamma ritualer. Före cirka 1380 övergavs 35 procent av kyrkorna i Lunds stift, permanent eller för en viss tid, vilket ofta innebar att gudstjänsten inte längre upprätthölls (Wienberg 1993: 111). I det bördiga sydvästra Skåne där socknarna var små till ytan lades flera kyrkor öde före 1550 (Wienberg 1993: 112, fig. 61). Kämpinge kyrka på Söderslätt var däremot en av dem som byggdes efter digerdödens betydande demografiska påverkan.

Kämpinge kyrka – den försvunna helgedomen

Kämpinge kyrkas existens är känd sedan länge, men i Ernst Frostins genomgång av helgedomar på Söderslätt saknas information om byggnadens utformning (Frostin 1985). Kyrkans ungefärliga placering framträder både i kartmaterial och i skriftliga källor. Den byggdes på den samfälliga utmarken för Kämpinges, Rängs, Lilla och Stora Hammars byar (fig. 1). Därigenom förhindrade man att odlad mark gick till spillo. På en geometrisk karta från 1699 framgår det dessutom att den låg i byns periferi (fig. 2). Kunskapen om kyrkan, utöver dess placering, var före undersökningen sparsam. Kyrkvårdarna och prästen bekostade år 1590 en klocka som bör ha hängt

Fig. 1. Kämpinge bys placering vid Falsterbohalvöns begynnelse. Kämpinge mosse kan ha erbjudit bete i det magra odlingslandskapet. Skånska Rekognosceringskartan blad IW209. Källa: Topografiska kåren, C14a, Riksarkivet.

Fig. 2. Kyrkans belägenhet i byn enligt geometrisk avmätning 1699 utförd av Anthon Ciöpinge. Källa: Lantmäteristyrelsens arkiv akt L160-8:1.

Fig. 3. Jes Wienberg och Peter Carelli vid kyrkans norra sida år 1987. Framför Jes syns tegelstenar som utgjort trappsteg upp till korets högaltare. Peter Carelli sitter på långhusets nordligaste hörn i övergången till koret. Foto: Mats Roslund 1987, Lunds universitets historiska museum.

i en klockstapel. Vid nedstängningen 1632 överfördes klockan till Rängs kyrka. Ekonomin i socknen bör alltså ha varit relativt god när klockan beställdes.

Detta var utgångsläget när Rängs kyrkofullmäktige beviljade medel till Lunds universitet och Arkeologiska institutionen för en undersökning som skulle förbättra källunderlaget (Roslund 1988). Byggnadens historia före 1632 års stängning var okänd, inte minst tidpunkten för uppförandet och utseende. Med tre begränsade undersökningar under våren, sommaren och tidig höst 1987 erhöles en rikhaltig dokumentation som skulle bidra till helt ny kunskap om den övergivna kyrkan med närmaste omgivning. För undersökningens genomförande svarade Jes Wienberg, Lars Ersgård, Peter Carelli och Mats Roslund i egenskap av lärare och flera studenter (fig. 3).

Byn före kyrkan – tidigmedeltida lämningar

De undre lagren i sökschakten gav god utdelning för diskussioner om byn Kämpinges etablering och utveckling. Namnet med sin ”-inge”-ändelse anger en tillblivelse redan före eller under vikingatiden (Skansjö 1983: 95). Placeringen av gårdarna knappt 800 meter från Öster-

sjöns strand och invid Kämpinge Mosse var visserligen ett utsatt läge men kan ha underlättat för kontakter inom ett utbytessystem. Järnålderns bebyggelse kan ha legat nordväst om byn, eftersom koncentrationen av fosfater på Arrhenius karta från 1930-talet ligger förskjutet ditåt i relation till gårdarna.

På Kämpinge bytomt undersöktes ett 40 centimeter tjockt kulturlager i vilket påträffades en bultlåsnöckel och 87 skärvor äldre svartgods, varav flera var av typen östersjökeramik, vilket visar att bebyggelsen etablerades under 1000- och 1100-talet. Fynd av äldre och yngre rödgods samt äkta stengods visar dessutom kontinuitet i bebyggelsen även under 1200- och 1300-talet. I den sterila bottenivån fanns enstaka grävda rännor och stolphål med rester av bränd lerklining som kan härröra från den äldre bebyggelsen. Kämpinge var alltså etablerat redan under järnåldern med en tydlig kontinuitet in i medeltid.

En plats för levande och döda – kyrka och kyrkogård

Tidpunkten för bygget av Kämpinge kyrka kan inte anges med exakthet, men dess arkitektur kan indikera ett ungefärligt tidsintervall. Koret var tresidigt avslutat, vilket antyder en ungefärlig datering till 1300- eller 1400-talet. Kyrkan var blygsam till sin storlek. Sockenborna möttes av en byggnad som var 19–20 meter lång och med något olika bredd i långhus (8,0 m) och kor (7,2 m) (fig. 4). Kyrkan hade således en särskild kordel, men ganska bred och av det skälet inte särskilt tydligt accentuerat i förhållande till långhuset.

Den kallmurade grunden i långhuset bestod av stora moränblock lagda i två till tre skift, medan koret var anlagt med mindre fältsten på cirka 40 centimeters diameter i två jämna skikt. Det senare utmärkte sig därmed som mer homogent och nättare. Trots den kraftiga nedbrytningen kvarstod ett skift av dagermurarna. Skalmuren bestod av tuktad flinta som kunde följas in i kärnans mer heterogena blandning av fältsten, flintblock och tegel i kalkbruk. Korets dagermur avvek, på samma sätt som grunden, från långhuset med sin nättare utformning. Samtidigt avvek kormurens södra sträckning med sin större bredd. Av någon anledning hade alltså korets norra och södra mur byggts med olikartad bredd. Inga hela eller större bitar av storstenstegel hittades, så de putsade murarna bör ha bestått av fältsten ovan mark. Däremot tillvaratogs två fragment av profiltegel som kan ha markerat fönster- och dörrömfattningar. Tegel hade också använts för taktäckning, då rikliga mängder med kupade munk- och nunnepannor samt understrykningar av kalkbruk fyllde rasmassorna. Valet av flinta i murarna anknyter till ett känt byggnadsmaterial i flera av Skytts härads kyrkor (Holmberg 1977: 97; Skansjö 1983: 87).

Vi fann ingen ingång i norra murverket, så sockenborna kom troligen in genom en väst- eller sydportal. Det var inget storartat kyrkorum man nyttjade. Golvytan i långhuset där menigheten möttes uppgick endast till 52 kvadratmeter. Över sockenborna fanns två valv i lång-

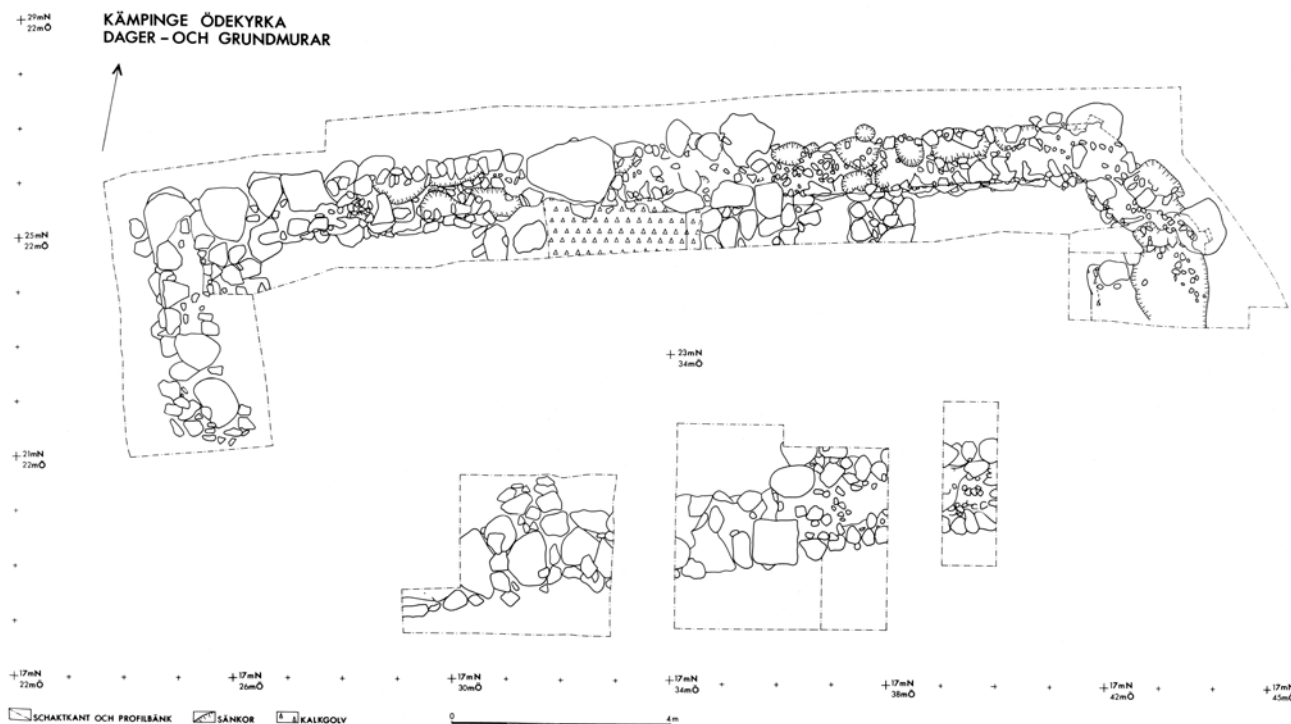

Fig. 4. Renritad dokumentation av kyrkans plan. Ytan i norra delen av långhuset med trianglar är rester efter ett kalkgolv. Öster om detta, vid långhusväggs nordöstra hörn ses fundamentet efter ett sidoaltare. Ritning: Mats Roslund 1987, renritning: Christina Borstam, Lunds universitets historiska museum.

huset och ett tredje i kordelen, vilket gjorde den till den näst minsta kyrkan i Skytts härad (Wienberg 1993: 135, fig. 72; Karlsson 1998: 96) (fig. 5). Rängs kyrka hade som jämförelse cirka 104 kvadratmeter som golvyta i långhuset. Innerväggarna bör ha varit bemålade, då vi hittade puts med färgrester i blågrått och rött. Fönsterglas vittnade om att dagsljuset funnit sin väg in i den lilla kyrkan.

Till en början lade byggarna ut grus med ett övre kalkskikt som golvyta. Direkt på kalkgolvet inom den västligaste valvtravén återfanns en tjurhuvudbrakteater från 1400-talet. Ovanpå det primära kalkgolvet påträffades sättsand med tegelstenar, både i långhus och kor. Denna andra golvnivå kan ha tillkommit efter en tids användning av kyrkan, eftersom det i sanden hittades taktegel

och understrykningar av kalkbruk. I sandskiktet hittades också ett mynt från Erik av Pommerns regeringstid, präglat i Lund under perioden 1420–1430.

Interiören var fragmenterad, men avslöjade några väsentliga arkitektoniska uttryck kopplade till liturgin. Vid inträdet i kyrkan såg sockenborna valven och de putsade målade väggarna, upplysta av infallande dagsljus. Valven spände över en bredd på 5,50 meter i travéerna. Portalen och fönsterbågarna var utsmyckade med enkla inramningar av profiltegel. Golvet av grus och kalk ersattes med en yta av murtegel satt i sand. Valven kan ha slagits samtidigt med det sekundära tegelgolvet, då rester av valvpilastrar av flintblock och murtegel hade brutit igenom kalkgolvet i långhuset och låg med stötfog mot dess murverk. Ett

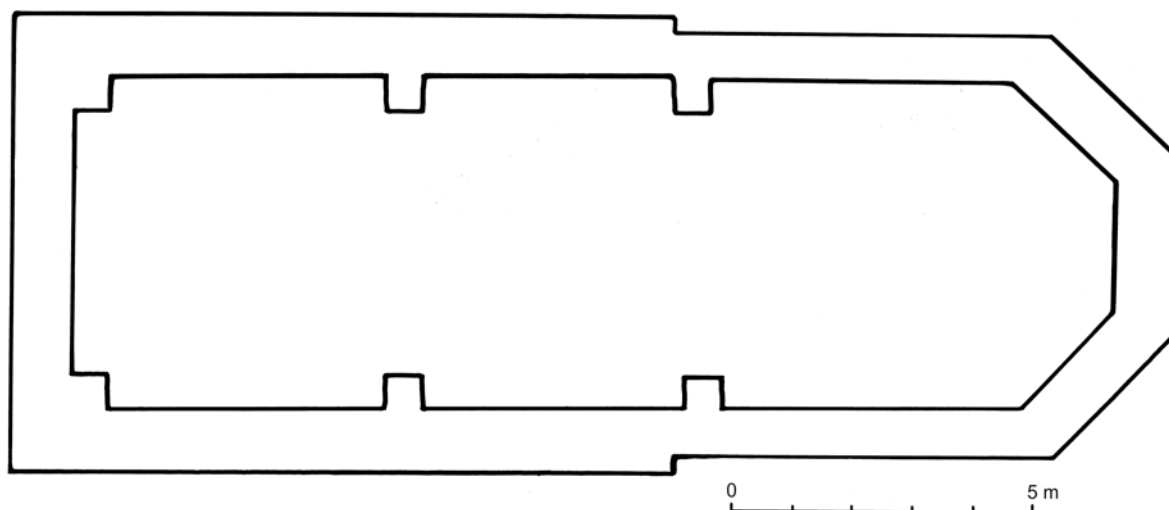

Fig. 5. Kämpinge kyrka, rekonstruktion av grundplan. Ritning: Mats Roslund.

Fig. 6. Originaldokumentation av korets nordöstra hörn av Jes Wienberg från 1987. Högtaltarets understa fundament i ursprungligt läge med kalkbruk uppstruken mot sockeln. Ritning: Jes Weinberg, Lunds universitets historiska museum.

fundament vid den norra korväggen låg asymmetriskt i relation till valven och har ännu inte fått sin förklaring. Den södra delen där motsvarande byggnadsdetalj skulle kunna finnas berördes inte av undersökningen. Frågan är om detta utgjort fundament för ytterligare en valvbåge i koret?

Ett sidoaltare och ett högtaltare representerar de heligaste platserna i kyrkorummet. Båda bör ha haft relikier i altarskivorna. Till vänster om koringången dokumenterades ett altarfundament som tillhört det första byggnadskedet med kalkgolv. Kalken hade strukits upp sju centimeter mot fundamentet och skapade en tröskelliknande

avsats mot sidoaltaret. Resterna efter detta uppgick till en meters bredd och låg inte i förband med långhusväggen. Vid valvslagningen tog man hänsyn till sidoaltaret, eftersom pilasterfundamentet mellan långhus och kor byggts något längre österut.

När sockenborna lyfte blicken mot koret kunde de se ytterligare ett altare i det heligaste rummet (fig. 6). Detta låg cirka 30 centimeter högre än långhusets golv, med en trappa av tegelstenar lagda i kalkbruk i tre steg. På grund av kraftig rasering kunde vi inte dokumentera storleken på högtaltaret, men det var byggt av såväl fältsten som tegel. Värt att notera är tre mynt som anträffades i

a)

b)

c)

Fig. 7. Mynt från undersökningen. a) brakteat, Erik av Pommern 1420–1430, b) hvid, Kristian I 1448–1481, c) tjurhuvudsbrakteat från Mecklenburg 1400-tal. Foto: Bengt Almgren, Lunds universitets historiska museum.

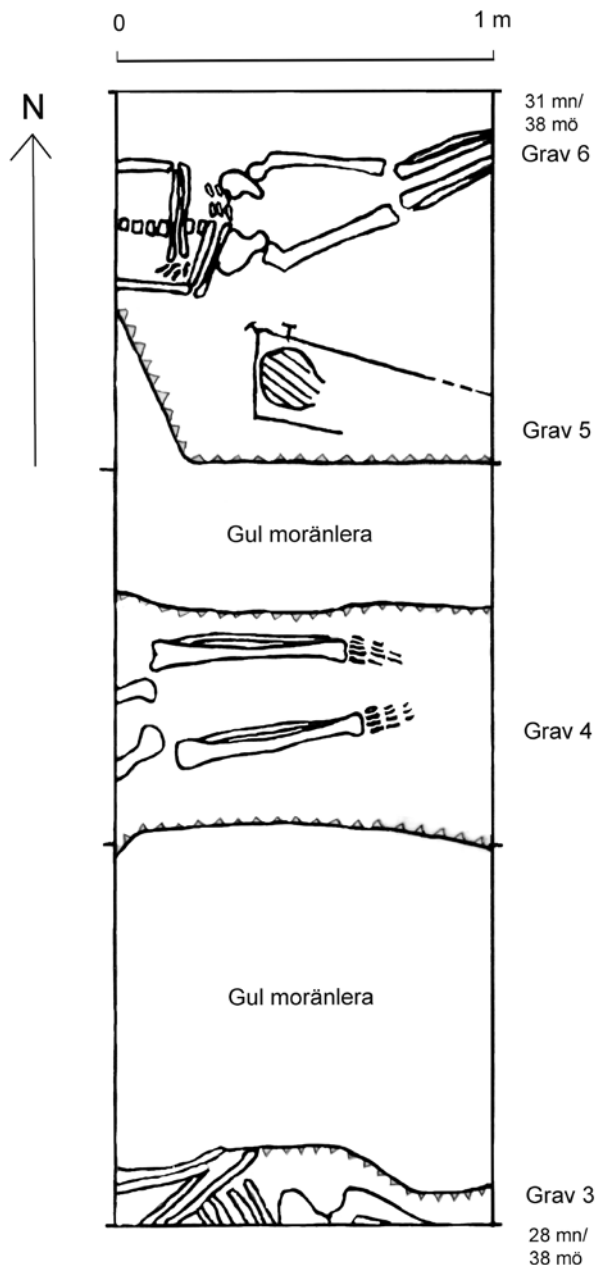

Fig. 8. Gravar på kyrkogården runt Kämpinge kyrka. De fyra individerna har placerats med tydliga avstånd från varandra. Endast barnet i (grav 5) har lagts intill en vuxen (grav 6). Armarna korsade över bröstet hos individen i grav 3 och placering över magen hos individen i grav 6 anger en senmedeltida gravrit. Originaldokumentation och renritning: Mats Roslund, Lunds universitets historiska museum.

direkt anslutning till högaltaret: en tjurhuvudsbrakteat från Lübeck (1300–1400-tal), en tjurhuvudsbrakteat från Mecklenburg (1400-tal) samt en hvid präglat i Malmö under Kristian I:s tid (1448–1481). Mynten i den västra travén invid sidoaltaret och de tre vid högaltaret avslöjar ett känt kulturellt mönster hos kyrkobesökarna. I flertalet kyrkor verkar hanteringen av mynt försiggått nära dessa liturgiskt laddade noder (Klackenberg 1992).

Mynten inifrån kyrkan gav alltså en möjlig datering (fig. 7). Av de fem som togs om hand var Erik av Pommerns penning från 1420–1430 det äldsta. Fynden av tjurhuvudsbrakteater kan antyda en datering till 1300-tal,

men mynten kan ha haft en lång cirkulationstid. Även om mynten var få och gav en bred datering är det inte orimligt att se kyrkan som byggd kring sekelskiftet 1400.

Runt kyrkobyggnaden vilade sockenborna inramade av en bogårdsmur, så kyrkan bör ha haft gravrätt. Delar av kyrkogårdsavgränsningen avtäcktes och grundmuren uppmättes till 140 centimeters bredd, anlagd direkt på moränleran och murad av flinta, små fältstenar och kalkbruk. Mot murens västsida hade flygsand ansamlats, en påminnelse om den sista tidens kamp mot naturens krafter. De döda var få och låg tydligt separerade från varandra med minimala störningar av yngre nedläggningar. Detta tyder på en kortvarig användningstid. Armarna på de artikulera skeletten var lagda över bäckenbenet och i kors över bröstkorgen vilket visar på en senmedeltida hantering av de döda (fig. 8). Yngre rödgods i fyllningen antydde också en senmedeltida datering, då godstypen börjar uppträda från mitten av 1300-talet.

Situationen i Kämpinge skiljer sig på flera sätt jämfört med den generella bilden av medeltida sockenbildning och kyrkobyggnade. Av de 441 kyrkor som nyuppfördes i Skåne under medeltiden var endast 3 procent byggda efter 1350 (Nilsson 2015: 137). Även det yttre arkitektoniska uttryckssättet med tresidigt avslutat kor är ovanligt, då flertalet senmedeltida kyrkor byggdes med rakslutet kor (Holmberg 1990: 51; Nilsson 2015: 116ff). Kämpinge hade endast sällskap med kyrkorna i Räng, Tygelsjö och Fru Alstad som kan ha inspirerats av klosterarkitektur och stadskyrkor (Holmberg 1990: 51) (fig. 9). Sankt Peters nunnekloster i Lund, Falsterbo kyrka, Sankta Maria i Helsingborg och Sankta Maria i Ystad uppfördes från mitten av 1300-talet med tresidiga kor. Det är uppenbart att den sena sockenbildningen och valet av arkitektoniskt uttryckssätt var speciellt. För att förstå bakgrunden bör vi lyfta blicken mot närområdet runt byn vid Östersjöns strand.

Sockenorganisation och fiske

– lösningar på kriserna i Kämpinge by

Människor i byn hade levt på platsen sedan järnåldern och den existerade med säkerhet från 1000-talet. Samfälligheten förenades i vardagens arbetsgemenskap och i sin sockentillhörighet. Kontinuiteten utmanades av den föränderliga kyrkliga organisationen. Kämpinge bröts ut ur en äldre gemenskap i vilken byn var förenad med Stora Hammar. Varför Kämpinge bildade en egen socken är oklart. I allmänhet anses socknarna i området sprungna ur kyrkans behov av tionde under perioden från sent 1000-tal till omkring år 1200 (Skansjö 1983: 165). Kyrkan i Kämpinge uppfördes omkring år 1400 då detta behov bör ha varit tillgodosett och sockenstrukturen fixerad. Andra orsaker låg sannolikt bakom skiftet.

Orsaken till att kyrkan lades ner har däremot varit känd eftersom det går att följa bebyggelsen i Kämpinge och dess successiva ödeläggelse i skriftliga källor. Under 1360-talet låg byn i Stora Hammars socken (Skansjö 1983: 170). I Lunds stifts landebok från omkring 1570

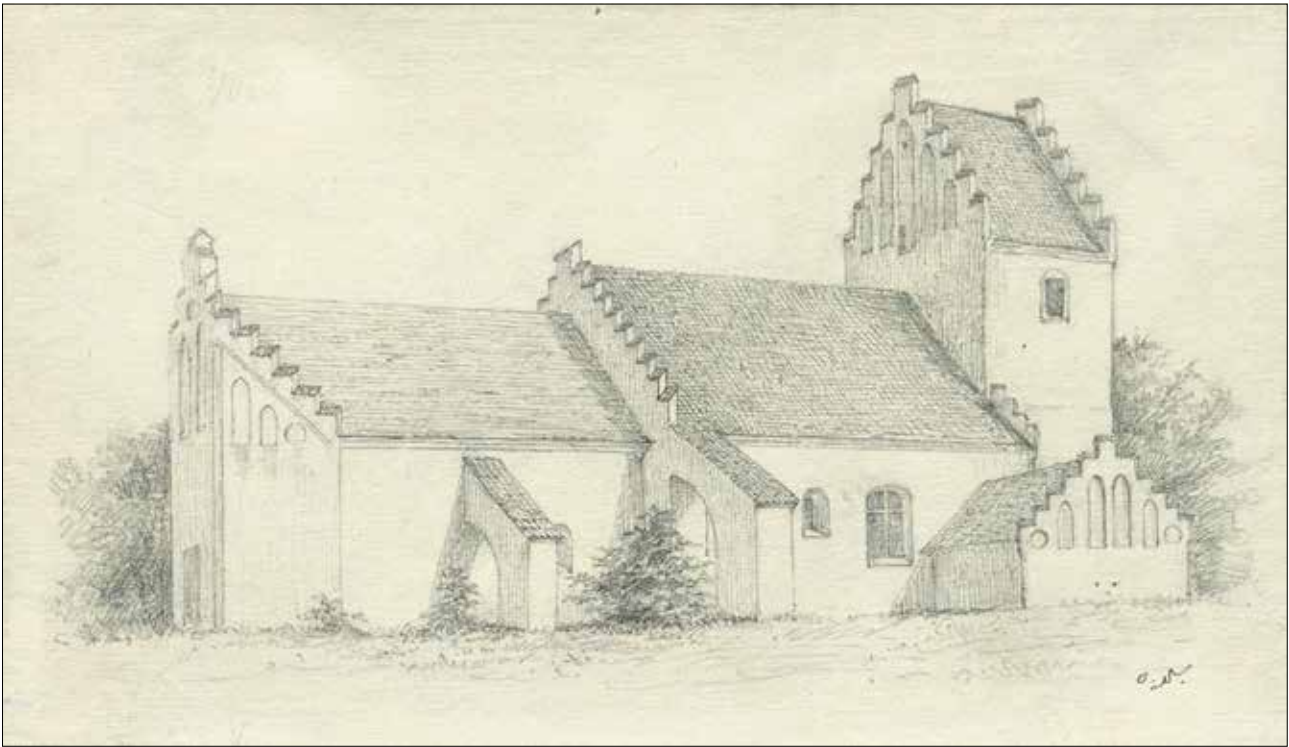

Fig. 9. Rängs kyrka med tresidigt avslutad absid. Koret har förlängts och ett torn har tillkommit, men bortsett från dessa arkitektoniska detaljer kan man föreställa sig hur den mindre kyrkan i Kämpinge kan ha sett ut. Blyertsteckning av Olof Sörling 1876, källa: (Handteckningssamlingen ATA, E-arkiv ID: KMB_16001000534156_htsko508.

betraktades Kämpinge som en annexsocken till Maglarp fram till den fullständiga nedläggningen. I landeboken framgår att både präst- och klockaregård i Kämpinge förfallit på grund av sanddrift. Superintendenten (1620–1637) Mads Jensen Medelfar förklarade 1627 att prästgården var så ödelagd av sand att socknen inte längre kunde underhålla den. År 1632 gav kung Christian IV slutligen tillåtelse och order om att lägga ned Kämpinge kyrka och socken. Byborna fick därefter bege sig till kyrkan i Räng 4 kilometer bort. Någon gång mellan 1360 och 1570 etablerades alltså Kämpinge som en självständig socken. Genom undersökningen 1987 kan vi nu säkert belägga att kyrkan byggdes omkring 1400. Hur förhåller sig denna för regionen unika företeelse i ljuset av senmedeltidens ekonomiska och demografiska nedgång?

Kriserna för Skytts härad presenterades utförligt av Sten Skansjö i hans avhandling *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid* (1983). I den detaljerade analysen av bebyggelse och odling i äldre tid framträder situationen för Kämpinge tillsammans med häradet i sin helhet. Skansjö har visat att häradet omkring 1300 bestod av 22 socknar, med kyrkor som var byggda före år 1200. När sockenorganisationen ändrades bör demografiska förhållanden, agrar produktivitet eller ekonomiska aktiviteter ha utgjort några av orsakerna (Skansjö 1983: 165, 228ff). Skytts härad dominerades av stora byar och endast 4 av 50 bebyggelseenheter var ensamgårdar. Den största jordägaren var olika kyrkliga institutioner. Ärkesätet och domkapitlet i Lund, kloster och sockenkyrkor ägde hela 74 procent av egendomarna vid medeltidens slut 1570 (Skansjö 1983: 259, tab. 7:5).

Adeln ägde 21 procent, och endast 4 procent var kronohemman och 1 procent själväggande bönder.

I själva Kämpinge by fanns 18 gårdar omkring 1570 (Skansjö 1983: 48, tab. 3:4). Några decennier senare var krisen uppenbar. Enligt Decimantboken från 1651 var det vid denna tid endast åtta gårdar som förmådde att ge tionde (Skansjö & Tuvestrand 2007: 402f). Hemmanen bestod av fem halvgårdar som låg under kung och krona. En helgård och en halvgård låg under frälse och endast en halv "feste" under Lunds domkapitel. Den geometriska kartan över Kämpinge från 1699 visar dock tretton gårdar och ett gatuhus i byn samt den ensamliggande gården Fredshög (fig. 2). Frågan är om dessa noterade fluktuationer under 129 år var reella eller om uppgifterna skiftar på grund av olika sätt att arbeta med den dåtida kamerala bokföringen? En notering kan dock göras. Det var en folkrik och fruktbar odlingsbygd dominerad av kyrkan som Kämpinge låg i men byn var ekonomiskt svag om vi jämför med de andra i Skytts härad. Kyrkobyggnaden var den minsta bland helgedomarna, vilket bekräftar den utsatta ekonomiska situationen.

Från mitten av 1300-talet går det att spåra ödeläggelse i området. Bland det högre frälset avslöjas privatekonomiska problem som kapitalbrist, resulterande i pantsättning och försäljning av gods. Lågadeln drabbades ännu hårdare då fjorton huvudgårdar som var kända under senmedeltiden reducerades till endast två år 1570. Godsen köptes upp av högadel och kyrka. Under perioden cirka 1400 till cirka 1450 kulminerade agrarkrisen i Danmark. Märkligt nog var det i denna tid som ekonomin blev tillräckligt god för att avskilja både Lilla Hammar och Kämpinge ur Stora

DANMARKS MIDDELALDERLIGE KIRKER															A		H63*		JW	
KODE SI 1189	SOEN/ BY KÄMPINGE 1 RÄNDS SD	BEVARET DELVIS BEVARET	RUIN FORSVUNDET	FLYTTEL	NEOLAGT 1432 (s. 1432) (s. 1432)					NEDREVET 1432 (s. 1432)										
HERRED SKVITS	AMT/LAN/KREIS LUND	APSID	BATER	TYPE	PLAC	FAS	MATER	STADER	BATER	TYPE	FAS	ANTAL	UDMYKNING SOKKEL/BILLET	KALKM	ANDET	ÄNDRINGER FÖR 1550		EFTER 1550		
STIFT LUND	AMT/LAN/KREIS LUND	APSID																		
PATRONATUM		KOR																		
FUNKTION SOKKEL (1543, 1543, 1543)		SKIB																		
TILHØRIGHED		LANGHUS	1400	AE3	1-2	3+	1400	1400	1400	1400	1400	1400	1400	1400	1400	1400	1400	1400		
STEDNAVN	HOVEDGAARD/BORG	TÅRN																		
UNDERSØGELSER 1707: 1. gangen af den 1. 1400 m. 1400 m. 1400 m.		KORARM																		
		SAKRIST																		
		KAPEL																		
		VÆRKHUS																		
		ØSTUDDI AF KOR																		
SKR. BILDER 1306: 1. gangen af den 1. 1400 m. 1400 m. 1400 m.		ØSTUDDI AF SKIB																		
1543: 1. gangen af den 1. 1400 m. 1400 m. 1400 m.		VESTUDDI AF SKIB																		
1543: 1. gangen af den 1. 1400 m. 1400 m. 1400 m.		ØVR. UDDI																		
KIRKEVÆRK/TRAP																				
ØVR. LITTERATUR 1306: 1. gangen af den 1. 1400 m. 1400 m. 1400 m.		HERSKABSÆDEL																		
1543: 1. gangen af den 1. 1400 m. 1400 m. 1400 m.		ØBREFONT																		
1543: 1. gangen af den 1. 1400 m. 1400 m. 1400 m.		GRAVSTEN																		
ARKIV		PORTAL																		
ANDET 1400		ALTER(TAVEL)																		
		ANDET																		

Fig. 10. Originalkort ur Wienbergs kyrkokartotek (Lunds universitets historiska museum) med information om Kämpinge kyrka. Han noterar dateringen omkring 1400, typ AE3, Fas 1–2 och 3+ valv för byggnaden. Just från denna kyrka fick han i högsta grad förstahandsuppgifter för "Den gotiske labyrint".

Hammar socken och bygga nya kyrkobyggnader i byarna. Vad utgjorde den ekonomiska basen för tillskottet?

Förändringarna under 1300- och 1400-talet som Skansjö noterade i de skriftliga källorna kan följas tydligt i de närliggande städerna Skanör och Falsterbo (Ersgård 1988: 194ff, 203ff). Marknaden på fiterna vid städerna förlorade till viss del sin internationella dragningskraft från mitten av 1300-talet och Hansastäderna trädde in som de viktigaste aktörerna i stället för danska kungamakten. Vid fredsfördraget mellan Valdemar Atterdag och Hansan i Stralsund 1370 tog den senare över borgarna i Skanör och Falsterbo på femton år. Städerna reducerades till leverantörer av sill i det hanseatiska varubytessystemet i stället för att vara internationella mötesplatser. Efter 1350 uppträdde flera andra fiskelägen som fristående bebyggelseheter för första gången. Möjligen kan befolkningen i både Kämpinge och Lilla Hammar ha ingått i denna handel då marknaden frigjordes från de tidigare begränsande kungliga privilegierna.

Byggherrarna till Kämpinge kyrka är dessvärre svårspårade. Vi befinner oss i en tid då fler än rika jordägare uppförde kyrkor. Möjligen var det kyrkvårdarna eller en grupp välbeställda bönder som fick till stånd nybygget. Att döma av initialerna på klockan var det kyrkvårdarna och prästen Henrik Jakobsen som bekostade gjutningen år 1590 (Frosten 1985: 13). En liknande konstellation kan ha agerat knappt tvåhundra år tidigare. Under senmedel-

tid var kyrkvårdarna i högsta grad aktiva med att få grepp om sockenkyrkan, ett led i att bryta frälsets dominans och med målet att tillgängliggöra gudstjänsten för en bredare menighet (Wienberg 1993: 174, 178). Möjligen var det avkastningen från sillen i det gryende fiskeläget som betalade kyrkobygget.

Intresset för Falstersbohalvön visar sig även bland borgerskapet i städerna. Lydbert Bokhorn (känd cirka 1320 till cirka 1365) med familj byggde från andra halvan av 1300-talet en ansevärd förmögenhet i Lund (André i tryck). Lydbert och hans fru Cecilia Gyntersdotter donerade en gård i Kämpinge till Sankt Knut konungs altare i Lunds domkyrka för sina själars frälsning. Donationen är känd i en avskrift av ett brev från 1368 (Skansjö 1983: 170). Deras intresse för området framgår dessutom av de 22 bodar i Skanör som de ägde och då förpantade. Dessa såldes år 1370 av deras son domprosten Folkvin Deyenhardsson till rådet i Stralsund, en av de hansastäder som dominerade sillmarknaden. Kan familjen genom gården i Kämpinge och bodarna i Skanör ha haft del i sillfisket och deltagit i kyrkobygget?

I byn Örja vid Landskrona har arkeologiska lämningar visat hur stora delar av Skåne drogs in i fisket (Ersgård 2016: 92ff). Samtidigt som folket i en av gårdarna i byn lämnade kreatursdrift och jordbruk som ekonomisk huvudkälla utvecklade de fisket under 1300- och 1400-talet. Byborna drogs in i det existerande nätverk som

öppnats upp i kölvattnet av kriserna. Dynamiskt krokade man in i den internationella marknadens specialiserade sillfiske. Under 1500-talet övergick fisket från att vara del av en mångfasetterad ekonomi till att bli en professionell hantering. Aktörer i nya fiskelägen och i städerna såg till att sillen hamnade på borden i Europa. I Kämpinge kan man ha svarat på krisens utmaningar med liknande lösningar. Man såg till att överleva genom en mångsidig ekonomi, men på sydkusten stod man inför andra hot än på slätten vid Landskrona.

I det närliggande Falsterbo kan nämligen ett kronologiskt högupplöst skeende avtäckas genom arkeologin (Sarnäs 2022; Alexandersson et al. 2024). Under ett tyngande sandskikt på två meter ligger resterna efter de centrala delarna av medeltidsstaden. Horisonter av sandbemängda kulturlager som indelats i sex faser daterade från 1200-talet till reformationen har avtäckts. Kortvariga kriser i form av översandning och påföljande återhämtning har tydligt uppstått mellan åren 1370 och 1470. Bosättningen går att följa fram till cirka 1550. Därefter verkar ytan överges och bebyggelsen rör sig bort från stadskyrkan som därefter kom att ligga i en svacka omgiven av sanddyner.

Nedläggningen av Kämpinge kyrka och den katastrofala översandningen i Falsterbos centrala område infaller alltså nästan samtidigt. Avståndet mellan platserna är 12 kilometer. Sandflykten tycks ha drabbat ett större område på Falsterbohalvön. I Kämpinge investerade man i en ny klocka 1590, vilket är märkligt med tanke på förfallet redan trettio år tidigare. Här kan samma logik inträda som den Jes Wienberg lyfte fram i sin avhandling. Senmedeltidens kris genererade tankar och handlingar som i efterhand verkar fåfänga. Uppenbarligen gällde det också i reformationens tidiga skede. Kostnaden för en klocka bör ha varit ansenlig, men den behövdes för att kalla samman den krympande sockenmenigheten. Snart var även deras kamp till ända. Kyrkan blev nyttjad som stenbrott. Man rev rejält, ända ner till de sista grundskiften. År 1765 uppges det att *rudera* ännu syns av kyrkan, men redan 1830 var byggnaden borta. Platsen vilade därefter i nästan 160 år tills arkeologerna från Lund lyfte på grästorvorna och bidrog med ny kunskap om byns och kyrkans historia.

Ett kort i det gotiska kartoteket

När Jes påbörjade sitt avhandlingsarbete fanns inte dagens möjligheter med databaser och GIS. I stället arbetade han med traditionell analog systematik och med dokumentation baserad på litteratur och rapporter. Han genomförde egna exkursioner till mängder av kyrkor i de gamla danska landskapen. Alla iakttagelser noterades med minimalistisk piktur på registreringskort i ett omfattande kartotek, nu tillgängligt på Historiska museet vid Lunds universitet. Kämpinge kyrka omvandlades till ett kort i inventeringen och blev en av de många punkter som utgjorde det geografiska underlaget (fig. 10). I avhandlingen visade han att gotiseringen inte undanröjde de romanska kyrkorna. En sådan strävan efter stilistisk renhet föll på senare arkitekters lott, som när Helgo Zetterwall rensade Lunds

domkyrka från gotikens störande inslag. Istället bestod de vanligaste ändringarna av valvslagning, förlängningar av kor och tillbyggnad av vapenhus. Därmed framstår Kämpinge kyrka som mycket ovanlig eftersom

[...] Nyetablerandet av en sockenkyrka under senmedeltiden skulle [...] framstå som närmaste unikt för regionen, i varje fall utanför städerna. (Skansjö 1983: 170)

Vad bidrog 1987 års undersökning av Kämpinge kyrka med för ny kunskap om kyrkans generella utveckling i medeltidens Danmark? Under gräset avtäckte studenter och lärare äldre bebyggelselämningar från före kyrkans etablering, dokumenterade byggnadskroppen och en rik mängd byggnadsdetaljer samt flera gravar. Bebyggelser rester såsom rännor och grävda stolphål från tidig medeltid avtecknade sig också mot den gula moränleran. Om denna del av byn övergavs efter kriserna vid mitten av 1300-talet vet vi inte. Däremot står det klart att ytan fanns tillgänglig när platsen valdes att hysa den nya kyrkan runt år 1400 och den fortlevde som samlingspunkt för byn och socknen fram till 1632. Vi vet hur kyrkan såg ut och hur stor den var, att man hade gravrätt och hanterade mynt vid altarna. Orsaken till etableringen, vilka som byggde och vilka som betalade är svårare att komma åt.

För oss som var där gav de korta månaderna också många goda minnen. Flera av de studenter som deltog är fortfarande aktiva inom arkeologin, medan andra har rört sig in i andra sfärer. Jes tog med sig de tre valven och det tresidiga koret in i kartoteket, förädlade till en ariadnetråd som hjälpte honom ut ur "Den gotiske labyrint".

Referenser

- Alexanderson, H., Hoffstein, E., Hoffstein, I., Peric, Z. & Andersson, N.-A. 2024. *Buried by sand. The abandoned medieval town at Falsterbo, S Sweden*. Poster session presented at Nordic Geological Winter Meeting, Göteborg, Sweden.
- Andrén, A. I tryck. *The Urban Web. Streets, plots, ownership patterns and parishes*. I: Carelli, P. & Karlsson, M. (red.) *A Companion to Medieval Lund*. Lund.
- Ersgård, L. 1988. "Vår marknad i Skåne". *Bebyggelse, handel och urbanisering i Skanör och Falsterbo under medeltiden*. Stockholm.
- 2016. Change, desertion and survival. An archaeology of the late-medieval crisis. I: Lagerås, P. (red.) *Environment, society and the Black Death. An interdisciplinary approach to the late-medieval crisis in Sweden*. Oxford & Philadelphia, 69–103.
- Frostin, E. 1985. *Rengs och Kämpinge kyrkor*. Särtryck ur Helgedomar på Söderslätt 1.
- Holmberg, R. 1977. *Den skånska öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 80, 11. Lund.
- 1990. *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Stockholm.
- Karlsson, M. 1998. *Navis Ecclesie. Kyrka och demografi i det medeltida Skåne*. D-uppsats i medeltidsarkeologi, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.
- Kieffer-Olsen, J. 2018. *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences vol. 577. Odense.

- Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra: monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund Studies in Medieval Archaeology, 10. Stockholm.
- Lantmäteriet, se digitalt arkiv: www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/
- Lunds universitets historiska museum, arkivmaterial, bearbetning och fynd från undersökningen av Kämpinge kyrka.
- Nilsson, I.-M. 2015. Kyrkorna under yngre medeltid. I: Dahlberg, M. & Sjöström, I., *Skåne. Landskapets kyrkor*. Stockholm.
- Roslund, M. 1987. *Redogörelse för arkeologisk undersökning av Kämpinge ödekyrka, Kämpinge, Rängs sn, Skytts Hd, Skåne 1987*. Tomtnummer: Höllviken 14:61. LUHM Inventarienummer 29 350. Rapport förvarad vid Kyrkoarkivet LUHM.
- 1988. Kämpinge ödekyrka. Ett nybygge i krisens år. *ALE, historisk tidskrift för Skåneland* 4/1988, 14–25.
- Sarnäs, P. 2022. *Falsterbo 2:1 och 2:20, fornlämning LI989:3865. Falsterbo socken, Vellinge kommun, Skåne län*. Skånearkeologi Rapport 2022:3. Malmö.
- Skansjö, S. 1983. *Söderslätt genom 600 år. Bebyggelse och odling under äldre historisk tid*. Skånsk senmedeltid och renässans. Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund 11. Lund.
- Skansjö, S. & Tuvestrand, B. 2007. *Decimantboken 1651 för Skåne, Blekinge och Bornholm*. Lund.
- Skånska rekognosceringskartan, se Topografiska kåren, C14a, Riksarkivet.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.
- Wienbergs kyrkokartotek, i Kyrkoarkivet, *Lunds universitets historiska museum*.

The archaeology of ice in the Anthropocene

BRIT SOLLI

The archaeology of ice in the Anthropocene

Are we now living in a new geological epoch called the Anthropocene? Have we left the Holocene? In 2000 the Nobel laureate chemist Paul J. Crutzen and his collaborator, marine science specialist Eugene F. Stoermer, suggested in a short statement that planet earth has entered a new geological 'era' namely the Anthropocene (Crutzen & Stoermer 2000). Crutzen

developed in 2002 his argument further under the headline 'Geology of mankind' in the journal Nature. Why should archaeologists bother? In this article a case-study from the high mountains in South Norway will be presented: Caused by climate change thousands of prehistoric and medieval artefacts are coming out of the ice.

Archaeology in the Anthropocene – Why should we bother?

Inspired by the Nobel laureate chemist Paul J. Crutzen and his collaborator, marine science specialist Eugene F. Stoermer, I published an article in 2011 suggesting that the concept of the Anthropocene could be relevant for archaeology and cultural heritages studies (Solli 2011a, 2011b). Crutzen and Stoermer, maintained in a short statement that planet earth has entered a new geological 'era' namely the *Anthropocene* (Crutzen & Stoermer 2000). Crutzen developed in 2002 this argument further under the headline *Geology of mankind* in the journal *Nature*. He stated that:

The Anthropocene could be said to have started in the late eighteenth century when analyses of air trapped in the polar ice showed the beginning of growing global concentration of carbon dioxide and methane. [...]. It seems appropriate to assign the term 'Anthropocene' to the present, in many ways human-dominated, geological epoch, supplementing the Holocene – the warm period of the past 10 – 12 millennia. (Crutzen 2002: 23)

Crutzen and Stoermer suggested 24 years ago that the Anthropocene began around 1750–1800 AD and associated it with the industrial revolution, 'The industrial revolution and global atmospheric change'. The main-forces were the release of methane and carbon into the biosphere (Crutzen & Stoermer 2000).

The discussions have continued by geologists. In 24 years the members of the Stratigraphy Commission (ST) of the Geological Society of London, have been looking for the Golden Spike (GS). In geology a GS is marking a global event that have changed the geologic time division, e.g., the change from the Pleistocene to the Holocene epoch. In the last two decades the ST have discussed

whether the earth have entered a new geological epoch: The Anthropocene (Zalasiewicz *et al.* 2008; Zalasiewicz *et al.* 2017).

In recent years, contrary to Crutzen and Stoermer's first suggestion, the discussions on the GS have revolved around the *Great Acceleration*: 'The post-1950 acceleration in the Earth System indicators remains clear' (Steffen *et al.* 2015: 81). And the Golden Spike can be associated with the development of nuclear power and the atomic bomb testing from 1946, or so called 'artificial radionuclides associated with atomic detonations' (Zalasiewicz *et al.* 2010).

In an article published in 2018 Waters *et al.* maintain:

Although atmospheric tests and military use began in 1945 CE, it was only with the testing of the large thermonuclear (hydrogen) devices from 1952 CE that fallout was dispersed globally and became recorded in most environments. (Waters *et al.* 2018: 383)

Furthermore, On CO₂ (carbon dioxide) emissions:

The rate of increase between 1950 and 2015 CE is ---- 100 times greater than the Late Pleistocene to Early Holocene rise, itself considered rapid in geological terms (Wolff: 2014). (Waters *et al.* 2018: 382)

The archaeologist Matt Edgeworth *et al.* has argued that the Anthropocene might not be associated with a geological Golden Spike in the classical sense, but that the epoch started at different times in different places over the globe (Edgeworth *et al.* 2017, 2019).

The term Anthropocene has only been introduced informally; it has not yet been officially ratified by the world's major scientific organizations (Solli 2011a, 2018b for references and discussion of this new definition). However, according to the Indian-American historian Dipesh Chakrabarty the anthropogenic explanations of climate change spell the collapse of the age-old humanist distinction between Natural history and Human history.

Fig. 1. Reindeer on Juvfonne, august 2009. Photo: Brit Solli.

To call human beings geological agents is to scale up our imagination of the human. (Chakrabarty 2009: 206)

In my view we, as archaeologists, have a lot to do concerning the concrete challenges to archaeological sites, monuments and artefacts in relation to the debates about the Anthropocene (cf. Edgeworth (ed.) 2014). In the following I shall present an ongoing project in the high mountains in South Norway.

The Archaeology of Ice

Due to climate change glaciers and perennial snow- and ice patches in the Norwegian high mountains are melting rapidly. The summer of 2006 was unusually warm, and the ablation of snow- and ice patches speeded up. And out of the ice come artefacts associated with ancient reindeer hunting in huge numbers (Åstveit 2007). Archaeologists from Innlandet (formerly Oppland) County and the Museum of Cultural History (MCH), University of Oslo, have for over 18 years cooperated in an ongoing rescue operation to secure artefacts literally melting out of the ice in the high mountains of South-Norway. My role in this project is as MCH's project leader. Since 2006 ca. 4 000 artefacts from snow- and ice-patches in Innlandet County have been handed in to MCH (Pilø *et al.* 2018; Pilø *et al.* 2020).

Further north in central Norway, in the Oppdal-mountains, melting snow patches have revealed hunting gear from the Neolithic (Farbregd 2009; Callanan 2014).

The ablation of ice-patches is ongoing, and the organic material recovered gets older as the ice melts.

Glaciers move and crush whatever enclosed in the ice, but snow- and ice patches (*is- og snøfonner*) are relatively stable and can preserve hunting gear that can be several thousand years old (Martinsen 2016). Previously geologists thought that most ice patches melted during the warm Roman period around AD 200, but now much older artefacts are coming out of the ice, quite well-preserved.

The age-old behavior of reindeer is important. The animals are on warm days severely plagued by insects and parasites; especially the warble fly is a nuisance (Ion & Kershaw 1989). Hunting reindeer on snow- and ice patches is an age-old tradition. While on field-work, on a relatively warm day by the ice-patch Juvfonne in 2009, we suddenly experienced that a flock of reindeer came running right behind us, they set for the ice, stayed for a couple of hours fleeing from insects and to cool down. Juvfonne (1 800 m.a.s.l.) is situated not very far from Norway's highest mountain, Galdhøpiggen (2 469 m.a.s.l.) (Fig. 1).

These cool habitats both were, and are, excellent hunting grounds on warm days. Hunters have known this for thousands of years; they have shot arrows and lost arrows (Fig. 2). Not only arrows with metal heads have been found, but also with heads of bone and even shell.

Wild reindeer still roam the high mountain plateaus in South Norway on Hardangervidda, Dovre and Rondane. Semi-domesticated reindeer herds owned by both Norwegians and Sámis are present in other parts of the mountains and forests of South Norway.

Fig. 2. An arrow dated to the Viking Age (700–1030 AD). Photo: MCH.

The artefacts coming out of the ice

Coming out of the ice are various artefacts of wood, bone, textile, leather and metal. A leather-shoe found in 2006 dated to c. 1300 BC is of special interest (Finstad & Vedeler 2007). Because, related with the dating of glacier activity, we can see that the dating of the shoe correlates with a period of time when both glaciers and snow- and ice patches were very small (Nesje *et al.* 2012: 493). As the ice increased, the shoe became encapsulated and preserved until the archaeologists found it in 2006. The shoe is not only an archaeological artefact but proxy climate data.

The hunters used devices to manipulate animals in favorable directions. So-called ‘scare-sticks’ are found in huge numbers (Fig. 3). These artefacts have also been termed ‘sewels’ by some researchers (see Solli 2018a: 6 for references). They are slender posts with a fluttering attachment, or flag, at the top used as a device to lead the animals towards the hunter possibly hiding behind the shooting blinds. Most of the scare-sticks are dated to the Iron Age.

Fig. 3. Scare-stick from Lomseggen, Skjåk, dated to Migration Age (390–560 AD). Photo: MCH.

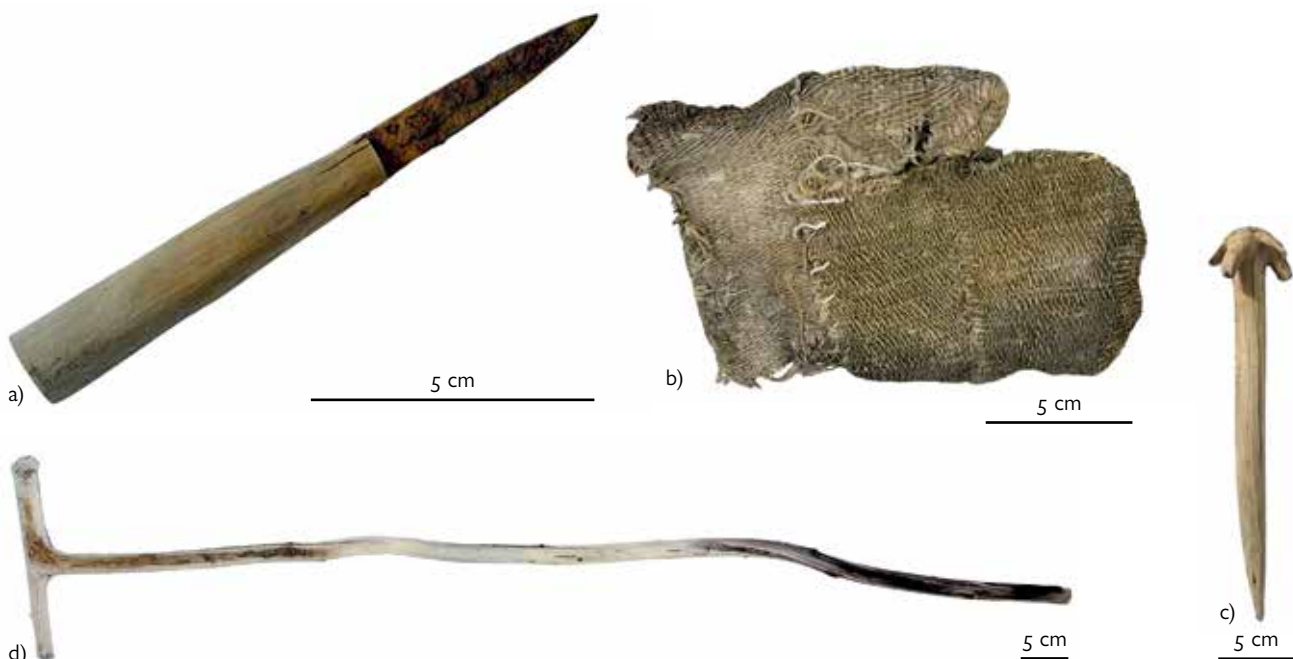

Fig. 4. Collection of artefacts. Knife (a), Mitten (b), Cooking utensil (c), Walking-stick (d). Photos: MCH and Innlandet County.

Reindeer are extremely sensitive to the scent of humans, and the wind direction would have been crucial.

Concerning the organization of scare-sticks one alternative is that the hunters awaited from where the animals came, evaluated the wind direction, and then organized very quickly how to put up the scare-sticks. (Solli 2018a: 6)

The artefacts coming out of the ice can not only be associated with hunting reindeer, but also with the crossing of mountain passes from one valley to another. A lot of smelly, medieval, horse-manure are coming out of the ice. Traces of unfortunate victims are also found: A horse-skull and a nearly complete skeleton of a dog, with a preserved dog collar. The mountain passes could be harsh environments even at summer-time (Pilø & Solli 2017: 40ff).

From the the age-old route over the ice patch Lendbreen examples of artefacts are: knife (*kniv*) dated to the 11th century; mitten (*vott*) dated to the Viking Age; cooking utensil (*tvare*) dated to the 11th century; walking-stick (*vandrestav*) dated to the 14th century (Fig. 4).

It is quite clear that these artefacts with organic material coming out of the ice, will decompose rapidly exposed to air, sun and rain. There is only a short window of time for us to secure and rescue these finds.

An especially interesting artefact found on Lendbreen in 2011 is a piece of textile which turned out to be a tunic, dated to around AD 300 (1740±30 BP, cal AD 230–390, Beta-304746) (Vedeler & Jørgensen 2013: 792) (Fig. 5). Lise Bender Jørgensen and Marianne Vedeler describe the tunic as suiting a slender man around 175 cm high. The sleeves are very short and narrow (21 cm) and the sleeves look like they are added to the tunic, possibly a repair. The tunic is rather worn and repaired on several spots. Vedeler

and Jørgensen interpret the tunic as clothing for a young reindeer hunter. I have suggested another interpretation:

I find this piece of clothing very strange and unpractical for a hunter, the sleeves are just too narrow. I suggest another interpretation: The tunic has originally been worn by a quite small person. But the connection with the hunt is not as clothing worn by a hunter. As late as the nineteenth century pieces of clothing were used to lead the reindeer herd towards the hunter. In folktales this device was called a 'blind-shooter', i.e., a 'camouflaged shooter', and it consisted of clothes or furs which were stained by human sweat and stench (Asbjørnsen 1995 [1914]: 427). The textile was positioned so that wind caught it. Reindeer are attentive to the smell of humans, and the animals will retract from the danger. In this way the hunters, waiting behind shooting blinds, could manipulate the flock in the required direction towards the shooting blinds. (Solli 2018a: 9)

The tunic also gives us interesting information about the climate c. 1700 years ago. The dating of this artefact coincides with a period when ice-patches and glaciers were very retracted and small (Nesje *et al.* 2012). Consequent-

Fig. 5. The tunic, 1700 year old from Lendbreen. Photo: MCH.

Fig. 6. A pair of 1300 year old skis from Reinheimen. Photo: MCH.

ly, the Lendbreen ice patch has not been that retracted in 1700 years.

For any Norwegian archaeologist, the finding of a pair of 1300 year old skis is a magic experience. The first ski in the pair was found by Runar Hole in Reinheimen in 2014. The second ski was found close to the first ski by members of the project team in 2021. The complete pair is dated to the 8th century (Fig 6).

Summing up

There is no doubt that the Anthropocene will engage archaeologists all over the world. Not only the melting of ice, but rising sea levels, erosions, and terraforming, migrations etc., will exceedingly demand us to step up our work in a rapidly changing world. And as for the cultural and historical value of these finds in the high mountains of South Norway: Very few written sources from the medieval period mention the hunting and trapping activities in the mountains. However, these resources have been of utmost importance for people during thousands of years. There are normative sources, like the medieval laws regulating various types of mass-trapping-systems for reindeer (Solli 2018a), but elsewhere the written sources are scarce. However, the archeological sources are steadily increasing; both artefacts coming out of the ice and new archaeological excavations of ancient mass-trapping systems (Solli 2023).

Acknowledgements to the project team

Espen Finstad (project leader, Innlandet County) and Lars H. Pilø (Innlandet County), and my colleague at MCH Julian Post-Melbye. Our webpage is: Secrets Of The Ice

References

- Asbjørnsen, P. Chr. 1995 [1914]. *Norske Huldreventyr og Folkesagn*. Aschehoug. Oslo.
- Callanan, M. 2014. *Out of the Ice. Glacial Archaeology in Central Norway*. Ph.D. Dissertation at NTNU, vol. 306. Trondheim.
- Chakrabarty, D. 2009. The climate of history. Four theses. *Critical Inquiry* 35(2), 197–222.
- Crutzen P.J. 2002. Geology of mankind. *Nature* vol. 415, 3 January 2002, 23.
- Crutzen P.J. & Stoermer, E.F. 2000. The Anthropocene *IGBP (International Geosphere-Biosphere Programme) Newsletter* 41:17 (Royal Swedish Academy of Sciences, Stockholm).
- Edgeworth, M. (ed.). 2014. Archaeology of the Anthropocene. *Journal of Contemporary Archaeology* 1.1, 73–132. Equinox online: DOI:10.1558/jca.v1i1.73
- Edgeworth, M., deB. Richter, D., Waters, C., Haff, P., Neal, C. & Price, S.J. 2017. Diachronous beginnings of the Anthropocene: The lower bounding surface of anthropogenic deposits. *The Anthropocene Review*, 33–58. DOI: 10.1177/2053019614565394
- Edgeworth, M., Ellis, E.C., Gibbard, P., Neal, C. & Ellis, M. 2019. The chronostratigraphic method is unsuitable for determining the start of the Anthropocene. *Progress in Physical Geography: Earth and Environment*. <https://doi.org/10.1177/0309133319831673>
- Farbregd, O. 2009. Archery history from ancient snow and ice. *Vitark – Acta Archaeologica Nidrosiensia* 7, 157–170.
- Finstad, E. & Vedeler, M. 2008. En bronsældersko fra Jotunheimen. *Viking* LXXI, 61–70.
- Ion, P.G. & Kershaw, G.P. 1989. The selection of snowpatches as relief habitat by woodland caribou (*Rangifer Tarandus Caribou*), MacMillan Pass, Selwyn/Mackenzie Mountains, N.W.T., Canada. *Arctic and Alpine Research* vol. 21 (2), 203–211.
- Martinsen, J.R.P. 2016. Unmoving ice patches and instances of biased recovery patterns. *Journal of Glacial Archaeology* vol. 2, 51–72.
- Nesje, A., Pilø, L.H., Finstad, E., Solli, B., Wangen, V., Ødegård, R.S., Isaksen, K., Støren, E.N., Bakke, D.S. & Andreassen, L.M. 2012. The climatic significance of artefacts related to prehistoric reindeer hunting exposed at melting ice patches in southern Norway. *The Holocene* vol. 22 (4), 485–496.
- Pilø, L.H. & Solli, B. 2017. Spor etter gammel ferdsel ut av isen. *Spor* nr. 2, 40–46.
- Pilø, L., Finstad, E., Bronk Ramsey, C., Post Martinsen, J.P. Nesje, A., Solli, B., Wangen, V., Callanan, M. & Barrett, J.H. 2018. The chronology of reindeer hunting on Norway's highest ice patches. *Royal Society Open Science*, vol. 5. Published 24 January 2018. DOI: 10.1098/rsos.171738: <http://rsos.royal-societypublishing.org/content/5/1/171738>
- Pilø, L.H., Barrett, J.H., Eiken, T., Finstad, E., Grønning, S., Post-Melbye, J.R., Nesje, A., Rosvold, J., Solli, B. & Ødegård, R.S. 2020. Interpreting archaeological site-formation processes at a mountain ice patch. A case study from Langfonne, Norway. *The Holocene*, 1–14. <https://doi.org/10.1177/0959683620972775>
- Solli, B. 2011a. Some reflections on heritage and archaeology in the Anthropocene. *Norwegian Archaeological Review* vol. 44/1, 40–54.
- 2011b. Lever vi i en menneskeskapt geologisk epoke? 25.11. 2011. Kronikk: Lever vi i en menneskeskapt geologisk epoke? (forskning.no)
- 2018a. Reindeer-hunting, Materiality, Entanglement and Society in Norway. *Journal of Glacial Archaeology*, 1–26. Equinox. <https://doi.org/10.1558/jga.32444>
- 2018b. The Anthropocene. Not only about climate change. *Current Swedish Archaeology* vol 26, 40–49.
- 2023. Ancient hunting and mass-trapping of reindeer (*Rangifer tarandus, tarandus*) in the mountains of South-Norway. Funnel shaped trapping systems in-between trapping and herding, hunting and pastoralism. I: Bjerck, H.B., Burström, M., Petursdottir, T. & Svestad, A. (eds.) *For Love of Archaeology. To Bjørnar Olsen from friends and colleagues*. Tromsø Museums Skrifter XXXVIII. Tromsø, 77–87.
- Steffen, W., Broadgate, W., Deutsch, L., Gaffney, O. & Ludwig, C. 2015. The trajectory of the Anthropocene: The Great Acceleration. *The Anthropocene Review* 2 (1), 81–98. DOI: 10.1177/2053019614564785
- Vedeler, M. & Jørgensen, L.B. 2013. *Out of the Norwegian glaciers*. Lendbreen.
- A tunic from the early first millennium AD. *Antiquity* 87, 788–801.
- Waters, C.N., Zalasiewicz, J., Summerhayes, C., Fairchild, I.J., Rose, N.L., Loader, N.J., Shotyk, W., Cearreta, A., Head, M.J., Syvitski, J.P.M., Williams, M., Wapre, M., Barnosky, A.D., Zhisheng, A., Leinfelder, R., Jeandel, C., Galuska, A., Ivar do

- Sul, J.A., Gradstein, F., Steffen, W., McNeill, J.R., Wing, S., Poirier, C. & Edgeworth, M. 2018. Global Boundary Stratotype Section and Point (GSSP) for the Anthropocene Series: Where and how to look for potential candidates. *Earth-Science Reviews* 178, 379–429.
- Wolf, E.W., 2014. Ice sheets and the Anthropocene. In: Waters, C.N., Zalasiewicz, J., Williams, M., Ellis, M.A. & Snelling, A.M. (eds.) *A Stratigraphical Basis for the Anthropocene* 395. *Geological Society*, London, 255–263 (Special Publications). (Quoted in Waters *et al.* 2018).
- Zalasiewicz, J., Williams, M., Smith, A., Barry, T.L., Coe, A.L., Bown, P.R., Brenchley, P., Cantrill, D., Gale, A., Gibbard, P., Gregory, F.J., Hounslow, M.W., Kerr, A.C., Pearson, P., Knox, R., Powell, J., Waters, C., Marshall, J., Oates, M., Rawson, P. & Stone, P. 2008. Are we now living in the Anthropocene? *GSA Today*, vol. 18, Issue 2 (February 2008), 4–8.
- Zalasiewicz, J., Williams, M., Steffen, W. & Crutzen, P. 2010. The new world of the Anthropocene. *Environmental Science & Technology* vol. 44, no. 7, 2228–2231.
- Zalasiewicz, J., Waters, C.N., Wolfe, A.P., Barnosky, A.D., Cearreta, A., Edgeworth, M., Ellis, E.C., Fairchild, I.J., Gradstein, F.M., Grinevald, J., Haff, P., Head, M.J., Ivar do Sul, J.A., Jeandel, C., Leinfelder, R., McNeill, J.R., Oreskes, N., Poirier, C., Revkin, A., deB. Richter, D., Steffen, W., Summerhayes, C., Syvitski, J.P.M., Vidas, D., Wapre, M., Wing, S. & Williams, M. 2017. Making the case for a formal Anthropocene Epoch. An analysis of ongoing critiques. *Newsletter on Stratigraphy*, published online March 2017. Stuttgart. DOI: 10.1127/nos/2017/0385
- Åstveit, L.I. 2007. Høyfjellsarkeologi under snø og is. *Viking* LXX, 7–22.

Herredstinget i Danmark

Materialitet, minder og mindesten

METTE SVART KRISTIANSEN

The Danish district thing Materiality, memories and memorials

In medieval and early modern times, district things (Danish: herredsting) were held in the open air and, from the mid-1600s, also in small courthouses. The sites have been demolished, but they can still be localised in the landscape through place names, historical maps and written sources. This article explores the material expression of the thing sites through contemporary written and pictorial sources, memories in the past and interpretations in the present. The design of the thing sites is typically represented with a focus on the constituent parts of the layout, the materialised legitimacy,

but local accounts can expand the description from the perspective of the listener and contribute to our understanding of the layout with memories of lost sites. The similarities in shape between prehistoric stone monuments and later thing sites may have contributed to the construction of memories in the past and questionable analogies today. Some of the sites were marked with memorial stones in the 20th century, and this article is the first attempt to establish an overview of such sites and to discuss the transformation of thing sites to sites of remembrance and oblivion.

Indledning

Gårdejer Isak Svendsen fra Granbak kunne i 1932 minde, at Jerslev Herreds tingsted "bestod af en firkantet Stensætning med en stor Sten i Midten, hvilken Sten var blevet anvendt til Vejmateriale. Tingpladsen var en lille Slette ved en nu afgravet Gravhøj". Tingstedet er i dag væk og dets omgivende landskab forandret, men mindet om tingets placering blev fastholdt med en sten omkranset af et rækværk af jern, rejst af Historisk Samfund for Hjørring Amt 1932 og bekostet af Svendsen (Klitgaard 1934: 440).

Samfundets hastige forandring i forbindelse med landboreformerne i slutningen af 1800-tallet og industrialiseringen førte til omfattende destruktion af historiske mindesmærker. Sten herfra blev brugt som materiale til bygge- og anlægsbrug, som det var tilfældet for Jerslev Herreds tingsted, eller blev fjernet af hensyn til nye intensive driftssystemer i landbruget. Fredningen af synlige mindesmærker i 1937 markerede (formelt) en afslutning på destruktions- og begyndelsen på et nyt syn på værdien af fortiden og dens landskaber. For de gamle tingsteder var det dog for sent, og Svendsens generation var den sidste, som havde lokalt forankrede minder eller viden om steder, navne og traditioner relateret til herredstingets materialitet og omgivende landskab. På det tidspunkt var de sidste ting flyttet indendørs i den nærmeste købstads tinghus, og i 1919 blev herredstinget nedlagt som domsinstitution.

Denne artikel vil undersøge herredernes tingsteder, som de er overleveret gennem skriftlige og billedlige kilder

fra samtiden og gennem mindet i eftertiden, både som erindringer i mands minde og som mindet og dets efterliv materialiseret i mindesten, erindrings- og glemsesteder.

Tingstok og tinghus

Christen Testrup, der i 1730 blev herredsfoged i Rinds og Gislum Herreder (Nielsen 1882: IV), beskrev i 1747 herredstingenes udseende således:

Tingstederne var indrettede på Marken med 4 Tingstokke, som i en Firkant lå på Stene, hvorpå sad Fogden og Skrивeren med flere, som administrerede Retten så og de 8 Mænd, som af disse Tingstokke kaldes Stokkemænd, hvilket Ord endnu bruges, ligesom og Stokkenævn i de gamle Love heraf havde sit Navn. Midt på denne Plads imellem de 4 Stokke lå en stor Sten, som endnu på Tingstederne er tilsyne; på denne Sten skulde Tyvene sidde, når de skulde dømmes, hvilke Stene endnu desårsag kaldes Tyvstene på denne Dag. (efter Nielsen 1867: 20)

Formen genkendes på præsten Christen Høst skematiske grundrids over Ovtrup Sogn i præsteindberetningerne til Ole Worm 1639. Her er tingstedet tilsvarende angivet som en firkant med en prik i midten (Kristensen 1935: 82f).

Ældste billedlige fremstilling af et nordisk ting er Olaus Magnus visualisering fra 1555 (fig. 1). Her ses stokkemændene (også kaldet tinghøringer) siddende på stokke lagt over sten. Foran tingstokkene står sagens parter. Vi ser af praktiske årsager kun en delvis fremstilling af tingstedet. Det vigtige er her tingstokkene, som

Fig. 1. Nordisk tingforsamling. Olaus Magnus, 1555: 488.

materialiserer tingets legitimitet, funktion og ramme. Der er desuden gjort plads til træer som markering af tingets placering i det åbne land og hermed af handlingernes offentlighed.

Ved reces i 1551 blev det bestemt, at der skulle føres tingbøger, og processen fik efterhånden et større indslag af aktstykker. Håndtering af papirarbejdet førte dels til den praktiske tilføjelse af bord og stol til skriver. I tilfælde af regnvejr kunne der eventuelt rejses et telt, som det kunne mindes om tinget i Rangstrup, eller et skur, som blev bygget 1637 i Skast Herred. Man kunne også søge

ly i den nærmeste gård eller kirkes våbenhus (Nielsen 1882: II; Neergaard 1902: 298; Fausbøl 1910 [2007]: 38).

En udvikling mod opførelse af tinghuse synes at begynde på Sjælland med reskripter om opførelse af herredstinghuse i Roskilde Amt (1644) og Kronborg Len (1647). Chr. Ostensen Weiles fremstilling af et herredsting i 1641 (fig. 2) viser stokkemænd siddende på bænke og omkring et bord; vægge, vinduer og gulvbelægning viser, at tinget her holdes indendørs. Weile boede på Sjælland, og det er ikke utænkeligt, at det viser virkelige forhold i et sjællandsk herredsting (Neergaard 1902: 297). Der var ikke tale om

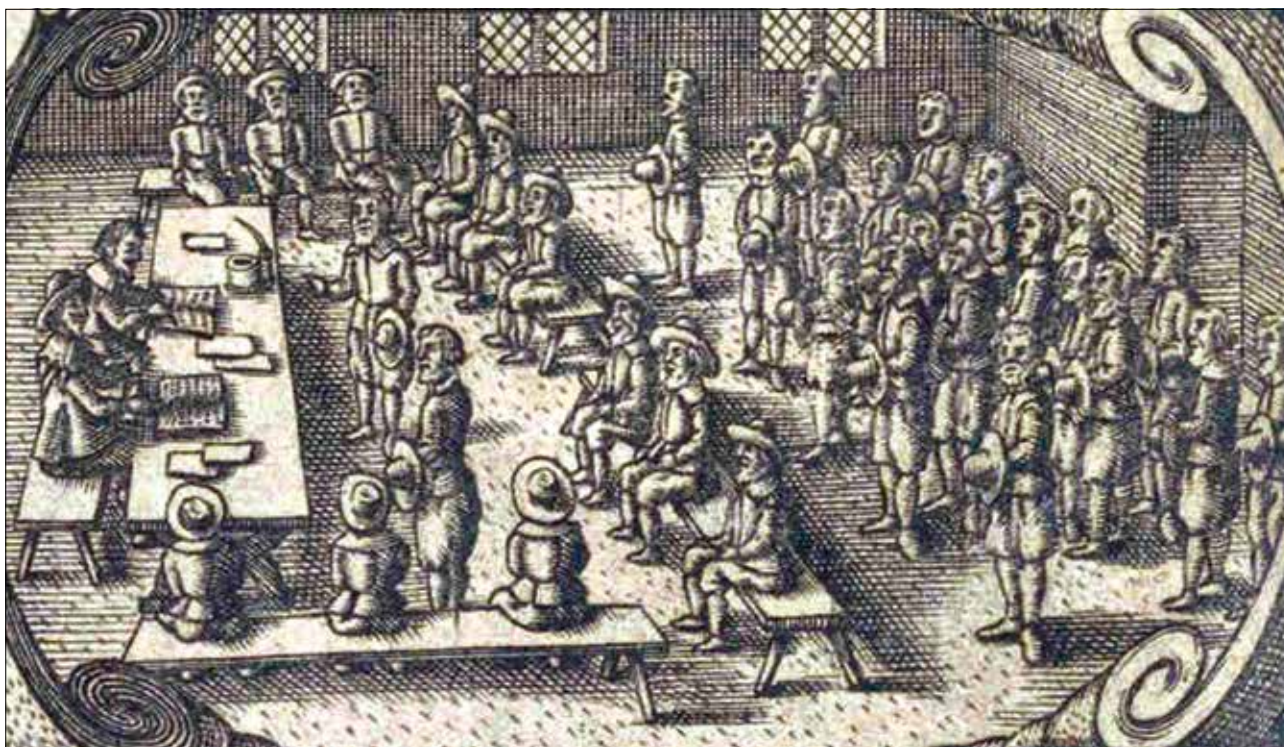

Fig. 2. Stik af herredsting, formodentlig på Sjælland. Weile 1641, titelblad.

store bygningsværker. I 1650 ville herredsfogden i Vester (Horne) Herred påtage sig at opføre et 6 fag langt tinghus i træ og ler med skorsten og tilbehør, hvis herreds- og birkemændene ville påtage sig udgifterne, ”som man kan have at holde Ting og Rettergang udi formedelst Frøst, Kuld, Snee og Regnskyl” (Kristensen 1935: 87).

Enevældens øgede fokus på den offentlige forvaltning medførte reformer, blandt andet af herredernes administration. Særligt resolutionerne i 1686 om omstrukturering af herreder på Fyn og tilsvarende i 1688 i Jylland satte skub i opførelsen af tinghuse (Christensen 2006: 17). Med de nye tinghuse mistede de gamle tingpladser deres funktion. Det er formodentlig i det lys, ”som halvglemte Fortidslevninger” (Neergaard 1902: 299), at man skal forstå Testrups beskrivelser i 1747.

Mands minde

I dag er der sjældent spor efter tingstederne selv, men deres omtrentlige placering kan ofte rekonstrueres på baggrund af skriftlige kilder, særligt i forbindelse med reformerne i 1600-tallet. Deres tilstedeværelse i landskabet er stedsfæstet gennem stednavne i markbøger og på historiske kort som eksempelvis ”tingager” og ”galgehøj”, som må angive tingets placering i nærheden. I enkelte tilfælde er tingets placering og areal afmærket. Viden om tingstedets udseende er fastholdt ved mundtlig overlevering gennem mands minde.

Lokale beretninger om herredernes tingsteder blev indsamlet af folkemindeforskere i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet (eks. Kristensen 1895 [1980]). På det tidspunkt havde de gamle tingsteder været forladt i flere generationer og afløst af tinghuse i større landsbyer og købstæder. Sognets ældste folk fortalte, hvad de selv havde set og kunne huske om tingstedernes udseende og placering. Somme tider var mindet overleveret gennem deres oldefædre.

At kunne huske lokale steder og stednavne var grundet i en dyb tradition i det gamle landbrugssamfund, hvor mundtlig overlevering og de ældres viden om lokale forhold indgik med vægt i landsbylavet og på tinget. Erindringer foregår ikke blot i en tidsmæssig, men også i en rumlig dimension, og da samfundet, retsplejen og landskabet, hvori den var forankret, i 1800-tallet var under hastig forandring, gik den lokale erindrings topografi samtidig i opløsning. Indsamlinger var derfor sidste mulighed for at overlevere og fastholde en viden herom på papir til eftertiden. De er i dag en central kilde til tingstedernes udseende, overlevering af ellers glemt navnestof og eksistensen af forskellige typer anlæg, som knyttede sig til tingstedets nærmeste omgivelser. Eksempelvis kunne gamle folk i Nørre Rangstrup Herred mindes, at tingstokkene på den stensatte firkant yderligere var omgivet af en rundkreds af mindre kampesten, som markerede tingets fredlyste areal (Fausbøl 1910 [2007]: 38). Beretningen giver her et andet blik på tingstedet gennem tilskuerne, mens herredsfogeden Testrups beskrivelse var orienteret mod de dele, som konstituerede det som domssted.

Konstruerede minder og steder

Nogle minder kan være konstruerede, og fortællinger om tingstedernes fysiske udtryk være lagt til grund for erindring om og udpegning af anlæg med lignende form. Dette kan gælde både i forbindelse med indsamling af lokale minder og nutidens tolkninger af konstruktioner baseret på analogier hertil. Eksempelvis beretter en berejserstekst fra 1924 om en sløjfet høj i Kettrup, hvor ejeren kunne fortælle, ”at der havde være et Tingsted, idet der havde staaet en Kreds af Sten om højen. Fra anden Side berettes, at det var en Langdysse” (Slots- og kulturstyrelsens database *Fund og Fortidsminder* (FF), systemnr. 22354). I begge tilfælde sluttes fra form til funktion. At der kan være sammenfald skal dog ikke affærdiges. Lige som tingstederne kunne lægge sig i læ af gravhøje, kan stenmonumenter fra oldtiden være genanvendt og fået tilskrevet ny betydning i sin samtid som markering af tingstedet. Det kan også være tilfældet for de udpegede tingsteder i Øster Han Herred (Pajung & Liljefalk 2016) og Ringsted Herred (Nielsen 1969). I *Fund og Fortidsminder* er de begge steder registeret som rundhøje, i det ene tilfælde kombineret med et komplekst cirkulært anlæg (FF 15646); i det andet tilfælde beskrives højen som stærkt beskadiget, en stencirkel (randsten omkring højen eller en cirkulær stensætning ved siden af denne?) er ikke registreret og vel fjernet (FF 110809). Da oldtidens gravmonumenter og historisk tids tingsteder begge havde både runde og firkantede former, og da tinget kan have genanvendt gamle konstruktioner uden selv at have afsat daterende, fysisk aftryk, er en identifikation af tingstedet vanskelig og skal nok snarest findes i de nære omgivelser, hvor tilskuere til tingshandlingerne har opholdt sig. Her vil systematiske afsøgninger med metaldetektor muligvis kunne bidrage til lokaliseringen af potentielle tingpladser og en mere nuanceret forståelse af deres indretning.

Mindesmærker

Nogle tingsteder er blevet markeret med en mindesten (fig. 3). Det er indtil videre lykkedes at lokalisere 17 i det nuværende Danmark. De fleste er ubehandlede granitsten, hvilket også er den hyppigst forekommende monumenttype brugt på landet (Baltzersen 2010: 15). De er forsynet med en kort indskrift, som giver herredets navn, og hvornår det blev flyttet: en monumental skiltning (Wienberg 2007: 247). Der kan være tilføjet yderligere tekst, som refererer til tingets funktion. Monumentet over tingstedet i Rougsø Herred bryder normen med en udformning som et symbolsk tingsted med fire sten, hvorover er placeret fire tingstokke. Monumentet, som i øvrigt nu er fjernet, er blandt de yngre, og sikkert derfor ikke bundet af den konventionelle form.

Indtil videre er der identificeret dateringer på 13 mindesten. Den ældste er rejst i 1918 (Hind Herred), og de to yngste i 1988 (Rougsø og Nørre Salling) som markering af 300-års dagen for den store herredsreform. En gruppe af mindesten blev sat i 1930'erne og begyndelsen

Fig. 3. Afsløring af mindesten for Rinds Herreds tingsted i 1982 af initiativtageren, gårdejer Ole Nørskov. Midlerne til mindestenen blev rejst af Lokalhistorisk Arkiv for Møldrup og Omegn. Midt i indskriften ses herredets segl, en sild. © Arkiv.dk, Bo3833.

af 1940'erne (Jerslev, Løve, to i Tyrstrup, Hvetbo, Skast) på et tidspunkt, hvor der var en stigende national og lokalhistorisk interesse (Jensen 1936). En mindesten fra 1970 (Vester Horne) er formodentlig sat som markering af herredernes endelige afvikling. Alle ligger i Jylland med undtagelse af mindestenen over Løve herredsting, som ligger på Sjælland (fig. 4).

Initiativet til at sætte mindesmærket er opstået lokalt. Processen bag mindestenen for Løve herredsting er beskrevet mest indgående. Som det eneste sted er tingstedet også rekonstrueret. Ældre folk kunne udpege for hjemstavnsforsker L. Nørreslet (1881–1919), hvor tinget havde ligget, og beskrive ”den af Sten indhegnede Thingplads, som var omtrent 12 Alen bred og tre Gange saa lang. Oven på Indhegningsstenene blev lagt fire lange Stokke, og det var hærværk at bryde Thingskammel. Midt i Kredsen plejede at ligge, og laa ogsaa i Løve, en stor Sten, Tyvsstenen, paa hvilken den anklagede maatte stille sig” (Nørreslet 1918–1920: 36). Tinget lå på Tingstensagre i Løve Bys Domvang indtil 1685. Omkring 1810 blev de gamle tingsten fjernet, kløvet og anvendt som bygningssten i den nærværende liggende gård Juelsborg. Ved tingstedet lå gravhøjen Rævejbjerg (måske et tidligere **Røverbjerg* og rettersted?), som forsvandt ved grusgravning i 1909 (Nørreslet 1918–1920: 35f; Jensen 1936: 218, 222; Frandsen 1995: 11). I 1930'erne opstod et lokalt ønske om at markere stedet. Alt fra den lokale præst og landstingsmand, gårdejere og husmænd gik i 1934 sammen om at opsætte sten på pladsen efter tingstedets oprindelige mål,

og husmand Hans Nielsen, som ejede jorden, afstod jorden uden vederlag. Samme år blev tingpladsen indviet. En mindesten midt på tingstedet foran en flad sten gav den form som en talerstol, og det var da også oprindeligt formålet, at stedet skulle bruges til folkemøder. Stenen bar inskriptionen ”LØVE HERREDS TINGSTED/STENSAT 1934/STEDET DAGEN FOLKET” (med henvisning til Eriks Sjællandske Lov, bog II, kap. 48, Kroman & Juul 1945). Ved indvielsesfesten blev jorden mellem tingstedet og vejen købt til brug som mindelund over herredets bedste mænd (u.f. 1934).

Fra erindringsfællesskaber til glemselssteder

Tidligere generationer har sat disse mindesmærker som et budskab til eftertiden om steder, funktioner og fællesskaber, de mente aldrig måtte glemmes. Som materialiserede erindringsfællesskaber har de dels været udtryk for en national bevidsthed og samhørighed, dels for en lokal selvforståelse, hvor betydningen af at indgå i en fælles arbejdsproces og kropslig aktivitet ved etablering af mindesmærket har været central.

Hvad skulle erindres og mindes? Genopførelsen af Løve herredsting blev efter overvejelse uden tyvstenen i midten, som et symbol på de frie bønders udøvelse af lov og ret og ikke på senere tiders fæstebønder, som var nedsunkne til retsvidner med herredsfogeden som den dømmende magt, som det blev argumenteret ved indvielsen (Frandsen 1994: 12).

Jes Wienberg (2022) påpeger i en diskussion af Genforeningsstenene (en landsdækkende gruppe mindesten, som markerer, at Sønderjylland kommer tilbage til Danmark i 1920), hvorledes intentionen bag rejsningen imidlertid ofte viser sig at være forgæves.

Uden påmindelser med gentagne ritualer eller høj-tider og uden fornyet opmærksomhed ved jubilæer, vil monumenterne og mindesmærker i de fleste tilfælde forvandle sig til glemselssteder. Den materialiserede erindring bliver usynlig. (Wienberg 2022: 249f)

I et lille festskrift udgivet i anledning af 60-årsdagen for etablering af Løves mindelund forklarer forfatteren da også:

Når jeg står ved det gamle tingsted, hvor herredets folk har haft deres mødested i tusinde år, og hvor der er rejst mindestene til ære for flere generationers mest ansete mænd, så føler jeg, at der på dette sted er bygget bro mellem fortidens, nutidens, og fremtidens slægter. (Frandsen 1994: 23)

Netop i dette øjeblik blev stedets formål genforhandlet. Jubilæumsmødet var det første siden indvielsen, for stedet blev aldrig som ventet en mødeplads for lokalbefolkningen. Alligevel fremstår det i dag velplejet, og der er tydelig skiltning til tingstedet fra hovedvejen. Hvem holder de sirligt klippede hække omkring mindelunden og slår græsset omkring tingstedets sten?

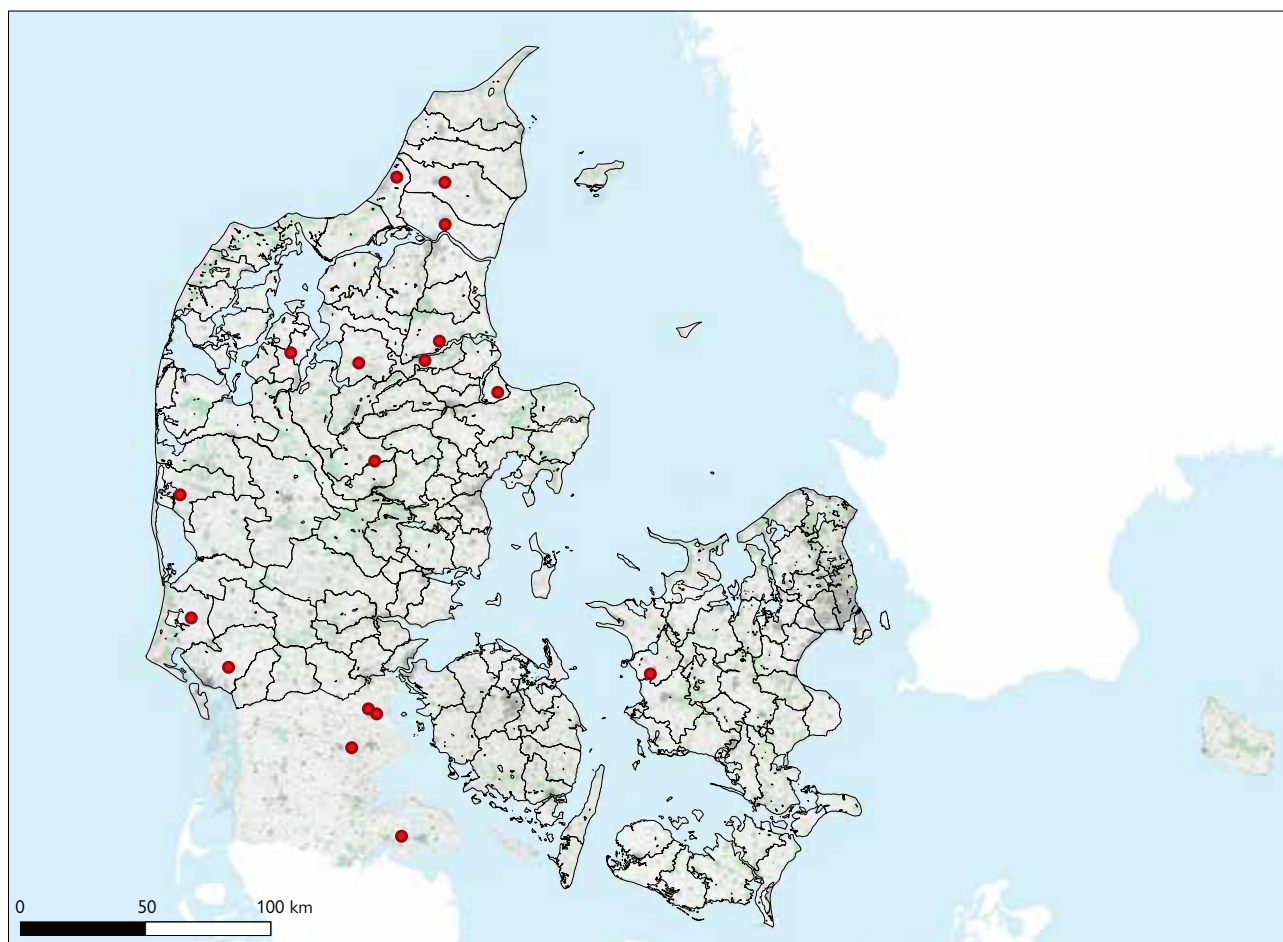

Fig. 4. Mindesten sat på herredernes tingsteder i nuværende Danmark. Herredsgrenser (sort streg) rekonstrueret og digitaliseret af Peder Dam til bearbejdning af data for M1688, Sønderjylland og Bornholm er derfor udeladt.

Afsluttende betragtninger

Da magten og tingstokkene flyttede, stod stenene tilbage, i sig selv en slags vidner til tidligere tiders domme og forsamlinger blandt herredets befolkning. Efterhånden som stenene og dermed også de synlige spor af stederne forsvandt, opstod flere steder et lokalt behov for fysisk at fastholde mindet herom.

Stederne var en materialisering af magt, en magt som i middelalderen gled bønderne af hænde som domsmænd. Det var højmiddelalderens frie bonde, som blev hyldet i Løve, ikke enevældens fæstebonde, som særligt på Sjælland havde hårde kår. Højskolebevægelsens nationale vækkelse på landet i første halvdel af 1900-tallet førte til rejsning af mange monumenter på landet, hvor også tingstederne blev en del af det nye monumentlandskab. Mindestenene over herredstingene er ikke tidligere behandlet, måske fordi de ikke tydeligt taler ind i en national eller lokal kontekst; herredet er både for småt og for stort. En undersøgelse af mindesmærker på landet peger på, at de lokalsamfund, som valgte at bygge mindesmærker (ud over det allestedsnærværende genforeningsmonument), havde en stærk lokal identitet og selvbevidsthed (Baltzersen 2010: 20). Måske kan en del af forklaringen på den markante geografiske forskel i spredningen af mindesten over herredstingene være en respons på århundreders regionale

forskelle i lokale frihedsgrader for jyske og sjællandske bønder? Indvielsesdatoen for Løve var da også passende på årsdagen for stavnsbåndets ophævelse, 20. juni 1788. Samme jyske dominans ses inden for flere kategorier af mindesmærker og forklares her ved en særlig jysk selvbevidsthed (Adriansen 2010: 414).

For flere mindesten nævnes ved indvielsen, at de sættes under navngivne personers eller lokale institutioners opsyn og beskyttelse. De spejler samtiden, og viser, hvad man har fundet erindringsværdigt. Imidlertid er ingen mindesten over de gamle herredsting fredede i dag, i modsætning til andre mindesten af "national betydning". I kulturarvsforvaltningen er de glemselssteder, som må fjernes, flyttes og ødelægges.

Referencer

- Adriansen, I. 2010. *Erindringssteder i Danmark. Monumenter, mindesmærker og mødesteder*. København.
- Baltzersen, J. 2010. Mindesmærker på landet. *Landbohøistidsskrift* 2010: 1, 9–49.
- Christensen, T.P. 2006. Ting, tingsted, tinghus. Træk af en udvikling. I: Garde, P., Larsen, C., Pedersen, A.H. & Pedersen, B. (red.) *Danmarks tinghuse*. København, 11–21.
- Fausbøl, J. 1910 (2007). *Minder fra Agerskov Sogn*. Opr. Modersmaalet's Trykkeri, 2. udg. https://www.igbc.dk/Brandt_sjyl-

- land/Egnshistorier/Minder%20fra%20Agerskov%20sogn%20udg%202%20version%201.pdf (set december 2023).
- Frandsen, B. 1994. *Løve Herreds tingsted*. Høng.
- 1995. *Mindesmærker i Høng Kommune*. Høng.
- Jensen, J.P. 1936. Løve Herreds gamle Tingsted. *Fra Holbæk Amt* 15, 218–222.
- Klitgaard, C. 1934. Fra Jerslevs Herreds Ting. *Historie/Jyske Samlinger*, bd. 5, rk. 1, 436–474.
- Kristensen, E.T. 1895 (1980). *Danske sagn, som de har lydt i folke-munde, udelukkende efter utrykte kilder*. Del III (Store sten; Tingsteder). København.
- Kristensen, H.K. 1935. *Ovtrup sogn i Vester Horne Herred*. Varde.
- Kroman, E. & Iuul, S. 1945. *Danmarks gamle love paa nutidsdansk*. Andet bind. København.
- Magnus, O. 1555. *Historia de gentibus Septentrionalibus ... Romae*.
- Neergaard, C. 1902. Thinghøie og thingdysser. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 292–327.
- Nielsen, A.S. 1969. Om Sorø amts tilblivelse. *Årbog for Historisk Forening for Vestsjælland*, 7–25.
- Nielsen, O. 1867. *Bidrag til Oplysning om Sysselinddelingen i Danmark*. København.
- 1882. *Gamle jyske tingsvidner*. København.
- Nørreslet, L. 1918–1920. *Bidrag til Løve Herreds Historie og Beskrivelse*. Høng.
- Pajung, S. & Liljefalk, L. 2016. Næsbo. Et ”glemt” herredsting i Nordjylland. *Historisk årbog for Thy og Vester Hanherred*, 93–106.
- Slots- og Kulturstyrelsen: *Fund og Fortidsminder*. <https://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder> (set januar 2024).
- u.f. [signatur] 1934. Løve Herreds gamle Tingsted. Folkefesten i Gaar. *Sorø Amtstidende*, 21 juni 1934. Høng Lokalhistoriske Arkiv.
- Weile, C.O. 1641. *Glossarium juridico-Danicum. Det er alle gamle danske Glosers rette Forklaring som findis udi de Skonske, Sieland-ske oc Judske Lowbøger*. Kiøbenhaffn.
- Wienberg, J. 2007. Arkæologiens mindesmærker. *Kuml*, 237–262.
- 2022. Genforeningens mindesmærker. At forme et erindrings-fællesskab. *Kuml* 2021, 247–279.

Två stenar på rad och en kulturstubbe

Obesuttnas kulturarv möter det storskaliga skogsbruket

EVA SVENSSON

Two stones in a row and a cultural stump (Sw. *kulturstubbe*)

The cultural heritage of the less privileged meets large-scale forestry

The forest is a vital resource in society's climate transition. There is a need for greater extraction of forest raw materials to meet the demand for green energy both now and in the future. But there are many other values in the forest, including heritage such as abundant ancient and cultural remains. Ancient and cultural remains are at great risk of damage in today's mechanized forestry. Evaluations have shown that a total of 27% of all known ancient remains were damaged in connection with regeneration felling in 2023. The same

evaluation also showed that ancient remains with visible markings, especially in the form of cultural stumps, were less likely to be damaged. For the system of cultural stumps to be an effective protection for ancient and cultural remains in forestry, it is necessary that they are correctly placed, and that the degree of marking is complete. This, in turn, requires a good knowledge base in the form of high-density inventories, and archaeological competence to guide the work of "setting out" cultural stumps.

Ökat skogsbruk – ökade risker(?)

I Dagens Nyheter den 23 februari 2024 kan man läsa att klimat- och miljöminister Romina Pourmokthari (L) efterlyser ett intensifierat skogsbruk, eftersom det (enligt ministern) gynnar både klimat och svensk ekonomi. Enligt klimat- och miljöministern består skogen av lättersättliga träd vars livsuppgift är att bli avverkade, och snabbt ersättas av nya plantor i produktionsskogs-cykeln. Att träd har värden för biologisk mångfald och biologiskt kulturarv verkar inte finnas, eller prioriteras, på den politiska agendan. Inte heller att det finns forn- och kulturlämningar i skogen som påverkas av ett intensifierat skogsbruk. Avverkning, vilket sker med tunga maskiner, markberedning och plantering av nya träd innebär alltid förhöjda risker för kulturarvet.

Skogsstyrelsen genomför regelbundet inventeringar av föryngringsytor för att följa upp och utvärdera skogspolitiken två likställda mål; miljöhänsyn, inklusive hänsyn till kulturmiljön, respektive produktion. Dessa inventeringar omfattar sedan ett par decennier också kulturarv. Tyvärr är siffrorna som presenteras i rapporterna vad gäller genom skogsbruket skadade forn- och kulturlämningar inte någon munter läsning. Under 2023 skadades totalt 27 procent av alla kända fornlämning inom de inventerade områdena vid föryngringsavverkning, 4 procent av de kända forn- och kulturlämningarna klassades som grovt skadade, dvs. utsatta för icke återställningsbara skador. Siffran var ännu högre för fornlämningarnas skyddsområden (ibland kallade villkorsområden), av dessa var ungefär

52 procent skadade eller grovt skadade (Skogsstyrelsen, Skador på forn- och kulturlämningar).

Enligt Skogsstyrelsens återkommande statistik och hänsynsuppföljningar är siffrorna avseende skadade forn- och kulturlämningar tämligen likartade år från år (Skogsstyrelsen, Statistik). En viktig åtgärd för att minska skadorna på forn- och kulturlämningar är de så kallade kulturstubbarna (fig. 1). En kulturstubbe är en 1,3 meter hög stubbe som lämnats som en markör på en forn- eller kulturlämning (Skogsaktuellt 2020). Kulturstubbarna har effekt, för statistiken visar att forn- och kulturlämningar som är markerade i terrängen, till exempel med kulturstubbar, skadas i mindre omfattning än lämningar som saknar markering (Skogsstyrelsen, Kulturmiljöhänsyn vid föryngringsavverkning). De är extra viktiga när det är fråga om otydliga lämningar, till exempel när bara enstaka stenar är synliga, vilka är vanliga i skogsmark. Kulturstubbarna bidrar också på ett positivt sätt till upplevelsen av forn- och kulturlämningar genom att mildra landskapets "nakenhet" efter en avverkning.

Skogens kulturarv – kulturarv i skogen

Idag är 69 procent av Sveriges yta täckt av skog. Andelen skog varierar stort över landet, från 40 procent i Skåne till 88 procent i Västernorrland (Fridman 2023: 59f). Täckningsgraden har också varierat över tid. Historiskt sett har dock gränsen mellan skog och öppet landskap inte varit lika skarp som vi upplever den idag. Betande

Fig. 1. Kulturstubbar runt ett röjningsröse i Stange, Hedmark, Norge. Kulturstubbar är en svensk uppfinning som exporterats till Norge. Foto: Eva Svensson.

djur bidrog till öppnare och mer art-blandade skogar, och det växte ofta träd på gårdstun och i inägomarker. En del forn- och kulturlämningar skapades i skogsmark, eftersom det dåtidens människor sökte fanns i skogen. Det var ofta fråga om utnyttjande av skogens många resurser, såsom kolning, järn- och tjärframställning, jakt och skogsbyte. Andra forn- och kulturlämningar ligger i skogsmark eftersom de har övervuxits med skog efter att ha blivit övergivna. Under sin aktiva tid var de belägna i öppna landskap. Det kan till exempel vara fråga om boplatser, bebyggelseämningar och agrara lämningar från olika tidsperioder. Dessa två grupper benämns "skogens kulturarv" respektive "kulturarv i skogen". Forskningsmässigt spelar denna distinktion roll, men inte för kulturmiljövården då båda grupperna lever under samma hotbild från skogsbruket (Svensson 2006).

Den stora mängden forn- och kulturlämningar i våra skogar härrör från yngre tidsperioder, och utgör viktiga källmaterial för historisk arkeologi. Det är framför allt fråga om lämningar som kan kopplas till grupper i samhället som är mindre synliga i skriftliga källor, och hade svårt att få sina röster hörda av sin samtid, nämligen obesuttna personer. I våra skogar lever dock ett arv efter dessa människor i form av torplämningar (fig. 2), kolbottnar, gammal åkermark med röjningsrösen och lämningar efter andra arbetsplatser (Nilsson *et al.* 2020).

Med ändringarna av Kulturmiljölagen (KML) 2014 kom dessa lämningar att uppmärksammas på ett nytt

sätt. Tidigare hade de endast i undantagsfall omfattats av KMLs starka lagskydd, utan framför allt hanterats utifrån Skogsvårdslagens hänsynsparagraf (SVL §30). Visserligen hade lämningarna uppfyllt kriterierna för fornlämning redan före 2014, eftersom de var av människor skapade, permanent övergivna och dessutom vittnade om forna tiders bruk. Men enligt då rådande praxis ansågs de vara för unga/ointeressanta eftersom man framför allt tillämpade KML på lämningar äldre än cirka 1750. Revideringen av KML 2014 inkluderade tillägget av ett nytt rekvisit, nämligen året 1850 som gräns för vad som skulle betraktas som fornlämning och omfattas av KML.

Med tillägget av detta rekvisit blev många lämningar efter de obesuttnas liv och leverne fornlämningar. Något som skapade såväl möjligheter som utmaningar (Nilsson *et al.* 2020). En direkt konsekvens av lagändringen var stor en ökning av mängden lagskyddade fornlämningar, varav många kan kopplas till obesuttnas liv och leverne. Lagändringen förde också med sig att historisk arkeologi kunde flytta fram positionerna, och att behovet av arkeologer med kompetens att hantera de "nya" fornlämningarna och deras materiella kultur ökade. Ett ökat antal kulturmiljövårdsärenden, inklusive uppdragsarkeologiska utgrävningar, av förhållandevis "unga" torp- och andra lämningar följde i lagändringens kölvatten. Lagändringen ökade arkeologins möjligheter att bidra med ny kunskap på området, men förde också med sig krav på en bredare historisk arkeologisk kompetens eftersom stora mängder

förhållandevis obeforskade lämningar och materiell kultur kom på agendan.

En annan konsekvens av lagändringen var den ökade betydelsen av kulturarv i skogen, eftersom många av de ”nya” fornlämningarna är belägna i skogsmark.

Inför skogsmaskinerna är alla (lämningar) (o)jämlika?

Även om yngre forn- och kulturlämningar utgör ett betydande inslag, finns det också rikligt med lämningar från äldre tider i våra skogar. Sammantaget finns det alltså många olika sorters forn- och kulturlämningar som vittnar om mänskligt liv och leverne från äldsta tider till våra dagar i skogarna. Men deras riskutsatthet verkar variera. Statistiken över av skogsbruket skadade lämningar under åren 2021–2023 vittnar om att torplämningar, lämningar efter kolning och tjärframställning, olika agrara lämningar, fångstgropar och boplatser lever extra farligt under förnygringsavverkningens olika processer (fig. 3; Skogsstyrelsen, Kulturmiljöhänsyn vid förnygringsavverkning).

Dessa lämningars högre grad av riskutsatthet hänger givetvis samman med att de är många, och i stor utsträckning belägna i produktiv skogsmark. Men inte bara. En del förklaringar får sökas också i kulturmiljösektorns prioriteringar, svenska förvaltningstraditioner, och dagens slimmade företagsideal.

Historiskt sett har mer lättillgängliga, öppnare landskap, haft en starkare ställning inom kulturmiljövården, och i större utsträckning associerats med begreppet kulturlandskap. Det är i dessa landskap de inofficiellt högre prioriterade fornlämningarna, såsom gravhögar, runstenar, borg- och kyrkoruiner, tenderar att vara belägna. Skogen har av hävd varit naturvårdens och skogssektorns domän. Uppdelningen har gamla anor, och är tydligt inskriven både i akademiska och förvaltningsmässiga traditioner (Nilsson *et al.* 2008; Svensson & Skoglund 2010). Dagens insikt att skogen är ett kulturlandskap stöts med andra ord mot kvardröjande traditioner inom såväl forskning som kulturmiljövård och naturvård. En viktig väckarklocka för kulturmiljövården var det av Skogsstyrelsen initierade inventeringsprojektet Skog & Historia (Riksantikvarieämbetet, Skog & Historia). Projektet startade i mitten av 1990-talet och genererade drygt 200 000 registreringar av presumtiva forn- och kulturlämningar i våra skogar under projektets korta livstid fram till 2002.

En annan viktig orsak är att förnygringsavverkningens processer inte betraktas som, och inte heller är, markgrepp på samma sätt som till exempel ett vägbygge. Inför avverkningar ska markägare göra en avverkningsanmälan till Skogsstyrelsen, som också granskar vilka miljövärden som eventuellt berörs. Därefter görs (ska göras) en anmälan för samråd till länsstyrelsen inför avverkning om fornlämning berörs (Skogsstyrelsen, Lag och tillsyn; Johansson, personlig kommunikation). Men anmälan baseras framför allt på befintliga kartor och vidhängande information. Det är inte satt i system att göra utredningar inför avverkningar på motsvarande sätt

Fig. 2. Lämningarna efter Sulvikstorpets bostadshus, med Skogsstyrelsens skylt i spismursröset. Torpet kallas ibland Västra Kulttjärn. Det var vanligt att torp bytte namn lite då och då. 1851 bodde här före detta fältjägaren Nils Henriksson Adieu med hustru Britta Ersdotter (inhyses). 1871 bodde (numera) änkan Britta Ersdotter i Sulvikstorp ihop med inhyses fältjägaren Per Magnusson En, dennes hustru Maria Nilsson och barnen Magnus och Kajsa (Persson 2008: 60). Foto: Eva Svensson.

som inför regelrätta markgrepp. Då inventeringsgraden, eller inventeringstätheten, av våra skogar är ganska låg i merparten av landet är kunskapsunderlaget för avverkningsanmälningarna däreför.

Men också kända och kartfästa forn- och kulturlämningar skadas. Svensk byråkrati är väl utbyggd. Ansvariga tjänstemän inom kulturmiljösektorn, naturvården och skogsbruket gör som regel sina jobb väl och producerar underlag och beslut, papper som skrivs på de olika myndigheternas kontor. Men det är i fält, i skogen, som forn- och kulturlämningar skadas. För det är inte ansvariga tjänstemän som kör de stora maskinerna; skördare, skotare, markberedare med flera, under förnygringsavverkningens processer. Det gör skogsarbetare och maskinförare – vilka absolut inte har för avsikt att skada forn- och kulturlämningar. Ändå händer det, trots att de har (ska ha) adekvata underlag och kartor. För när de kör har de bråttom, och det händer att man kör också nattetid i strålkastarsken. Anledningen till brådsken ligger i arbetsvillkoren. I den ekonomiska effektivitetens namn slimmade skogsbolagen sina organisationer genom att sparka ut skogsarbetarna, för att istället upphandla dem

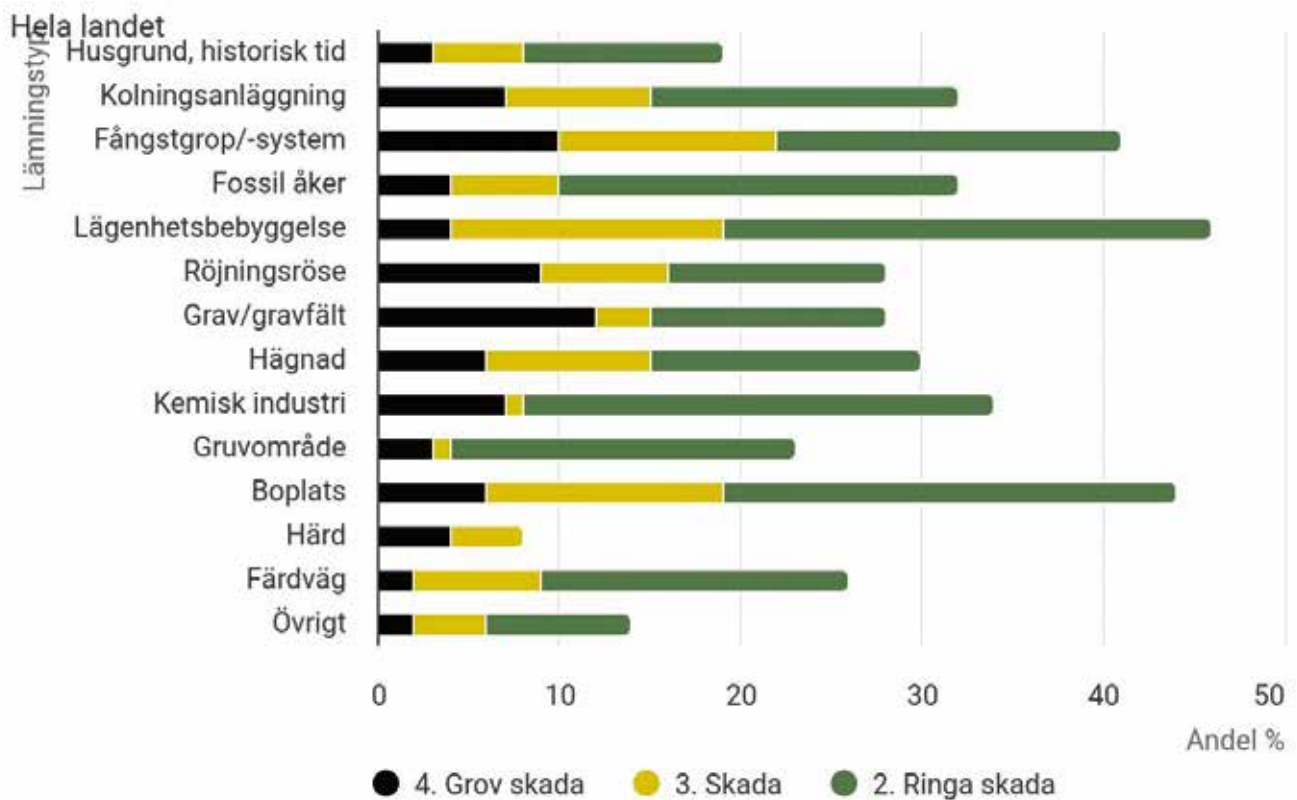

Fig. 3. Andel kända kulturlämningar som påverkats vid föryngringsavverkning per lämningstyp och skadegrad, treårsmedeltal 2021–2023. Källa och figur: Skogsstyrelsen, Kulturmiljöhänsyn vid föryngringsavverkning.

som konkurrerande egenföretagande underleverantörer med lån för dyra skogsmaskiner (Svensson 2014: 89f). När forn- och kulturlämningarna är utmärkta går det förhållandevis snabbt och lätt att undvika att skada dem när man har bråttom. Men är de inte utmärkta är det svårare. Vilket förklarar kulturstubbarnas effektivitet som skydd för forn- och kulturlämningar i skogsmark.

Klimatsmart eller kulturarvssmart?

Klimat- och miljöminister Romina Pourmokthari (L) är inte ensam om att lyfta skogen, eller det gröna guldets, som svaret på utmaningen att möta samhällets och industrins nuvarande och framtida energibehov. Det har gjorts av ministrar före henne, och kommer säkerligen att göras också av framtida ministrar. Skogen, eller träden, är helt enkelt av avgörande betydelse för en grön omställning. Kanske är vi tvungna att acceptera årliga rapporter om 27 procentig skadegörelse på våra forn- och kulturlämningar i skogen för att inte behöva tappa i levnadsstandard och industriell konkurrenskraft. Eller är vi det? Kan vi inte bli både klimatsmarta och kulturarvssmarta?

Om vi lämnar klimatsmartheten åt andra, för detta ändamål mer lämpade, forskare, och istället fokuserar på kulturarvssmarthet så finns det faktiskt en hel del konkreta saker att ta tag i för att minska skaderisken för forn- och kulturlämningar i skogen. Det finns också omständigheter som ligger utanför kulturarvssektorns förmåga och kontroll. Till exempel skogsarbetarnas arbetsförhållanden. Men om vi fokuserar på det vi kan påverka

är det lämpligt att börja med något man vet fungerar, nämligen kulturstubbar. Statistiken visar tydligt, såsom tidigare påtalats, att forn- och kulturlämningar utmärkta med kulturstubbar löper mindre risk att skadas än omärkta lämningar (Skogsstyrelsen, Kulturmiljöhänsyn vid föryngringsavverkning).

Men kulturstubbar växer inte upp på rätt platser av sig själva. För att kulturstubbar ska vara effektiva måste alla lämningar och skyddsområden markeras, och markeras korrekt. Ofullständiga och inkorrekta markeringar skapar förvirring och otrygghet. För att kunna märka ut forn- och kulturlämningar systematiskt behövs välutbildade arkeologer och goda inventeringar – så att kulturstubbarna hamnar på rätt ställe.

Inventeringsgraden, och tätheten i inventeringarna, behöver höjas för skogsområden. Ett pålitligt kunskapsunderlag underlättar möjligheten att skydda forn- och kulturlämningar. Det behövs också systematisk kunskapsuppbyggnad om vad som ska inventeras. Svenska arkeologer kan en hel del om forn- och kulturlämningar i skogen, trots sparsamma inslag i utbildningen. Kunskap har istället erövrats genom fältarbete, forskning och kunskapsöverföring mellan arkeologer. Men det finns mycket kvar att lära, för det saknas information om hur många typer av forn- och kulturlämningar tar sig uttryck i skogslandskapet och därför inte kan identifieras. Många lämningar är dessutom otydliga i terrängen, och missas lätt av ovana ögon. Det finns också en rad lämningar med okänd funktion och datering, som är svåra att hantera. Med tanke på det stora inslaget förhållandevis

unga lämningar har historisk arkeologi ett särskilt ansvar vad gäller kunskapsuppbyggnad och utbildning rörande skogens kulturarv (Svensson 2009).

Ett annat problem är frågan om vad som ska sorteras som natur, och vad som betraktas som kulturarv. Skogen sorterar under myndigheten Skogsstyrelsen, myndigheten Naturvårdsverket har stora intressen vad gäller biologisk mångfald i skogen och skogens roll i klimatarbetet, medan myndigheten Riksantikvarieämbetet ska övervaka kulturarvet i skogen. I själva verket finns det både överlapp och gråzoner; som biologiskt kulturarv och skogshistoria. Många gånger sammanfaller också intressen som biologisk mångfald och kulturarv. Bättre integrering och samordning skulle med största sannolikhet underlätta för att skydda olika värden i skogen (Nilsson *et al.* 2008; Svensson & Skoglund 2010).

Avslutningsvis, alla forn- och kulturlämningar kan inte sparas till framtiden. Eller för att citera Jes Wienberg:

In the heritage process, what can and should be selected for the future is, in principle an open question. (Wienberg 2021: 192)

Vad av kulturarvet som skyddas handlar om värderingar inom kulturmiljövården, men det är i än större utsträckning en förhandlingsfråga i relation till andra samhällsintressen. När stora framtidsfrågor som klimatet står på spel, är det högst sannolikt att lämningar efter obesuttna människors liv och leverne i våra skogar får stryka på foten. Med hjälp av kunskap, inventeringar, samordning med andra samhällsintressen – och kulturstubbar – ökar emellertid möjligheten för arkeologer att göra strategiska val – innan skogsmaskinerna rullar in.

Referenser

- Fridman, J. 2023. Data om skog och mark. Skogsmark. I: Fridman, J. & Danell, K. (red.) *Sveriges skogar under 100 år. Riksskogstaxeringen 1923–2023*. Umeå, 55–66.
- Johansson, A., Kulturmiljösamordnare, Länsstyrelsen Värmland, personlig kommunikation 24-03-06.
- KML, Kulturmiljölag. SFS 1988:950.
- Nilsson, B., Skoglund, P. & Svensson, E. 2008. *Mötesplatser. På väg mot en samlad natur- och kulturmiljövård*. Archaeology@Lund, 2008: vol 3. Lund.
- Nilsson, P., Hansson, M. & Svensson, E. 2020. *De obesuttnas arkeologi. Människor, metoder och möjligheter*. Stockholm.
- Persson, L. 2008. *Bättre sent än aldrig. Om ödetorpen i Treskog, Gunnarskog, Mangskog*.
- Riksantikvarieämbetet, Skog & Historia. <https://www.raa.se/kulturarv/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/skogens-kulturarv/skog-och-historia/> (Hämtad 24-03-04).
- Skogsaktuellt 2020. <https://www.skogsaktuellt.se/artikel/2226440/det-hr-r-en-kulturstubbe.html> (Hämtad 24-02-28).
- Skogsstyrelsen, Kulturmiljöhänsyn vid föryngringsavverkning. <https://www.skogsstyrelsen.se/statistik/statistik-efter-amne/kulturmiljohansyn-vid-foryngringsavverkning2/> (Hämtad 24-02-28).
- Skogsstyrelsen, Lag och tillsyn. <https://www.skogsstyrelsen.se/lag-och-tillsyn/vilka-atgarder-behoover-du-anmala-eller-ansoka-om/> (Hämtad 24-03-05).
- Skogsstyrelsen, Skador på forn- och kulturlämningar. <https://www.skogsstyrelsen.se/nyhetslista/skador-pa-forn-och-kulturlamningar-2023/> (Hämtad 24-02-28).
- Skogsstyrelsen, Statistik. <https://www.skogsstyrelsen.se/statistik/> (Hämtad 24-02-28).
- Svensson, E. 2006. Cultural heritage of the forest and cultural heritage in the forest. I: Ministerial conference on the protection of forests in Europe (red.) *Forest and our cultural heritage. Proceedings of the seminar 13–15 June, 2005, Sunne Sweden*. Warszawa, 106–110.
- Svensson, E. 2009. Historisk arkeologi i skogen. I: Mogren, M., Roslund, M., Sundner, B. & Wienberg, J. (red.) *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund, 244–257.
- Svensson, E. 2014. Heritage at risk. The devastating effects of mechanized forestry on local heritage. In: Moniruzzaman, S., Nilsson, F. & Svensson, E. (red.) *Via Spatiosa. Festschrift to Ragnar Andersson on his 67th birthday*. Karlstad, 81–91.
- Svensson, E. & Skoglund, P. 2010. Discourses of nature conservation and heritage management in the past, present and future. Discussing heritage and sustainable development from Swedish experiences. *European Journal of Archaeology* 13:3, 368–385.
- SVL, Skogsvårdsplan. SFS 1979:429.
- Wienberg, J. 2021. *Heritopia. World heritage and modernity*. Lund.

Den romanska korportalen i Vreta klostrets kyrka

GÖRAN TAGESSON

The Romanesque choir portal in the church of Vreta Abbey

In the abbey church of Vreta kloster, Östergötland, Sweden, parts of a specific portal were found during renovation work during the 1910s. It was then reconstructed and is today exhibited in the local abbey museum, but since long neglected and never problematized. The portal was originally placed in the southern transept in the new abbey choir, constructed in the second half of the 12th century. It was demolished during the rebuilding work after a big fire in the second half of the 13th century.

In the article, the unusual form of the portal is discussed, which seems to be quite unique when compared to other portals in the medieval diocese of Linköping. Further, the

function of the portal in the abbey church is discussed. It must have had a function in connecting the choir with the churchyard south of the church. In the northern transept there is however another passage to the churchyard east of the church, a porta mortuorum. In the northern transept, there is also a portal, connecting the choir to the cloister. An extra portal in the same location but in an opposite transept seems to be quite unusual.

The precise dating of the portal, as well as the unusual form and the unique position of the portal, is problematizing the spatial function and the patterns of movement in the abbey church.

Inledning

Olika källmaterial möts i den historiska arkeologin, sten och trä, skrift och bild – en brännpunkt för olika discipliner och professioner. Men lika betydelsefullt är tid, kontext, rum och topografi. När olika parametrar ställs mot varandra uppstår nya frågor som uppmuntrar oss att försöka se företeelser på nya sätt.

I Vreta kloster finns en korportal som bjuder på utmaningar av just det slaget (fig. 1). Portalen har genomgått olika skeden, från uppbyggnad på 1100-talet, förstörelse hundra år senare, upptäckt för hundra år sedan och därefter en fortsatt törnrosasömn. I samband med att Klosterhuset och den gamla utställningen restaurerades 2017–2019 har portalen fått ny aktualitet och pockar på uppmärksamhet. Både portalens stil och utformning, liksom dess ursprungliga placering i klosterkyrkan, ställer frågor kring klostrets funktion och betydelse i sin samtid. Portalen är rundbågig och har en mycket säregen och för östgötska förhållanden ovanlig utformning, med cylindriskt formade rundlar. Portalen har inga direkta paralleller i sin samtid, samtidigt kan den preciseras till en specifik period i kyrkans byggnadshistoria. Fortfarande är mycket oklart; vilka är portalens stilistiska och kulturhistoriska förebilder.

Portar, portaler och dörrar visar på rörelsemönster i byggnader. Portar kan öppnas och stängas, några har tillträde, andra stängs ute. Korets sydportal med sin specifika utformning signalerar specifika funktioner och behov av rörelse i klostret. Men vilken funktion hade den och varför kom den så snart förstöras?

Fig. 1. Den romanska portalen, funnen i Vreta klostrets kor och rekonstruerad i Klosterhuset. Foto: Göran Tagesson.

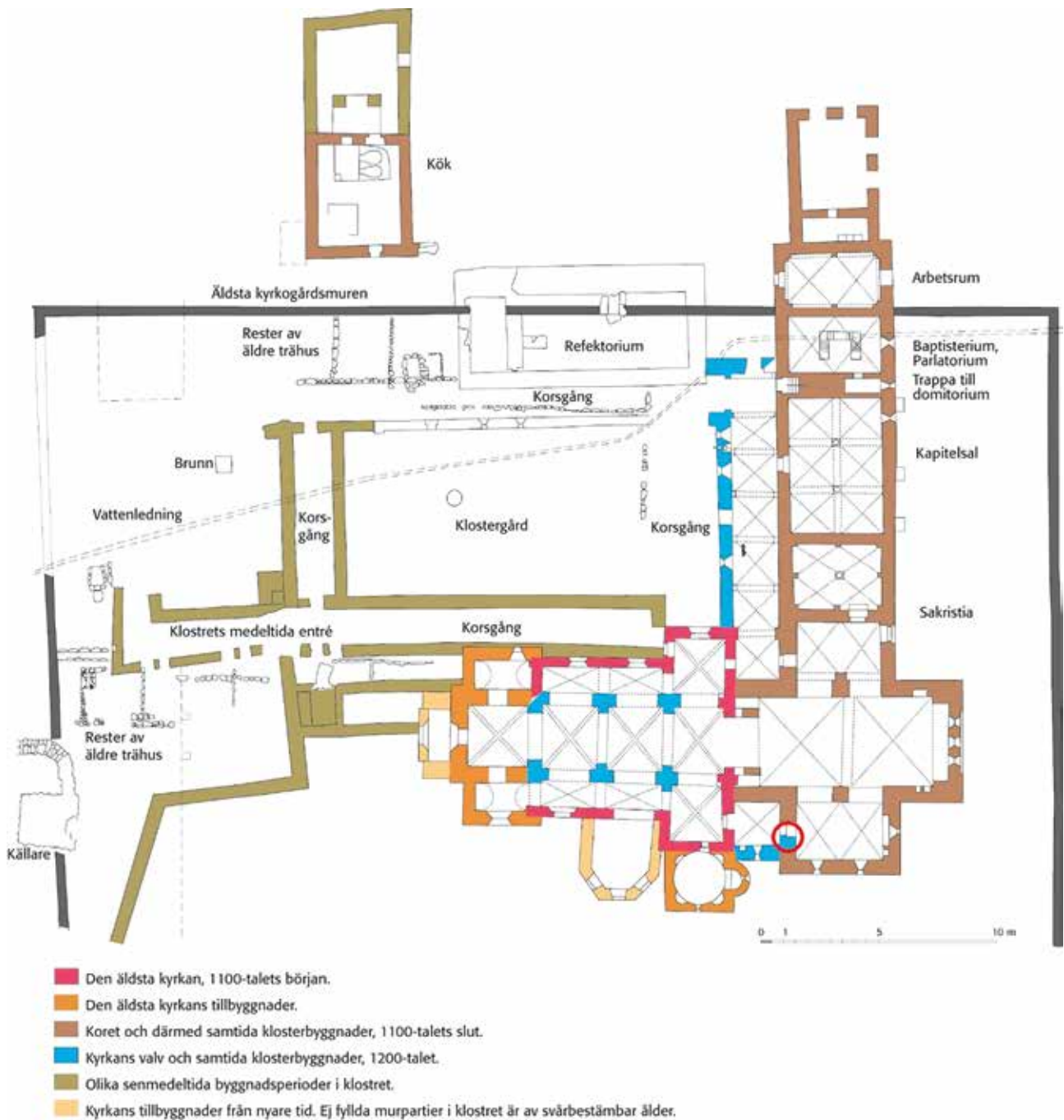

Fig. 2. Vreta klosters kyrka med byggnadsetapperna markerade. Den ursprungliga platsen för den södra korportalen inringad. Efter Curman & Lundberg 1935, reviderad av Lars Östlin.

Vreta kloster kyrka

Vreta klosters kyrka har ett magnifikt läge på ett höjdparti med vid utsikt över centrala Östergötlands slättbygd, Roxen och i klart väder även Linköpings domkyrka. Nyligen påträffades en tidigkristen kyrkogård med ett tiotal gravar med datering från 1000-talet. Inga säkra spår av den äldsta kyrkan har dock hittills framkommit (Hedvall & Konsmar 2021).

Stenkyrkan kom i stället att uppföras cirka 150 meter norr om denna plats. Kyrkans äldsta del består av en treskeppig kyrka med tvärskepp (fig. 2). Västverket är sekundärt men har tolkats vara från samma byggnadstid.

Koret liksom transeptens absider har spolierats i samband med den senare korutbyggnaden. Kyrkan är byggd i kalksten och de äldsta delarna med en murningsteknik med smala, råhuggna kalkstensskift. Den äldsta kyrkan saknar sockel (Curman & Lundberg 1935: 40).

Söder om tvärskeppet finns ett gravkapell, med kvadratisk exteriör, absid och invändigt ett runt kupolvälvt rum med absid och fyra nischer i murhörnerna. Under golvet hittades på 1910-talet ett antal gravar från olika tider. Diskussionen kring attribueringen av dessa gravar har varit livlig. Idag anses gravkapellet ha uppförts för medlemmar av den Stenkilska ätten, kung Stenkil (död 1110), drottning Helena, deras son Ragvald och dennes

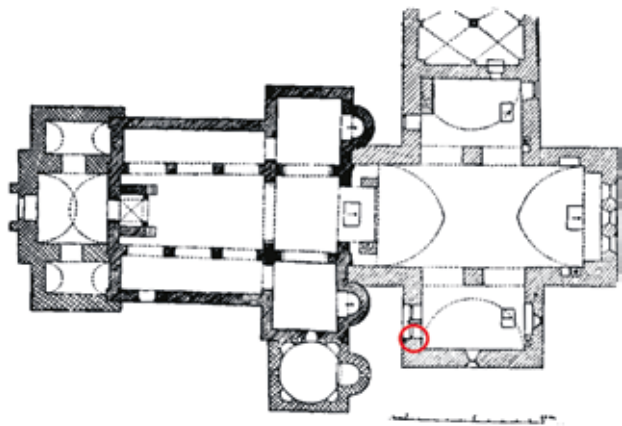

Fig. 3. Den äldre västkyrkan och det nya koret, 1100-talets andra hälft, platsen för korportalen markerad. Efter Curman & Lundberg 1935: 82.

son (Lindberg 2010). Gravkoret kan således sannolikt dateras till tidigt 1100-tal och själva kyrkobyggnaden till samma tid eller möjligen redan 1000-talets slut. Inge och Helena har enligt en bevarad donatorslängd skänkt en samlad godsmassa i trakten kring Vreta till ett "monaste-

rium". Olika tolkningar har framförts vad detta syftar på, sannolikt en benediktinsk komunitet (Nilsson 2010). Flera arkeologiska byggnadsspår har dokumenterats efter en äldre föregångare till den senare klosteranläggningen, men många frågetecken återstår (Tagesson 2010).

Till den äldre kyrkan har senare fogats ett nytt kor med rak avslutning i öster och korarmar i norr och söder, där den aktuella sydportalen placerades (fig. 3). Byggnadsmaterialet består av kvaderstensmurverk i kalksten i större skift och med utvändiga skråkantsocklar. Denna korutbyggnad, liksom den med koret hopbyggda östra klosterlängan, har daterats till 1100-talets senare del (Curman & Lundberg 1935: 54). Korutbyggnaden har kopplats till de omfattande donationer som genomfördes under kung Karl Sverkerssons tid på 1160-talet. Senast vid denna tid har klostret fungerat som nunnekloster, men tillhörigheten till cisterciensorden var länge oklar (Lovén 2010).

Klosterkyrkan med dess nya kor drabbades av en förödande eldsvåda under 1240-talet. År 1248 utfärdade den påvliga legaten Vilhelm av Sabina ett avlatsbrev till förmån för återuppbyggnaden. Även år 1266 fick kyrkan ännu ett sådant avlatsbrev, vilket visar att renoveringen då ännu

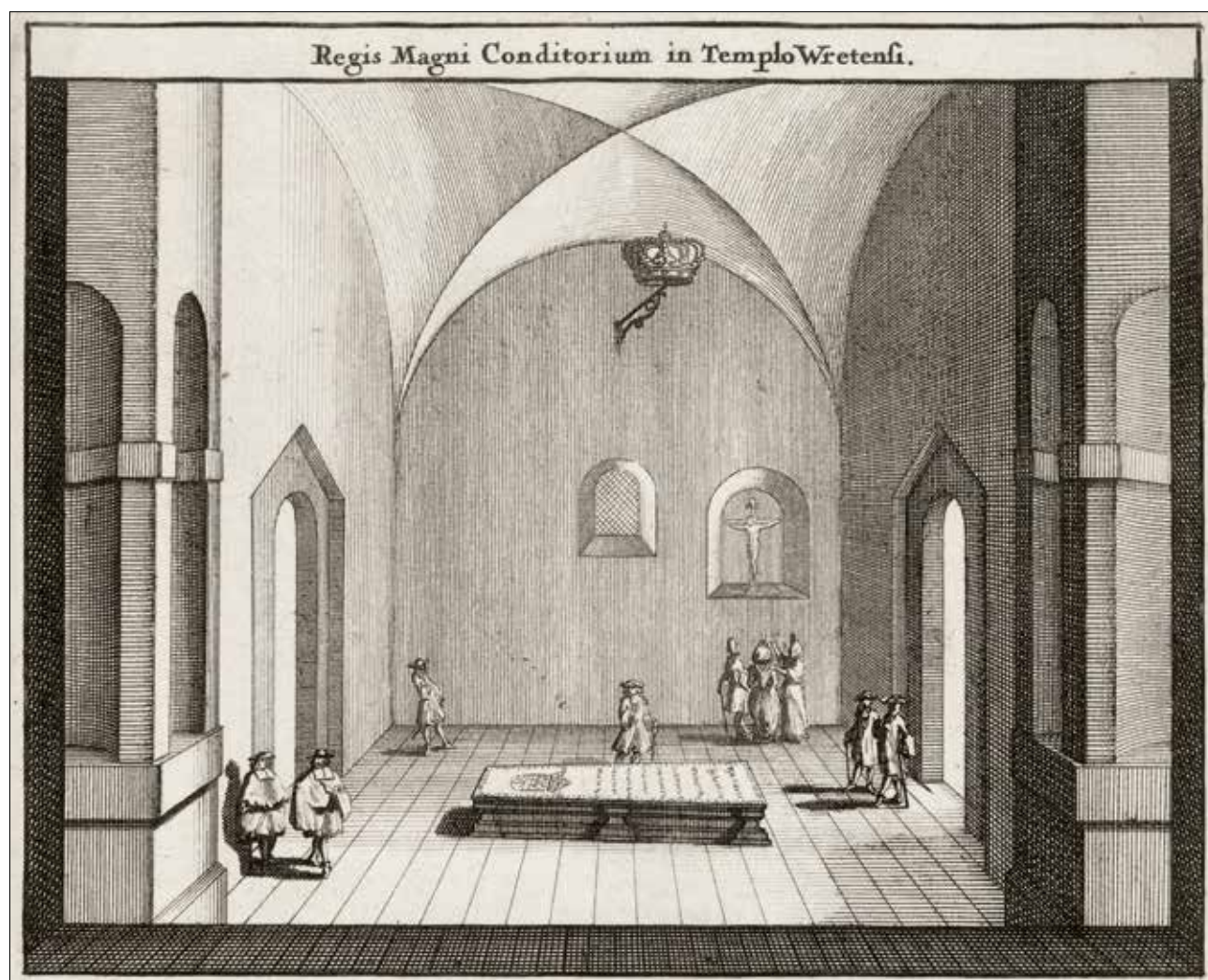

Fig. 4. "Magnus Nilssons" gravkor enligt Erik Dahlberghs *Svecia Antiqua*. Till vänster ses ingången till koret, platsen för den tidigare portalen. Källa: Kungliga Biblioteket.

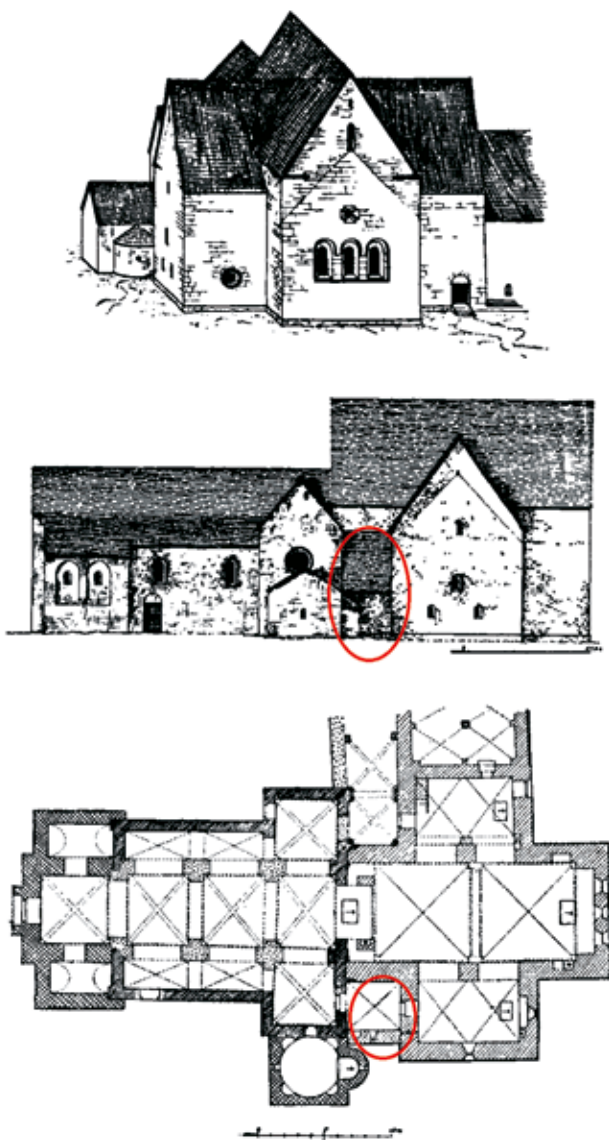

Fig. 5. Vreta klosters kyrka, byggnadsetapp efter branden på 1240-talet och under 1200-talets andra hälft. Notera "Magnus Nilssons gravkor", det lilla gravkapellet mellan södra transeptet och södra korarmen. Efter Curman & Lundberg 1935.

inte var avslutad. I samband med dessa byggnadsarbeten fick västkyrkan ny pelare och valv med kolonnetter och knektar (Curman & Lundberg 1935: 55ff).

Något senare har även koret renoverats efter branden, då murarna höjdes, huvudvalvet kryssvälvdades och korarmarna fick tunnvalv (Curman & Lundberg 1935: 60ff). Under samma period har det så kallade Magnus Nilssons gravkor tillkommit genom att utrymmet mellan den ursprungliga kyrkans södra transept och södra korarmen i det nya koret tillslutits mot söder och täckts utvändigt av ett enkelt pulpettak. I detta sammanhang har sydportalen demolerats. Fasadmurens kvaderstensmurverk och skråkantsockel av kalksten har likheter med koret och invändigt finns ett kryssvalv av kalkstensflis, som påminner om valven i korarmarna. I gravkoret finns en gravtumba och en gravsten över kung Magnus Nilsson som härstammar från kung Johan III:s tid (Lindberg 2010) (fig. 4).

Även det så kallade Klosterhuset, magasinsbyggnaden väster om klosterkyrkan, har fyra kryssvalv med kolonnetter som tolkats höra till denna byggnadsperiod. Det har framhållits att det finns stora likheter mellan korets valv, Magnus Nilssons gravkor och klosterhusets valv, vilka har daterats till 1200-talets andra hälft. År 1289 invigdes Vreta klosters kyrka av biskop Bengt i närvaro av hans bror kung Magnus Ladulås och drottning Helvig (Curman & Lundberg 1935: 64ff) (fig. 5). Från denna byggnadsetapp finns kalksten som finhuggits med bredmejsel och tandad mejsel, framför allt på västkyrkans pelare, men också i klosterhusets fyra rundbågsportaler. Denna speciella behuggningsteknik med tandad mejsel har uppmärksamats i Linköpings domkyrka, där den kunnat knytas till den byggnadsetapp som inleddes vid 1200-talets mitt. Den tandade mejseln är vanlig i många byggnadsverk i Linköpings stift under perioden 1200-talets mitt till ungefär 1300-talets mitt (Gardelin 2006: 90ff). Korportalen kan således dateras till en specifik byggnadsperiod, mellan det nya korets tillkomst under 1100-talets andra hälft eller slut och tillkomsten av "Magnus Nilssons" gravkor under 1200-talets andra hälft.

Vreta klosters korportal

Portalen är idag återuppförd och rekonstruerad i Klosterhuset. Rekonstruktionen gjordes under 1920-talet i samband med att en utställning inrättades med gravstenar och arkitekturfragment från kyrkans restaurering på 1910-talet och den arkeologiska undersökningen av

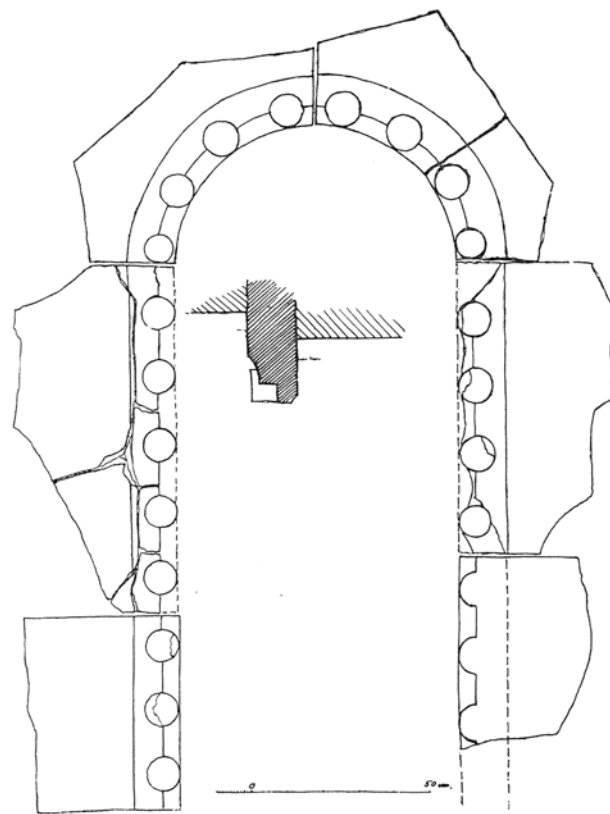

Fig. 6. Korportalen i Vreta, rekonstruktion. Efter Curman & Lundberg 1935.

Fig. 7. Vreta klosterkyrka, den södra korarmens västra mur med blottlagd äldre rundbågig öppning, foto mot väster, från restaureringen 1916. Foto: Erik Fant, ATA.

klosterbyggnaderna. Klosterhuset renoverades 2017–2019 och i samband med detta kom utställningen att förnyas (Tagesson & Menander 2020).

Den rekonstruerade portalen består av totalt åtta fragment som fogats samman och rekonstruerats till en portal med rundbågig form (Curman & Lundberg 1935: 61) (fig. 6). Stenmaterialet är lokalt bruten kalksten, liksom i kyrkans och klosterruinens murar. Portalens sidor är slåthuggna och längs dess infasade kant finns cylindriska rundlar, totalt 24 stycken, 8 cm i diameter och 8 cm höga. Förutom denna av fragment rekonstruerade portal finns ytterligare fyra liknande fragment. Det bör således röra sig om totalt två portalomfattningar. Curman och Lundberg tolkar det som att ingången haft en portal med identisk utformning både interiört och exteriört.

Rester av en rundbågig öppning hittades på insidan av den södra korarmens västra mur (fig. 7). Fortfarande kan öppningens silhuett skönjas i släpljus. Fragmenten till portalen hittades sekundärt på den igenmurade portalens plats och i det sekundärt uppförda gravkorets vägg och grundmur (Erik Fants månadsrapporter till ATA; Curman & Lundberg 1935:52). Fragmenten har fin behuggning med bredmejsel, men saknar spår av tandad mejsel, vilket understryker att portalen är samtida med korutbyggnaden. Portalens fragment är skadade, men verkar inte ha varit exponerade av väder och vind under längre tid. Curman och Lundberg tolkar att portalen har tillkommit samtidigt med koret, dvs. 1100-talets senare del och utförts av den byggnadshytta som arbetade med koret.

Fig. 8. Portalen i Heda kyrka, Östergötland. Foto: Göran Tagesson.

Vretaportalens stilistiska släktingar

Den romanska portalen verkar sakna tydliga paralleller. I Heda kyrka i västra Östergötland finns en romansk portal med ett tvåpassformat tympanonfält med tre dekorerade rundlar (fig. 8). Dessa är dock plana och ligger i liv med tympanonstenen. Portalen är placerad i västra kortsidan av kyrkans romanska norra sidoskepp. Portalen i Heda kan dateras till ungefär samma tid som Vretaportalens och har vissa likheter genom rundlarna, men är plana och ornerade i Heda, medan motsvarande i Vreta är plastiska och utskjutande (Lindqvist 1997; Bonnier 2012a, 2012b).

Hedaportalens utformning med rundlarna har nyligen uppmärksamats av den tyska konsthistorikern Margit Gerhards, som ser likheter med flera portaler på Gotland och Skåne (Gerhards 2017: 224). Gerhards har studerat romanska portaler på Gotland och där uppmärksammat portaler med ett liknande formelement, som hon benämner *Tropfen* eller *Nasen*, dvs. droppar eller näsor (fig. 9 och 10). Dessa är placerade i änden på två-, tre- eller fyrbassformade tympanonfält, därav det illustrativa begreppet droppar eller näsor. Men i jämförelse förefaller Vretaportalens ha en egen säregen form och samtidigt ett mer stramt intryck än i Heda och de övriga portalerna.

Intressant nog finns det en gotisk portal med liknande plastiska rundlar i Vretas grannsocken, Flistads kyrka (fig. 11a–b). Kyrkans kor och absid har daterats till 1100-talets andra hälft och sannolikt anslutit till en äldre träkyrka. Kort tid därefter har långhuset och tornet uppförts. Tornets huvudingång i norr har senare ersatts med en svagt spetsbågig portal, med en inre klöverbladsformad båge

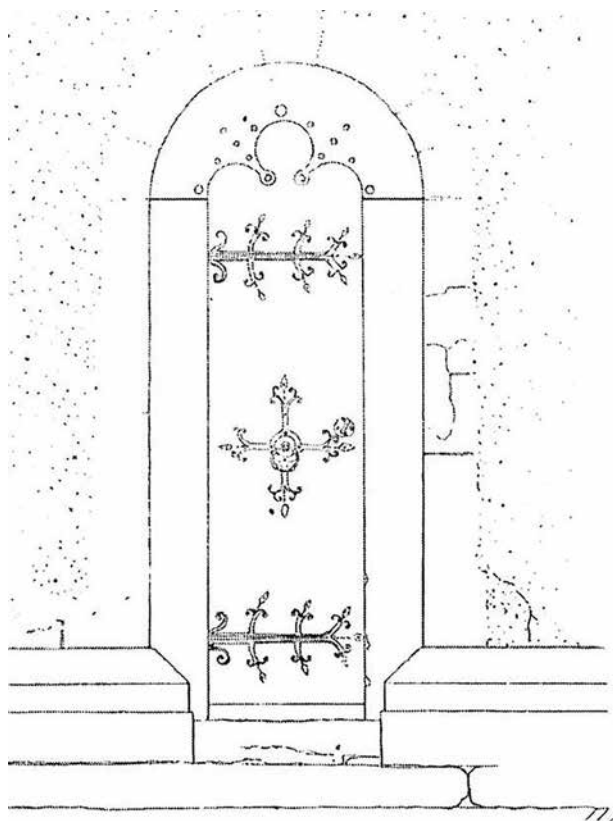

Fig. 9. Korportal, Roma kyrka. Efter Lundmark 1931.

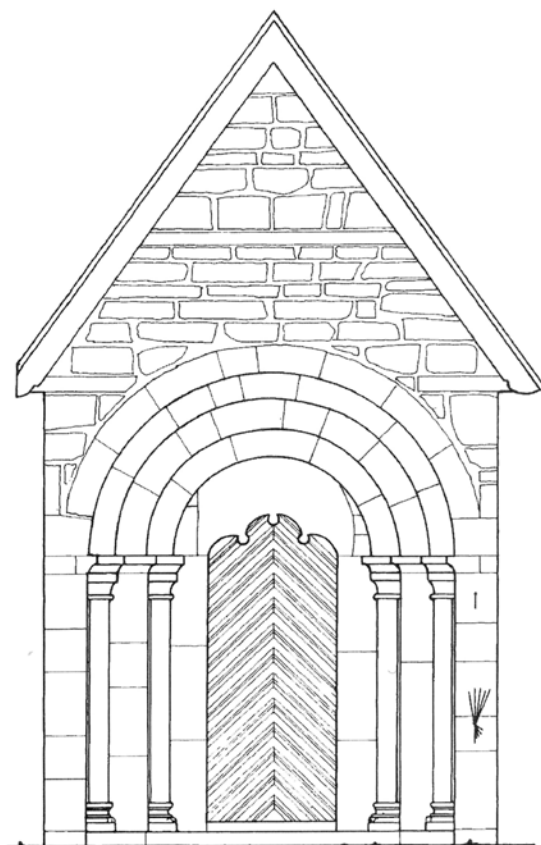

Fig. 10. Gärdslösa kyrka, Öland. Sydportalen. Efter Boström 1978.

och fem rundlar, samt en rad kolonnbaser utan kolonner. Kalkstenen i portalen har behuggnings med tandad mejsel. Tornets trävirke har daterats genom dendrokronologi till efter 1320, vilket därmed indirekt ger en datering av portalen (Lindqvist 2007; Eriksson 2006: 31). Portalen har tillskrivits den så kallade Gärdslösamästaren Håkan Tanna, verksam i flera kyrkor i Linköpingstrakten och i Gärdslösa kyrka på Öland och Gothems kyrka på Gotland (Gardelin 2006: 101).

De plastiska, cylindriskt formade rundlarna i Flistadportalens har stora likheter med en lång rad av gotiska portaler på Gotland från 1200-talets mitt och framåt, även om dessa har en mycket rikare utformning. Förbindelserna mellan dessa olika kyrkor inom det stora medeltida Linköpings stift ligger dock utanför ramarna för detta arbete. Likheterna mellan portalen i Vreta och grannsocknen Flistad och dess öländska och gotländska fränder är uppenbara vad det gäller rundlarna. Det finns dock en kronologisk skillnad mellan dessa. Vretaportalens har sannolikt redan förstörts och murats in när Flistadportalens och de andra skapades.

Sammantaget visar det sig svårt att hitta stilistiska och kronologiska paralleller till Vretaportalens inom Linköpings stift. Vretaportalens snäva datering gör att det knappast går att påvisa att Vretaportalens skulle ha påverkat eller inspirerat vare sig Flistad eller de gotländska kyrkorna, eftersom Vretaportalens redan var förstörd och dolts i muren när de gotiska släktingarna skapades. Vi måste konstatera att det hittills inte finns några tydliga paralleller mellan korportalens i Vreta och andra kända portaler.

Fig. 11a–b. Flistads kyrka, Östergötland, portal i norr, indirekt dendrodatering ca 1320. Observera den spetsbågiga portalomfattningen och behugning med tandad mejsel. Foto: Göran Tagesson.

Klosterkyrkans ingångar och portalens funktion

Även portalens placering är märklig, eftersom den ursprungligen låg inklämd mellan den nya korarmen och det äldre södra transeptets och gravkapellets absider. Den har tolkats som en av korets fyra ingångar. Förutom portalen i söder finns i den norra korarmens östra mur den så kallade *Porta mortuorum*, klostrets port till kyrkogården i öster. I norra kormuren finns även en dörr till sakristian och till vänster om denna den så kallade nattrappan till dormitoriet, nunnornas sovsal (Curman & Lundberg 1935: 52).

I norra korarmens västra mur finns en dörr som ledde till den östra korsgången, alltså en portal med motsvarande placering som korportalen i söder. Nordportalen är belägen på murens västra sida, dvs. vänd utåt. Den är rundbågig och av ungefär samma storlek som portalen i söder, men har en helt annorlunda utformning. Den norra korportalen har en profilering i form av en enkel halvkolonn med bas, men är idag kraftigt skadad. Dateringen är samtida med koret och därmed den södra korportalen, dvs. 1100-talets andra hälft (Curman & Lundberg 1935: 52).

Det finns ytterligare portaler och ingångar i lekmannekirken, kyrkans äldsta delar. I långhuset finns sydportalen, fortfarande i bruk men i restaurerat skick. Det är oklart om det även fanns en ingång i väster, den nuvarande huvudingången är av senare datum. I norra transeptets västra mur finns en enkel portal till den södra korsgången.

Den södra korportalen har således en märklig placering som inte tidigare uppmärksammats. Den har fungerat som

ingång till koret från kyrkogårdens södra del. Samtidigt är korportalens läge inklämd mellan södra transeptets och gravkapellets absider. En placering i södra korarmens södra mur hade givetvis varit både mer praktisk och stilig.

En översiktlig genomgång av portaler och ingångar till kyrkan visar på klostrets och församlingskyrkans komplicerade spatiala struktur, som här endast kan antydast. Klosterbyggnaderna och nunnornas plats i koret var belägna inom klostrets klausur. Nunnorna har möjligen haft sina platser i det nybyggda koret. Här fanns förbindelser i form av den norra korportalen till korsgången, nattrappan till dormitoriet och *Porta mortuorum* till kyrkogården. Ett alternativ är dock att nunnorna haft sina platser på en läktare, möjligen i anslutning till lektoriet (triumfbågen) eller rentav i den äldsta kyrkans transept. Långhuset bör ha varit en zon öppen för allmänheten.

En intressant detalj är utformningen av passager till och från korsgången norr om kyrkan. Den södra korsgången saknar direkt utvändig förbindelse med den östra. I stället leder den södra korsgången in i det norra transeptet, som egentligen har varit en del av lekmannekirken, vilket skapar utmaningar i hur klausuren fungerat i Vreta. Utformningen av korsgången och den rumsliga kopplingen till det norra transeptet har uppmärksammats tidigare men inte problematiserat, en fråga författaren hoppas återkomma till.

I *Ritus cisterciensis* har processioner och därmed rörelsemönster i klostret varit noga reglerade. Vid tre tillfällen under kyrkoåret har processioner letts från koret och runt i klostrets korsgång. Vid begravingar i koret har procession företagits genom *Porta mortuorum* ut till kyrkogården

(Johansson 1964: 189ff, 210ff). Det går således inte att med vägledning av cisterciensisk liturgi få en förklaring kring den södra korportalen i Vreta.

I de flesta svenska klosterkyrkor finns en passage till korsgången och klosterbyggnaderna i korarmen närmast klostret, alternativt i långhusväggen intill korarmen. I korarmen på motsatt sida klosterbyggnaderna finns vanligen endast en ingång från kyrkogården, oftast i nordmuren och ofta identifierad som *Porta mortuorum*. Inte i något fall i de svenska cisterciensklostren eller andra jämförbara kloster finns det en dylik extra korportal. Inte heller verkar det finnas några exempel på portaler på motsvarande plats i andra svenska medeltidskyrkor med transept.

Den märkliga korportalen i Vreta understryker att det knappast har funnits några idealplaner, varken i manliga cistercienskloster och framför allt inte i nunneklostren med dess mer komplicerade relation till församlingskyrkor. Den danske klosterforskaren Hans Krøngaard Kristensen sammanfattar detta väl genom att avfärda tankarna om färdiga idealplaner, där istället de olika klosterplanerna ska ses som unika anläggningar, där olika funktioner skulle tillgodoses (Krøngaard Kristensen 2016: 165ff).

Den engelska arkeologen Roberta Gilchrist har även framhållit att de kvinnliga klostren har en annan struktur och ekonomisk grund än de manliga och behöver studeras i sin egen rätt. Utmärkande i engelska sammanhang är att *patronus* har en viktigare roll än i de manliga klostren och att klosterplanerna är mer påverkade från profana förhållanden (Gilchrist 1994: 61f; se även Rüffer 2008: 165ff), något som kan vara tillämpligt på svenska förhållanden.

Hur klausuren fungerade i svenska nunnekloster i allmänhet och i Vreta i synnerhet behöver undersökas närmare. Cisterciensorden föreskrev sträng klausur, men många exempel pekar på avsteg (Rüffer 2008: 171). Gilchrist framhåller att klausuren fungerade på annat sätt i nunneklostren än i munkklostren, med fler grader av segregering från de allmänna områdena. Kapitelsalen har till exempel kunnat fungera som en mötesplats för nunnor, präster och patronus (Gilchrist 1994: 123ff). Närvaron av manliga gravar i kapitelsalen i Vreta antyder att praktiken fungerat på samma sätt. Ytterligare en viktig aspekt är givetvis att klosterkyrkan i Vreta, liksom i flera andra nunnekloster, även fungerade som stormanskyrka och senare församlingskyrka, vilket ställde särskilda krav på rummets och klausurens utformning. I ett brev från Linköpingsbiskopen till nunnorna i det närbelägna Askeby kloster 1490 uppmanades nunnorna att sätta sin taleport i stånd för att se till att inga främmande personer fick tillträde till högkoret, korsgången eller klostergården (Hellström 2003: 273).

Korportalen i Vreta, konstruerad på 1100-talets andra hälft och sedan demolerad hundra år senare, har uppenbarligen konstruerats för ett speciellt behov av passage från koret till kyrkogårdens södra del, en funktion som fortfarande gäller oss. Portalen är, enligt vad vi nu vet, unik både i sin utformning och placering och saknar tydliga paralleller. Det gör den till ytterligare en exponent för Vreta kloster som en plats med många speciella

fenomen, som framstår som unika i sitt sammanhang och som fortsatt kommer locka till forskning och tolkning.

Tillkännagivanden

Stort tack till Claes och Greta Lagerfelts stiftelse som möjliggjort det här arbetet. Tack också till Christian Lovén för intressant diskussion kring dessa ämnen och till Eva Nyström Tagesson som läst och kommenterat texten.

Referenser

- Bonnier, A.C. 2012a. Alvastra och kyrkobyggandet i Östergötland. I: Ersgård, L. (red.) *Munkar och magnater vid Vättern. Studie från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Lund Studies in Historical Archaeology 15. Lund.
- 2012b. Cistercienserna och det aristokratiska landskapet. I: Ersgård, L. (red.) *Munkar och magnater vid Vättern. Studie från forskningsprojektet "Det medeltida Alvastra"*. Lund Studies in Historical Archaeology 15. Lund.
- Boström, R. 1978. *Gärdslösa kyrka. Runstens härads, Öland. Sveriges kyrkor, vol. 177*. Stockholm.
- Curman, S. & Lundberg, E. 1935. *Vreta klosters kyrka*. Sveriges kyrkor vol. 43. Östergötland bd II. Stockholm.
- Eriksson, J. 2006. *Dendrokronologiska undersökningar av medeltida kyrkor inom Linköpings stift*. Linköping.
- Gardelin, G. 2006. *En värld av sten. Stenbyggarnas organisation i medeltidens Östergötland*. Stockholm.
- Gerhards, M.T. 2017. *Die romanischen Portale der gotländischen Landkirchen*. Stockholm.
- Gilchrist, R. 1994. *Gender and material culture. The archaeology of religious women*. London.
- Hedvall, R. & Konsmar, A. 2021. *En begravningsplats från 900-talet. Vreta klosters föregångare. Arkeologisk undersökning, Vreta klosters socken, Östergötland*. Arkeologerna, Statens historiska museer. Rapport 2021:77.
- Johansson, H. 1964. *Ritus Cisterciensis. Studier i de svenska cisterciensklostrens liturgi*. Lund.
- Krøngaard Kristensen, H. 2013. *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Højbjerg.
- Lindberg, M. 2010. Det ligger en kung begravnen. Vreta kloster kyrka som gravplats. I: Tagesson, G. (red.) *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Stockholm, 111–135.
- Lindqvist, G. 1997. *Heda kyrka*. Linköping.
- 2007. *Flistads kyrka*. Linköping.
- Lovén, C. 2010. Vreta år 1162. Donatorslängden och årboken. I: Tagesson, G. (red.) *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Stockholm, 199–218.
- Lundmark, E. 1931. *Kyrkor i Dede ting. Konsthistoriskt inventarium. Sveriges kyrkor, vol 35*. Stockholm.
- Nilsson, B. 2010. Det tidigaste klostret i Vreta. I: Tagesson, G. (red.) *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Stockholm, 29–47.
- Rüffer, J. 2008. *Die Zisterzienser und ihre Klöster. Leben und bauen für Gott*. Darmstadt.
- Tagesson, G. 2010. Vreta före cistercienserna. I: Tagesson, G. (red.) *Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster*. Stockholm, 81–110.
- Tagesson, G. & Menander, H. 2020. *Klosterhuset i Vreta. Inventering av äldre utställning och stenar*. Rapport 2020:148. Linköping.
- Thomsen, B. 2019. *Sveriges cistercienser-klostre*. Snekkersten.

Danske Riddere af Den Hellige Grav

JENS VELLEV

Danish Knights of the Holy Sepulchre

Both in the Middle Ages and later, several Danes in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem have been made Knight of the Holy Sepulchre. The first was King Valdemar Atterdag in 1347. Since then, a dozen Danish nobles have been awarded the same honour. The last was Poul Bohn, who was knighted in 1733. The article describes the diverse, but often brief, information that can inform us about the Danish noblemen's journeys to the foreign country, where the highlight was the ceremony in the Church, where Christ was buried. In 1494, the pope had granted the right to

appoint the knights to the Franciscan monks in Jerusalem. This continued until 1848, when the Pope reorganized the order, which today with the name Ordo Equestris Sepulchri Hierosolymitani (Order of the Knights of the Holy Sepulchre) is directly under his protection. Today, the order has about 30.000 members worldwide. Knights are still being appointed. This takes place locally in the individual countries. In 2019 the author was invited to attend an award, that took place in the form of a so-called investiture, which took place in the Catholic Cathedral in Copenhagen.

Valdemar Atterdag, "Ridder af Den Hellige Grav i Jerusalem" i 1347

I 1340 indtog Valdemar Atterdag den danske trone og dermed også dele af det danske rige, der ikke var pantsat till især holstenske grever. Der fulgte nu en besværlig tid, hvor mere og mere af landet blev indløst eller erhvervet med magt. I 1346 blev den gamle besiddelse Estland solgt til Den tyske Orden, og den 13. februar 1347 kvitterer han i Marienburg for en del af betalingen (Diplomatarium Danicum online nr. 327), og umiddelbart derefter drog han mod Jerusalem. Herom skriver *Sjællandske Krønike*, hvor der under året 1347 anføres:

Derefter drog kong Valdemar af fromhed sammen med flere velbyrdige mænd til hest til Det hellig Land, og da han var blevet slået til ridder foran Jesu Kristi grav, slog han flere af sit følge til riddere dér. (Olsen 1981: 34)

En anden kilde, *Den lybske Krønike*, beretter om den samme rejse, at kongen fik følgeskab af hertug Erik af Sachsen-Lauenburg og derefter anføres:

Nu red de videre fra Preussen til hinsides Havet; der blev Kongen af Danmark slaaet til Ridder ved den hellige Grav af Hertug Erik af Sachsen. (Jørgensen 1911: 127)

Vi ved ikke noget om, hvor Valdemar tog ophold. Det kan have været hos franciskanermunkene i deres kloster på Zions Bjerg på højderne umiddelbart syd for byen. Her havde de etableret sig med økonomisk hjælp fra Robert den Vise af Anjou (1278–1343), som mellem 1332 og 1336 havde erhvervet flere ejendomme i området. Traditionen fortalte, at det var her, Kristus i påsken holdt sin sidste

nadver med disciplene. Franciskanerne opførte en bygning i gotisk stil, hvor et kapel på første sal blev indrettet til minde om nadveren. Bygningen eksisterer stadig.

Gennem to pavelige buller udstedt 1342 fik de franciskanske munke fastslået deres besiddelser på Zions Bjerg. Her holdt de til i mere end 200 år. I 1558–1559 blev de tvunget til at flytte til et tidligere ortodokst kloster, der lå inde i byen lidt vest for Gravkirken. Her holder de stadig til.

Det oplyses ikke i de to ovenfor omtalte krøniker, hvornår Valdemars ridderslagning foregik. Den omtales dog i bind to fra 1601 i Arild Huitfeldts stort anlagte *Danmarks Riges Krønike*, der bygger på et enormt kilde-materiale. Her anføres, at han

[...] die beatæ Mariæ Magdalenæ [22. juli], bleff hand slagen til Ridder aff Hertug Erich [...] Hertug Erich af Saxen bleff og slagen til Ridder, oc Spore paaspend / met Belte oc diss Tilbehøring [...]. (Huidtfeldt 1601: 484f)

Ridderslagningen skulle altså være foretaget den 22. juli. Denne dato passer nu dårligt, for den 24. juni 1347 var Valdemar tilbage i København, hvor han underskrev et officielt brev (Diplomatarium Danicum online nr. 361). Historikeren C.E.F Reinhardt har foreslået, at datoen for ridderslagningen kunne være *Mariæ Magdalenæ conversio* [1. april], som dette år var 1. påskedag (Reinhardt 1872–1873: 205). Hertug Erik af Sachsen Lauenburg, der slog Valdemar til ridder, var hans fætter. Deres mødre var begge døtre af Hertug Bugislav 4. af Pommern-Wolgast (1278–1309).

Vi får gennem Huitfeldts redegørelse et lille indblik i ridderslagningens forløb. En spore og et bælte med tilbehør (vel et sværd) indgik i ceremonien. Dette svarer fint til fremgangsmåden i den følgende tid.

Efter tabet til mamelukkerne 1291 af Akko ved Middelhavskysten var det kristne kongedømme Jerusalem knust efter næsten 200 års eksistens ved det østlige Middelhav. Det var dog stadig muligt for pilgrimme at besøge Jerusalem med Gravkirken. Der skulle dog indhentes en pavelig tilladelse til rejsen. En sådan havde Valdemar Atterdag ikke opnået inden sin afrejse, og han måtte ved hjemkomsten skrive til paven for at blive løst af det band, som han havde pådraget sig ved at have foretaget rejsen uden den pavelige tilladelse. Paven skrev den 11. september fra Avignon til Roskildebispen, at han skal løse kongen og hans følge for bandlysningsdommen (Danmarks Riges Breve online under datoen). Bestemmelsen om, at pilgrimme skulle indhente en pavelig tilladelse til at besøge Jerusalem, har åbenbart været gældende ikke blot på Valdemar Atterdags tid, men også senere. Mellem 1366 og 1517 opnåede flere danske denne pavelige rejsebemyndigelse (Acta Pontificum Danicum med fortløbende brevnumre).

Ridderslagningerne i Jerusalem

ca. 1335–ca. 1500

Ridderslagningen i Gravkirken har været omgærdet af en mytisk oprindelseshistorie, som især har koncentreret sig om de to korstogshelte, brødrene Godfred af Bouillon (død 1100) og Baldwin af Boulogne (død 1118). De mange grundlæggelsesmyter er overbevisende tilbagevist af den franske historiker Jean-Pierre de Gennes (de Gennes 1995: 218ff).

Den første omtale af en ridderslagning i Gravkirken stammer fra 1336, da en tysk adelsmand Wilhelm von Boldensele (ca. 1285–1338) i Jerusalem udnævnte to af sine medrejsende til riddere. I sin rejseberetning redegøres kort for begivenheden:

Efter messen gjorde jeg to af mine medrejsende til ærede riddere af den Hellige Grav, da jeg udstyrede dem med sværd under iagttagelse af andet, som var vanligt at udføre. (frit efter De Gennes 1995: 270)

de Gennes har kunnet opregne det samlede antal udnævnte riddere indtil år 1500 til mindst 653. Skandinavien optræder med blot to: De danske konger Valdemar Atterdag og Erik af Pommern.

1401. Jep/Jacob Jensen (Rosensparre) af Skarhuelt

Den næste kendte dansker, der efter Valdemar Atterdag blev udnævnt til ridder i Jerusalem, var Jep Jensen til Skarholt. Han har været på rejse med et selskab bestående af franske adelsmænd. Under hjemrejsen udfærdigede Guillaume de Tournon i Venedig den 18. oktober 1401 et latinsk pergamentsbrev, hvor han oplyste, at han med sin egen hånd havde

[...] gjort den prægtige mand hr. Jacob Skarhult af Skåne i riget Danmark til ridder ved den hellige grav på jomfruen Sankt Margretes dag [13.7]. (*Diplomatium Danicum* online)

1424. Erik af Pommern med følge

Den næste dansker, der blev slået til ridder, var kong Erik af Pommern (1396–1439). Han indledte sin Jerusalemrejse i forbindelse med komplicerede politiske stridigheder. I begyndelsen af 1424 dukkede kongen op i Ofen/Budapest, hvor han mødtes med sin fætter på mødrenes side, Sigismund, tysk-romersk konge og fra 1433 kejser samt konge over Ungarn og Bøhmen. Den 28. juni 1424 afsagde Sigismund dom i sagen til fordel for Erik, og umiddelbart derefter indledte han sin færd til Jerusalem. I Budapest havde kongen fået kontakt med en ung kroatisk grevesøn, Ivan Anz Frankopan, som fulgte ham videre via Venedig til Jerusalem. Senere fulgte han kongen hjem og blev høvedsmand på Stäkeborg i Sverige. Her gik han under navnet Johan Franke/Johan Vale. Komplikationerne med hans forskellige navne, som optræder i de forskellige kilder, er detaljeret udredt af den kroatisk fødte læge og (amatør) historiker Mladen Ibler (Ibler & Fritz 2004).

Kilderne til kongens rejse til Jerusalem er spredte og ofte fantasifulde. Ja historikeren Kr. Erslev anfører i sin store monografi fra 1901 om Erik af Pommern, at der "Om den videre rejse Rejse [fra Venedig] haves ingen nærmere Efterretninger" (Erslev 1901: 105).

Det oplyses ofte i forskellige historiske afhandlinger, at Erik blev Ridder af Den hellige Grav. En nøjere redegørelse med henvisning til samtidige kilder afventer. I den ovenfor omtalte redegørelse af Ibler og Fritz fra 2004 er det anført – uden troværdig kildehenvisning – at kongens ridderslagning (på svensk "han dubbades") blev udført på sædvanlig vis af franciskanernes forstander. Og videre oplyses det, at han selv "dubbade" de fornemste af sine medrejsende, deriblandt den ovenfor nævnte Ivan Anz Frankopan (Ibler & Fritz 2004: 7).

Den produktive historiker og genealog Anders Thiset (1850–1917) anførte 1885 i den af ham udgivne *Danmarks Adels Aarbog* under omtalen af *Banner-familien*, at Niels Eriksen (død omkring 1447) tillige med sin broder Erik skulle være slagen til ridder ved den Hellige Grav. Mon de to brødre deltog i Erik af Pommerns rejse til det Hellige Land?

1497. Jaspas von Buchwald

Oplysningerne om Jaspas von Buchwalds ridderslagning i Jerusalem er kortfattede. I *Danmarks Adels Aarbog* 1913 anføres, at han 1493 og 1495 var amtmænd på Gottorp, og at han i Jerusalem blev slået til ridder af Den Hellige Grav. Han døde 1497 i Rom. Historikeren Johannes Lindbæk kunne under sit flerårige studieophold i Rom også indsamle oplysninger om de danske besøgende i den religiøse stiftelse "S. Maria dell' Anima", der var beliggende i det centrale Rom. Stiftelsen optog mange fornemme personer, der blev opført i en Broderskabsbog. Her optræder en indførsel skrevet på latin, der relaterer sig til Jaspas (Lindbæk 1899–1901: 720): På vejen hjem fra Jerusalem, hvor han var blevet gjort til ridder og gylden ridder, faldt han i bjergene ved Viterbo i røverisk baghold

og blev dødeligt såret og døde i Rom 3. marts 1497. Han blev begravet i vort hospital.

Ridderslagningerne i Jerusalem efter ca. 1500

Ritualet for ridderslagningen ændrede sig drastisk i slutningen af 1400-tallet. Under ridderslagningen 1460 af Hans von Eptingen fra Schweiz bemærkes det, at den franciskanske guardian foreskrev den kommende ridder hans pligter. Handlingen varede 2½ time (Cramer 1952/1983: 26f). Det ser ud til, at pave Alexander 6. 1496 officielt overdrog retten til at udnævne ridderne til franciskanerne. Privilegiet var dog ikke udstedt som en bulle, men var udtrykt som en mundtlig godkendelse. Privilegiet synes at være konfirmeret af paverne i 1516 og 1526 (de Gennes 1995: 379f).

I 1516 ændrede situationen sig i Det Hellige Land. Magten i området ved det østlige Middelhav overgik til de tyrkiske osmanner. Det var nu de franciskanske munke, der officielt stod for ridderslagningerne, og det blev besluttet, at ridderne fik overdraget et *ridderbrev*. Det ældste kendte brev er udstedt 3. august 1506 til Kaspar von Mülinen fra Bern (Cramer 1952/1983: 58f). Ridderbrevens historie mangler at blive udforsket i detaljer. Vi har kendskab til formuleringen i to danske ridderbreve. Se nærmere nedenfor.

Der blev nu også oprettet en *Riddermatrikel*, hvor navn, titel og nationalitet på ridderne blev opregnet. Denne brændte dog i 1571, men en ny blev oprettet. Denne opregner med adskillige huller ridderne fra 1561 til 1848, da paven nedlagde ordenen under franciskanernes ledelse (Cramer 1952/1983: 67). En ny orden med paven som leder blev samtidig oprettet. Denne eksisterer efter flere drastiske justeringer stadig.

1516. Johan Rantzau

Den holstenske Johan Rantzau (1492–1565) tog som ung på en længere dannelsesrejse, som også førte ham til Jerusalem. Oplysninger om turen er sparsomme. De går tilbage til den levnedsskildring, som sønnen Henrik skrev og fik udgivet kort efter faderens død. Levnedsskildringen udkom første gang i Lübeck 1566, men den blev senere på året udgivet i Rostock, og året efter blev der trykt udgaver i Frankfurt og Wittenberg. Starten på den lange titel lød: *Vita et res gestae praestantissimi nobilis et generosi herois, domini Iohannis Rantzovii, equitis avrati*.

Ofte henvises der til udgaven fra Wittenberg. På blad Br nederst med fortsættelse på blad Bv øverst står

ad Hierosolimam urbem peruenisti, ibique cum alyis religiose sacrificans, dignitatem aurati equitis suscepisti.

Du kom til byen Jerusalem, og dér ofrede du sammen med de andre på rette religiøse vis og opnåede den ærefulde titel af gyldenridder.

Det anføres videre, at rejsen foregik, da de osmanniske tyrkere besejrede de ægyptiske mamelukker. I marginen

er der her anført året 1517. Det må dog have været 1516. Se herom i det følgende.

Holger Fr. Rørdam udgav i *Kirkehistoriske Samlinger* 1901–1903 teksten til en *Fortegnelse paa en anden Rejstetill den Hellige Graff*. Han argumenterer for, at rejsen fandt sted henved år 1500. I beretningen er dagene oftest blot angivet med navne på ugedage, men nogle gange er disse også angivet som en bestemt ugedag før eller efter en helgendag. Søndag efter S: Jacobsdag (25. juli) sejlede de fra Rhodos, og efter ophold på Cypern nåede de frem til kystbyen Jaffa i Det Hellige Land. Herfra red de til Jerusalem og tog ”strax thill Closterit”. Efter rejser rundt i landet kom selskabet tilbage til Jerusalem, hvor

Thiisdagen nest for wor Frue Seiermeere, da bleff mesten delen thill Ridder slagne aff alle Riddermends mend, som med os war, denn tridie gang, wi war paa den hellige graff, och der wi da kom uaff Templit, fick wii thidinder, att Soldanen var slagenn. (Rørdam (udg.) 1901–1903: 706)

Selskabet besluttede på grund af situationen at forlade landet. De blev gelejdet ud af Jerusalem og red til kystbyen Jaffa. Bemærkningen, at ”sultanen var slået” må referere til det berømte slag den 24. august 1516 ved den lille by Dabiq nord for Aleppo. Her vandt den *tyrkiske* osmanniske hær over den *ægyptiske* sultan. Det omtalte besøg i Gravkirken med ridderslagning foregik *tirsdagen før Vor Frues fødselsdag*, som var 8. september. I 1516 faldt denne dag på en mandag. Ridderslagningen af ”mestendelen” af selskabet foregik da tirsdag den 2. september 1516. Johan Rantzaus ridderslagning til *Eques auratus* er sikkert foregået ved samme lejlighed.

Det har åbenbart været vigtigt for Johans søn Henrik, at udnævnelse til *Gyldenridder* har skullet fremhæves. Ja, der foreligger en sølvmedalje fra 1560'erne, der på den ene side har et portræt af Rantzau, hvor han er betegnet som ”EQ:AVR:” (fig. 1). Udtrykket *eques auratus* (gyldenridder), tilhører humanistlatin og betyder slet og ret ”ridder”. Det ses anvendt på flere adelige gravmonumentter.

Efter 1520. Mogens Gyldenstjerne

Mogens Gyldenstjerne (1481–1569) gjorde sig bemærket, da han 1520 deltog i Christian 2.s krigstog i Sverige. Under et slag blev han hårdt såret, men overlevede, og under kongens kroning i Stockholm 4. november 1520 modtog han ridderslaget. Derefter drog han til Jerusalem. De nærmere oplysninger om rejsen er overleveret i den ligprædiken, som teologen Niels Hemmingsen udgav i 1570. Som det var vanligt ved sådanne udgivelser, blev der til slut også plads til en kort levnedsskildring. Og her kan Hemmingsen berette om rejsen:

Dereffter foer hand til den hellige Graff/ oc der ocsaa bleff slagen til Ridder/ oc til en Amindelse løffuede hand sig vdi Jordans flod/ der som vor Herre lod sig døbe.

Det var ofte tilfældet, at pilgrimme som Mogens badede i Jordanfloden.

Fig. 1. Der blev sikkert en gang i 1560'erne udført en sølvmedalje med et portræt af Johan Rantzau og hans hustru. Teksten til højre for Rantzau – EQ:AVR – angiver, at han er gyldenridder. Foto 2024 efter et eksemplar i Den kgl. Mønt og Medaillesamling. Foto: Sean Weston, Nationalmuseet, CC BY-SA.

1522. Henrik Rosenkrantz

Henrik Rosenkrantz var søn af rigshofmesteren Niels Rosenkrantz. Efter faderens død 1516 var han sammen med sin broder kommet i besiddelse af herregården Bjørnholm på Djursland, hvorunder Tirstrup Kirke hørte. I 1522 foretog han som så mange andre unge adelige en længere udlandsrejse, som også førte ham til Jerusalem, hvor han den 30. september blev slået til *Ridder af Den Hellige Grav*. Vi kender til dette, fordi der er bevaret en gammel oversættelse af det ridderbrev, som han fik udleveret i Jerusalem. Teksten, som er kendt gennem en afskrift af den lærde bonde Peder Dyrskjøt (1630–1707), er gengivet som bilag i A. Heises monografi fra 1882: *Familien Rosenkrantz's Historie i det 16de Aarhundrede*. (Heise 1882: Bilag 54). Der indledes med

Edle og frimodige herre her Hendrich Rosenkrands, som nu er denne hellige gravs allerværdigste ridere, vi broder Jacobus [...] hilser eder.

Den højtravende tekst fortsætter, og der sluttet med

[...] den første vor hellige Zions biergs convent anno 1522 den sidste dag septembris.

Fra 1530 til sin død 1537 var Henrik lensmand på Gotland. Her gik han temmelig hårdhændet frem overfor kirker og klostre. Han har åbenbart ikke været katolsk

orienteret. Det kan derfor undre, at han fortsat har været optaget af sit ”katolske” ridderslag. På Gotland lod han 1535 udforme fire runde mindetavler for sig selv og nogle familiemedlemmer. De blev opsat i Tirstrup Kirke, som jo hørte under det nærværende liggende gods Bjørnholm. Tavlerne kom sent i 1800-tallet til museet på Frederiksborg, men den over Henrik selv blev deponeret på Rosenholm (fig. 2). Teksten langs kanten lyder med forkortelser opløst:

Anno domini 1535 paa gulland lod her henrick rosenkrats ridder till biørnholm gjøre disse iiii panel till en synlig formalet vedderbild aff adam og frelsen ved Kristum forbarm sig offer oss.

Teksten indledes øverst efter det såkaldte *Jerusalemkors* – et ligearmet krykkekors med fire mindre kors mellem korsarmene. Motivet på pladen er delt i to. På den venstre ses døden og djævelen, der jager mennesket til helvedet. Den anden del viser Johannes Døberen, det nøgne menneske og den korsfæstede. Sammenstillingen af de to motiver viser en klar protestantisk ikonografi. Det kan derfor undre, at Henrik ikke blot benytter Jerusalemkors i randindskriften, men også nederst i billedfeltet, hvor der optræder to våbenskjolde – til venstre Rosenkrantz'ernes familievåben, mens det til højre igen viser *Jerusalemkors*. Dette optræder ofte i tiden efter 1500 på portrætter og gravsten som symbol på pilgrimsfærd og ridderslag i Jerusalem (Cramer 1952/1983: 54f) Også på Henriks bevarede gravsten i Visbys domkirke er Jerusalemkors vist. Herved indskrifter Henrik sig ind i rækken af riddere, der har benyttet det karakteristiske kors som indforstået henvisning til ridderskabet.

1591. Otto Skram

Otto Skram (1569–1606) kom efter sine ungdomsrejser i østrigsk krigstjeneste, og i 1589 drog han med en østrigsk gesandt til Konstantinopel og videre til Det Hellige Land. Han skrev en detaljeret rejsebog. Den del af rejsen, der omhandler tiden i Palæstina, er udgivet af arkivaren Henny Glarbo (Glarbo 1936–1938: 21ff). Den 8. august 1591 nåede han sammen med sine rejsekammerater til Jerusalem. Ved byporten måtte de aflevere deres geværer, inden de kunne få indrejse. De drog straks ind til klosteret Sankt Salvator nær Gravkirken, hvor franciskanerne havde installeret sig, efter de 1561 var drevet ud af deres domicil på Zionbjerget. Derefter redegør Skram detaljeret for besøgene til de mange hellige steder. Den 18. august besøgte de *Zionbjerget*, hvor munkene tidligere havde holdt til. Herefter er der ingen oplysninger om besøgte steder. Den 5. september forlader selskabet Jerusalem.

Mærkværdigvis omtaler Skram i sin rejsebog ikke, at han i Gravkirken blev slået til *Ridder*. Men vi har en afskrift af det udleverede ridderbrevs latinske tekst. Denne har Henny Glarbo gengivet som bilag til sin ovenfor omtalte afhandling (Glarbo 1936–1938: 6ff). Originalen af ridderbrevet har på et tidspunkt været ejet af stiftsprovst i Viborg Christen Lassen Thychonius. Han kunne i et erindringsmanuskript den 22. oktober 1732 anføre, at

Fig. 2. Den ene af fire mindetavler for familien Kosenkrantz, som Henrik lod udarbejde på Gotland 1535. Den opbevares nu på Rosenholm. Nederst er anbragt to våbenskjolde. Til venstre ses den da ugifte Henriks familievåben. Til højre er skjoldet forsynet med et Jerusalemkors. Det skal åbenbart relateres til Henriks ridderslagning i Jerusalem. Foto: Jens Vellev 2024.

han havde haft Skrams "Ordenspatent med S. Sepulcri hengende Zeigl under i rød Vox i Blik". Han tog en kopi af originalen, "som var deilig skreven paa et stort Pergament". Originalen gav han til Hr. Iver Rosenkrants (Kall 1806: 345ff). Den er i dag borte, men en kopi af afskriften har historikeren Abraham Kall (1743–1821) haft. Her anføres blandt andet, at Skram havde rejst rundt til de allerhelligste steder i Judæa og

[...] i egen person besøgt andre hellige steder, hvor vor frelser i sin udsigelige nåde og kærlighed virkede for menneskeslægtens frelse, både inde i Den hellige Stad og udenfor.

1733. Poul Bohn

Som det er omtalt ovenfor, brændte den første matrikel over riddere, som franciskanerne havde oprettet. Ved hjælp af forhåndenværende akter fik de oprettet en ny sammenfattende matrikel, som blev indledt med året 1561. I 2006 udgav den franciskanske arkæolog Michele Piccirillo (1994–2008) matriklen (Piccirillo 2006). I udgaven er den håndskrevne tekst gengivet på opslagenes venstre-sider, mens der til højre er gengivet en transskribering. I starten er listen meget mangelfuld. Der opregnes fra 1590 blot en ridder, og fra de følgende år indtil 1597 slet ingen. Otto Skram med besøget i 1591 optræder derfor

Fig. 3. I franciskanernes kapel i Gravkirken i Jerusalem var der indtil 2013 i en vægmontre ophængt et langt sværd i skede, som i århundreder har været benyttet til ridderslagninger i kirken. En falsk tradition berettede, at det drejede sig om det sværd, som Godfred af Bouillon benyttede under erobringen af Jerusalem i 1099. Godfred stammede fra lokaliteten Bouillon i det sydlige Belgien. En sten fra hans borg dér blev i 1986 bragt til Gravkirken og fik en plads på væggen ved siden af montren med sværdet. Sværdet stammer fra 1400-tallet. Foto: ukendt fotograf fra ca. 2010.

ikke i matriklen. Først senere dukker en enlig dansker op. På manuskriptets side 53v er under 27. juli 1733 anført:

Creatus fuit Eques SS: Sepulchri Ill.s D:D: Paulus Bolin Nobilis Danus [...]

Valgt til ridder af Den Allerhelligste Grav blev den fornemme sandt troende Herre *Poul Bolin*, dansk adelsmand.

En sådan dansker kendes dog ikke, og ved eftersyn af den håndskrevne tekst ses det også, at det drejer sig om *Poul Bohn*. Han var født på Bornholm i 1697. Han døde 1759 i Wien, hvor han ligger begravet. Han søgte i østrigsk tjeneste, hvor han som ingeniør arbejdede med landopmåling. Han blev adlet 1726 af en fyrste Racoczi og foretog derefter geografiske rejser i Tyrkiet og Lilleasien (Dansk Biografisk Leksikon 1979: 304). Det må være under et tjenstligt ophold i Jerusalem, han blev slået til ridder.

Ridderslagninger

Under ridderslagninger i Gravkirken blev der som nævnt benyttet både sværd og sporer. I franciskanernes kapel nordligt i kirken var der indtil 2013 på væggen ophængt en montre, hvori der var placeret et langt sværd i en skede. Ved siden af hang to forgyldte sporer (fig. 3). En utroværdig tradition beretter, at det var Godfred af Bouillons sværd, som han benyttede under erobringen af Jerusalem i 1099. I virkeligheden drejer det sig om et sværd fra 1400-tallet. Det fortælles, at sværdet stammer fra en broder *Johannes af Preussen*. Han skulle være født i Danzig som adelig. Han opholdt sig i mange år i Jerusalem og fungerede som en slags koordinator i klosteret på Zionbjerget. Han omtales som meget gammel i 1498 (Cramer 1952/1983: 28, 53; de Gennes 1995: 339). Francis-

kanerne opnåede i 1496, som omtalt ovenfor, en pavelig tilladelse til at stå for ridderslagninger, og de er vel da begyndt at bruge deres eget sværd i ceremonien. Sværdets oprindelse er i løbet af 1500-tallet blevet glemt, og det kan måske ikke undre, at man senere har påstået, at det havde været benyttet af Godfred af Bouillon under erobringen af Jerusalem i 1099. På den måde fik ridderordenen knyttet sin historie til den allertidligste tid af det latinske kongedømme i Det Hellige Land.

Efter at sværdet 2013 havde været sendt til en udstilling i Frankrig, kom det ikke tilbage til sin montre i sakristiet, men det blev placeret i magasinerne til franciskanernes *Terra Sancte Museum* i Jerusalem. Det vil i nær fremtid – noget forsinket på grund af krigen i Gazastriben – indgå i et længe planlagt nybygget museum. Undtagelsesvis blev det bragt fra museets magasin til Gravkirken, hvor det 2. juli 2017 blev benyttet til ridderslagning af fire unge franske mænd, der havde gjort sig fortjente via deres arbejde for patriarkatet. Derefter er ordenen blevet reformeret, og tildelingerne af ridderskabet foregår nu via en såkaldt investitur. Sværdet bliver ikke mere brugt (Constensoux 2022 og personlig meddelelse 28.5.2024).

Der er tilsyneladende ikke bevaret samtidige tegninger eller malerier, der viser øjeblikket, hvor den franciskanske guardian med sværdet giver den knælende adelige pilgrim ridderslaget. Det nærmeste vi kommer, er en farvelagt tegning fra 1582. Historien bag den er følgende: *Heinrich Wölfl* (1470–1532), korherre ved St. Vinzenz Kollegialstift

Fig. 4. En ridderslagning i Gravkirken, som en tegner i 1500-tallet forestillede sig den kunne have foregået. Tegningen er bragt i den tyske oversættelse fra 1582 af Heinrich Wölfls latinske rejseberetning 1520–1521.

Fig. 5. Den 19. september 2019 blev der foretaget en ridderslagning i form af en investitur i den katolske domkirke i København. Kardinal Edwin O'Brian hæver kården over den udvalgte ridder. Foto: Jens Velløv.

i Bern, tog 1520–1521 på en pilgrimsrejse til Jerusalem. Her overværede han en ridderslagning i Gravkirken. Da han kom hjem, udarbejdede han en omfangsrig latinsk rejseberetning, hvor han til sidst detaljeret beskriver den lange ceremoni. Manuskriptet blev oversat til tysk i 1582. Manuskriptet med mange illustrationer blev udgivet i 1929 (Wölfl 1929). En tegning af ridderslagningen kom også med. Tegneren har åbenbart aldrig været i Jerusalem, men den afspejler vel den forestilling om den spektakulære begivenhed, man havde i 1500-tallet i Europa. I den runde bygning knæler ridderen over Kristi grav(sten), som er forsynet med Jerusalemkorset. Guardianen løfter sværdet. Ridderen har fået en spore på foden (fig. 4).

Paven var 1847 på pilgrimsfærd til Jerusalem, og i kølvandet på besøget blev det besluttet under mange alvorlige diskussioner at modernisere ridderordenen. Denne havde i århundreder været administreret af franciskanerne. *Det latinske Patriarkat* blev nu genetableret, og ridderordenen fik en struktur med patriarken i Jerusalem som *Stormester*. Siden er ordenen flere gange blevet omorganiseret.

Der eksisterer i dag en verdensomspændende orden med det latinske navn *Ordo Equestris Sepulcri Hierosolymitani*, (Ridderordene af den Hellige Grav i Jerusalem). Ordenen står direkte under pavens beskyttelse. Han udnævner *stormesteren* blandt en af kardinalerne. Det svenske statholderskab indstiftedes i 2003, og ordenen kom til Danmark

i 2014 ved udvidelse af den svenske orden. Ordenen, som verden over har ca. 30.000 medlemmer, har til formål at støtte kirken og kristendommen i Det Hellige Land. Statholderskabet står også for ridderslagning af særligt udvalgte medlemmer af ordenen. Det foregår, som omtalt ovenfor, i forbindelse med en *investitur*. Som følge af min interesse for ordenen blev jeg inviteret til at overvære en investitur, som blev afholdt den 19. oktober 2019 i den katolske domkirke i Bredgade i København. Selve ridderslagningen blev foretaget af stormesteren kardinal Edwin O'Brien (fig. 5). I dag benyttes der ved ridderslagningerne rundt om i verden ikke mere det hæderkronede sværd i Jerusalem. Nu benyttes en mindre kårde. Man kan via Vatikanets hjemmeside – <https://barbiconi.it/en/13-chivalry-orders-catalogue> – erhverve en sådan kårde. Der er sket meget i verden, siden Valdemar Atterdag 1347 i Jerusalem blev slået til *Ridder af Den Hellige Grav*.

Note

Den foreliggende tekst udgør en stærkt forkortet version af en mere detaljeret redegørelse. Jeg har i forbindelse med tekstens udarbejdelse fået uvurderlig hjælp af lektor emeritus, Viborg Katedralskole, Johannes Thomsen, lektor emeritus Aarhus Universitet, dr. phil. Anders Bøgh og cand.mag. Lone Liljefalk.

Referencer

- Acta Pontificum. Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark 1316–1536.* Bind 1–7. 1904–1943. København.
- Cramer, V. 1952/1983. *Der Ritterorden vom Hl. Grabe von den Kreuzzügen bis zur Gegenwart.* – 2. erweiterte Aufgabe. Ergänzungen von Dr. Robert Frohn. Köln.
- Constensoux, B. 2022. De la légende à la réalité: l'«épé» de» Godefroy de Bouillon. *Terre sante magazine* marts/april 2022. 44–49.
- Cronica Archiepiscoporum Lundensium* 1918–20. I: *Scriptores Minoris Historiæ Danicæ Medii Ævi*, bd. 2. København, 91–132.
- Danmarks Adels Aarbog* 1913 og 1885. København.
- Danmarks Riges Breve.* Netudgaven.
- Dansk Biografisk Leksikon* 1979.
- de Gennes, J.-P. 1995. *Les Chevaliers du Saint-Sepulcre de Jerusalem. Volume 1.* Maulévrier.
- Diplomatarium Danicum.* text.dsl.dk/books/dipdan
- Erslev, K. 1901. *Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning.* København.
- Glarbo, H. 1936–1938. Danske Palæstinafarere i det 16. og 17. Aarhundrede. *Kirkehistoriske Samlinger*, 6. række, andet bind. København, 3–32.
- Heise, A. 1882. *Familien Rosenkrants's Historie i det 16de Aarhundrede.* København.
- Hemmingsen, N. 1570. *En Predicken som vaar udi Erlig oc Velbyrdig Mands / oc strenge Ridders / Her Maagens Gyldenstienis Begræffuelse udi Kiøbenhaffn Paa den siætte dag Martij Aarh / 1570.* København.
- Huidtfeld, A. 1601. *Den anden Part. Chronologiaa, Continvatz, oc Forfølge / paa vore Danske Historier / siden Saxo døde.* Fotografisk optryk 1977. København.
- Ibler, M. & Fritz, B. 2004. Kunglig reseledare i Heliga landet och slottshövitsman i Sverige. Om Johan Vales märkliga kariär och verkliga indentitet samt Erik av Pommerns besök i Dubrovnik år 1424. *Scandia. Tidskrift för historisk forskning*. Bd. 70, 3–16.
- Jørgensen, E. 1911. *Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. Oversat af Ellen Jørgensen.* København.
- Kall, A. 1806. Adskillige Efterretninger om Danske Sager tagne af M. Christ. Lassen Tychonii Haandskrift. *Nye Danske Magazin.* København, 345–348.
- Lindbæk, J. 1899–1901. Danske (og norske) besøgende i Hospitalet S. Maria dell' Anima i Rom. *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. Række, 6. Bind. København, 708–727.
- Olsen, R.A. 1981. *Sjællandske Krønike. Oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen.* Højbjerg.
- Piccirillo, M. 2006. *Registrum Equitum SSmi Sepulchri D.N.J.C. (1561–1848).* Jerusalem og Milano.
- Reinhardt, C.E.F. 1872–1873. Til Belysning af nogle Punkter i Valdemar Atterdags Historie. *Historisk Tidsskrift*, 4. Række, 3. Bind, 191–221.
- Wölfl, H. 1929. *Heinrich Wölflis Reise nach Jerusalem 1520/1521.* Bern.

Kristnande och kristianisering i medeltidens Norr- och Västerbotten

THOMAS WALLERSTRÖM

Medieval Conversion and Christianization beside the Gulf of Bothnia, Northern Sweden

The monumentality of the late medieval stone churches in this region is the subject of this article. According to a hypothesis proposed by Jes Wienberg (1997) regarding medieval Denmark, the architecture of the Gothic style was a response to ideological challenges and represented a crisis rather than a triumph; i.e. that the Church 'built itself out' of the crisis when reformers and others challenged papal authority. This article attempts to demonstrate that the northern part of the Uppsala archdiocese was under threat from Greek-Orthodox Russia (Moscow) at the time of church building (1469–1514). Furthermore, written and archaeo-

logical sources (graves) show that the territory was Christianized by the clerical administration rather than a dominant group of pious Christians (Swedish-, Finnish- and Sámi speakers). It is suggested that the building of monumental churches was a response to ideological challenges in a contested 'stateless' territory.

Conversion was enforced by the Swedish state from the 17th century onwards, and several churches were built. Small houses were constructed around the churches to accommodate parishioners who travelled here from their distant homes to attend obligatory religious ceremonies.

Inledning

Kristenhetens norra periferi, såsom Uppsala ärkestifts, har knappast intresserat forskningen. Den har förvisso belyst samernas förkristna kosmologi och reception av den kristna läran men Norr- och Västerbottenkusten tycks ha framstått som oproblematisk. Sockenbildningens och de senmedeltida kyrkornas kronologi är ganska väl känd liksom de konstnärliga uttrycken.

Bevisar de monumentala, senmedeltida stenkyrkorna att människorna här hade en kristen livsstil? Skillnaden mellan *kristnande* och *kristianisering* är central i denna artikel och en hypotes av Jes Wienberg aktualiseras. Kyrkorna av intresse är från tiden 1469–1514 (Wallerström 1995b: 43f; Flodin 1998: 68, 177f; Kalela-Brundin & Lindberg 2012: 10f, 21). Ärkestiftets sedermera finska *Tornio* beaktas också (fig. 1).

Kristnande i djupare mening nådde Norr- och Västerbotten först under 1600-talet tycks det. Wienbergs hypotes är en ögonöppnare. Monumentaliteten speglar en ideologisk-politisk kris snarare än en triumf för den romersk-katolska kristenheten verkar det som.

Begrepp

"Kristianisering" (Eng. Christianization) handlar om de praktiker som syftat till ett kristet präglat samhälle medan "kristnande" handlar om *individen*, dennes övergivande av en tidigare kosmologi (Conversion). *Kristianisering* kan ha pågått länge utan kristnande som resultat.

Alexandra Sanmark (2004: 13ff, 287) som studerat denna process i det tidigaste skedet i de skandinaviska länderna, har visat att *kristnande* uppnåddes när världsliga eliter engagerade sig (lagstiftning, materiellt stöd, kontrollsystem, hot om våld). Kristianisering kan följas genom sockenbildning, kyrkobyggnad och skriftliga notiser. Kristnandet är svårare att belysa. Här görs dock ett försök.

Bebyggelse

Mycket talar för att den jordbruksekonomi vi känner från den första jordeboken (1543) uppstått genom "inplantering" av svenskspråkiga kristna, en "statsunderstödd" kolonisation med människor från det dåtida rikets centrala delar, främst Mälardalen (Wallerström 1995a, 2024a; Holm 1997).

Ortnamn, dialektala särdrag, bebyggelsestrukturer, jordbruksteknologier, vegetationshistoriska och arkeologiska studier ger sammantaget en tydlig bild. Förfarandet följde en modell känd från andra periferier, som i det Tysk-Romerska Riket, Balticum och i Finland, ej att förväxlas med nyare tiders kolonialism (Olofsson 1962: 140ff; Bartlett 1993: 297f, 306f; Wallerström 1995a: 47ff, 149ff, 309ff).

Dessa människor var knappast "först" här i landskapet (Wallerström 1995a: 137ff, 309ff; Bergman 2018: 76ff, 2021). Ju mer man forskat kring Norrbottens kustland, tycks det dock, desto mer har vidsträckta, föga kända samiska och "finskspråkiga" aktivitetsfält framträtt (Wallerström 1995a: 94ff, 2024b; Edlund 1996, 2009;

Fig. 1. Medeltidskyrkorna vid Bottenvikens västra kust på utsnitt från Olaus Magnus *Carta Marina* (1539). Från norr till söder Torneå (Tornia), Kalix (Chalis), Luleå (Lvla), Piteå (Pita), Skellefteå (Skellitta), Löwånger (Lefager), Bygdeå (Bygda) och Umeå (Vma). Hälsingebyn (Helsingaby) ansluter till Hietaniemi, en grävningsplats nämnd i texten. Träkyrkan Särkilax kapell, drygt 20 km norr om denna lokal, är inte med. Original i Uppsala universitetsbibliotek © Public Domain Mark 1.0 Universal.

Roeck Hansen 2002; Korhonen 2009; Broadbent 2010: 197ff; Bergman 2018, 2021; Elenius 2019; Elmén-Berg & Myrlund 2022).

De som först försökte sprida den kristna läran i norr måste ha sett två språkgränser att försöka överbrygga. De kan möjligen också ha uppfattat att grekisk-ortodox mission fått insteg. Hängkors med ryska paralleller har offrats vid samiska offerplatser (Serning 1956: 52ff).

Kyrklig expansion

Enligt förteckningar inkluderades Bottenvikens västra kustland och Torneå i Uppsala-stiftets sockensystem med början på 1310-talet. Det byggdes kyrkor och kapell av trä, främst vid de stora älvmyningarna från Umeå i söder till Torneå i norr (Wallerström 1995a: 52ff).

Detta korrelerar med formuleringar i en stadga utfärdad 1328 av riksdrotsen, att:

[...] det nordligaste partiet av Hälsingland, som sträcker sig fram till Uleå älv och Ule träsk, utan hinder eller störning från någon person, skall bebos samt odlas enligt lydelsen av vår herre konungens brev, vilket givits härom tidigare, alltid bör iakttagas obrottsligen i sin fulla kraft [...]. (Fellman III 1912: 336f, övers. Söderlind 1986: 54)

När kung Magnus Eriksson 1340 bekräftade stadgan från 1328 gjordes ett intressant förbehåll:

[...] Giffuandes loff allom genom thetta vårtt närwarandes breff som å Christo tro, eller till Christna tro sig omwenda welwe. (Fellman IV 1915: 5f)

Kungamakten försökte implementera den kristna tron i norr. Med vilken effekt?

Kristianisering eller kristnande?

Det område som avsågs 1328 och 1340, skulle tydligen bara vara för redan kristna *och de som ville bli det*. Man räknade inte med en redan solitt kristen livsstil bland de blivande kolonisterna.

Definitionen av ”kristen människa” har varierat över tid. Ett rekommendationsbrev utfärdat av Erik av Pommern (1419) uttrycker en sådan förståelse: en *Herr Toste* skulle döpa, predika, läsa mässan, höra bikt, ge avlösning, och bygga kapell som de omvända samerna kunde söka sig till (Fellman II 1910: 9; Pernler 2005: 104). Det räckte, tydligen, med att vara döpt, regelbundet gå i bikt och communion och ha en kyrklig byggnad att besöka. Att acceptansen dröjde i Sápmi är välkänt men hur gick det här i kustlandskapen?

För just Luleå socken finns ett visserligen senare men till sin detaljeringsgrad unikt demografiskt källmaterial: en lista över de som deltog och inte deltog i nattvarden påskan 1559 och då betalade en stipulerad avgift (Åkerman 1990).

Av det totala antalet ”nattvardsberättigade”, ungefär 3000, saknades hela 700 personer (cirka). Orsaken är

oklar. Enligt Åkerman (1990: 30) var de ute på fiske, jakt, sälffångst, handel och annat, vilket kanske är riktigt men dock spekulativt; det var inte högsäsong för dessa näringar, vilket också påpekas. Deltagande var i princip obligatoriskt (1990: 30, 57 not 25).

Påskalängden ger oss viss uppfattning om just *kristnandets* genomslag nämnda år. Rätt många kan ha saknat tron på Jesu lidande och använde sin tid till annat än kristna ritualer. Detta är i linje med nära samtida kritiska synpunkter på kristnandet i norr.

Den portugisiske resenären Damianus à Goes skrev i *Lapplands beskrifning* med syftning på ett Särkilax kapell vid Torne älv, i Norrbottens östligaste del:

I det östliga Lappland är en församling, St. Andreae församling, belägen på 84 graders nordlig bredd; den är berömd för sitt storartade och dyrbara tempel samt för lärda och i de heliga skrifterna kunniga män. [...] Denna församling hör och lyder under ärkebiskopen i Upsala, inom hvilkens stift den är belägen. [...] Icke desto mindre äro de kringboende folkstammarna i följd af prelators och stormäns likgiltighet eller girighet, såsom sagdt är, utan kunskap om Kristus. (Dahlgren 1915: 91, 93)

Beskrivningen, och upplysningen om det uteblivna missionsarbetet (om det senare även i texten *Lappska folkets nöd*), trycktes 1540. Resenären var själv inte på plats; beskrivningen av Särkilax kapell stämmer dåligt med en från år 1600. Han hade dock fått upplysningar av de landsflyktiga prelaterna Johannes och Olaus Magnus. Olaus hade besökt Torneå 1519 (Dahlgren 1917: 7; Johansson 1982: 242f, 324 not 198; Wallerström 1995b: 42f).

Johannes Magnus tycks ha givit en liknande beskrivning till Jakob Ziegler (Dahlgren 1915: 18f, 47f, 53). De publicerades i en bok 1532, genom inledningsorden känd som *Quae intus continentur* ... som även har en karta över Skandinavien *Schondia* (Stobaeus 2010: 408).

Dessa beskrivningar nyanserades senare av informatören, den i Sverige valde men inte tillträdde siste katolske ärkebiskopen. Denne ägde ett exemplar av Zieglers bok, nu i Lunds universitetsbibliotek, och skrev kommentarer i marginalen (på latin):

[...] Beror mer på lättjan och ondskan hos de världsliga styresmän. Som inte låter religionen tillväxa. För att de inte skall mista tribut [...]. (Stobaeus 2010: 408f, 417)

Det fanns nog fog för uppgifterna. Vid arkeologiska undersökningar på Kyrkudden, Hietaniemi socken, något tjugotal kilometer söder om Särkilax i älvdalen, undersöktes nämligen icke-kristna gravar med dateringar från 1000–1100-tal till någon gång efter 1621 (Wallerström 1995a: 114ff, 1995b: 109ff). Kapellet hade då funnits en tid att döma av ett tillägg i en förteckning över församlingarna 1484 och det blev sockenkyrka 1530 (Wallerström 1995b: 42 med referenser).

Det finns också intresseväckande uppgifter om kyrkan i Torneå, ett sjuttioal kilometer söderut från Hietaniemi.

Fig. 2. Luleå nygotiska domkyrka under renovering (mars 2024). "Gud håller ställningarna!" försäkrar ett plakat. Stadsvimlets människor påminns om Guds närvaro även på ett lite humoristiskt sätt. Foto: Thomas Wallerström. © Thomas Wallerström.

En kyrkogård invigdes där på 1340-talet och ett massdop av samer och kareler skall då ha ägt rum. Stenkyrkan tillkom mellan 1496 och 1513, möjligen kring år 1550 (Hiekkanen 2020: 632f). Sena icke-kristna gravar har också undersökts nära andra medeltidskyrkor vid Bottenviken (Kuusela 2020). En gräns var tydligen nådd.

Några funderingar

Kyrkor är inte bara rituella arenor. De är också samhällshistoriska dokument.

Bilden av kristenhetens expansion mot norr är inte riktigt entydig; å ena sidan har vi tecken på att den hade problem medan de stora stenkyrkornas arkitektur i Norr- och Västerbotten ger intryck av ett kristnande som slagit igenom.

Man kan emellertid också vända på denna förståelse (Wienberg 1997: 464ff). Monumentalitet kan också uppfattas som ett krisfenomen: att en i sin tid ifrågasatt institution försökt bygga sig ut ur krisen. Kyrkor i gotisk stil byggdes som aldrig förr när reformatörerna och andra satte den romersk-katolska institutionen under press och nya eliter tävlade om religiös prestige. Idealiserad nygotisk och nyromansk kyrkoarkitektur tillkom på liknande sätt under 1800-talet när statskyrkan skakades av avkristning och de fria samfundens kritik enligt Wienberg (fig. 2).

En jämförelse mellan den senmedeltida kyrkan i Umeå och dess föregångare ger tankar. Den nyare kyrkan är mer än 700 m² stor och dess 1300-talsföregångare under kyrkgolvet mätte cirka 200 m² (Wallerström 1995b: 27f). De frommas antal kan knappast ha ökat exponentiellt i denna tid av pandemi och pestvågor (Myrdal 2002). Sammanhanget är ett annat.

Vi kan nog tala om en uppseglande strävan till monumentalitet att söka förstå samhällshistoriskt. Stenkyrkorna, särskilt den i Luleå Gammelstad – det största medeltida byggnadsverket i Sverige norr om Uppsala domkyrka – väcker frågor. Varför är den så stor och påkostad?

Wienbergs hypotes har en del gemensamt med Leif Grens tankegångar i en mer generellt hållen uppsats om monumentalitet:

[...] Monuments reflect anxiety, not power or pride, and they are a medium for a communication near collapse. [...] The bigger the communication, the greater the conflicts in the communication [...] Pictures of God are not made for God but the heretics [...]. (Gren 1994: 87, 90)

Kan denna "krishypotes" antas vara giltig i norr? Vad säger den i så fall om kristnandet?

Kristianiseringen klarades av administrativt redan på 1300-talet som vi sett, medan det var svårare att få män-

niskorna att bli kristna ”på riktigt” bland annat i brist på engagemang för saken enligt våra 1500-talsinformer.

Att i en sådan vacklande situation tvinga människorna till den kollektiva ansträngningen att bygga monument av sten, kan haft motsatt effekt – det var lätt att fly från obekväma tvång här i norr. Ändå byggdes det stenkyrkor. Var det av skäl som Gren nämnde och Wienberg varit inne på?

Ett ideologiskt konfliktområde

Undersökningsområdet var sedan 1323 en del av en svensk-novgorodisk allmänning i enlighet med en fredstraktat nämnda år. Parterna hade ömsesidigt erkända skatterättigheter. Överenskommelsen fick en norsk-novgorodisk motsvarighet 1326. Novgorod var ett av flera embryon till dagens Ryssland. De första territoriella statliga gränserna är av ganska sent datum (mot Ryssland 1595, Danmark-Norge 1751). Först genom dessa, blev undersökningsområdet ”erkänt svenskt”. Stiftsgränsen mot Åbo är äldre, från 1374 (Ahnlund 1920; Gallén & Lind 1991: 493; Hansen 2011: 367).

Det tycks ha varit fredligt i denna allmänning fram till 1370-talet. Från 1410 (cirka) förekom sporadiska väpnade expeditioner och överfall. Dessa inbegrep den svensk-novgorodiska allmänningen såväl som den norsk-novgorodiska (Gallén 1968: 134ff, 2024).

Ordningen som ändå fanns, kom senare att utmanas av Ivan III som på 1490-talet sökte införliva hela allmänningen inklusive Norr- och Västerbottenskusten i sitt rike. Detta måste ha upplevts som ett hot för ärkebiskopen, särskilt som det är känt att ryssar brände kyrkan i Torneå 1496. Dessa härjningståg ebbade dock ut från det året, vet vi idag (Olofsson 1962: 230ff; Gallén 1968: 136ff).

Kristendom stod inte bara mot samisk traditionell kosmologi; de norska och svenska romersk-katolikerna rivaliserade också med ”heretiska” grekisk-ortodoxa novgoroder, senare Ivans Moskva. Den romersk-katolska kristenheten var hotad. Ingen kunde veta hur det skulle gå.

En ärkebiskops dilemma

Kan vi anta att ”kris-hypotesen” gäller? I detta fall att hot mot Kyrkan mötts arkitektoniskt?

Det skulle i så fall vara när Jakob Ulvsson (Örnfoot) var ärkebiskop. Det var 1469–1514. Han hade också Övre Norrland som personlig förläning med kunglig rätt 1482–1514 (med paus 1497–1501 då den dragits in av kung Hans). Med förläningen följde ansvar för försvaret (Olofsson 1962: 224, 228, 235, 238, 247). Det var han som lät bygga stenkyrkorna.

Det var en turbulent tid. Jakob försökte alltid främja fred mellan de nordiska rikena och kom ofta i motsättning till den, enligt honom, konfliktskapande politik som förts av riksöverståndarna och Kalmarunionens kungar (Ericson Wolke 2023: 112). Men hans mäktigaste motståndare var nog ändå Ryssland under Ivan III, storfurste av Moskva (1462–1505) som underkuvat Novgorod 1471.

Fig. 3. Luleå Gammelstads kyrka i kyrkstadsbebyggelsen (1964). Foto: Lars Bergström Jr © Norrbottens museum.

Ivan gjorde nu anspråk på allmänningen, däribland Norr- och Västerbottenskusten i norr. Ärkebiskopen måste ha sett att den redan svaga romersk-katolska kristenheten var hotad.

Monument över en kris?

Salskyrkorna i Uppland, Mälardalen och Finland är små i jämförelse med de i Övre Norrlands kustland och många dessutom ”oregelbundet” byggda (Flodin 1998:177). Betraktar man Åbostiftets kyrkor i Österbotten, ser man ett mer begränsat byggande av stenkyrkor: de påbörjades i hälften av de sexton församlingarna och fullföljdes i två.

Skillnaden mellan de i Åbo- och Uppsala-stiftens kyrkor, kan förklaras ekonomiskt men också på annat sätt såsom mentalitetsmässiga (Hiekkanen 2020: 615, 620, 811 not 36). Flodin har för Övre Norrland lagt vikt vid ärkebiskopen Jakob Ulvssons insatser (1998: 177f). Särskilt den för Luleå socken i Luleå Gammelstad sticker ut (fig. 3).

Frågan är nu om ärkebiskopens ideologisk-politiska situation kan förklara monumetaliteten, den konstnärliga utsmyckningen och den exceptionella storleken på kyrkorna (Wallerström 1995b: 25ff). Åtminstone två kyrkor utmärker sig bland de övriga som också är av sten.

Den i Luleå, uppfördes och inreddes under 1400-talets sista årtionden och början av 1500-talet (Flodin 1998: 68). Den visar valv, korstolar, biskopsstol, ett stort guldglänsande altarskåp (störst i Sverige) och mycket annat exklusivt. Kalkmålningarna är attribuerade till Albertus Pictors verkstad. Jakob Ulvssons ärkebiskopsvapen syns på östväggen. De två stigluckorna har för Sverige unika skyttegluggar, av vilka den ena kunnat daterats till 1494 genom dendrokronologisk undersökning av takstolen (Flodin 1998: 30, 93, 177 med referenser; Sandquist Öberg 2009: 238; Kalela-Brundin & Lindberg 2012: 21; Nord

Fig. 4. Piteå sockenkyrka i Öjebyn. Blinderingar med de ursprungligen tre nordiska helgonkonungarna (då som tegelreliefer). Idag ser man troligen Olav och Knud. Av S:t Erik framträder nu bara hans lans med en vimpel högst upp. Foto: Kjell Lundholm 1981 © Norrbottens museum.

et al. 2018). Den är den största och mest påkostade bland undersökningsområdets stenkyrkor.

En ytterligare kyrka förmedlar ett politiskt-ideologiskt budskap i en hotad periferi, den för Piteå socken i den bebyggelse som idag är känd som Öjebyn. Den pryds av blinderingar, två gestalter på östra gavelspetsen. Dessa doldes vid ombyggnad till korskyrka (fig. 4) för att sedan upptäckas vid en renovering på 1960-talet (Beskow 1964). Motivet missförstods då delvis, ursprungligen reliefer utförda i tegel att döma av bevarade paralleller i ett par andra kyrkor. De två gestalterna var här tre från början med en ytterligare i mitten. Denna "tredje" skulle i så fall förklara den idag egendomliga "vimpeln" högst upp. Ensamblen liknar andra representationer av Kalmarunionens tre helgonkungar (Wallerström 1995b: 31ff). Dessa helgonkungar, "Guds nära vänner", har vid denna tid antagits skydda de tre romersk-katolska rikena, här mot ett ideologiskt hot österifrån (Hermanson 2014: 187f, 193f, 203f).

Här kanske man kanske invända: konflikter förekom ju i allmänningen alltsedan 1370-talet. Om dessa två kyrkor och de andra vore politiskt-ideologiskt motiverade "borde" de vara äldre. Man måste emellertid här även beakta digerdöden; byggenskap och utsmyckning avstannade i hela Sverige under 1300-talets senare hälft med viss återhämtning vid seklets slut. Normala förhållanden kom först cirka 1450. Endast borgar byggdes under perioden (Myrdal 2003: 214f).

Stenkyrkornas monumentalitet kan spegla en tid av upplevd ideologisk stress. Den var dessutom ekonomiskt

möjlig genom tionden från den goda lokala ekonomin och att Jakob Ulvsson dessutom förfogat över de i vanliga fall kungliga intäkterna genom förlåningen. Privatpersoner var också rika (Flodin 1998: 10, 69, 179 not 17, 182 not 13). Motsvarande ekonomi saknades i Åbo stift, i dess norra del

Vi tycks se en ideologisk stressituation annan än den senmedeltida danska som Wienberg beskrev. Resultatet blev ändå likartat. Kyrkorna byggdes så monumentala man förmådde.

Slutledning

Medeltidens människor i norr var snarare kristianiserade än kristnade även om en del säkert var fromma. Det hade visat sig vara lättare att skapa administrativa socknar än att förändra människors livsstil och kosmologi.

Byggandet kan ändå antas ha varit något av en läroprocess. Människorna som förde samman de tusentals stenarna, kan antas ha frågat sig själva och andra: till vilken nytta gör vi detta?

Med svaren kom rimligen en "grundkurs" i den kristna läran: insikter om himmel och helvete, riter för undvikande av postmortal faror och de praktiker som hör det kristna livet till (dop, bröllop, bikt, begravning). Detta lärande kan ha bidragit till ett mer "reellt kristnande". Byggprocesserna varade normalt sett tio år (cirka) att döma av finska förhållanden (Hiekkanen 1994:11 f, 247f; även Olofsson 1962: 226; Nisbeth 1982: 60). De färdiga kyrkorna imponerade och imponerar. De visade kraften i Läran och Kyrkan.

Minimidefinitionen av egenskapen ”kristen människa” var då sedan länge lågt ställd, något som ändrades. Det hade till exempel varit fullt möjligt för samerna att ingå i sockensystemet, och ändå praktisera sina traditionella riter. Med pietism och liknande väckelserörelser under 1700-talet ställdes däremot krav på personlig övertygelse, gärna med avståndstagande från ”världen” för att betraktas som sant kristen (Berntson 2023: 333).

På förekommen anledning, tydligen, infördes en speciellt norrländsk kyrkolagstiftning 1616 kännetecknad av hård kyrkotukt (Montgomery 2003: 94). Detta medförde problem för de som måste uppfylla kraven. Många hade långt till kyrkan. Det behövdes övernattningsmöjligheter. De för Norrland utmärkande kyrkstäderna, 72 stycken, byggdes därför på kyrklig eller statlig mark genom denna regim. Försummad närvaro vid de kyrkliga högtiderna kriminaliserades (Bergling 1964: 44 f, 65, 110). Detta och innovationer som katekesläsande och husförhör gjorde skillnad. Kyrkobyggandet i norr blev omfattande efter 1616 (Elmén-Berg *et al.* 1992).

Den lära som nu predikades, avsågs prägla människornas liv. Så blev det till följd av engagemang från Johan III och 1600-talsregenterna; krav på politiskt motiverad enhetlighet i tron inom den alltmer kontrollerande staten med dess stora, nyerövrade landområden (Andrén 1999: 206, 219f, 283f, 288; Montgomery 2003: 47, 94, 171, 207, 211, 246f).

Detta liknade de insatser av den värdsliga makten som karakteriserade de tidigmedeltida rannmöten som Sanmark studerat, inledningsvis nämnda. Men, det kom att dröja till 1600-talet här i Norr- och Västerbottens kustland, och mycket längre i Sápmi (t.ex. Rydving 1995).

Medeltidskyrkornas monumentalitet uttrycker en krishantering snarare än kristenhetens triumf. I vart fall enligt denna undersökning med föremålet för denna festskrift som inspiratör.

Tack

Tack till Chris McLees, Trondheim, för hjälp med uppsatsens abstract. Berit Åström och Ola Norén vid Norrbottens museum hjälpte mig med bilder. Mats Roslund gav goda förslag till förbättringar.

Referenser

- Ahnlund, N. 1920. Rannsakningen om stiftsgränsen i Norrabotten 1374. *Historisk tidskrift* 1920, 211–224.
- Bartlett, R. 1993. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350*. London.
- Bergling, I. 1964. *Kyrkstaden i övre Norrland. Kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*. Skytteanska Samfundets handlingar 3. Umeå.
- Bergman, I. 2018. *Kulturarv, landskap och identitetsprocesser i norra Fennoskandien 500–1500 e.Kr.* RJ:s skriftserie 15. Göteborg.
- 2021. History, hearths and contested landscapes – Sami land use east of the Lapland border of Sweden. *Meta* 2021, 109–120.
- Berntson, M. 2023. Hur religiös var man 1523? I: Gejrot, C. (red.) *Sverige 1523. Riksarkivets årsbok 2023*. Stockholm, 329–345.
- Beskow, H. 1964. 1400-tal i Öjebyn. *Norrbotten. Norrbottens museum Årsbok 1964–65*, 27–34.
- Broadbent, N.D. 2010. *Lapps and Labyrinths. Saami Prehistory, Colonization and Cultural Resilience*. Washington D.C.
- Damianus à Goes, [1540] 1915–1917. *Veklagan öfver det lappska folkets nöd & Lapplands beskrifning*. (Övers. G. Thörnell, inledning E.W. Dahlgren). Stockholm.
- Edlund, L.-E. 1996. Luleå, Harads, Geroriset. Ortnamnsstrukturer i norra Sverige. I: Baudou, E. (red.) *Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal*. Bjästa, 111–131.
- 2009. De norrbottenska dialekterna – några nordiska perspektiv. *Norrbotten. Norrbottens museum Årsbok 2009*, 187–201.
- Elenius, L. 2019. *Möten mellan olika folk. Den mångkulturella kyrkstaden i Gammelstad*. Luleå.
- Elmén-Berg, A., Järnfeldt-Carlsson, M., Åman, A. & Kjellsson, R. 1992. Från Adak till Övertorneå. Alfabetiskt inventarium över Övre Norrlands kyrkor med kommenterade historiska kartor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 22, 209–253.
- Elmén-Berg, A. & Myrlund, H. 2022. *Nya perspektiv på den samiska befolkningen i Pitebygdens jordbruksbyar*. Piteå.
- Ericson Wolke, L. 2023. *Sten Sture den yngre. En biografi*. Lund.
- Fellman, I. 1910–1915. *Handlingar och uppsatser angående finska lappmarken och lapparne* II–IV. Helsingfors.
- Flodin, B. 1998. *Nederluleå kyrka, Norrbotten*. Sveriges Kyrkor, 223. Stockholm.
- Gallén, J. 1968. *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland Nr. 427:1. Helsingfors.
- 2024 (†). Väst och Öst i Norrbottens medeltid. Inledning och kommentarer av John H. Lind och Thomas Wallerström. *Norrbotten. Norrbottens museums Årsbok 2024* [under utgivning].
- Gallén, J. & Lind, J. 1991. *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns 2*. Svenska litteratursällskapet i Finland Nr. 427: 2. Helsingfors.
- Gren, L. 1994. Petrified tears. Archaeology and Communication Through Monuments. *Current Swedish Archaeology* Vol. 2, 87–110.
- Hansen, L.I. 2011. The Russian-Norwegian Border in Medieval and Early Modern Times. I: Olsen, B., Urbančzyk, P. & Amundsen, C. (red.) *Hybrid Spaces: Medieval Finnmark and the Archaeology of Multi-Room Houses*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning Serie B: Skrifter, vol. 139. Oslo, 355–367.
- Hermanson, L. 2014. De eviga konungarna. Konstruktioner av nationell identitet på grundval av helgonkungen som symbol. I: Magnúsdóttir, A., Bagerius, H. & Hermanson, L. (red.) *Det våras för medeltiden. Vänbok till Thomas Lindkvist*. Göteborg, S. 187–208.
- Hiekkänen, M. 1994. *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*. SMYA/FFT 101. Helsinki.
- *Finlands medeltida stenkyrkor*. Stockholm.
- Holm, G. 1997. Staten, kyrkan och ortnamnen och dialekterna i Norrbotten. I: Strandberg, S. (red.) *Ortnamn i språk och samhälle*. Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 22. Uppsala, 143–160.
- Johannesson, K. 1982. *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker*. Stockholm.

- Kalela-Brundin, M. & Lindberg, A. 2012. *Dendrokronologiska undersökningar i gamla kyrkor och kyrkliga byggnader i Luleå stift*. Lycksele.
- Korhonen, O. 2009. Samiska ortnamn nedanför lappmarksgränsen. *Norrbottnen. Norrbottens museum Årsbok* 2009, 203–234.
- Kuusela, J.-M. 2020. Signs of Cultural Diversity in the 13th to 15th Centuries AD Coastal Region of the Bothnian Bay in North-western Fennoscandia. *Arctic Anthropology*, Vol. 57, 53–71.
- Montgomery, I. 2002. *Sveriges kyrkohistoria 4. Enbetskyrkans tid*. Stockholm.
- Myrdal, J. 2003. *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse*. Scripta minora 9. Stockholm.
- Nisbeth, Å. 1982. *Ängsö kyrka och dess målningar*. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien. Antikvariska serien 33. Stockholm.
- Nord, A.G.K., Tronner, M., Asp, E. & Lundmark, E. 2018. Albertus Pictor – a Medieval Master Painter and his Pigments. *Fornvännen* 133, 89–102.
- Olofsson, S.I. 1962. Övre Norrlands medeltid. I: Westin, G. (red.) *Övre Norrlands historia* 1. Umeå, 123–251.
- Pernler, S.-E., 2005. *Sveriges kyrkohistoria. Hög- och senmedeltid*. Stockholm.
- Roeck Hansen, B. 2002. *Gårdsgårdar och tegskiftesåkrar. Resursutnyttjande och kulturellt inflytande i det gamla landskapet Västerbotten*. Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgrens i norr 28. Umeå.
- Rydving, H. 1995. *The End of Drumtime. Religious Change among the Lule Saami, 1670s–1740s*. Acta Universitatis Upsaliensis. Historia Religionum 12), 2nd ed. Stockholm.
- Sandquist Öberg, C., 2009. *Albertus Pictor. Målare av sin tid II*. Stockholm.
- Sanmark, A. 2004. *Power and Conversion. A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*. Occasional Papers in Archaeology 34. Uppsala.
- Segerström, U. 1995. Vegetationshistoriska perspektiv på den fasta bosättningens uppkomst i Norrbottens kustland (inkl. Torneå). I: Wallerström, T. 1995b. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden* 1–2. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1–2. Stockholm, 5–24.
- Serning, I. 1956. *Lapska offerplatsfynd från järnålder och medeltid i de svenska lappmarkerna*. Acta Lapponica XI. Stockholm.
- Stobaeus, P. 2010. *Från biskop Brasks tid*. Skellefteå.
- Söderlind, S. 1986. Birkarlarna. *Fenix. Tidskrift för humanism* nr. 3, 32–128.
- Wallerström, T. 1995a–b. *Norrbottnen, Sverige och medeltiden* 1–2. Lund Studies in Medieval Archaeology 15:1–2. Stockholm.
- 2024a. Norrbottensk medeltid. *Norrbottnen. Norrbottens museums Årsbok* 2024 [under utgivning].
- 2024b. The Gulf of Bothnia as a 'Third Space'. A Post colonial Interpretation of the Written Sources. I: Wang, S.M., Wolf, E. & Heß, C. (red.) *Colonial Entanglements and the Medieval Nordic World*. Berlin [under utgivning].
- Wienberg, J. 1997. The Decline and Fall of the Church. The Middle Ages, Gothicization, and the Reformation. I: Andersson, H., Carelli, P. & Ersgård, L. (red.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Lund, 455–467.
- Åkerman, S. 1990. Ett ekosystem och dess förvandling. I: Åkerman, S. & Lundholm, K. (red.) *Älvdal i norr*. Bothnica 6. Luleå, 11–65.

Glimmingehus

Nordens bäst bevarade medeltida borg?

SARA WILLIAMSSON

Glimmingehus

The best-preserved medieval manor in Scandinavia?

Glimmingehus is a 16th century tower house located in the southeast corner of Scania, Sweden. It is a rectangular stone building with stepped gables whose foundations were laid in 1499, standing three floors high with a basement and an attic. The building is generally presented as 'the best-preserved medieval manor in Scandinavia', and in previous research as well as in the public's view it is firmly planted in a medieval context. This paper highlights how research and antiquarian

appraisals made in the late 1800's/early 1900's created this narrative and discusses how it still today influences and even limits our understanding of Glimmingehus. It is not unusual for medieval buildings to have been subjects of restorations and antiquarian considerations in the late 19th and early 20th century. The conclusion is that these must be considered as parts of the building's biography, and important pieces for the understanding of the building.

Introduktion

Nio km sydväst om Simrishamn ligger Glimmingehus. På långt håll ser man stenbyggnaden höja sig över det kringliggande landskapet. Invändigt består det av källare, tre våningar samt vind, och ingången är placerad på den norra fasaden. Över ingången berättar en inskription att Jens Holgersen lade den första stenen i grunden till Glimmingehus år 1499. Murarna består av lokal Hardebergasandsten, samt i gavelröstena Komstadkalksten. Kantkedjor samt de flesta fönster- och dörröppningar är gjorda av gotländsk kalksten. Även byggnadens dekorativa stenarbeten är av gotländsk kalk- eller sandsten, samt gotländsk Hoburgmarmor. Tegel har använts på taket, till fönsteromfattningarna på tredje våningen samt invändigt i några av valven. Dessutom finns på flera håll tegelskolning i putsen (Gardelin 1998: 3ff).

Glimmingehus har presenterats som "Nordens bäst bevarade fasta stenhus" (Andersson 1962: 36). De fasta husen kännetecknades av att försvar, bostad och representativa rum fanns samlade i samma byggnad (Andersson 1962: 35). Idag omges borggården på alla fyra sidor av längor, varav det fasta huset utgör den södra sidan (fig. 1). Eventuellt stod det från början som en solitär på en borgholme, omgivet av en vattengrav. Dagens byggnader representerar alla århundradena från 1500-talet och framåt och de har byggts om flera gånger (Edström 1999: 138). Även ägandeskapet har förändrats över tid och växlat mellan flera olika familjer, fram till 1924 då byggnaden skänktes till Vitterhetsakademien (Rydbeck 1909: 263f; ATA 1924a).

Glimmingehus förvaltas idag av Statens fastighetsverk, med en verksamhet som drivs av Riksantikvarieämbetet,

och är ett populärt besöksmål. Den första perioden av byggnadens mer än 500 år långa historia har länge varit i fokus för både forskning och förmedling, med en stark koppling till medeltiden som kontextualiserande period (Brunius 1850; Lithberg 1911; Hahr 1914–1922; Anjou 1926; Andersson 1962; Ödman 1997; Nilsson & Landen 1999). På sin hemsida kallar Riksantikvarieämbetet Glimmingehus för "Nordens bäst bevarade medeltida borg" (RAÄ 2024). Den här artikeln belyser hur det narrativet uppstod och problematiserar det utifrån ett byggnadsarkeologiskt perspektiv.

Det märkvärdiga Glimmingehus upptäcks

Redan på 1700-talet uppmärksammades Glimmingehus – först av lantmätaren Johan Lorents Gillberg (Gillberg 1767: 132), och några år senare av konstnären Carl Gustav Gottfried Hilfelding. Från Hilfeldings besök finns ett flertal teckningar av de dekorativa stenarbetena i stenhuset, som vid den här tidpunkten användes som sädesmagasin (Hilfelding 1977; Wallin 1979: 160). 1840 publicerade historikern Christian Molbech en längre beskrivning av Glimmingehus i den danska *Historisk tidsskrift*

[...] en i flere henseender saa mærkværdig Bygning, at man upaatvivelig tør antage, at den i sit Slags ikke har Lige i Norden. (Molbech 1840: 217)

I samma tidsskrift presenterade 1844 professor Carl Georg Brunius en egen beskrivning som tydligt placerade byggnaden i ett medeltida sammanhang. Artikeln inleddes med en redogörelse över periodens oroligheter, som Brunius

Fig. 1. Flygfoto över Glimmingehus, taget från öster 1992. Foto: Jan Norrman. CC BY 4.0.

menade föranledde adeln att befästa sina gårdar. De flesta av dessa återfann han dock endast som ruiner, förutom Glimmingehus

[s]aa meget mere mærkværdigt er det, at Tiden endnu har skaaet et eneste af disse gamle Herresæder i sin fuldkommen oprindelige Tilstand. (Brunius 1844: 572)

Hos Molbech och Brunius fanns en antikvarisk fascination inför Glimmingehus, de återkom på flera ställen i presentationerna till hur märkvärdig och välbevarad byggnaden var. Brunius gjorde också arkitektoniska kopplingar till medeltiden (Brunius 1844: 607). Senare gavs beskrivningen även ut på svenska. Där upprepades att den märkvärdiga byggnaden var unikt välbevarad (Brunius 1850: 133, 459). Brunius beskrivning fungerade sedan som en utgångspunkt för flera andra beskrivningar av Glimmingehus (Ljunggren 1852–1863; Mellin 1874; Hildebrand 1884–1898; Upmark 1904; Lithberg 1911; Hahr 1914–1922). Även Otto Rydbeck, professor i förhistorisk och medeltidsarkeologi, förde fram Glimmingehus märkvärdighet på en nordisk nivå och presenterade huset som

[...] det märkligaste bland alla skånska herresäten och en af de intressantaste medeltidsbyggnader i hela Norden. (Rydbeck 1918: 21)

Detta sätt att antikvariskt betrakta Glimmingehus som i princip oförändrat och mycket märkvärdigt återspeglades i gåvobrevet som 1924 skrevs mellan tidigare ägaren Holger

Rosenkrantz och Vitterhetsakademin. Där konstateras att byggnaden skall "[...] bevaras som ett enastående minnesmärke över medeltida stormannakultur" (ATA 1924a), vilket blev utgångspunkten för de följande årens restaureringsarbeten.

Istandsättning och iscensättning

Glimmingehus var i upprustningsbehov när Vitterhetsakademin fick det, och riksantikvarien Sigurd Curman ansökte därför om extra medel. Han motiverade istandsättandet av byggnaden med att

[d]en anses allmänt såsom den märkligaste av det ringa antalet ännu inom landet förefintliga profanbyggnaderna från medeltiden. (ATA 1924b)

I samband med detta skrev arkitekten Einar Lundberg och byggmästaren Johan Persson ett besiktningsutlåtande över Glimmingehus (ATA 1924c). Redan på utsidan kunde de konstatera att trappan som ledde upp till borgens ingång var i dåligt skick och förmodligen från andra halvan av 1800-talet (fig. 2). I hela byggnaden fanns igenmurade fönsteröppningar och de kvarvarande fönstren bedömdes vara i dåligt skick. I källaren fanns sekundära dörröppningar och en igenfylld brunn. På första våningen hade flera av golvplattorna av kalksten fått sprickor och väggputsen var av varierande skick. Andra våningens stora sal hade ett sentida stolpverk och i ett av de mindre rummen var spishällen försvunnen. Man föreslog att yttertaket skulle lagas, fönstren få nya karmar

och luckor, ett trägolv i det nordvästra källarrummet tas bort och alla sekundära dörröppningarna sätts igen.

Vidare bör efter hand de misspyrdande anteckningar, som klåfingriga besökare klåtrat på diverse ställen å rummens väggar, utplånas. (ATA 1924c)

Förutom stenhuset besiktigades även en del av den östra flygelbyggnaden, som ingick i donationen. Denna byggnad uppfördes på 1500- eller 1600-talet. Här ville man inreda en bostad för en borgvakt, ett väntrum för besökande samt ett övernattningsrum för besökande tjänstemän. Allmänheten skulle passera genom byggnaden på vägen in i stenhuset, så därför behövde dörröppningar tas upp i bottenvåningen. På ovanvåningen föreslogs bostaden inredas och där skulle bland annat en eldrörsstock muras upp (ATA 1924c). Curman svarade med ett PM över önskvärda konserveringsarbeten (1924d). Han ansåg att man förutom de föreslagna åtgärderna även skulle gräva ut brunnen i källaren samt schakta bort jordmassor ner till den ursprungliga golvnivån. På första våningen skulle puts på ett pilasterkapitel knäckas bort och man skulle även provknacka för att avgöra om en innervägg var ursprunglig. På andra våningen skulle stolpraden i mitten av den stora salen tas bort.

Under sommaren 1925 påbörjades restaureringsarbetena under ledning av arkitekt Sten Anjou. Framför allt lades kraft på att gräva ut köksgolvet – något som Anjou instämde i att man skulle göra för att "[...] återställa rummets ursprungliga proportioner" så att dess "[...] arkitektoniska värde bättre än hittills skulle kunna komma till sin rätt" (ATA 1926a). Vid utgrävningen i köket fann man tydliga spår av att rummet använts vid kalksläckning, vilket man noggrant rensade bort (ATA 1926a). Anjou hittade också flera profilerade fönster- eller dörröppningsdelar av Komstadkalksten inmurade i sekundära murar. Några av dem lyckades han foga samman till en stickbågig fönsteröppning (fig. 3). Att de profilerade stenarna skulle ha suttit i stenhuset avfärdade han, främst med argumentet att de uppvisade "[...] fullt utbildad renässans" (Anjou 1926: 156f). Detta trots att fönsteröppningarna på Glimmingehus tredje våning är stickbågiga och dessutom troligtvis har sekundära tegelöppningar (Hahr 1914–1922: 37; Gardelin 1998: 21; Lind & Westergren 2014: 108).

Restaureringarna som genomfördes på borgen under 1920-talet har bedömts som för sin tid ovanligt varsamma och försiktiga (Edström 1999: 138). Man kan dock konstatera att det fanns ett tydligt fokus på Glimmingehus

Fig. 2. Norra fasaden före restaureringarna. Notera de igenmurade fönsteröppningarna och den sekundära dörröppningen till höger. Den östra längan har ännu ingen dörröppning i södra delen av fasaden. Publicerad 1909 i *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början*, Skåne. Foto: P. Bagge. Public domain.

Fig. 3. Anjous skiss av den fönsteromfattning han sammanfogade av profilerade Komstadkalkstenar. Sten Anjou 1925, Antikvarisk topografiska arkivet, d. nr. 1756/1925. Public domain.

”ursprunglighet” genom hela restaureringen, säkerligen påverkat av den tidigare forskningens medeltida fokus. Man satte t.ex. konsekvent igen sekundära dörröppningar och tog upp igenmurningar. De spår av senare tiders bruk som fanns valde man att ta bort – så som spåren efter kalksläckningsplatsen i köket. Som motivation för detta angav man främst estetiska skäl – proportionerna i rummet skulle vara ursprungliga för att arkitekturen skulle kunna avnjutas så som det var tänkt. Man avfärdade också möjliga fynd från borgen, så som de profilerade fönsteromfattningarna, utifrån stilhistoriska argument och en tydlig idé om Glimmingehus som varande en medeltida byggnad.

Ytterst ansvarig för restaureringen var Sigurd Curman. Curman ansåg att konstnärliga inslag i en byggnad – sådant som var unikt – skulle betraktas som originalverk och inte ändras. Samtidigt kunde han behandla andra delar schematiskt, till exempel golv, putsytor och väggar i sten eller tegel (Edman 1999: 203f). Arkitekturhistorikern Victor Edman konstaterar att restaureringarna vid den här tiden “[...] strävade efter att skapa en bestämd bild av Sveriges förflutna” (Edman 1999: 205). Enligt Edman jämförde Curman byggnaderna med en scen för historiens drama och i enlighet med detta formade han dem som en del i fosterlandets utvecklingshistoria (Edman 1999: 205). Restaureringen av Glimmingehus faller väl inom ramarna för detta synsätt. Med undantag för en kommentar av Anjou, om att byggnaderna på borggården representerar flera olika århundranden (Anjou 1926: 158), var kontinuiteten på platsen inte intressant, det var scenen för den medeltida stormannakulturen man vill återskapa.

Stratigrafi i stället för periodisering

Genom att studera tidigare forskning och beskrivningar av Glimmingehus går det att följa hur beskrivningen ”Nordens bäst bevarade medeltida borg” (RAÄ 2024) skapades. Men om man ställer de konst- och arkitekturhistoriska tolkningarna åt sidan, och i stället utgår från byggnadens stratigrafi träder fler lager av historien fram. En undersökning av takstolarna 1996 visade till exempel att hela konstruktionen blev nermonterad i början av 1700-talet samt att stora delar av virket då blev utbytt, och i samband med en översiktlig byggnadsarkeologisk undersökning 1997 noterades flera spår efter tidigare förändringar i murverket (Ahlquist & Lassen 1996; Gardelin 1998; Hædersdal 2004).

Hösten 2011 genomförde undertecknad tillsammans med medeltidsarkeolog Tina Westergren en invändig byggnadsarkeologisk undersökning på delar av Glimmingehus översta våningar. Målet var att reda ut stratigrafien för två av rummen – på andra våningen den s.k. Riddarsalen och på översta våningen det s.k. Skytteloftet. Utgångspunkten var framför allt väggarnas putslager. Resultaten och tolkningarna från undersökningen har tidigare publicerats i Lind & Westergren 2014, och kommer därför inte diskuteras i detalj här. Liksom vid undersökningarna på 1990-talet kunde flera spår efter förändringar iakttas.

Fig. 4. Spisen i Riddarsalen. Notera den oputsade väggen till vänster om spisen, där rökkanaler visar att en extern, sekundär eldplats varit uppbyggd. Området putsades över senast 1940. Foto: S. Brandell, okänt årtal.

En del av dem, som spåren efter en sekundär och extern eldplats intill den ursprungliga praktspisen i Riddarsalen tycks peka på att Glimmingehus haft en längre användning som bostad än man tidigare trott (Williamsson & Westergren 2024: fig. 4). Andra iakttagelser väckte en diskussion om rummens ursprungliga funktion, så som Skytteloftets förmodade försvarsfunktion. Rummet består av hela den översta våningen, och är det största i byggnaden. Här har tidigare forskning placerat Glimmingehus artilleri (Brunius 1850: 458; Hahr 1914–1922: 37; Rydbeck 1909: 260; Ödman 1997: 24f; Reisnert 1999: 104). Den byggnadsarkeologiska undersökningen visade dels att rummet haft putsade väggar, dels att fönsternischerna med sina sittbänkar är ursprungliga och dessutom att rummet ursprungligen haft ett annat golv än det grova brädgolv som ligger där idag. Fönsteromfattningarna som Anjou fann i köket 1925 återfanns vid undersökningen 2011 i en hög på vinden. Storleken på omfattningarna stämmer väl med fönsteröppningarna på Skytteloftet, förutsatt att man räknar bort de sekundära tegelomfattningarna, och kan alltså ursprungligen ha varit placerade där. Resultaten pekade mot möjligheten att det s.k. Skytteloftet inte primärt varit avsett för försvar, utan istället varit stenhusets stora festsal (Lind & Westergren 2014; Williamsson & Westergren 2024).

Diskussion

Glimmingehus har i skrivande stund inget lagligt skydd. Trots att staten ägt stenhuset i 100 år har det aldrig byggnadsminnesförklarats. Detta innebär att man i modern tid inte har fastslagit vad byggnadens och platsens kulturhistoriska värde består i. Istället har man fått förhålla sig till de antikvariska värderingar och tolkningar som gjordes för 100 år sedan. De konsthistoriker, arkitekter och arkeologer som ovan citerats hade inte fel i att Glimmingehus är ovanligt välbevarat och att man kan knyta byggnaden till senmedeltidens stormannakultur, men narrativet skapar samtidigt en blindhet för de förändringar som faktiskt skett. Dessutom har en del av de tolkningar som gjordes när Glimmingehus antikvariskt ”upptäcktes” blivit till sanningar som sällan ifrågasatts, så som till exempel Skytteloftets funktion. Inom dagens byggnadsarkeologi används begreppet ”Byggnadens biografi”, vilket inbegriper byggnadens hela existens (Eriksdotter 2005: 35; Eriksdotter & Anglert 2018: 27). Förhoppningen är att denna text visar vikten av att vi i detta även inkluderar kunskap om senare tiders restaureringar och antikvariska värderingar, ett perspektiv som tidigare förts fram av Jes Wienberg, professor i historisk arkeologi, gällande de skånska medeltida kyrkorna och de förändringar som de ofta genomgick på 1800-talet (Wienberg 1993: 192ff). Hur man tidigare tolkat och kulturhistoriskt värderat en byggnad kan påverka vår uppfattning och i värsta fall ge en onyanserad bild av dess historia. Det bidrar dessutom till en större förståelse för stratigrafien om man är medveten om de förändringar som gjorts vid tidigare restaureringar. När man flyttade ut ur Glimmingehus, och rev den

externa eldplatsen i Riddarsalen brydde man sig inte om att putsa över skadan. Den släta puts som sitter där idag är påförd på 1900-talet, och döljer alltså ett spår som berättar hur byggnaden fick en förändrad funktion och blev ett spannmålsmagasin. Båda händelserna är delar av Glimmingehus historia.

Tack

Tack till Anders Althins stiftelse och Ebbe Kocks stiftelse som bekostade fält- och rapportarbete för den byggnadsarkeologiska undersökningen som genomfördes 2011.

Referenser

- Ahlquist, J. & Lassen, I. 1996. *Takkonstruktionen på Glimmingehus. En historisk och strukturmekanisk analys*. Lund.
- Andersson, T. 1962. Glimminge, Lillö och det fasta huset. *Ale* 1962:3, 35–44.
- Anjou, S. 1926. Köksavdelningen å Glimmingehus. En undersökning. *Fornvännen* 21, 148–162.
- ATA 1924a. Antikvarisk-topografiska arkivet, d.nr 892/26, 3847/26. *Brev från Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien till Holger Rosenkrantz 1924-04-01*.
- 1924b. Antikvarisk-topografiska arkivet, d.nr 892/26, 3847/26. *Brev från riksantikvarien Sigurd Curman till kungen Gustav V 1924-05-14*.
- 1924c. Antikvarisk-topografiska arkivet, d.nr 892/26, 3847/26. *Besiktningensutlåtande 1924-06-25*.
- 1924d. ATA. d.nr 892/26, 3847/26. *PM över önskvärda konserveringsarbeten m.m. å Glimmingehus*.
- 1926a. ATA. d.nr 892/26, 3847/26. *Köksavdelningen å Glimmingehus. En undersökning av Sten Anjou. 1926-03-16*.
- Brunius, C.G. 1844. Glimminge faste Steenhuus. I Christianstads Lehn i Skaane. *Historisk Tidsskrift* 1. Række, V Bind, 565–612.
- 1850. *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
- Edman, V. 1999. *En svensk restaureringstradition. Tre arkitekter gestaltar 1900-talets historiesyn*. Stockholm.
- Edström, M. 1999. Skalan, upplevelsen och bevarandet. I: Nilsson, S.Å. & Landen, A. (red.) *Glimmingehus 500 å. Tretton texter*. Lund, 136–140.
- Eriksdotter, G. 2005. *Bakom fasaderna. Byggnadsarkeologiska sätt att fånga tid, rum och bruk*. Stockholm.
- Eriksdotter, G. & Anglert, M. 2018. *Människor, byggnader, sammanhang. Idéskrift om en utvecklad byggnadsarkeologi*. Stockholm.
- Gardelin, G. 1998. *Glimmingehus. Byggnadsarkeologisk undersökning 1997: Glimmingehus, Vallby socken, Järrestads härads, Skåne*. Lund.
- Gillberg, J. L. 1767. *Historisk, oeconomisk och geographisk beskrifning öfver Christianstads län uti hertigdömet Skåne framgifven af Joh. Lor. Gillberg ... Tryckt i Lund. 1767. Hos hof cam: och direct: C. G. Berling*. Lund.
- Hahr, A. 1914–1922. *Skånska borgar i uppmättningsritningar, fotografiska avbildningar samt beskrivande text*. Stockholm.
- Hildebrand, H. 1884–1898. *Sveriges medeltid. Kulturhistorisk skildring. D. 2*. Stockholm.
- Hilfeling, C.G.G. 1977. *Hilfelings skaanske tegninger*. København.
- Hædersdal, E. 2004. Tagværket på Glimmingehus. En bygningsarkæologisk undersøgelse. *Bygningsarkæologiske studier*, 2001–2002, 7–18.

- Lind, S. & Westergren, T. 2014. Glimmingehus. A building-archaeological investigation of the interior. *Lund archaeological review* 19, 95–113.
- Lithberg, N. 1911. Glimmingehus. *Historisk Tidskrift för Skåne-land*, IV, 236–253.
- Ljunggren, G. 1852–1863. *Skånska herregårdar*. Lund.
- Mellin, G.H. *Minibok: Skildring av medeltidens Glimmingehus. Återutgivning av text från 1874* [Elektronisk resurs].
- Molbech, C. 1840. Spøttrup Gaard i Salling, med en Tegning i Steentryk, og med nogle Ord om gamle danske Herregaarde. *Historisk tidsskrift* 1. Række, V Bind, 205–240.
- Nilsson, S.Å. & Landen, A. (red.) 1999. *Glimmingehus 500 år. Tretton texter*. Lund.
- RAÄ 2024. <https://www.raa.se/evenemang-och-upplevelser/upplev-kulturarvet/glimmingehus/> (hämtad 23 februari 2024).
- Reisnert, A. 1999. Försvaret. I: Nilsson, S.Å. & Landen, A. (red.) *Glimmingehus 500 år. Tretton texter*. Lund, 97–108.
- Rydbeck, O. 1909. Glimmingehus. I Roosval, A. (red.) *Svenska slott och herresäten vid 1900-talets början Skåne*. Stockholm, 245–264.
- 1918. *Two märklige konstnärer. Adam van Dören och mästaren med signaturen A. S.* Stockholm.
- Upmark, G. 1904. *Svensk byggnadskonst 1530–1760*. Stockholm.
- Wallin, C. 1979. *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – sjökrigare – borgbyggare*. Tomelilla.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Stockholm.
- Williamsson, S. & Westergren, T. 2024. *Glimmingehus festsal, en byggnadsarkeologisk rapport*. Lund.
- Ödman, A. 1997. *Glimmingehus*. Stockholm.

Polished granite columns in the royal church at Vå in Scania, southern Sweden

ANDERS ÖDMAN

Polished granite columns in the royal church at Vå in Scania, southern Sweden

In the royal church at the former town of Vå in Scania there is a vaulted roof supported by two roughly 4-metre-high monoliths of a hard and polished rock. The vaults are dated to around 1250. In the 1970s Danish scholars assumed that the columns could have their origin in Egypt. They were examined by geologists in the 1990s and considered to be made of a type of rock from far away. In the 2020 the rock in the pillars was dated and the origin of the stone (Önnestad syenite) could be localised a few kilometres north-west of the church. Fields of big boulders can be found here. Boulders had been split and transported to Vå where the pillars were worked to the right shape and finally polished. Nowhere else in western Europe were pillars polished at this time, but in the Byzantine world the technique had survived from

the classical era. By a stream south of the church in Vå, a water-powered factory was found in the 1960s, dated to the middle of the 13th century. The first polished columns in Scandinavia are from modern times, made in 1810 in Åbo (Finland) by a man who learned the technique in Cherson. He polished the columns as they were, standing upright and turned by the power of a horse walk. This might have been the Byzantine technique. At the factory in Vå there are circular stone foundations next to water chutes and layers of pulverised syenite stone, which indicates the polishing. Some other building details and art objects in Scania suggest that there was direct contact between Denmark and Byzantium in the Middle Ages concerning art and engineering.

The 'Egyptian' granite columns

Several years ago, in the 1980s I visited the church at Vå together with a conference group. One of the Danish members took me aside and pointed to the two majestic stone pillars in the nave, saying: 'They are from Egypt'. I had no reason to doubt this because at that time some Danish scholars had written articles about how antique

granite spoils had been transported up to Scandinavia as symbolic items and manifestations of status (Norn 1986: 143ff). I had myself visited the cathedral in Magdeburg and seen the red granite at a high latitude. For years I mentioned the Egyptian columns to my students, but through time I began to doubt their Egyptian origin. There were too many granite columns around the Baltic Sea.

One of the columns in Vå is circular and one is hexagonal with a diameter of 0,53–0,54 metre, tapering slightly upwards. The shafts are 3.89 metres high, and including the base and cushion capitals they are 5.2 metres high and weigh about 3 tonnes each, from base to vault.

I received help from a geologist from the University of Lund. He had long experience of Egyptian granite and spent a day with the pillars in Vå. He concluded that the rock had been brought from far away and could not be found in Scandinavia. The next geologist I consulted came from the Geological Museum in Copenhagen. He also spent a day with the columns and concluded that they came from far away and definitely not from Scandinavia.

After these two investigations and the answers they gave, I could still retain hope in the Egyptian origin.

The development of the church

The name Vå means 'holy', as in the German word for Christmas, *Weihnachten* 'holy night'. During the Iron Age Vå was one of the biggest settlements in the province. In

Fig. 1. The church in Vå from the south. The white tower is from the 15th century. The original double tower in the west was demolished in the 19th century. Photo: Chatarina Ödman 2020.

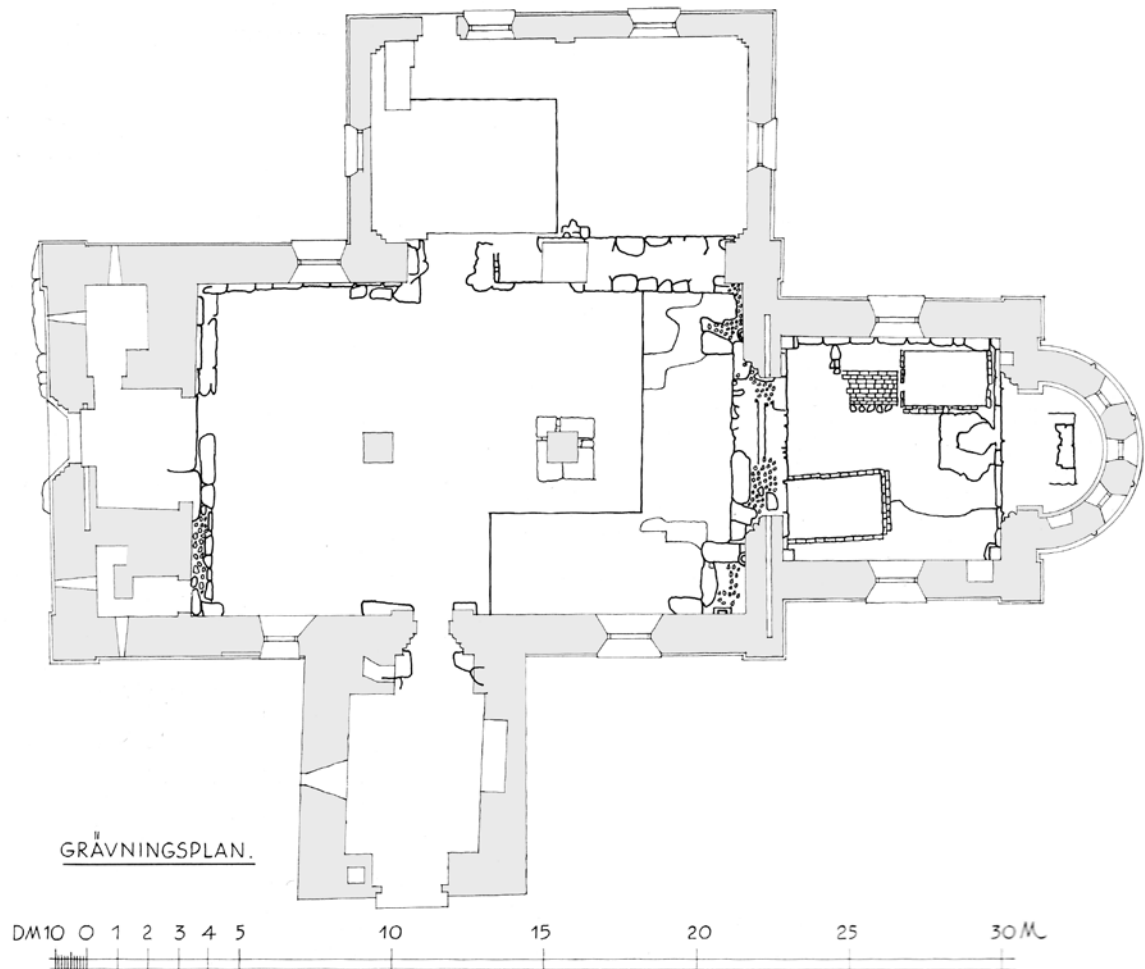

Fig. 2. The plan of the church shows the chancel with excavated graves. In the 11th century the chancel building was probably a royal chapel initially, with the oldest altar positioned west of the secondarily built tribune arch. The apse was erected around 1121, enclosing the new position of the altar. On the western side of the nave is the double tower. The two columns mentioned in this article can be seen in the centre of the nave. Plan drawing: Henrik Græbe 1965, Antikvariskt-topografiskt arkiv, Stockholm.

the Middle Ages the king had a manor beside the present church, but that manor has never been found. The church is one of the biggest in Scania. A great many building activities are recognisable in the walls, and many scholars have studied the walls and the paintings, trying to establish the chronology of the building (Brunius 1850; Græbe 1971; Yrlid 1976; Haastrup *et al.* 2016).

The oldest part of the church is the square chancel, probably from the beginning a solitary royal chapel. The external walls are built of sandstone of two qualities that lie on top of each other in the bedrock. The mixture of stone in the external walls is a sign that the stones are from boulders picked from the debris after tectonic movements in the sandstone bedrock. The nearest place where the stone could have been obtained is Stenskogen (The Stone Forest) at the village of Maglasäte by the big lake Ringsjön, in the middle of Scania. There is a large area here of fallen debris from sandstone cliffs (Ödman 2024, in press). The internal walls of the church are coated with plaster. The external and internal masonry art in the chancel is possibly from the late 11th century. A large

cross vault (7 m × 7 m) initially covered the interior space (Ödman 2021: 55ff).

In the next stage, the east and west walls of the royal chapel were torn down. To the east was built a semi-circular chancel wall and to the west a nave with two west towers, now accommodating the royal chapel in a gallery. These are all built with external walls of the same stone mixture as in the old chapel. The whole church interior was painted with some of the finest Byzantine paintings in northern Europe (Haastrup 2016: 4ff).

The most extensive investigation was conducted in the 1960s by Henrik Græbe in connection with major restoration work. He also wrote the fullest description of the church (Græbe 1971).

Already in the 19th century scholars started to propound their theses about the chronology of the church. In the 1960s a reliquary was found in the altar. There was a date written on a strip of parchment found in the shrine. It was presumed to be 1121, but some alternatives were presented and compared with different interpretations of the wall painting. This led to protracted discussion in publications on Scandinavian art history (Ahlstedt-Yrlid 1976: 58ff).

Fig. 3. In all stages of construction, the church was built of sandstone of different qualities. The picture shows the northern row of capitals at the western portal, made of a very 'clayey' sandstone and almost completely destroyed. It is surrounded by many different qualities of sandstone from the 12th century to modern times. Photo: Chatarina Ödman 2020.

Fig. 4. The nave viewed from the east. In the western wall are the sealed openings to the royal gallery, built around 1121. The two columns, erected around 1250, dominate the space. All parts are made of the same rock. The height is exactly calculated so that the wall arches of the vaults do not cover the openings to the loft. Photo: Chatarina Ödman 2020.

The latest investigations

In 2019, in preparation for the 900th anniversary, I was given the opportunity to write an article about the church and was able to undertake new examinations there. Thanks to dendrochronological datings obtained by Hans Linder-son, Lund University, of timber details from the tower, the attic and the wooden cabinet built into the tribune wall, the carpenter Calle Melin of Gothenburg University and the dendrochronology could confirm that the major expansion of the church took place around 1121, as it said on the parchment strip.

Around 1170 a convent of the Premonstratensian Order administered the royal manor and used the church as a part of their convent. The convent buildings were connected to the church on the south side. In 1213 the friars accidentally set the church on fire. The nave had a flat internal ceiling of wood that burned down together with the outer roof. The royal chapel in the tower was not severely damaged by this fire, as the flames had free passage straight up to the sky.

The convent was moved to Bäckaskog (20 km to the north-east), and a period of rebuilding took place at Vå. This was in the Gothic era, so now the inner roof was vaulted with two rows of cross vaults, made of brick. The royal gallery chapel and its vaulted openings, facing

Fig. 5. Corbel showing a man's face, cut in limestone of Komsta type. The style indicates that it is from the 13th century. Photo: Chatarina Ödman 2020.

Fig. 6. A close-up of the hexagonal column. The Önnestad syenite has a mixture of black, red and white grains. It has become bleached and greyish over time. Initially the column was highly polished around 1250, as can be seen on the outer edge of all six angles of the hexagonal columns. After a fire around 1320 the surface was damaged and recut with a broad chisel, everywhere except the fragile corners. Photo: Chatarina Ödman 2020.

the nave, became the benchmark for setting the vault structure. The corbel for the two western vaults is placed between the two openings in the tower chapel, exactly at the level where the wall arches surround the chapel openings. To achieve this, the walls of the nave had to be raised about one metre by means of brick walls built above the old sandstone walls. This can be clearly seen in the exterior. The corbels are decorated with faces of men and women with a characteristic 13th-century appearance.

When the position and the lowest height of the vault corbel was decided, the mason could figure out how high the two columns, with base and capital, should be. In the western wall of the church a great opening was made so that the column base could be transported by wagon into the roofless church. Generally, a wooden tower crane was set up at the position of the eastern column. The base was put in place. The column was erected with the help of the crane and finally the capital was placed on the top. The tower crane was then moved to the position of the western column and the same procedure was followed here. Finally, the big opening in the west gable was rebuilt in an untidy manner that can still be seen (Græbe 1971:19). Four cross vaults were built over the nave.

The next disaster is recognisable in the dendrochronological dates of the roof truss. There are several timbers from 1320 which indicate another fire, before this year, that required new roofing. In 1318 an army came from Sweden to punish the Danish king Erik Menved, who was hiding his brother-in-law, the Swedish king Birger, who

just had killed his two brothers at Nyköping Castle – an exceedingly complex story. According to the chronicles the destruction of Scania was widespread and extensive. The towns of Lund, Skanör and Malmö were burned and all but eight of the hundreds (*härader*) in the province were looted (Ödman 2011: 203ff). This could be the reason for the fire in king Erik Menved's church.

At this time the vaults were built, and the flames could not reach the sky. Instead, the fire had to find its way

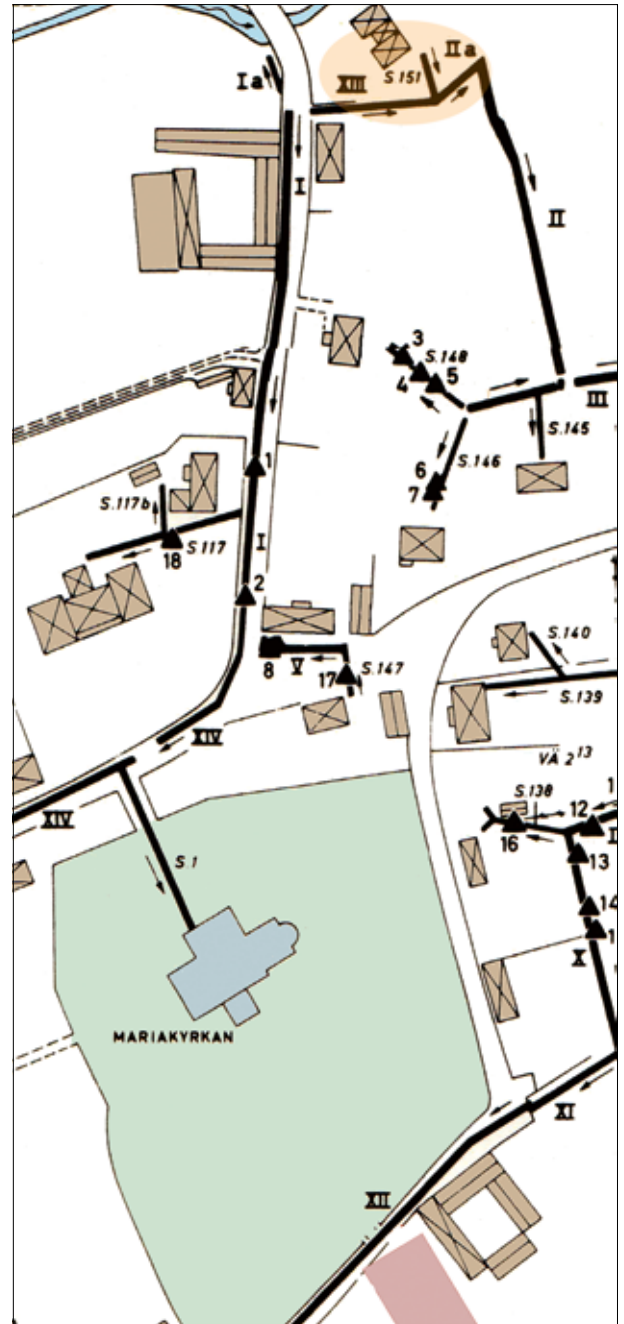

Fig. 7. A map of Vå showing the excavation trenches in the 1960s. Highest up to the north is the main road crossing the stream over a pond embankment. The orange surface is the site of the stone polishing plant. About 200 metres south of the stream is the church. About 100 metres south of the church we see a part of the biggest medieval smithy (reddish area) found in Scania. Vå was obviously an industrial hub. Drawing: Egon Thun & Mats Anglert 1984. Revised: Chatarina Ödman 2024.

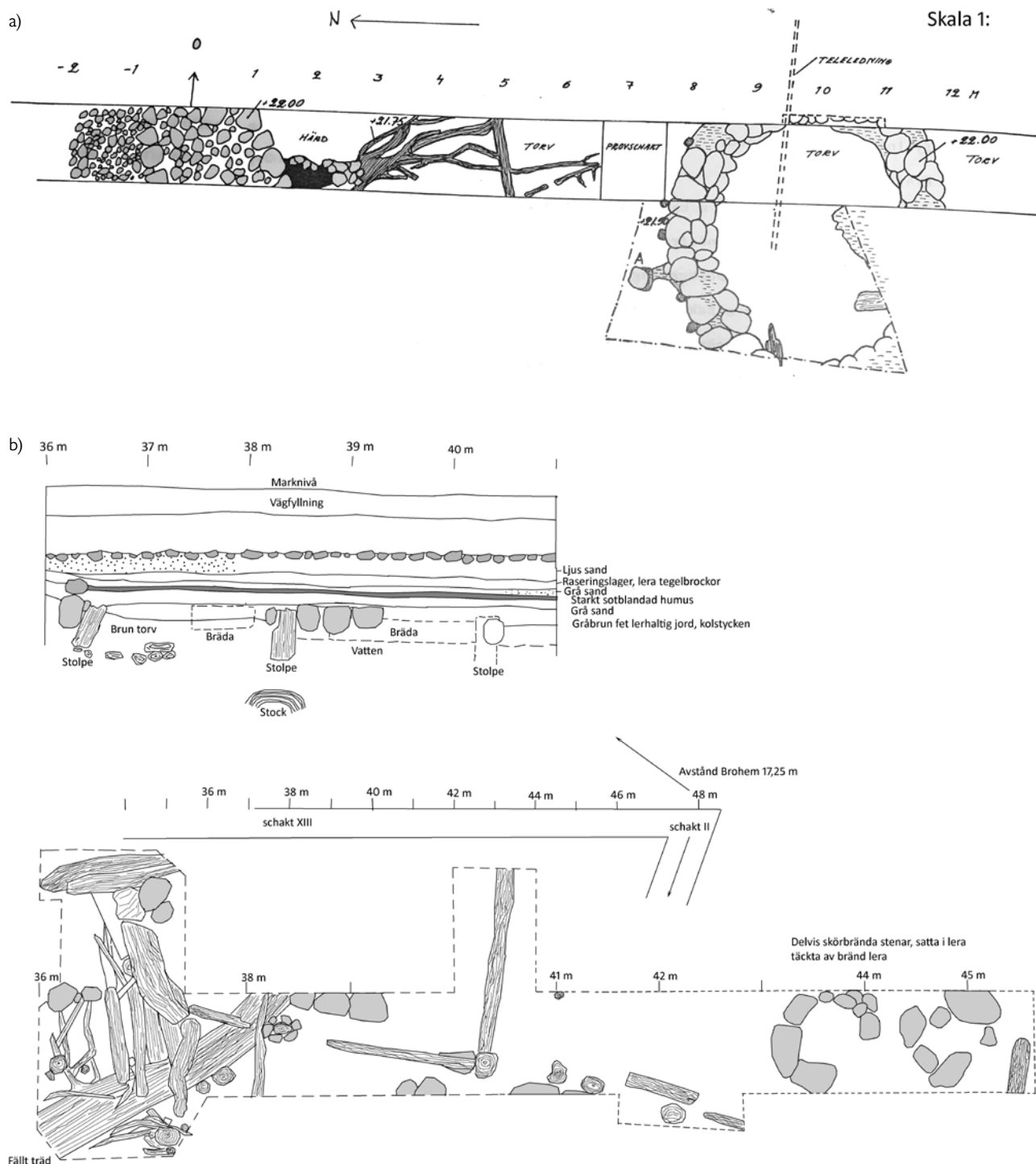

Fig. 8a–b. At the site of the presumed stone polishing mill was found a complex of structures next to the stream. The material and documentation have never been professionally analysed. Many layers of polishing dust and cobblestone were together with circular stone foundations next to water hatches. Drawing: Egon Thun 1963. Final drawing: Chatarina Ödman 2023.

out through the vaulted opening to the royal chapel and further up through the towers. The chapel was destroyed, and the openings were subsequently sealed with brick walls. The chapel was closed.

The origin of the pillars

The heat from the fire damaged the pillars. The surfaces were destroyed and had to be completely recut with a broad chisel, but minor parts of the original surface were

preserved at the edges of the hexagonal column. These small, preserved surfaces were highly polished. This was not noticed earlier and gave inspiration for a new examination of the columns. A scientist from the Department of Geology at Lund University, Anders Scherstén, was contacted, and a drill sample was taken out of the base under the eastern column. A radiometric dating gave the age when the magma solidified into bedrock: 1228 ± 13 million years BP. At an age of 996 ± 18 million years BP

the bedrock had been restructured despite reheating due to continental drift (Scherstén 2021).

With these two datings Scherstén started searching the origin of the rock used for the columns. He started the investigation in Egypt, without success. He searched Byzantium, England, Southern Europe and found no connection to the datings. Central Europe has no magmatic bedrock, and the southernmost place in Northern Europe with magmatic bedrock is in the horsts of Scania. And this was where Scherstén found the origin of the pillars, south-west of Önnestad on the slope of Nävlingeåsen (Nävlinge ridge, actually a horst). Today there are two big quarries where *Önnestad syenite* is extracted. This stone is as hard as granite.

Around 1250 the art of quarrying hardstone like granite had not been introduced in Scandinavia. It started first in the 19th century on Bornholm and in other places. In the 13th century builders had to find boulders, and in the forest between Önnestad and the village of Djurröd, situated on the southern slope of the Nävlinge ridge, plenty of giant boulders can be found lying, placed there by the ice (Ringberg 1991).

The distance from Djurröd village to Vä Church is around 10 kilometres. The boulders must have been divided into moveable sections, loaded on wagons and transported to Vä. Here the masons made the columns circular and octagonal and then the stone had to be polished. How did they do that?

Stone polishing

In the 1960's a major archaeological survey was conducted in Vä when sewer pipes were being laid in the streets (Thun 1963). The survey yielded very rich material ranging from the Iron Age to modern times. Beside the stream of Prästabäcken, north of the church, was found a gathering of unique stone and timber foundations, strange deposits of 'sand', cobbled surfaces in several layers, fine red-fired early pottery (BII:ä), a coin from 1202–1241, water chutes etc. All this was situated behind a mill pond embankment on which the main road runs. This was interpreted as a big flour mill from around 1250. It could not be older, since no black earthenware was found. In the same period as the presumed flour mill existed, King Erik Plovpenning (1241–1250) permitted townspeople to use hand querns at home 'after protracted inconvenience' (DRB 150). The king forbade anyone to force people to take their grain to the mills. Perhaps the use of hand querns indicates that waterpower was limited for some reason.

When a survey was conducted around the alleged flour mill in 2023 to obtain core samples of the ground layers, we found the syenite stone in the form of small lumps and as 'sand'. It is a highly distinctive rock with grains of black hornblende, white quartz and red potassium feldspar. The 'sand', previously described as having been washed up from the stream, is actually grinding dust from the polishing of stone.

Fig. 9. The bedrock used for the King's Pillar in Roskilde Cathedral is very like the stone sample taken from the boulders in the forest at Djurröd. Photo: Chatarina Ödman 2022.

When looking for columns of Önnestad syenite in the area, we found a polished font in Åhus and a great many columns in the Holy Trinity Church in Kristianstad from 1612. In Denmark the King's Pillar in Roskilde Cathedral seems to be of polished Önnestad syenite, and perhaps also the two columns in Fjenslev Church. Many columns in the castles of the Teutonic Knights are very similar and may have their provenance in Önnestad. It might have been a profitable business for the Danish king for a long time to produce columns for the Baltic nobility. The stone is reddish after it is worked, which makes it very attractive, although it fades with time and oxidation.

The Byzantine connection

The first stone columns polished in Italy, after the classical era, were made in Florence at the beginning of the 14th century (Ålund 1874: 19). The first polished granite columns in Scandinavia were made in Åbo for the new Akademi building in the first decade of the 19th century. The man who made them, Nils Stenstam, had been in Russia as a prisoner of war and was placed in Kherson in Ukraine in the 1790s as an interpreter, when Potemkin was building the town and the churches for Catherine the Great. Stenstam had learned the technique of polishing round columns standing erect on a rotating wheel. There is a good description of how he built the polishing machine inside a house in Åbo and used horses to turn the column. The stone, a red granite, was quarried from

the adjacent bedrock (Gardberg 2008). Round foundations of big stones are found in Vä. One is 4.5 metres in diameter. This might indicate that the columns were made standing up as in Åbo. If so, how did this come about?

Stenstam learned stone polishing in the former Byzantine Empire where the craft had never died out, as it had in Rome. Did Stenstam learn the ancient vertical method that was still in use in Kherson? Stenstam was also in contact with the porphyry polishing operations in Älvdalen, but there the big columns were polished horizontally, rotating for several months. This is traditionally believed to have been the Roman way of polishing.

But how could a Byzantine technique have been used in Vä? Danish royal contacts with the kingdom of Kiev are well known, and the Varangian Guard in Constantinople employed many Scandinavians. The churches in Scania are to large extent decorated with Byzantine art, and in one case direct contact with the Byzantine Empire is quite possible. This is in the church of Stehag, where there are two frescoes on either side of the chancel arch. One is of Archbishop Absalon (1177–1201), the other of King Knud VI (1182–1202). They have now been destroyed by generations of conservators, but when they were found under the plaster in 1910 they were magnificent, full of detail and character. The face of the king was quite well preserved as it was found. The image of the archbishop, however, was badly damaged. Inger Ahlstedt-Yrild, PhD, former senior lecturer in art history at Lund University, has in her possession two photocopies of photographs of the paintings taken in 1910 when the murals had just been found. The original glass negatives have long since

been lost at Lund University Historical Museum. The only comparable pieces of preserved paintings are found in the church of St Panteleimon in Nerezi in North Macedonia. These paintings are dated on the wall to 1164. The craftsmen in Nerezi were tied to the imperial Komnenian family in Constantinople. The style is so similar in Nerezi and Stehag that there might have been Byzantine painters in Stehag.

In the church of Östra Sallerup there is a fresco showing Jesus and the Samaritan woman. The only place in Europe where we find the same picture, with identical composition, is as a gold mosaic in the monastery of Monreale near Palermo in Sicily. A possibility is that two identical designs from Constantinople were sold, one to a buyer who went to Östra Sallerup and the other which was taken to Sicily (Ödman 2018: 27ff).

At the royal castle of Åhus, in eastern Scania, there is a technique of splitting stones for the walls that is otherwise only described from a quarry where stone was cut for Hagia Sophia in Constantinople. Rows of circular pits with a diameter and depth of 10–15 cm were chiselled into the stone. Then the pits were filled with wood and soaked with water. The stones cracked after a couple of days (Atchison 2024).

A great deal has been written about artistic masonry, the architecture of buildings and the paintings on the walls, but very little about the quarrying of the stone, the transport and production techniques. The local museums are often mute when asked about sights worth visiting in the surroundings. We need help to solve the mystery of the polished columns at Vä. Who helped the king?

Fig 10 a, b. The picture to the left is a mural from 1164 in the church of St Panteleimon at Nerezi in Northern Macedonia, photographed in the early 20th century. To the right is a wall painting from about 1180 in Stehag Church in Skåne, photographed in 1910. The similarity may indicate that there was direct and personal contact by craftsmen and mechanics between Byzantium and medieval Denmark. Photographer unknown. (St Panteleimon: Huyghe 1958: 147. Knud VI: photocopy in Inger Ahlstedt Yrild's possession; the original has disappeared from the Lund University Historical Museum).

References

- Ahlstedt Yrild, I. 1976. *Och i hopp om det eviga livet*. Lund.
- Atchison, B. *My world of Byzantium*. Pallasweb.com/deesis/columns-and-capitals-of-hagia-sophia.html (accessed 1 February 2024).
- Brunius, C.G. 1850. *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
- Danmarks Riges Breve (DRB). 1938. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1.–3. r., Copenhagen.
- Gardberg, C.J. 2008. Stenstam in *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*, ed. Henrik Knif. Helsingfors.
- Græbe, H. 1971. Kyrkorna i Vä. *Sveriges kyrkor* 139. Stockholm.
- Hastrup, U. 2016. Stifterbilder og deres ikonografi i danske 1100-talsfresker. Kong Niels og Margrete Fredkulla malet i Vä kirke (1121–22) og elleve andre kirkes stifterbilder. *Iconografisk post. Nordisk tidskrift för bildtolkning* no. 4, 4–48.
- Huyghe, R. (ed.). 1958. *Larousse Encyclopedia of Byzantine and Medieval Art*. London.
- Norn, O. 1986. Vandrende söjler. *Tidskriftet Sfinx* 9:4, 143–146.
- Ringberg, B. Beskrivning av jordartskartan Kristianstad SO. *Sveriges geologiska undersökning. Jordartsgeologiska kartblad. Skala 1:50 000. Serie Ae. Nr 88*. Uppsala.
- Scherstén, A. 2021. *Radiometrisk datering av kolonnerna i Vä kyrka*. Rapport från Kvartärgeologiska institutionen, Lunds universitet.
- Thun, E. 1963. Kvarnstenen Vä. *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* no. 1, 23–28.
- Ålund, O.W. (ed.). 1874. *Uppfinningarnas bok. Öfversikt af den industriella arbetsutvecklingen på alla områden*. Stockholm.
- Ödman, A. 2011. *Händelser längs en väg. Finjasjöbygden med den medeltida Hovdalaborgen i centrum*. Report series No. 99, Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.
- 2018. Frosta – Mittens härad och Saxes röjning. *Frostabygden. Frosta Härrads hembygdsförening*, 27–33.
- 2021. Stenar kan tala! Vä kyrka i klarare belysning. In: Månsson, B.-Å. (ed.) *Vä kyrka 900 år 2021*. Vä, 55–101.
- 2024. In press.

Jes Wienbergs bibliografi

1977

Rapporter fra undersøgelse af 6 bronzealderhøje ved Hårup i Linå sogn. *Silkeborg Museum*.

1978

Rapport fra undersøgelse af jordfæstegrav fra yngre romersk jernalder i Sønder Vissing sogn. *Silkeborg Museum*.

Rapport fra undersøgelse af langdysse i Salten i Them sogn. *Silkeborg Museum*.

1980

Rapport fra undersøgelse af middelalderligt klokke- og grydestøberi i Overstræde i Odense. *Møntergården i Odense*.

1982

I bunn og grunn. En brønn med funn (tillsammans med Jan Lindh). I: *Sems Sparebank Året* 1981. Tønsberg, 19–23.

Håndværket i forandring? I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1982:1, 18–22.

Replik. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1982:4, 31.

1983

Bidrag om fonte, fade, lys, klokker mm. I: *Frederiksborg amts kirker i middelalderen*, (red.) Hanne Dahlerup Koch. Højbjerg, 157–161.

Rapport over den arkæologiske udgravning i Kammegaten 10, Tønsberg 1981. *Riksantikvarens utgravningskontor, Tønsberg*.

1984

På sporet af Bornholms middelalderlige gårde? I: *Fra Bornholms Museum* 1983. Rønne, 49–58.

Rapporter fra 6 udgravninger i gårde og gårdtomter på Bornholm, *Bornholms Museum*. Rønne.

Undersøgelser af Bornholms middelalderlige landbebyggelse. Sammenfatning af et projekt ved Bornholms Museum 1983. *Bornholms Museum*. Rønne.

1986

Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio (tillsammans med Anders Andrén, Marit Anglert, Mats Anglert, Ulla-Britta Ekstrand, Lars Ersgård, Henrik Klackenberg & Barbro Sundnér). Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Gotiske kirkehvelvinger. Et økonomisk perspektiv. I: *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, (red.) Anders Andrén, Marit Anglert, Mats Anglert, Ulla-Britta Ekstrand, Lars Ersgård, Henrik Klackenberg & Barbro Sundnér. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund, 213–225.

Erik Cinthio. En bibliografi 1946–1985. I: *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*, (red.) Anders Andrén, Marit Anglert, Mats Anglert, Ulla-Britta Ekstrand, Lars Ersgård, Henrik Klackenberg & Barbro Sundnér. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund, 377–383.

Bornholms kirker i den ældre middelalder. I: *Hikuin* 12, 45–66. Rapport Landkirkerne i Ljunits og Herrestads herreder. Arkivmateriale og litteratur. *Arkeologiska institutionen i Lund*.

1988

Metaforisk arkæologi og tingenes sprog. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1988:1–2, 30–57.

Dendrokronologi og kildekritik. Om dateringen af Stora Köpingskirkes romanske ombygning. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1988:1–2, 70–82.

1989

Bornholms kirker i den ældre middelalder. I: *Bornholmske Samlinger* 1989, III: 3. Rønne, 9–28.

Bornholms befæstede kirker. I: *Bornholmske Samlinger* 1989, III: 3. Rønne, 29–33.

Kaos i tiden. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1989:3, 63–70.

Kirkerne og befolkningen i Ystadområdet. I: *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*, (red.) Hans Andersson & Mats Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund, 243–264.

1990

Rikard Holmberg, *Kyrkor, kult och samhälle. Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna* (tillsammans med Anders Andrén & Barbro Sundnér). Lund Studies in Medieval Archaeology 8. Lund.

Kaos i kaosforskningen? I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1989:4 (utkom 1990), 53.

Kaos i debatten (tillsammans med Stig Welinder). I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1990:1–2, 94.

Kirken, kulturlandskabet og den lange middelalder. I: *Hikuin* 17, 211–218.

1991

Strejftog i Estland. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 1991:1, 35–53.

Medieval Tønsberg, the Church and the Hinterland. I: *Regions and Reflections. In honour of Märta Strömberg*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° No 20. Stockholm, 333–345.

Middelalderens Tønsberg, kirken og omlandet. I: *Vestfoldminne* 1991. Tønsberg, 12–23.

De kirkelige institutioner i middelalderens Tønsberg. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg 6. Tønsberg (kandidatexamen vid Århus Universitet 1983).

Byggnadsarkeologiska rapporter för 7 lantkyrkor i Ystadområdet, Gussnava, Kabusa, Skårby, Snårestad, Stora Köpings, Sövestad och Öja. Lund (manus samt illustrationer). *Arkeologiska institutionen i Lund*.

1992

Grund og gård i Tønsberg. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg 9. Tønsberg.

European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11–15 June 1990 (tillsammans med Hans Andersson). Lund (stencil).

At grave og at skrive (tillsammans med Inger Karlberg). I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1991:4, 21–31.

1993

Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm (doktorsavhandling).

The Study of Medieval Archaeology. European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, Lund 11–15 June 1990 (tillsammans med Hans Andersson). Lund Studies in Medieval Archaeology 13. Stockholm.

1994

Tavse romanske tårne. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1993:3–4 (utkom 1994), 69–92.

Fra ridderspore til træsko. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1994:2, 82–89.

1995

Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne (tillsammans med Mats Mogren), Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm.

Förord. I: *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*, (red.) Mats Mogren & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm.

Tornet avslöjas. I: *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*, (red.) Mats Mogren & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 17. Stockholm, 121–127.

Ting som tidsmaskiner. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1995:2, 66–72.

Kyrkorna som arkeologiskt källmaterial. I: *Sockenkyrkan i landskapet och sockenkyrkan som källmaterial*, (red.) Margareta Kempff. Stockholm, 15–22.

Fel mossman. I: *Sydsvenska Dagbladet* 12 december 1995.

1996

Arkeologiska liv lästa. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1996:2, 81–84.

Kirker og klostre i højgotikken. I: *Margrethe 1. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år*, (red.) Poul Grønder-Hansen. København, 212–215.

1997

Churches and Monasteries of the High Gothic. I: *Margrethe I. Regent of the North. The Kalmar Union 600 Years*, (red.) Poul Grønder-Hansen. Copenhagen, 212–215.

Arkæologien, sproget og samfundet. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1997:2, 48–60.

Gyldne altre, kirker og kritik. I: *Hikuin* 22 (tryckår 1997), 59–76.

The Decline and Fall of the Church. The Middle Ages, the Gothicization and the Reformation. I: *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, (red.) Hans Andersson, Peter Carelli & Lars Ersgård. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter 24. Stockholm, 455–467.

Gotlandic Church Portals. Gender or Ritual? I: *Art and symbolism in Medieval Europe*. Papers of the Medieval Europe Brugge 1997 Conference, Volume 5, (red.) Guy De Boe & Frans Verhaeghe, Instituut voor het Archaeologisch Patrimonium, Rapporten 5. Brugge, 107–111.

Stormænd, stormandskirker og stormandsgårde? I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1997:4, 53–61.

1998

Orkar – men hur länge? I: *LUM. Lunds universitet meddelar* 1998:1. Lund, XV.

Eskilstunamonumenter i Västergötland. I: *Fornvännen* 1997:3–4, 195–201.

Middelalderens Bornholm. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1998:4, 63–67.

1999

Enten – Eller. Apsidekirker i Norden. I: *Hikuin* 24 (tryckår 1999), 7–44.

Flugten fra middelalderen, I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1999:1, 3–17.

The Perishable Past. On the Advantage and Disadvantage of Archaeology for Life. I: *Current Swedish Archaeology* 7, 183–202.

From Wood to Stone: Church Building in the County of Kalmar. I: *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 A.D.*, (red.) Nils Blomkvist & Sven-Olof Lindquist. CCC papers 1. Visby/Kalmar, 91–114.

Recension av Øystein Ekroll, ”Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen 1050–1550”. I: *Norwegian Archaeological Review* 32:2, 23–125.

Vindmøller, men ingen mel. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1999:3, 29–30.

2000

Visingsö, Sverkersätten och kyrkorna. I: *Visingsö artiklar. Tolv artiklar om Visingsö från bronsålder till medeltid*, (red.) Pål Nicklasson. Jönköping läns museum, rapport 42. Jönköping, 67–90.

Gotlands guldålder. Kyrkor, konjunkturer och korståg. I: *Gotländskt Arkiv* 2000, Årg. 72, 69–84.

Fæstninger, magasiner og symboler. Østersøens flertydige kirker. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2000:4, 26–58.

2001

Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson (tillsammans med Anders Andrén & Lars Ersgård). Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund.

Gotlands guldålder. Kyrkor, konjunkturer och korståg. I: *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, (red.) Anders Andrén, Lars Ersgård & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund, 229–240.

Hans Anderssons bibliografi. I: *Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*, (red.) Anders Andrén, Lars Ersgård & Jes Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology 29. Lund, 407–413.

Churches and Centrality. Basilicas and Hall-Churches in Medieval Scandinavia and Livonia. I: *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD*, (red.) Muntis Auns. CCC-papers 5. Riga, 269–303.

Medeltiden som mötesplats. I: *Professorsinstallation* 9 mars 2001. Lund, 13.

Arkæologi, pseudoarkæologi og sakral topografi. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2001:4, 3–31.

2002

Felaktigheter i museiutredning (tillsammans med Deborah Olausson). I: *LUM. Lunds universitet meddelar* augusti 2002, årg. 35:7, 16.

Pseudoarkæologi og sakral topografi. I: *Folkvett: organ för vetenskap och folkbildning* 2002:3, 6–34.

- Mellem viden og vrøvl. Bornholms mystiske kirker (med bilaga av Jørn Schmidt). I: *Bornholmske Samlinger* 2002, 176–190.
- Middelalderen uden mystik. Replik til Erling Haagensen. I: *Bornholmske Samlinger* 2002, 204–206.
- Kirker, statistik og vrøvl. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2002:4, 54–59.

2003

- Sveriges kyrkor och Hallands sockenkyrkor. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2003:1, 57–60.
- Hur är miljösavaret möjligt? I: *LUM. Lunds universitet meddelar* maj 2003, årg. 36:5, 14.
- Lediga platser ska annonseras tydligt. I: *Universitetsläraren* 2003:15, 18–19.
- Welinders svenska arkeologihistoria. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2003:3, 61–64.
- Østersøens flertydige kirker. I: *Bornholmske Samlinger* 2003, 10–35.

2004

- Sakral geometri. Veje og vildveje til viden. I: *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*, (red.) Anders Andrén, Kristina Jennbert & Catharina Raudvere. Vägar till Midgård 4. Lund, 23–57.
- Medieval Gotland. Churches, Chronologies and Crusades. I: *The European Frontier. Clashes and Compromises in the Middle Ages*, (red.) Jörn Staecker. Lund Studies in Medieval Archaeology 33, CCC-papers 7. Lund, 285–298.
- Arkæologi, filosofi og retorik. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2004:3, 26–37.
- Trelleborgar. Alternativa tolkningar. I: *Mellan Thomsen och Däningen. Oenig diskussion kring alternativ arkeologi*, (red.) Pia Andersson & Stig Welinder. Lindome, 81–98.
- Fortresses, Storehouses and Symbols. Ambiguous churches of the Baltic Sea. I: *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel*, (red.) Detlef Kattinger, Jens E. Olesen & Horst Wernicke. Culture Clash or Compromise VIII. Schwerin, 35–50.

2005

- Arkeologi och helig geometri. I: *Vetenskap eller villfarelse*, (red.) Jesper Jerkert & Sven-Ove Hansson. Stockholm, 132–146, 324–327.
- Historisk arkæologi i samtiden I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2005:2, 66–78.
- Mindesmærker efterlyses. I: *Danske Museer* 2005:4. Viborg, 25

2006

- Middelalderlige vandmøller. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2006:1, 46–50.
- Kirke, kulturarv og konflikt. Mårup på klinten. I: *Hikuin* 33, 61–76.
- Kirkearkæologi. Fra stil til kulturarv. I: *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2006:3, 19–29.
- Kirker og elite i Trøndelag. Recension av Jan Brendalsmos disputats "Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000–1600" (2006). I: *Collegium Medievale* 19. Oslo, 222–228.

2007

- Historisk runddans. I: *Weekendavisen* 12–18 januari 2007 (Ideer). København, 9.
- Vart är vi på väg? I: *LUM. Lunds universitets magasin* 2007:2, 35.
- Recension av Erik Cinthio, "Minnen från Lund och Dalby". I: *Fornvännen* 2007:1, 66–67.
- Time Travelling. Between research and presentation at Hjerl Hede (tillsammans med Bodil Petersson). I: *On the Road. Studies in*

honour of Lars Larsson, (red.) Birgitta Hårdh, Kristina Jennbert & Debbie Olausson. Acta Archaeologica Lundensia 4°, No 26. Stockholm, 110–114.

Kanon og glemsel. Arkæologiens mindesmærker. I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2007, 237–282.

The Birth of Oslo. From Harald to Harald and back again. I: *Norwegian Archaeological Review* 40:2, 187–189.

2008

- Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige* (tillsammans med Lars-Eric Jönsson & Anna Wallete). Centrum för Danmarksstudier 19. Göteborg.
- Inledning (tillsammans med Lars-Eric Jönsson & Anna Wallete). I: *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*, (red.) Lars-Eric Jönsson, Anna Wallete & Jes Wienberg. Centrum för Danmarksstudier 19. Göteborg, 7–15.
- Kanon, mindesmærker og oldtidsfund. I: *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*, (red.) Lars-Eric Jönsson, Anna Wallete & Jes Wienberg. Centrum för Danmarksstudier 19. Göteborg, 36–49.
- Comments on "From an Archaeology of Iconoclasm to an Anthropology of the Body". I: *Current Anthropology* 49:1, February, 51.
- Middelalderen i arkæologisk belysning. Recension av Øystein Ekroll, "Ei anna historie. Norsk mellomalder i arkeologisk lys" (2006). I: *Collegium Medievale* 20, 202–208.
- Recension av Sune Zachrisson, "Sankt Lars i Linköping. En tusen-årig historia" (Linköping 2007). I: *Fornvännen* 2008:3, 196–197.
- Hinsidans. I: *Weekendavisen* 17–23 oktober 2008 (Breve). København.
- Recension av Tadhg O'Keeffe, "Archaeology and the Pan-European Romanesque" (London 2007). I: *European journal of Archaeology* 10:2–3, aug–dec 2007, 254–256.
- Det hotade grevskapet. Per Brahe den yngres minnesmärken. I: *Fornvännen* 2008:4, 260–278.

2009

- Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten* (tillsammans med Mats Mogren, Mats Roslund & Barbro Sundnér). Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund.
- Historisk arkeologi vidgar fälten (tillsammans med Mats Mogren, Mats Roslund & Barbro Sundnér). I: *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*, (red.) Mats Mogren, Mats Roslund, Barbro Sundnér & Jes Wienberg. Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund, 6–11.
- Det hotade grevskapet. Per Brahe den yngres minnesmärken. I: *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*, (red.) Mats Mogren, Mats Roslund, Barbro Sundnér & Jes Wienberg. Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund, 288–311.
- Agenda arkeologi. Upplysning, terapi eller moral. I: *Arkeologi och samhälle*, (red.) Bodil Petersson, Kristina Jennbert & Cornelius Holtorf. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8° No 58. Lund, 53–64.
- Recension av Owe Ronström, "Kulturarvspolitik. Visby från sliten småstad till medeltidsikon" (Stockholm 2008). I: *Fornvännen* 2009:1, 76–77.
- Recension av Lars Ersgård (red.), "Modernitet och arkeologi. Artiklar från VIII Nordic TAG i Lund 2005" (Stockholm 2007). I: *Fornvännen* 2009:2, 167–168.
- Recension av Göran Tegnér (red.), "Gråborg på Öland. Om en borg, ett kapell och en by" (Stockholm 2008). I: *Fornvännen* 2009:3, 229–231.
- Absider med mening. I: *Fornvännen* 2009:4, 302–305.

Recension av Markus Dahlberg (red.), "Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria" (Stockholm 2008). I: *Fornvännen* 2009:4, 316–317.

Romanske runde kirketårne. Et skandinavisk perspektiv. I: *Hikuin* 36, 101–120.

Europeanisation at the Baltic Sea. A Counterfactual Perspective, I: *The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region*. Papers of the XIIth Visby Symposium held at Gotland University, Visby, (red.) Jörn Staecher. Acta Visbyensia XII. Visby, 421–429.

2010

Maglarp. Kyrkan som försvann (tillsammans med Markus Dahlberg & Thomas Romberg). Studier till Sveriges kyrkor 3. Stockholm. Förord (tillsammans med Markus Dahlberg & Thomas Romberg). I: *Maglarp. Kyrkan som försvann*, (red.) Markus Dahlberg, Thomas Romberg & Jes Wienberg. Studier till Sveriges kyrkor 3. Stockholm, 7.

När Gud flyttar ut. Ödekyrkor förr och nu. I: *Maglarp. Kyrkan som försvann*, (red.) Markus Dahlberg, Thomas Romberg & Jes Wienberg. Studier till Sveriges kyrkor 3. Stockholm, 59–71.

Recension av Lars Ersgård (red.), "UV 50 år" (Stockholm 2009). I: *Fornvännen* 2010:2, 138–140.

Ljusets arkeologi. Att bejaka moderniteten. I: *Modernitetens materialitet. Arkeologiska perspektiv på det moderna samhällets framväxt*, (red.) Anna Lihammer & Jonas M. Nordin. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 17. Stockholm, 17–25.

Grevens minnesmärken. I: *Urminne – tidskrift för arkeologi i sydöstra Sverige* 8, 25–29.

När Gud flyttar ut. Ødekirkerne Mårup og Maglarp. I: *Hvil i fred? Om kirkenedleggelse og gravfred med afsæt i Skt. Mikkel kirkeruin i Roskilde*, (red.) Anna S. Beck, Trine Borake, Lise Harvig & Ole Thirup Kastholm. Roskilde, 120–140.

Romanesque Round Tower Churches in Scandinavia. I: *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag*. (Hrsg.) Claudia Theune, Felix Biermann, Ruth Struwe & Gerson H. Jeute. Internationale Archäologie, Studia honoraria 31. Rahden, Westf, 515–521.

Recension av Göran Tagesson, Elisabet Regner, Birgitta Alinder & Lars Ladell (red.), "Fokus Vreta kloster. 17 nya rön om Sveriges äldsta kloster". *Fornvännen* 2010:4, 320–322.

Recension av Kristina Jonsson, "Practices for the Living and the Dead. Medieval and Post-Reformation Burials in Scandinavia" (Stockholm 2009). I: *Collegium Medievale* 23, 223–236.

2011

Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier (tillsammans med Hans Andersson). Lund Studies in Historical Archaeology 14. Lund.

Erik 90! (tillsammans med Hans Andersson) I: *Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier*, (red.) Hans Andersson & Jes Wienberg. Lund Studies in Historical Archaeology 14. Lund, 7–10.

Erik Cinthios bibliografi 1946–2011. I: *Medeltiden och arkeologin. Mer än sex decennier*, (red.) Hans Andersson & Jes Wienberg. Lund Studies in Historical Archaeology 14. Lund, 101–108.

Review of Engberg, Nils & Nørgaard Jørgensen, Anne & Kieffer-Olsen, Jakob & Madsen, Per Kristian & Radtke, Christian (eds.), "Archaeology of Medieval Towns in the Baltic and North Sea Area" (Copenhagen 2009). I: *Norwegian Archaeological Review* 44:1, 122–123.

Recension av Göran Gruber, "Medeltider. Samtida mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden" (Linköping 2010). I: *Kuml. Årbog for Jysk Arkeologisk Selskab* 2011, 326–328.

Review of Andersson, Hans & Hansen, Gitte & Øye, Ingvald (eds.), "De første 200 årene. Nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer" (Bergen 2008). I: *Norwegian Archaeological Review* 44:2, 220–221.

2012

Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård (tillsammans med Stephan Borgehammar). Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm.

Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård aktualiserade (tillsammans med Stephan Borgehammar). I: *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*, (red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm, 11–15.

Mellan kungar och kaniker. Dalby till debatt. I: *Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård*, (red.) Stephan Borgehammar & Jes Wienberg. Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm, 18–53.

Recension av Åsa Ringbom "Åländska kyrkor berättar. Nytt ljus på medeltida konst, arkitektur och historia" (Mariehamn 2010). I: *Fornvännen* 2012:2, 139–140.

Majestæter, arkæologi og arkæologihistorie (tillsammans med Bodil Petersson). I: *Att återupptäcka det glömda. Aktuell forskning om forntidens förflutna i Norden*, (red.) Bodil Petersson & Pål Nicklasson. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° N° 32. Lund, 71–81.

Recension av Martin Carver & Jan Klápště (eds.), "The Archaeology of Medieval Europe, 2, Twelfth to Sixteenth Centuries" (Århus 2011). I: *Kuml. Årbog for Jysk arkeologisk Selskab*, 279–281.

Recension av Joakim Hansson & Heikki Ranta (eds.), "Archaeology and History of Churches in Baltic Region. Symposium, June 8–12, 2010, Visby, Sweden" (Visby 2011). I: *Fornvännen* 2012:4, 289–290.

Return to Action (Comments on Bjørnar Olsen, "After Interpretation: Remembering Archaeology"). I: *Current Swedish Archaeology* 20, 89–93.

2013

Recension av Ann Christensson & Ingrid Smedstad (red.), "Utfordringer for norsk middelalderarkeologi. Rapport fra seminar 2008" (Oslo 2013). I: *Fornvännen* 2013:3, 217–218.

Recension av Henrik Harnow, David Cranstone, Paul Belford & Lene Høst-Madsen (eds.), "Across the North Sea. Later Historical Archaeology in Britain and Denmark, c. 1500–2000 AD" (Odense 2012). I: *Kuml. Årbog for jysk arkeologisk Selskab*, 197–199.

Förhallen i Dalby som dopkapell. En digital rekonstruktion (tillsammans med Nicolo Dell'Unto & Ing-Marie Nilsson). I: *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2013:4, 12–23.

2014

Vikings go multi-media. Recension av utställningen "Viking" på Nationalmuseet i Köpenhamn (2013). I: *Antiquity* vol 88, 339 (March 2014), 292–295.

Historical Archaeology in Sweden. I: *European Journal of Post-Classical Archaeologies* 4, 2014, 447–470.

Four churches and a lighthouse. Preservation, "creative dismantling" or destruction. I: *Danish Journal of Archaeology* 3:1, 2014 (online april 2014; tryck 2015), 68–75.

Recension av Hans Krongaard Kristensen, "Klostre i det middelalderlige Danmark" (Århus 2013). I: *Fornvännen* 2014:3, 229–231.

Løjnefaldende arkitektur. Nordens middelalderlige rundkirker. I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2014, 205–244.

Recension av Hans Krongaard Kristensen, "Børglum Domkirke og Kloster i middelalderen" (Hjørring 2013). I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2014, 372–375.

Recension av Olle Ferm & Mia Åkestam (red.), "Härnevi kyrka och socken. Perspektiv på ett uppländskt lokalsamhälle under medeltiden". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2014, 187–189.

2015

Back to the Edge. Heritage management, landscaping or contemplation. I: *Danish Journal of Archaeology* 3:1, 2014 (online feb 2015, print Summer), 91–93.

Recension av Caroline Ranby, "Skånes kyrkor. En kulturhistorisk resa". I: *Fornvännen* 2015:2, 144–145.

Vikings and the Western Frontier. I: *Small Things – Wide Horizons, Studies in Honour of Birgitta Härdh*, (red.) Lars Larsson, Fredrik Ekengren, Bertil Helgesson & Bengt Söderberg. Oxford, 289–294.

Recension av Toby Huitson, "Stairway to Heaven. The Functions of Medieval Upper Spaces". I: *Fornvännen* 2015:3, 219–221.

Klosterarkæologi og Sorø-studier. I: *Hikuin* 39, 7–14.

Historical Archaeology in Sweden. From the Middle Ages to Modernity. I: *Medieval Archaeology – Scandinavia and Beyond. History, trends and tomorrow*, (red.) Mette Svart Kristiansen, Else Roesdahl & James Graham Campbell. Århus, 155–174.

Recension av Claes Wahlöö, "Skånes kyrkor 1050–1949". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2015, 326–327.

2016

Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman (redigerat tillsammans med Ingrid Gustin, Martin Hansson & Mats Roslund), Lund Studies in Historical Archaeology 17, Lund.

Förord (tillsammans med Ingrid Gustin, Martin Hansson & Mats Roslund). I: *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*, (red.) Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg. Lund Studies in Historical Archaeology 17, Lund, 9–10.

Runsten på resa. Lundagårdsstenen från vikingatid till nutid. I: *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*, (red.) Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg. Lund Studies in Historical Archaeology 17, Lund, 279–296.

Anders Ödmans bibliografi. I: *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman*, (red.) Ingrid Gustin, Martin Hansson, Mats Roslund & Jes Wienberg. Lund Studies in Historical Archaeology 17, Lund, 303–307.

"Minnesord Ing-Marie Nilsson" (tillsammans med Lovisa Brännstedt, Fredrik Ekengren & Fredrik Tersmeden). I: *Sydsvenska Dagbladet* 28 april 2016.

Recension av Ulf Sporrang (red.), "Kyrkan i landskapet". I: *Fornvännen* 2016:2, 136–138.

Recension av Gunnar Granberg (red.), "Kyrkan i Gamla Uppsala. Från katedral till församlingskyrka". I: *Historisk tidskrift* 2015:3, 551–553.

Recension av Werdenfels, Åke (red.), "Tidsbilder. S:t Laurentii/Heliga Kors kyrka i Ronneby", Blekingeboken 2016. I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2016, 268–269.

2017

Time Travel using 3D Methodologies. Visualizing the Medieval Context of a Baptismal Font (tillsammans med Nicolo Dell'Unto & Ing-Marie Nilsson). I: *The Archaeology of Time Travel. Experiencing the Past in the 21st Century*, (red.) Bodil Petersson & Cornelius Holtorf. Oxford, 25–46.

Conspicuous Architecture. Medieval Round Churches in Scandinavia. I: *Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region. New Visits to Old Churches*, (red.) Janne Harjula, Sonja Hukantaival, Visa Immonen, Anneli Randla & Tanja Ratilainen. Cambridge, 2–30.

Recension av Lisbeth M. Imer, Roberto Fortuna, "Danmarks Runesten. En fortælling". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2017, 198–202.

Recension av Cecilia Ljung, "Under runristad håll. Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige, I–II". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2017, 184–187.

2018

Runstenshögen i Lund. Ett bortglömt minnesmärke. I: *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2018:1, 1–9.

Från Hunnestad till Lund. Ett monument skiftar mening. I: *Kulturens årsbok* 2018, 110–129.

Recension av Mats Burström, "Barlast. Massor med historia". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2018, 248–249.

Recension av Maria Cinthio & Anders Ödman (red.), "Vägar mot Lund. En antologi om stadens uppkomst, tidigaste utveckling och entreprenaden bakom de stora stenbyggnaderna". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2018, 249–255.

Recension av Sten Tesch (red.), "Skiftet. Vikingatida sed och kristen tro. Ett mångvetenskapligt perspektiv på kristnandeprocessen i Mälardalen". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2018, 153–155.

Recension av Hanna Menander, "Den goda döden. Arkeologiska studier av gravar och begravningspraxis i S:t Olofkonventet i Skänninge". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2018, 161–163.

2019

Anders Andréns bibliografi. I: *Tidens landskap. En vänbok till Anders Andréén*, (red.) Cecilia Ljung, Anna Andreasson Sjögren, Ingrid Berg, Elin Engström, Ann-Mari Hållans Stenholm, Kristina Jonsson, Alison Klevnäs, Linda Qviström & Torun Zachrisson. Lund, 9–14.

Sacred and profane. An encounter between two worlds? I: *Tidens landskap. En vänbok till Anders Andréén*, (red.) Cecilia Ljung, Anna Andreasson Sjögren, Ingrid Berg, Elin Engström, Ann-Mari Hållans Stenholm, Kristina Jonsson, Alison Klevnäs, Linda Qviström & Torun Zachrisson. Lund, 176–177.

Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark (Opposition på Jakob Kieffer-Olsens disputats; 2018). I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2019, 253–269.

Recension av Nils Engberg, "Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2019, 296–299.

Recension av "Bromma kyrka 850 år, 1168–2018". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2019, 275–279.

Recension av Magdalena Hillström, Eva Löfgren & Ola Wetterberg (red.), "Alla dessa kyrkor. Kulturvård, religion och politik". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2019, 276–279.

Recension av Gustaf Trotzig, "Arkeologins fotografier. Några milstolpar". I: *Fornvännen* 2019:4, 268–270.

"Minnesord om Erik Cinthio" (tillsammans med Hans Andersson, Martin Hansson & Mats Roslund). I: *Sydsvenska Dagbladet* 5 februari 2019.

2020

- Recension av Marianne Ling & Stig Welinder, "Arkeologiska fantasier". I: *Fornvännen* 2020:1, 61–63.
- Emil Eckhoff (1846–1923). I: *Svenska arkeologer*, (red.) Anne-Sofie Gräslund. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CLVIII. Stockholm, 69–74.
- Centralitet, centralort och centralplats. Diskursens förgreningar. I: *META. Historiskarkeologisk tidskrift*, 139–164.
- Recension av Linda Qviström, "Rum utan utsikt. Fönster och ljus i medeltida byggnader". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2020, 360–361.
- Recension av Marian Ullén, "En medeltida bildvärld. Dädesjö gamla kyrka". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2020, 195–196.
- Recension av Andreas Manhag, "Kraftstorg. Lunds mittpunkt och baksida under 500 år". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2020, 260–262.
- Medeltidsstaden Lund. I skuggan av domkyrkan. I: *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2020:4, 1–18.
- Lyngsjö och de gyllene altarna. I: *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2020:4, 42–47.

2021

- Heritopia. World Heritage and modernity*. Lund.
- Recension av Katherine Burlingame, "Dead Landscapes – and how to make the live". I: *Fornvännen* 2021:1, 86–88.
- Recension av Markus Hiekkänen, "Finlands medeltida stenkyrkor". I: *Fornvännen* 2021:2, 159–161.
- Genforeningens mindesmärker. At forme et erindringsfællesskab. I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2021, 247–279.
- Recension av Hans Krongaard Kristensen, "Øm Kloster". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2021, 315–318.
- Recension av Kersti Markus, "Visual Culture and Politics in the Baltic Sea Region, 1100–1250". I: *Fornvännen* 2021:4, 344–346.
- Recension av Hasse Neldeberg Jørgensen, Per Kristian Madsen & Ingrid Wass (red.), "Herrens Hus, Herrens Have". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2021, 249–252.
- Recension av Jens Rasmussen, "Præstegården i lokalsamfundet. Dagligliv og kulturarv". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2021, 252–254.

2022

- Tid, arkeologi och konst. Kulturpelaren i Lund (tillsammans med Bodil Petersson). I: *META. Historiskarkeologisk tidskrift* 2022, 7–36.
- Kunglig symbolik i Skånelands kyrkor. Då Östdanmark blev Sydsverige. I: *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2022:4, 19–40.
- Recension av Anna Nyqvist Thorsson, "När andra ser. Gravmonument, social praktik och aktörskollektiv under 1100- och 1200-talen i Vänerlandskapet". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2022, 157–159.
- Recension av Thomas Bertelsen, "EX LATERIBUS COCTIS. Ringsted Klosterkirke og den tidligste tegl". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2022, 159–160.
- Recension av Caroline Ahlström Arcini & Rikard Hedvall, "Gåtfulla Gårdby. Kyrkor, skelett och DNA berättar om en öländsk socken". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2022, 160–162.
- Recension av Bengt-Åke Månsson (red.), "Vä kyrka 900 år 2021". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 2022, 162–164.

Recension av Robin Gullbrandsson, Mattias Hallgren & Anton Hansson, "Medeltidens glömda rum. Nya studier av taklag och torn i Skara stifts kyrkor". I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 83, 117–118.

Recension av Hans Krongaard Kristensen, "Åsmild Kirke og Kloster". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2022, 162–164.

Recension av Jonas Monié Nordin, "The Scandinavian Early Modern World. A Global Historical Archaeology". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2022, 171–175.

Recension av Sven Rosborn, "Vikingakungens gulds katt. Om upptäckten av ett unikt manuskript, kung Harald Blåtands grav och placeringen av fästet Jomsborg". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2022, 176–181.

2023

- Recension av Jonas Monié Nordin, "Mellan medeltid och modernitet. En introduktion till historisk arkeologi från högmedeltiden till idag". I: *Fornvännen* 2023:1, 69–71.
- Jerusalem in Tønsberg. Round Churches and Storytelling. I: *Jerusalem in Viken: Crusading Ideology, Church-Building and Monasticism in South-Eastern Norway in the Twelfth Century*, (red.) Bjørn Bandlien. Oslo, 81–110.
- Recension av Johan Hegardt & Marcia Sá Cavalcante Schuback, "Kulturarv. En begreppspolitisk". I: *META. Historiskarkeologisk tidskrift* 2023, 111–114.
- Recension av Anders W. Mårtensson, "Lunds undre värld. En ovärderlig kunskapskälla till stadens äldre historia, I–III". I: *META. Historiskarkeologisk tidskrift* 2023, 114–116.
- Ing-Marie Nilssons forskning. I: *Hallands och maktens landskap under äldre medeltid*, (red.) Anders Håkansson & Malin Clarke. Utskrift 19. Halmstad, 7–12.
- Recension av Morten Søvsø, "Ribe 700–1050. From Emporium to Civitas in Southern Scandinavia". I: *Fornvännen* 2023:3, 200–202.
- Fra det prangende til de ydmyge. Kullede middelalderkirker i Danmark. I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2023, 211–239.
- Recension av Stefan Larsson (red.), "Kvarteret Sankt Mikael. Arkeologi 1904–2020". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2023, 251–254.
- Recension av Per Kristian Madsen, "Guds huse på landet". I: *Kuml. Årbog for Jysk arkæologisk Selskab* 2023, 254–255.
- Vita kyrkoväggar. Myten om kalkmålningarna och reformationen. I: *Ale. Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 2023:4, 1–15.
- Recension av Henrik Lindblad, "Kyrkligt kulturarv i en ny tid. Samlade studier og refleksioner". I: *Kyrkohistorisk årsskrift* 1:123, 2023, 173–175.

2024

- Recension av Hani Hayajneh (ed.) "Cultural Heritage. At the Intersection of the Humanities and the Sciences" (2023). I: *Antiquity* 98:397, Feb 2024, 272–272.
- Recension av Karin Vestergaard Kristensen, "Den farverige kirke. Dansk farvehistorie fra 1500-tallet til nutiden, 1–2". I: *Fornvännen* 2024:2, 157–158.
- Städer, begrepp och perspektiv. Ett ordnat kaos. I: *META. Historiskarkeologisk tidskrift* 2024, 168–181.

Redaktörer och författare

Torbjörn Ahlström

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
torbjorn.ahlstrom@ark.lu.se

Anders Andrén

Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
anders.andren@ark.su.se

Rainer Atzbach

Afdeling for arkæologi og kulturarvsstudier
Aarhus Universitet
Moesgård Allé 22, DK-8270 Højbjerg, Danmark
rainer.atzbach@cas.au.dk

Ing-Marie Back Danielsson

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
ing-marie.back_danielsson@ark.lu.se

Herman Bengtsson

Upplandsmuseet
Drottninggatan 7, SE-753 10 Uppsala
herman.bengtsson@upplandsmuseet.se

Johanna Bergqvist Rydén

Institutionen för utbildningsvetenskap
Lunds universitet
Box 117, SE-221 00 Lund
johanna.bergqvist_ryden@ahu.lu.se

Thomas Bertelsen

Over Byen Arkitekter
Kløvermarksvej 70A, DK-2300 København S, Danmark
tbe@overbyen.dk

Jan Brendalsmo

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU)
Nestvikveien 28, NO-3135 Torød, Norge
jan.brendalsmo@gmail.com

Peter Carelli

Arkeologerna, Statens historiska museer
Box 5428, SE-114 84 Stockholm
peter.carelli@arkeologerna.com

Anders Christian Christensen

Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K, Danmark
anders.christian.christensen@natmus.dk

Axel Christophersen

Institutt for arkeologi og kulturhistorie
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU)
Postboks 8900, NO-7491 Trondheim, Norge
axel.christophersen@ntnu.no

Orla Hylleberg Eriksen

Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K, Danmark
orla.hylleberg.eriksen@natmus.dk

Gunilla Gardelin

Kulturen i Lund
Box 1095, SE-221 04 Lund
gunilla.gardelin@kulturen.com

Henrik Gerding

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
henrik.gerding@klass.lu.se

Poul Grinder-Hansen

Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K, Danmark
poul.grinder.hansen@natmus.dk

Ingrid Gustin

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
ingrid.gustin@ark.lu.se

Kenth Hansen

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
hansen.kenth@gmail.com

Martin Hansson

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
martin.hansson@ark.lu.se

Ted Hesselbom

Sigtuna Museum & Art
Stora Gatan 55, SE-193 30 Sigtuna
ted.hesselbom@sigtuna.se

Erik Johansson

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 117, SE-221 00 Lund
erik.johansson@ark.lu.se

Mattias Karlsson

Kulturen i Lund
Box 1095, SE-221 04 Lund
mattias.karlsson@kulturen.com

Ulla Kjær

Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K, Danmark
ulla.kjaer@natmus.dk

Henrik Klackenberg

Svarvargatan 8, 112 49 Stockholm
henrik.klackenberg@outlook.com

Jan Kockum

Arkeologikonsult
Karins väg 5, SE-194 61 Upplands Väsby
Institutionen för Arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
jan@arkeologikonsult.se

Hans Krongaard Kristensen

Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet
Gl. Bruunshåbvej 7, DK-8800 Viborg, Danmark
markhkk@cas.au.dk

Anna Lihammer

Riksantikvarieämbetet
Box 1114, SE-621 22 Visby
anna.lihammer@raa.se

Per Kristian Madsen

Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K, Danmark
per.kristian.madsen@natmus.dk

Karl-Magnus Melin

Knadriks Kulturbbygg AB
Grängsgatan 19, SE-291 59 Kristianstad
kalle@timmermanskonst.se

Mats Mogren

Spexarevägen 1i, SE-22471 Lund
mgmogren@gmail.com

Jens Christian Moesgaard

Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms Universitet
SE-106 91 Stockholm
jens.christian.moesgaard@ark.su.se

Magdalena Naum

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 117, SE-221 00 Lund
magdalena.naum@ark.lu.se

Jonas Monié Nordin

Institutionen för arkeologi och antikens kultur
Stockholms universitet
SE-106 91 Stockholm
Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
jonas.monie.nordin@ark.su.se

Henriette Rensbro

Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12, DK-1220 København K, Danmark
henriette.rensbro@natmus.dk

Else Roesdahl

Afdeling for Arkæologi og Kulturarvsstudier
Aarhus Universitet
Moesgaard, DK-8270 Højbjerg
else.roesdahl@cas.au.dk

Mats Roslund

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
mats.roslund@ark.lu.se

Paavo Roos

Näckrosgratan 2, SE-252 71 Råå
paavo.roos@gmail.com

Brit Solli

Kulturhistorisk museum
Universitetet i Oslo
Postboks 6762, St. Olavs plass, NO-0130 Oslo, Norge
brit.solli@khm.uio.no

Mette Svart Kristiansen

Afdeling for arkæologi og kulturarvsstudier
Aarhus Universitet
Moesgaard Allé 20, DK-8270 Højbjerg, Danmark
markmsk@cas.au.dk

Eva Svensson

Risk- och miljöstudier
Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap
Karlstads universitet
SE-651 88 Karlstad
eva.svensson@kau.se

Göran Tagesson

Historiska institutionen
Uppsala universitet
Box 628, SE-751 26 Uppsala
goran.tagesson@hist.uu.se

Jens Velle

Institut for Kultur og Samfund
Afdeling for Arkæologi og Kulturarvsstudier
Aarhus Universitet
Moesgård Allé 20, DK-8270 Højbjerg, Danmark
jens.vellev@au.dk

Thomas Wallerström

Institutt for historiske og klassiske studier
Norges Teknisk-Naturvitenskapelige Universitet (NTNU)
NO-7491 Trondheim, Norge
thomas.wallerstrom@ntnu.no

Sara Williamsson

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
sara.williamsson@ark.lu.se

Anders Ödman

Institutionen för arkeologi och antikens historia
Lunds universitet
Box 192, SE-221 00 Lund
anders.odman@ark.lu.se

